

Політологічний центр при Київському
національному університеті імені Тараса Шевченка

ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ВІСНИК

Збірник наукових праць

За загальною редакцією Ф. М. Кирилюка та М. І. Хилька

Заснований у 2000 році

Випуск 75

Київ
ВАДЕКС, 2014

Редакційна колегія:

- Адрущенко В. П. — доктор філос. наук, професор
Ануфрієв Л. О. — доктор філос. наук, професор
Бабкіна О. В. — доктор політ. наук, професор
Головатий М. Ф. — доктор політ. наук, професор
Горбатенко В. П. — доктор політ. наук, професор
Губерський Л. В. — доктор філос. наук, професор
Денисенко В. М. — доктор політ. наук, професор
Кирилюк Ф. М. — доктор філос. наук, професор
Кремень В. Г. — доктор філос. наук, професор
Кресіна І. О. — доктор політ. наук, професор
Обушний М. І. — доктор політ. наук, професор
Сазонов М. І. — доктор філос. наук, професор
Токовенко О. С. — доктор філос. наук, професор
Хилько М. І. — доктор філос. наук, професор
Цвих В. Ф. — доктор політ. наук, професор
Шульга М. А. — доктор політ. наук, професор

Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. — К. : ВАДЕКС, 2014.
— Вип. 75. — 472 с.

Видано на замовлення Політологічного центру при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 4631 від 23.10.2000 р., видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

Згідно постанови президії ВАК України від 13. 12. 2000 р. № 1-01/10 часопис «Політологічний вісник» визнано фаховим виданням у галузі політичних та філософських наук.

© Політологічний центр при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка , 2014

Зміст

	Сторінки
I. Філософський дискурс	
Крисаченко В. С., Дякова О.В. Розвиток світоглядно-натуралістичної думки в Україні в XIX ст. та її проекція у XX ст.	[7–30]
Гончаренко М. М. Екокриза сучасності – тенденції трансформації	[31–41]
Сайтарли І. А. Аксіологічні критерії соціокультурної типології у Т. Парсонса	[42–51]
Дубінін В. В. Аксіологічний аспект давньо-індійської релігійної філософії (за сюжетами «Бхагавад-гіта» і «Шримад-бхагаватам»)	[52–58]
Вдовиченко Г. В. Культурфілософський пошук українських радянських філософів як об'єкт критики та засудження в УСРР у 30-х рр. XX ст.	[59–70]
Прудникова О. В. Антропологічні обрії інформаційної культури віртуального простору	[71–80]
II. Соціальна філософія	
Вергун Д. В. Феномен лідерства в контексті соціально-філософського дискурсу	[81–91]
Бойченко М. І. Академічна визначеність завдань соціальної філософії в контексті радикальних соціальних змін в Україні	[92–102]
Дяченко Р. О. Підприємницька діяльність як форма соціальної адаптації індивіда в постіндустріальному суспільстві	[103–112]

-
- Путров С. Ю.** Філософський погляд на людиноорієнтовані технології зміцнення та відновлення здоров'я [113–120]
- Завальнюк О.** Гуманітарна парадигма розвитку спортивної діяльності [121–130]
- Шелюк Л.** Толерантність в системі ціннісних орієнтацій сучасної молоді [131–141]
- Савош Г. П.** Правова культура у контексті виховання в умовах трансформації сучасного українського суспільства [142–146]
- Старовойт О.** Деформуючий вплив тоталітарного режиму на інноваційно-творчі потенції особистості [147–156]

III. Філософія освіти

- Отрох Н. В.** Феномен обдарованості в контексті інноватики: філософський аспект [157–164]
- Кивлюк О. П.** Інформатизація освіти в контексті свободи особистості [165–174]
- Отрешко В.** Пріоритет інтелекту, освіти і культури у структурі українського державотворення [175–186]
- Бондарчук Б. Г.** Ідейні контексти появи формальної школи в літературознавстві [187–194]

IV. Теорія політики

- Побочий І. А.** Теоретичні засади насильницьких та ненасильницьких методів політичної боротьби [195–204]
- Нурмухометова М. Г.** Формування концепту «стратегічний курс» розвитку держави в умовах військово-політичної кризи [205–212]
- Загребельний О. В.** Громадянська війна як воєнно-політичний конфлікт [213–223]
- Донська А. Г.** Взаємозв'язок концепту Європи та політики Європейського Союзу: ексклюзивний та інклюзивний аспекти [224–234]

-
- Подзолков Ю. А.** Огляд теорій і систематизація підходів до дослідження публічної політики [235–244]
- Нагорянський Є. А.** Взаємозалежність публічної політики та громадянського суспільства [245–253]
- Самер Абд Ельмонеім Резек Абуржейла** [254–264]
Поняття «політичний компроміс» та основні напрями його застосування

V. Політичні технології

- Коломієць Л. В.** Технологічний детермінізм в системі політичних поглядів Зб.Бжезинського: концепт «технотронного суспільства» [265–275]
- Макаренко Б.** Вибори як головний напрям політичної участі особистості [276–286]
- Ісхакова Н. Г.** Політична мобілізація населення: чинники і засоби [287–293]
- Савельєв С. Г.** Адаптація світового досвіду інформаційно-комунікаційного забезпечення роботи бюрократії в Україні [294–304]

VI. Політичне життя

- Примуш М. В.** Тенденції розвитку українського парламентаризму в умовах системної військово-політичної кризи [305–312]
- Баскакова Ю. В.** Форми діяльності комітетів Верховної Ради України по забезпеченню функціонування парламенту [313–325]
- Антонова О. С.** Вплив зовнішніх політичних умов на процеси утворення парламентських фракцій [326–332]
- Іщенко О. М., Пугач В. Г.** «Присмерк» громадянського суспільства та криза державних інституцій [333–343]

- Ткач О. І.** Комунікативні відносини громадянського суспільства та державних суб'єктів соціальної політики [344–353]
- Коваль Ю. О.** Фінансова автономія місцевого самоврядування як складова соціальної політики держави в Україні [354–363]
- Харченко О. С.** Основні чинники стійкості соціальної держави [364–375]
- Переґуда Є. В.** Про політико-правові засади регіональної політики: досвід Грузії та Молдови [376–386]

VII. Націологія

- Вілков В. Ю.** Культурологічна концепція націогенезу і нації М. І. Карєєва [387–398]
- Прокопенко О. А.** Архетиповість українського суспільства в умовах глобалізації [399–411]
- Матушкіна С. В.** Системний аналіз зовнішніх факторів впливу на формування державної етнополітики в Україні [412–420]

VIII. Світова політика

- Ветринський І. М.** Трансформація геополітичної стратегії Росії в контексті Кримської кризи [421–432]
- Клименко О. А.** Осмислення кастового питання в Індії: деякі аспекти [433–442]
- Шинкаренко В. І.** Створення АСЕАН і особливості її еволюції: уроки регіональної інтеграції [443–460]
- Рой А. Т.** Діяльність міжнародних організацій у збереженні культурної спадщини Латинської Америки [461–471]

УДК 504.3+911.2

Крисаченко В. С.

Доктор філософських наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, завідувач відділу геополітики та глобалістики Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії

Дякова О. В.

Науковий співробітник відділу геополітики та глобалістики Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії

РОЗВИТОК СВИТОГЛЯДНО-НАТУРАЛІСТИЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ В ХІХ СТ. ТА ЇЇ ПРОЕКЦІЯ У ХХ СТ.

У статті автори звертають увагу на описи природи України, які залишали як вітчизняні автори, так і іноземні у різні історичні періоди. Особливу увагу приділено ХІХ ст., оскільки саме у цей час українські філософи-натуралісти зробили вагомий внесок у розвиток національної та світової культури, сприяючи тим самим формуванню новітньої парадигми людського буття.

Ключові слова: *природа, нація, національна ідея, світогляд, довкілля, екологія, натурфілософія, біосфера, ноосфера.*

Питання про майбутнє людства хвилює всіх без винятку мешканців нашої планети. Дедалі частіше людство замислюється над тим, як жити в гармонії з природою, користуючись її благами так, щоб це не зашкодило жодній з сторін. На жаль, історія знає чимало прикладів, коли через нарощування потужностей, людство втрачало контроль над своїми винаходами завдаючи неабияких збитків природі та спустошуючи її ресурси. Остання ж натомість через забруднення атмосфери, ґрунтів, водойм тощо, негативно впливала на здоров'я самих людей. Проте, існують і набагато страшніші загрози. Цілковімовірною є навіть ситуація, за якої уможливиться вселенська катастрофа. В одному випадку це може статися, коли мілітарні сили розпочнуть світову термоядерну війну, в іншому — якщо тенденція руйнування біосфери, що спостерігається нині, зберігатиметься і посилюватиметься. В обох випадках вчені прогнозують глобальну екологічну кризу, котра може перерости у катастрофу, а отже — покласти край існуванню людства.

Коли у 1863 р. німецький натураліст *Ернст Геккель* запропонував називати терміном «екологія» науку про взаємини живих організмів з навколишньому природному середовищі, це було не початком даної науки, а закономірним наслідком розвитку цілого напряму людського пізнання, яке набуло свого термінологічного оформлення. До тих пір було зроблено чимало узагальнень, що увійшли до золотого набутку екології. Ще більше екологічних знань було здобуто в межах традиційних наук — геології, географії, агрономії, медицини. З розвитком же власне екології таке знання було об'єднане в межах єдиної науки, яка нині впевнено займає провідне становище у світі. Причина цього — як важливість досліджуваного об'єкта в теоретичному плані, так і виняткова вартість екологічних узагальнень та знань для нормального життя, врешті — проблема виживання всіх разом і кожного зокрема.

Сучасна екологія — складна диференційована система знань. Крім свого класичного об'єкта «організм — середовище», вона нині вивчає природні угруповання, до складу яких входить жива речовина будь-якого рівня складності та рівня організованості — від кімнатного вазона та планетної біосфери. Вивчає вона також взаємини з довкіллям не лише окремих організмів, а й спільнот — популяцій, видів, родів, цілих царств (рослин, тварин та ін.). Останнім часом впевнено утверджується як об'єкт екологічного пізнання і людина: і в своїй безпосередній даності як частина біосфери, і як чинник, що впливає на весь інший органічний світ. Таким чином виникли і розвиваються такі напрями гуманітарної екології, як соціальна екологія, екологія людини, урбоекологія, медична екологія, інженерна екологія, екологічна географія, космічна екологія і багато інших наук. Причому, їхня кількість і компетенція невпинно зростають.

Нині екологічний смисл має практично будь-яка діяльність людини, починаючи від облаштування домашнього житла і закінчуючи вибудуванням світового устрою, від праці скромного хлібороба до покорителів космічних просторів, від заглиблення у таємниці матерії фізиками до пошуку засобів врятування від недуг медиками. І це зрозуміло, оскільки будь-яка людина народжується, живе і діє, зрештою упокоюється у певному довкіллі, котре або ж робить можливим її буття, або перешкоджає цьому. Тому до слів та висновків екологів нині прислухаються (чи мали б це робити) політики і економісти, психологи і демографи, вихователі та митці...

Українська екологічна думка має давні традиції. Виростаючи з традицій академічної науки XVIII ст., ґрунтуючись на українській духовності

з її цілісним сакралізованим сприйняттям світу, вона вже в XIX ст. явила світу свої перші узагальнення, які стали помітними кроками у екологічному поступі взагалі. І хай не лякає, що тоді вони робилися географами, медиками, істориками, економістами — важливо, який екологічний зміст мали ці відкриття, який обшир розуміння взаємин живого з довкіллям вони розкривали.

У XIX ст. подальшого розвитку набуває *натурфілософія*, соціальна філософія, філософія людини, тобто ті напрями, які часто позначають як романтизм та академізм. Фундаментальні здобутки пов'язані з іменами таких мислителів, як Д. Велланський, М. Максимович, М. Гоголь, П. Юркевич, І. Франко, С. Подолинський, В. Вернадський та ін.

Узагальнення подібного масштабу завжди закорінені у глибинні архетипи мислення загалом, а також в особливості ментальності та традицій осягнення довкілля того чи іншого етносу. У I пол. XIX ст. у тодішній столиці Російської імперії Санкт-Петербурзі жило й працювало троє великих українців — Михайло Максимович (1804–1873 рр.), Данило Велланський (1774–1847 рр.) і Микола Гоголь (1809–1852 рр.). Кожен з них цілком достеменно може вважатися як попередником вчення про біосферу, так і предтечею сучасного мислення.

Данило Велланський і Михайло Максимович, майже одночасно розмірковують над системністю та розвитком живої природи. Якщо додати, що тоді ж, великий Гоголь, якого досі ніхто не називав екологом, пише ґрунтовну працю «Думки про географію», де передхоплює чимало пізніших антропогеографічних ідей, то чи слід дивуватися потягові українства до осягнення єдності людини і природи. Тому детальніше розглянемо життєвий та творчий шлях видатних вчених-українців, доля яких занесла в далекий Петербург.

М. Максимович, народився 15 вересня 1804 р. на хуторі Тимківщина на Черкащині, помер 22 листопада 1873 р. на хуторі Михайлова Гора, неподалік Золотоноші. Натураліст, етнограф, філософ, історик України, письменник, педагог, фольклорист, громадський діяч. Закінчив Новгород-Сіверську гімназію (1819 р.) та Московський університет (1823 р.). Після нетривалої, але надзвичайно плідної наукової роботи в Росії, де надрукував низку узагальнюючих натуралістичних праць, у 1834 р. повертається в Україну і стає першим ректором Київського університету св. Володимира. У 1845 р. звільняється з посади і займається творчою працею на своєму хуторі під Каневом.

Максимович — близький друг і однодумець Тараса Шевченка. Він зібрав і опублікував декілька збірників українських дум і пісень, зокрема

«Малоросійські пісні» (1827 р.), «Українські народні пісні» (1834 р.) та ін. У природознавстві розвивав ідеї систематики та загальної біології, склав оригінальні системи класифікації та устрою рослинного і тваринного царств. Відштовхуючись від Шеллінга та Окена, Максимович виразно схилився до розгляду живої природи в її цілісності розвитку, зокрема у своїй магістерській дисертації, захищеній у 1827 р., «Про системи рослинного царства». Там він зазначає: «Отже, не з ланцюгом чи драбиною уподібнюється царство рослин; але скоріше його можна уподібнити мережі, у якій, так би мовити, усталено життя рослини і реалізовано її устремління...природна система є головною та останньою метою пошуків розуму» [1].

Таким чином, Максимович, на відміну від панівного на той час таксономічного та есенціалістського підходів, пропонує розглядати спільноту живого на планеті як певну мережу, тканину біоти. Ця ідея була блискуче розвинена В. Вернадським як вчення про «плівку життя» або біосферу у вузькому розумінні цього слова, тобто сукупність власне живих організмів в актуальному відрізку часу.

Філософія Максимовича — це кордоцентризм: «Основне загальне почуття, — пише він, — є любов. Воно є вище почуття нашої душі, головне почуття природи, врешті почуття божественне...» [1]. Предметом філософії виступає пізнання всього суцього. Таким чином, філософія постає як універсальна наука. Відомо, однак, що незабаром Максимович всією душею та розумом віддався національному відродженню, освіті та письменству і свої біосферні пошуки залишив відкритими для наступників.

Натомість *Д. Велланський* повністю присвятив себе медико-біологічним пошукам. Він народився 11 грудня 1774 р. у Борзнах на Чернігівщині, помер 15 березня 1847 р. у Петербурзі. Справжнє прізвище — Кавунник. Філософ та медик. Навчався в Києво-Могилянській академії, згодом продовжив своє навчання в Петербурзькій медико-хірургічній академії. Пізніше перебував у відрядженні в місті Вюрбург (Німеччина), де познайомився з Л. Океном — відомим німецьким натурфілософом. Професор, працював у медико-хірургічній академії в С.-Петербурзі. У 1819 р. обраний академіком Імператорської АН.

Д. Велланський відомий, насамперед, своїми медичними та натурфілософськими трактатами: «Пролюзія до медицини як фундаментальної науки» (1805 р.), «Біологічне дослідження природи як твірного і твореного» (1812 р.), «Засадничий обрис загальної та прикладної фізіології, або фізики органічного світу» (1836 р.) та ін. Ґрунтуючись на засадах європейської натурфілософії, насамперед на працях з філософії природи

Шеллінга, Велланський намагався синтезувати класичну українську натурфілософію зі здобутками новітнього природознавства.

«Пролозія» базовим філософським предметом визначає співвідношення форми й сутності. Все суще, за Велланським — прояв абсолюту, тому істинне пізнання постає у трьох формулах: пізнання сутності, пізнання форми і пізнання співвідношення форми і сутності між собою. Найдосконалішим зразком єдності творця з твореним є організм, а людина — найдосконаліший рефлекс абсолютного універсуму.

У праці «Біологічне дослідження» зроблена спроба дати картину природи, спираючись на здобутки фізики, хімії, геології, астрономії та біології. Велланський шукає механізм з'єднання всіх об'єктів сущого і знаходить його у магнетизмі, своєрідній життєвій силі класичного природознавства, а також електризмі й хімізмі. Таким чином відбулося поєднання теології еманції з реальними природними процесами й закономірностями.

Особливо прикметна своїми новітніми тенденціями його узагальнююча праця «Зasadничий нарис загальної та прикладної фізіології, або фізики органічного світу» (1836 р.). Тут динаміка живої і неживої природи виступає основою для класифікації всієї системи наук. Учений наголошував, що в доквіллі головне — суть зв'язку, функції та змін, що виразно вказує на засадничі принципи еволюційного та екологічного мислення. Д. Велланський вживає термін «органічна сфера», що, по суті, тотожне поняттю «жива речовина» Вернадського: «Єдина сутність життя є внутрішній центр, а нескінченна множина її форм утворює зовнішню периферію органічної сфери, яка в загальному витворі і в конкретних видах постає цілістю, влаштованою з центру і периферії. Кожен тваринний організм містить у собі весь світ...» [2].

У концепції Велланського людина — також суть, невід'ємна частина цього «органічного світу», і, на його думку, в «Історії Земної Планети походження людини складає перемогу життя...». Ось — виразно антроповіталістична точка зору.

Микола Васильович Гоголь (Яновський) народився 20 березня (1 квітня) 1809 р. у с. Великі Сорочинці на Полтавщині, помер 21 лютого (3 березня) 1852 р. у м. Москві. І по батьківській, і по материнській лінії походив зі старовинних старшинсько-шляхетських родів.

М. Гоголь, великий український письменник і реформатор російської літератури; писав російською мовою. Знаний, насамперед, тим, що на весь світ возвеличив український дух та героїзм народу («Миргород», «Вечори на хуторі біля Диканьки», «Тарас Бульба») і, водночас, про-

анатомував ірраціоналізм та нехлюйство імперського російського життя («Мертві душі», «Ревізор», «Шинель» тощо). Весь життєвий шлях Гоголя пронизаний внутрішньою боротьбою двох начал — генетичного українського, з одного боку, і державно-офіційного петербурзького — з іншого. Ця дилема так і не була розв'язана, що, безумовно, прискорило смерть мислителя.

Гоголь — не тільки митець, але й науковець, історик та педагог. Певний час (з 1834 р.) він обіймав посаду ад'юнкт-професора кафедри загальної історії Петербурзького університету; палко мріяв про професуру в Україні — у Київському університеті. Та не судилося.

Як історик Гоголь осмислює всесвітньо-історичний процес і водночас аналізує спадщину німецького філософа-історіософа І. Гердера, обґрунтовує свою концепцію викладання всесвітньої історії, інтенсивно працює над фундаментальною історією України. Вже у 1834 р. в № 24 «Северной пчелы» з'являється його повідомлення про готовність перших томів цієї праці. Надрукований у тому ж році «Погляд на укладання Малоросії» має прикметну пагінацію: «Том I. Книга I. Глава I». На жаль, ця праця Гоголя не оприлюднена досі [3; 4].

Водночас Гоголь постає і як натураліст, причому нового типу світогляду. Ще чекають глибокого аналізу його природничі, зокрема, географічні погляди. Цей бік його творчості взагалі малознаний і докладно не проаналізований. А це напрочуд важливо, бо за рядками його антрополого-географічних творів постає намір обґрунтувати як системне, так і історичне бачення Землі, враховуючи при цьому і вплив обставин навколишнього природного середовища на минуле, характер та долі народів. До речі, одним із перших саме Гоголь висунув тезу про те, що якраз незахищеність природних кордонів України є однією з головних причин втрати нею власної політичної незалежності.

У праці «Думки про географію» Гоголь викладає власну концепцію цієї науки та методу її досягнення прагнучими: викладання географії у школі слід зосередити на створенні цілісного образу планети, її основних прикмет, а огляд поверхні слід простежувати до черговості стадій антропогенезу: від Азії до Африки, потім — до Європи і, насамкінець, до Америки та островів Океанії. Нагадаємо, що в цей же час подібні предтечні біосферні погляди розвивали у Петербурзі інші великі українці — М. Максимович і Д. Велланський. Ця схема, до речі, практично відповідає сьгоднішній теорії черговості залюднення в антропогенезі різних континентів та розселення людини по планеті.

Гоголь пише про «фізичну географію», однак, по суті справи, йдеться про загальне землезнавство, яке включає як об'єкти дослідження ландшафти, географічні утвори, царства рослин і тварин, людський рід. У такому контексті «фізична географія» Гоголя концептуально передує біосферології Вернадського. Крім того, можна згадати надруковану сторіччям пізніше книгу «Землезнавство» акад. Павла Тутківського, який незбагненим чином значною мірою реалізовує саме план огляду реалій поверхні планети, запропонований Гоголем. Можливо, що тут не лише зовнішній збіг. У будь-якому разі, Гоголь ще далеко не вичерпав своїх таємниць.

Прикметно, що Гоголь закликає вивчати не лише сучасний нам стан поверхні планети, але фактично й ті стани її, які нині іменуються «колишніми біосферами». Вчений наголошує: «Не завадило б трохи підземної географії. Мені здається, немає предмета більш поетичного, як вона, хоча достеменно зрозуміти її може тільки вік вищий. Тут всі явища і факти дихають велетенською колосальністю. Тут зустрічаються цілі товщі. Тут на всьому відбиток величних потрясінь землі; душа сильніше відчуває великі справи Творця. Тут лежать похованими цілі гряди підземних лісів. Тут лежить у глибокій самотності мушля і вже перетворюється у мрамур. Тут дихають вічні вогні, і від спалаху їхнього змінюється поверхня землі...» [5, с. 105–113].

Ця традиція була згодом блискуче продовжена, насамперед у працях Сергія Подолинського і Володимира Вернадського. Перший створив теорію еколого-економічного розвитку людства, другий—вчення про біосферу та ноосферу. Обидва до того ж були активними працівниками на теренах українського відродження.

Українські вчені XIX ст. зробили вагомий внесок у розвиток світової теоретичної думки, чимало сприяючи тим самим формуванню новітньої парадигми людського буття. Різних за фахом та інтересами їх об'єднує високий гуманізм у опрацюванні проблем взаємин людини із власним довкіллям (природним чи соціальним), закоріненість у смислотвірчі цінності та ідеали. Водночас вони, зокрема Памфіло Юркевич, осмислюють засади людського співжиття і вбачають вихід в утвердженні як норми такої поведінки, як «мир з ближнім». Але це не абстрактне смирення чи всепрощення, а взаємопошук кращого в людині і взаємовдосконалення.

Памфіло Юркевич народився 16 лютого 1826 р. на Полтавщині в родині священика, помер 8 жовтня 1874 р. у Москві. Освіту здобув у Полтавській семінарії та Київській духовній академії, яку закін-

чив у 1851 р. і в якій продовжував наукову та викладацьку діяльність. З 1861 р. очолює кафедру філософії, а з 1869 р. — деканат історико-філологічного факультету Московського університету. Поява Юркевича у Москві — потреба імперського центру в професійних філософах, по суті, втрачених в часи вилучення філософії з університетських програм Росії. Викладання філософії було поновлено, і Юркевичу судилося засіяти цю ниву поза Україною. Він відроджує класичне любомудріє, знайомить студентство і громадськість з новітніми течіями, викладає власну філософську доктрину. Це викликало шалений опір та обструкцію, влаштовану місцевими публіцистами на зразок М. Чернишевського. Московська еліта знову не могла вибачити, що їх навчає філософії київський мислитель.

Концептуальні засади філософського бачення світу Юркевич виклав уже в своїх трьох працях, надрукованих у першому томі «Трудов Киевской духовной академии» у 1861 р., а саме: «З приводу статей богословського змісту, вміщених у філософському лексиконі (критико-філософські уривки)», «Мир з ближніми, як умова християнського співжиття», «Докази буття Бога (критико-філософські уривки)». А потім були праці «Ідея», «Із науки про людський дух», «Матеріали і завдання філософії», «Мова фізіологів і психологів», «Розум за вченням Платона і досвід за вченням Канта», «Курс загальної педагогіки» та ін. Все це зробило Юркевича, за словами Роланда Піча, сучасного німецького історика української філософії, публікатора низки рукописів мислителя, «найвидатнішим українським мислителем XIX ст».

Смислом філософствування Юркевич вважав заглиблення в питання про засади та цілі світу, про ставлення світу та людини до Бога, любов людини одна до одної і можливість здобуття щастя в реальному житті. Він вважав ключовими проблемами людського буття намагання миру, щирості, любові, сердечності, дотримання природного морального закону про що свідчить його праця «Мир з ближніми як умова християнського співжиття» [6, с. 94–97]. Вона була вперше надрукована в 1861 р. в «Трудах Киевской духовной академии» і вже містить виклад основних засад філософії Юркевича — філософської антропології, ставлення людини до Бога, універсуму та живого доквілля. Загалом, творчість Юркевича — вершина в розвитку філософії кордоцентризму.

Іван Верхратський народився 26 квітня 1846 р. у с. Більче на Тернопільщині, помер 29 листопада 1919 р. у Львові. Натураліст, педагог, філолог і письменник, почесний і дійсний член Наукового

Товариства ім. Шевченка, перший і багаторічний голова його математично-природничо-медичної секції.

І. Верхратський — тонкий знавець природи Галичини, особливо її тваринного світу, автор багатотомного словника природничо-наукової термінології, який ґрунтувався на українській лексиці. Ця титанічна праця справила великий вплив на унормування наукової мови в країні, вироблення української наукової лексики.

Перу Верхратського належить також декілька підручників для шкіл, виданих українською мовою, зокрема з ботаніки, зоології, мінералогії та ін. У його праці «Соматологія», тобто науки про «сому» (тіло) простежується бачення людини як цілісного утвору, поєднання духовних і тілесних частин організму. Особливо наголошується на значенні високої моральності в удосконаленні людини [7].

Дедалі частіше погляд українських мислителів звертається не лише до мовно-чуттєвого явлення української душі — пісень, казок, загадок, обрядів тощо, але й до їхньої глибинної природи, тобто своєрідних архетипів діяльності, мислення, поведінки. Чи не найпоказовішою у цьому плані була праця «Світогляд українського народу» Івана Левицького, видрукувана у Львові 1876 р. [8].

Іван Левицький, нині більш знаний як письменник Нечуй-Левицький, народився 25 листопада 1838 р. у с. Стеблів на Черкащині, помер 15 квітня 1918 р. у м. Києві. Класик української літератури, історик, культуролог, один з авторів першого повного перекладу Біблії на сучасну українську мову. Закінчив у 1865 р. Київську духовну академію зі званням магістра богослів'я. Іван Левицький обирає шлях вчителя, письменника, громадського діяча, вченого. Широко знані в народі його романи та повісті («Кайдашева сім'я», «Старосвітські батюшки та матушки», «Хмари» та ін.), історичні твори («Унія і Петро Могила», «Руїна на Україні», «Татари і Литва на Україні» та ін.). Він був глибоким знавцем українського фольклору та міфології і одним з перших, зробив спробу реконструкції її цілісності. У полі зору Левицького — природні корені духовного, дуалізм християнства та поганства, ментальність народу і образ навколишнього світу, неповторність українського світу, безмежність його творчого начала.

А чи можна вести мову про український народ як про певну форму, соматичну окремішність? Достеменно, що так, але це стало доказовим лише після праць антрополога Федора Вовка та його учнів. З тих пір анахронізмом виглядає спроба будь-кого заперечити антропологічну

своєрідність українців і їхню автентичність тому природному довкіллю, у якому вони започаткувались і утвердились.

Федір Вовк (Волков) народився 5 березня 1847 р. у с. Крячківка біля Пирятина, помер 30 червня 1918 р. у Жлобині на Гомельщині. Найвизначніший український антрополог, а також етнограф, археолог, громадський діяч. Навчався в Новоросійському та Київському університетах, студіював науки в різних центрах Європи. Професор Київського і Петербурзького університетів.

Вовк заклав основи наукового антропологічного вивчення українського народу, дав докладний опис його типу загалом і територіальних варіацій зокрема, визначив основні напрями розвитку цієї течії в Україні, поруйнованої, на жаль, у 1930-х роках. Вовк довів, що українці є компактною і антропологічно своєрідною спільнотою, яка більше наближається до балто-альпійських, ніж кавказьких та фінно-угорських народів. Він також заклав основи реформування вивчення антропології загалом, про що свідчить його праця «Антропологія та її університетське викладання» [9]. На відміну від усталеного в тодішній Росії, а згодом — і в СРСР тлумачення антропології як науки суто біологічної, про просторово-часові варіації морфологічного її вигляду, Вовк відстоює її розуміння як синтетичної науки про людину у її всебічності та унікальності.

Українські вчені починають звертатися до вивчення універсальних зв'язків між людиною, природою і суспільством, взаємозалежностей між продукуванням матеріальних благ, з одного боку, та ресурсами (речовинними та енергетичними) навколишнього світу — з другого. До представників цього напрямку належить вчений з світовим ім'ям Сергій Анатолійович Подолинський.

Сергій Подолинський народився 19 листопада 1850 р. у маєтку Ярославці на Черкащині, у заможній дворянській родині, помер 12 липня 1891 р. Українознавець, натураліст, соціолог, економіст, публіцист. Дитячі роки майбутнього вченого пройшли у маєтку батьків, де він здобув початкову освіту. У 1867–1871 рр. навчається на фізико-математичному факультеті Київського університету св. Володимира, який закінчує зі ступенем кандидата природничих наук. У цей час він зближується з М. Зібером, В. Антоновичем, С. Румовим, вивчаючи як українську культуру, так і марксистську політичну економію.

Далі, з кінця 1871 р., — виїзд за межі Російської імперії; у Львові, Відні, Парижі він продовжує вивчати медицину, соціологію, співпрацює в Цюріху з російським соціалістом-теоретиком П. Лавровим у його журналі «Вперед». Серед студентської молоді активно пропагує україн-

ську літературу, зокрема твори Т. Г. Шевченка. В університетах Цюріха, Парижа, Бреслау (Вроцлава), Києва поглиблює свої знання в медицині, захищає (1876 р.) дисертацію на тему «Розщеплення білків ферментами підшлункової залози». Завершенням цього періоду наукової діяльності став його виступ на Конгресі лікарів (1879 р.) та його монографія «Життя та здоров'я людей на Україні». 1877 р. С. Подолинський із сім'єю живе біля Монпельє. Саме тут він з головою поринає в осягнення глибинних закономірностей взаємин людини з природою.

Під своїм іменем, С. Подолинський послідовно видає праці: «Про багатство та бідність», «Ремесла і фабрики на Україні», «Людська праця і єдність сили», «Парова машина», «Громадівство та теорія Дарвіна», «Соціалізм, нігілізм та тероризм. Відповідь старому російському соціалісту», «Про те, як наша земля стала не нашою» та інші. Зокрема, праця «Ремесла та фабрики на Україні» була написана на початку 1880 р. і являла собою фактично перший український підручник з політекономії. Наскрізна тема книги — користування людською працею від первісного суспільства до тогочасного капіталізму; особлива увага була приділена економічній історії України. За С. Подолинським, в Україні капіталізм проходить через «ремесло, мануфактуру та великий фабричний здобуток», що визначає як позитивні його риси, так і негативні. До останніх належить привласнення власного продукту неоплаченої вартості робітників — додаткової вартості, що може бути подоланим лише знищенням такого устрою і встановленням «громадського впорядкування праці».

Робота «Людська праця і єдність сили» була видана на початку 1880-х рр. російською, німецькою, французькою, італійською та українською мовами. Тут він обґрунтовує ідею про людську працю як головний чинник перерозподілу енергії на планеті. Світ для вченого — єдність, у якій людина може нагромаджувати сонячну енергію, завдяки праці збільшуючи енергетичний бюджет на поверхні Землі. Таким чином, С. Подолинський фактично є попередником Вернадського у його вченнях про біосферу та ноосферу, хоча його оригінальна концепція належним чином не оцінена і до цих пір.

С. Подолинський брав активну участь в роботі унікального видання кінця XIX ст., а саме науково-громадського вісника «ГРОМАДА. Українська часопись». Зокрема, він був одним з авторів програми основних напрямів його діяльності. Складена разом з М. Драгомановим і М. Павликом, вона фактично окреслювала бачення України як геополітичного феномена та її прийдешнього. Вільну Україну вони бачили демократичною державою, яка мала б гарантувати своїм громадя-

нам людські права і спрямовувала всі багатства природи і суспільства на благо людини [10, с. 146–151, 188–189].

Мислитель, зокрема, наголошував: «Ніде і ніколи докорінні зміни громадського життя не робилися тільки мирним поступом. На Україні ще менше ніж інде можна сподіватись, щоб начальства і панства поволі зреклись свого панування й через те простому народу на Україні не обійтись без дружнього бою й повстання (революції). Тільки це повстання передасть у руки хліборобських громад і товариств сили природи й інструменти, потрібні для здобутку» [11, с. 3]. Ідеї С. Подолинського справили значний вплив не лише на українську, але й загальноєвропейську соціально-політичну думку.

Тим часом, активно досліджуються питання генези і місця людини на планеті (в біосфері). Ґрунтовно працює над цією темою Іван Франко, проводячи соціобіологічні паралелі між організацією тваринних та людських спільнот і водночас вказуючи на їхню відмінність. Академіки Павло Тутківський і Степан Рудницький, кожен зі свого бачення, вибудовують цілісну картину устрою земного життя та його поширення на поверхні планети. Однак ще чекають докладного дослідження і оцінки концепція акад. Рудницького про природність геополітичного статусу України і вчення про біосферу (незалежне від ідей акад. Вернадського) акад. Тутківського.

Вже майже наші сучасники, академіки Олександр Богомолець та Микола Холодний, засвідчили потужність традицій українського довкіллязнавства. Перший всебічно опрацював проблему, які умови довкілля потрібні, щоб життя людини було тривалим й здоровим. Другий, вже перед реаліями атомної доби, закликає до нового антропологізму, засади якого — знов-таки в єдності людини з природою. Та звернемося до праць їхніх попередників.

Степан Львович Рудницький — видатний український мислитель, філософ, політолог, географ, вчений зі світовим ім'ям. Народився 3 грудня 1877 р. у Перемишлі в родині вчителя географії й історії та дочки священика. Багатодітна родина Рудницьких залишила помітний слід в українській культурі: крім Степана, добре знаним є його брат Юрій — письменник Юліан Опільський, а також сестра Софія — талановита піаністка. Освіту С. Рудницький здобував в університетах Львова, Відня та Берліна. Після закінчення навчання працював у Львівському університеті, Українському вільному університеті (Прага), Карловому та Німецькому університетах Праги. У 1926 р. на запрошення офіційної влади переїздить до Харкова, де організовує Український

науково-дослідний інститут географії і картографії, а в 1929 р. його обирають дійсним членом Всеукраїнської академії наук. За безпідставним звинуваченням (хоча «підстави» були—виняткове обдарування та український дух) його у 1933 р. кидають до в'язниці, а згодом етапують на Соловки—у концтабір СЛОН. 3 листопада 1937 р. академіка Рудницького розстріляли. Його могила невідома, а отже, прах вченого—недоглянутий і зневажений донині.

Рудницький фактично започаткував українську наукову географію, причому робив це не на засадах провінційності, а на здобутках світової науки. Неоцінений його внесок у геоморфологію та картографію України, антропогеографію, політичну та демографічну географію, створення української наукової географічної термінології. Під його керівництвом створено перші докладні карти України, він є автором низки підручників для шкіл та вузів, багатьох науково-популярних та публіцистичних творів.

Академік С. Рудницький вважав чи не найголовнішим здобутком, причому не лише своїм, а й всієї української географії, обґрунтування окремішності України як певної геополітичної реальності з чіткими природними етнічними, культурними та економічними кордонами. Ці висновки вчений активно обстоював і пропагував, друкуючи праці українською та іноземними мовами (наприклад, лише у Берліні на початку 1920-х рр. він видрукував такі книги, як «Огляд національної території України», «Українська справа зі становища політичної географії», «Україна і великі держави» та ін.). Не викликає сумніву висновок, що праці Рудницького істотно визначали політичні рішення щодо України при підведенні підсумків першої світової війни (окреслення етнічних обширів українців, «лінія Керзона» тощо), що, в свою чергу, істотно знадобилося і при набутті Україною нинішніх державних кордонів, і при політичному перекроюванні Європи початку 1990-х рр.

С. Рудницький мав своє бачення феномена географії та її завдань. При цьому слід зазначити, що в ті часи до кола компетенції географії нерідко відносили і проблематику, котра нині охоплюється іншими науками, зокрема екологією [12].

Оглядаючи становлення України, її зносини з сусідами, Рудницький постійно звертається до історичного матеріалу. Власне кажучи, саме в цьому—стрижень його концепції в історіософії: буття України—це рівноважна складова внутрішнього ества народу і питомих його географічних умов мешкання. Український народ є тим, чим він є, завдяки своїм рисам характеру, вдачі, поведінки, фізіогноміки, а всі вони разом

могли витворитися лише на тій землі, котру займає цей народ. І жодні утиски ззовні чи впливи сусідніх етносів та держав (насамперед, імперій) не змогли докорінно змінити ці його якості.

Водночас академік Рудницький аж ніяк не приписує географії всю вагу своєрідності українства та його будучності. Він рішуче відкидає твердження тих недругів та й багатьох українців, котрі постулюють: «Українці як народ не мають ніякої здібності до політично-державного життя». Вчений переконливо доводить протилежне, а хід історії блискуче підтвердив його правоту. У праці «Галичина та Соборна Україна», С. Рудницький розглядає фундаментальну проблему геополітичного статусу України [13, с. 350–362]. Тут Рудницький постає як історіософ та соціальний філософ, для якого минувшина є мірилом сучасного стану нації, а її здобутки — підґрунтям для цивілізаційного поступу.

Павло Тутківський народився 1 березня 1858 р. у містечку Липівці на Київщині, помер 3 червня 1930 р., похований на Лук'янівському кладовищі в Києві. Закінчив Житомирську гімназію і Київський університет (1877–1882 рр.) по природничому відділу. Працював консерватором університету (1884–1885 рр.), учителем у школах Києва (до 1904 р.). У 1904–1913 рр. працює на Волині у сфері народної освіти, але невтомно продовжує наукові пошуки, формулює зокрема теорію еолового походження лісу. В 1911 р. захистив дисертацію, одразу докторську, з 1913 р. — приват-доцент, а з 1914 р. — професор географії Київського університету. З 1917 р. лекції читає українською мовою. Тутківський заснував і очолив Український науково-дослідний геологічний інститут, був директором Національного геологічного музею та головою фізико-математичного відділу ВУАН, головою природничого відділу Інституту української наукової мови, великим популяризатором науки.

П. Тутківський відомий як першорядний геолог та географ, землезнавець у широкому розумінні цього слова. Ряд праць він присвятив палеоантропології, культурології, мовознавству, гідрогеології. Він є автором оригінального вчення про біосферу, на жаль, практично не поміченого ні фахівцями-геологами, ні істориками науки. Про це переконливо свідчать його праці «Задачі та кордони географії» [14] і «Загальне землезнавство» [15], повертаючи українській науці на ниві біосферології ще один пріоритет.

Отже, вчення про біосферу створив не лише В. І. Вернадський, як записано у всіх підручниках та енциклопедіях. Паралельно і незалежно від нього свою власну концепцію про біосферу створив геолог П. Тутковський, що, крім історико-наукового значення та теоретичного

розвитку науки, знову-таки підтверджує архетипову тяглість мислителів саме нашої землі до теренів подібного синтетичного думання та виснування.

У 1913 р. П. Тутковський повертається з Волині до Київського університету, з цієї нагоди він, традиційно для викладачів, виступає в університеті із вступною лекцією. Саме в ній вчений вперше цілісно викладає своє власне вчення про біосферу. Як ми пам'ятаємо з історії науки, у цей час В. Вернадський ще не робив публічного оголошення своєї власної концепції про біосферу. Отже, є всі підстави вести мову про незалежність обох узагальнень. Втім, це переконливо простежується з аналізу змісту обох вчень про біосферу—кожна з них оригінальна і самодостатня.

П. Тутковський стверджує: «Як і в давні часи, завданням географії залишається пізнання землі у її цілості, вивчення вигляду землі у його сучасному стані, у всіх його областях (вивчення літосфери, гідросфери, атмосфери і біосфери), з погляду розподілу сучасних фактів і явищ у просторі та їх генези». І далі «...географія дає, у співпраці з іншими дисциплінами природознавства, точне, повне і всеохопне зображення сучасного стану лица землі». Отже, термін «біосфера» введений до предметного поля географії, поряд з іншими земними сферами—літосферою, гідросферою та атмосферою. Також чітко визначено часову визначеність цього об'єкта—це сучасний стан поверхні планети, хоча питаннями генези його географія також займається. Отже, можна виснувати, що для Тутковського біосфера—це сукупність живих організмів; інакше кажучи, біосфера Тутковського знаходиться у річищі вчення про біосферу Ж. Б. Ламарка.

До проблеми біосфери П. Тутковський повертається досить докладно і спеціально у своїй узагальнюючій праці «Загальне землезнавство». У цій фундаментальній праці, котра не втратила своєї новаторської та синтетичної цінності і до наших днів, окремі частини викладають вчення про біосферу, причому доведеного до рівня функціонування та місця у ній самої людини. Це, зокрема, наступні частини: «239. Біосфера Землі та її межі», «240. Густина та маса біосфери», «272 Вплив організмів на перетворення обличчя Землі (геологічна діяльність організмів)» і «284. Завдання та межі антропогеографії» та «285. Завдання та межі антропогеографії (закінчення)». Торкається проблеми біосфери акад. П. А. Тутковський і в інших, необхідних задля конкретної мети, місцях книги.

Так само, як і в попередній роботі, вчений біосферою землі називає усю сукупність організмів на Землі, за аналогією з «трьома неорганічними оболонками нашої планети» — літосферою, гідросферою та атмосферою. Але далі міститься суттєве уточнення: «Біосфера проймає собою всі ці три оболонки поблизу фізичної поверхні землі — повітря і воду до значних височин та глибин і твердий ґрунт в його горішніх верствах. До біосфери належать усі рослини, животини й людина; відділ науки, що вивчає біосферу з географічного погляду, названо біогеографією» [15]. До біогеографії тісно прилучена й антропогеографія як наука про людину та її діяльність; залишати її в структурі біогеографії не можна, оскільки, вважає акад. Тутковський, «закони загальної біології недостатні для людини, вона бореться з природою й часто перемагає її».

У цій праці вчений виразно вводить у структурну компоненту вчення про біосферу й еволюційний вимір: «Біосфера за часи геологічної історії землі змінювалася щодо багатства форм та числа особнів та щодо висоти їхньої організації» [15, с. 239]. Відповідно до цього у різні геологічні часи межі біосфери були змінними. Тому, на думку вченого, тепер ще рано робити остаточний висновок щодо розповсюдження на Землі органічного життя «до кінця» [15, с. 240]. Інакше кажучи, біосфера еволюціонує і в наші дні.

Попри те, що біосфера приймається закоріненою в інші земні оболонки, сумніви щодо її інтерпретації як сукупності живих істот практично знімаються при обговоренні питання «густоти та маси біосфери»: «Густість біосфери», за Тутковським, це кількість живої органічної субстанції на одиницю поверхні землі; або ж якої б товщини була б така субстанція на поверхні планети, якби вона була на ній розподілена рівномірно.

Висновок наступний: «Отже можна остаточного прийняти, що біосфера на Землі утворює верству органічної субстанції з пересічною грубиною 5 міліметрів. Це й буде пересічна міра густоти сучасної біосфери на Землі. Загальна вага біосфери 2550 більйонів кілограмів приблизно в 2000 разів менша, ніж загальна вага атмосфери...» [15, с. 240].

Таким чином, дійсно біосфера по Тутковському — це сукупність живих організмів, котрі не можуть існувати поза іншими сферами, але виокремленні з них; у цьому контексті простежується генетична спадкоємність поглядів Тутковського і Ламарка. Якщо ж вишукувати аналогами між вченнями про біосферу Вернадського і Тутковського, то біосфері останнього відповідає (звісно, з належними корективами), «плівка життя» Вернадського. Нагадаємо, що за Вернадським, «плівка

життя» — це біосфера у вузькому розумінні цього слова, «жива речовина» (сума живих організмів), котра у кожен конкретний еволюційний час усталена на Землі. Однак, «плівка життя» Вернадського поза біосферою у широкому, тобто автентичному розумінні слова, геть позбавлена онтологічного (субстанційного) статусу, тобто неможлива.

По іншому Тутковський і Вернадський тлумачать місце людини у біосфері. Для Вернадського людина — головна (найпотужніша) геологічна сила; перевлаштування біосфери на засадах розуму та управління взагалі трансформує її у новий якісний стан — ноосферу. Тутковський також визнав значний вплив людини на підсоння, але зауважує: «Людина не може змінити, наприклад, підсоння та межі розповсюдження корисних рослин» [15, с. 285]. Але однаково ж, мислитель характеризує вплив людини на обличчя Землі як «могутній». Очевидно, подібна характеристика антропогенного чинника прямо пов'язана із сутністю біосферної концепції Тутковського: якщо біосфера — лише живі істоти (неорганічні ж сфери — вилучені), то і вплив на них людини важко порівняти із класичними еволюційними рушійми: добром, боротьбою за існування, спадковістю, мінливістю тощо.

Таким чином, П. Тутковський є автором оригінального вчення про біосферу, створеного незалежно від В. Вернадського. Його сутність більше детермінована класичною традицією, котра тягнеться ще від Бюффона та Ламарка, далі — через праці А. фон Гумбольдта, і котра під біосферою розуміє сукупність живих організмів на Землі. Тут не час і не місце оцінювати переваги кожної з концепцій біосфери — історія сама визначає пріоритети та міру важливості кожної. Але важливо інше: у річищі біосферного мислення існував не один а, принаймні, два теоретичні потоки, і кожен з них (у особі Вернадського і в особі Тутковського) органічно вивершився оригінальними концепціями біосфери. Це змушує сприймати постання таких узагальнень як явища ще закономірні та нагальніші у розвої науки про Землю. І особливо цінно, що обидва узагальнення ґрунтувалися на здобутках не лише світової, але й української науки та культури.

Розуміння біосфери, подібне до сформульованого П. Тутковським, не було єдиним. У підручнику відомого українського зоолога *І. Пузанова*, який довго жив і працював в Одесі, а саме — «Зоогеографії», наголошено: до чотирьох неорганічних оболонок (стратосфери, тропосфери, гідросфери і літосфери) «приєднується п'ята, біосфера, утворена сукупністю організмів, тобто тварин і рослин, які населяють земну кулю. Ця оболонка розвинена, головним чином, на поверхні літосфери і про-

низує собою всю гідросферу; однак вона проникла також у нижні шари атмосфери й у верхні шари літосфери» [16, с. 7]. Наука, яка вивчає місцеві особливості біосфери в різних точках земної кулі — біогеографія.

Таким чином, концепція біосфери П. Тутковського індукувала евристичні зміни не лише у загальному землезнавстві, але у низці біологічних наук, а також у всій світоглядній парадигмі ХХ ст.

Володимир Вернадський, великий натураліст і філософ ХХ ст. Народився 12 березня 1863 р. у Петербурзі, помер 6 січня 1945 р. у Москві. Корені роду Вернадського як по батькові, так і по матері були досить міцними і здоровими. По батьковій лінії рід Вернадських простежується аж до часів Богдана Хмельницького, коли «шляхтич Верна» боровся на боці повсталого українського народу за національне визволення. Прадід Володимира — Іван Никифорович — вчився в Переяславському колегіумі за часів Григорія Сковороди і в Києво-Могилянській академії. Дід — Василь Іванович — закінчив медичний факультет Московського університету, служив штаб-лікарем у російській армії часів війни Росії з Францією 1812 р., вражав навіть супротивників своїм гуманним ставленням до хворих, незалежно від їхнього громадянства. Батько — Іван Васильович — знаний економіст, автор численних праць та видавець — був знайомий з багатьма діячами культури України та Росії, певний час очолював кафедру політичної економії Київського університету св. Володимира.

По лінії матері — Ганни Петрівни — Вернадський також належав до старовинного козацько-старшинського роду Константиновичів. Прадід — Христофор Опанасович — був сотником Переяславської сотні, дід — Петро Христофорович — вислужився аж до артилерійського генерала. Мати Володимира Вернадського мала неабиякі музичні здібності, блискуче знала український народний та літературний мелос, співала в хорі Балакірева в Петербурзі, була майстерною рукодільницею, любила вишивати рушники і сорочки.

Близькими родичами Вернадських-Константиновичів були Короленки й Гулаки. Вони мали дружні стосунки з Гулаками-Артемовськими, Максимовичами, Алчевськими та іншими світочами української науки і культури. В сім'ї панували рівність, антикріпосницькі настрої, потреба бути корисним суспільству. Прикметно, що і сам В. Вернадський свій подружній шлях пов'язав зі скромною, доброю та освіченою панною Наталкою з Полтави, уродженою славної української родини Старицьких.

Дістаючи по крихтах українські книги, часописи (наприклад «Основу»), Володимир удосконалював свою рідну українську мову, формував власне бачення минулого України. І за походженням, і за національною самосвідомістю Вернадський був українцем, багато зробив для відродження України, її культури і науки. Зокрема, він був організатором і першим президентом Всеукраїнської Академії Наук, Національної книгозбірні України, Комісії по вивченню продуктивних сил України тощо. Всесвітню славу вченому принесли створені ним вчення про біосферу та ноосферу. Варто акцентувати увагу на двох працях В. Вернадського. Перша — «Українське питання і російська громадськість» [17] була написана влітку 1915 р., у розпал шовіністичного шалу, в садибі вченого Шишаки поблизу Полтави. Вперше стаття була надрукована лише в 1988 р. Друга робота, яка стала класичною і увійшла в золотий фонд світової науки, — «Декілька слів про ноосферу» [18, с. 67–76] з'явилася у 1944 р., незадовго до смерті Вернадського. Тут у концентрованому вигляді викладено його бачення еволюційно-історичного процесу, перспектив майбуття людства як космічного феномена. Головна ідея: під впливом розвитку науки і пізнання біосфера має стати ноосферою, тобто цариною розуму, де панують закони мудрості та гармонії. Як бачимо, обидві статті доповнюють одна одну, особливо в тій мірі, наскільки буття певного етносу (зокрема, українського) є основою для буття людства як виду, «природного тіла», і наскільки розвиток людства складається з еволюційних траєкторій різних культур та цивілізацій.

Стратегія стійкого розвитку на межі другого і третього тисячоліть кардинальним чином визначається теоретичними засадами вчення про біосферу (і ноосферу — як її вищий стан) великого українського мислителя В. Вернадського. І дійсно, узагальнення вченого на ниві осмислення закономірностей розвитку людини у природі постали концептуальною основою стратегічної організації та орієнтації спеціалізованої структури ЮНЕСКО — програми «Людина і біосфера» (скорочено — МАВ). Зрештою, подібні узагальнення істотно спричинили обриси сучасного стилю мислення та парадигм пізнання і діяльності.

Подібний етапний для людства крок вельми важливий. Тим поважнішим і важливішим для української культури є питання про те, чому саме людина, породжена і вихована її цінностями вихохла подібний витвір. Можливо, — це якесь прозріння чи інтуїція, котра цілковито могла б бути зроблена і представниками якоїсь іншої культур! Але, цілком можливе і альтернативне судження: відкриття Вернадського є якраз питомим узагальненням та реалізацією саме українського духу.

Для цього необхідно довести не самотність, а самі закономірності стилю саме подібного, системно-синтетичного та глобального мислення, простежити типологічно споріднені напрямки теоретичного синтезу.

XIX століття дало людству цілу низку відкриттів, що розкривали глибинну сутність світу: закони збереження матерії та енергії, теорію еволюції живого, клітинну теорію живого, закони успадкування, закони термодинаміки тощо. Але ще не існувало концепції, яка б узагальнила і поєднала висновки багатьох наук і дала б цілісне уявлення про світ живих і неживих тіл і місце в ньому людини. Саме Вернадському судилося створити подібне вчення, яке дістало назву вчення про біосферу або біосферологія.

Ще зовсім юним Вернадський фіксує у щоденнику 18 травня 1884 р., що хоче все і скрізь побачити сам. А через десятиріччя, у листі до дружини пише (28) 16 серпня 1849 р.: «Мені здається, я підмічаю закони. Відчуваю потуги мислі охопити відразу картинно землю як планету. Як це важко. Але мені здається, з кожним разом все зрозумілішою стає картина, і мені інколи блищить перед розумовим поглядом загальна схема хімічного зародження Землі...» [19, с. 44].

Так зароджувалось, по суті справи, найвизначніше відкриття наступного XX століття, а саме: вчення про біосферу. Та поки що вчений лише підступав до цього узагальнення. Проводив експерименти, вивчав дані різних галузей знань, ознайомлювався з відповідними природними явищами. Скажімо, інформація про ймовірну маси хмари африканської сарани у мільярди тонн пробудила у Вернадському думку про потужності біологічного перерозподілу атомів, про живу речовину як геологічну силу планети. Однак, вирішальний прорив до нової теорії стався пізніше, до того ж якраз під час його перебування вдома, на Україні. Ось як про це висновують дослідники біографії Вернадського: «Численні свідчення — документи, спогади, листи, як надруковані, так і виявлені в архівах, дають змогу стверджувати, що основні наукові концепції про біогеохімічні процеси, про космічну і планетарну роль живої речовини були сформульовані вченим у період перебування його на Україні — на Старосільській біологічній станції неподалік від Києва, у с. Шишаки поблизу Полтави, в Києві (Українська академія наук, Київський університет), у Сімферополі (Таврійський університет, де він був деякий час ректором у 1920 р.), у Петрограді (1921–1922 рр.)» [19, с. 14].

Академік Вернадський не дає однозначного визначення біосфери, прагнучи, мабуть, довести до читача, наскільки це складно організована і водночас відкрита зовнішнім впливам система. Можна вважати, що під

цим утворенням Вернадський розумів сферу існування живої речовини, особливу оболонку, яка складається з трьох-чотирьох геосфер: твердої кори вивітрювання, рідкої гідросфери (вода), тропосфери (нижні шари атмосфери) і, ймовірно, стратосфери (верхня товща атмосфери). З урахуванням потужності кожної зі сфер неважко визначити, що товщина біосфери максимально може сягати кількох десятків кілометрів. По суті, це тонка плівка на поверхні планети, — але «плівка» геологічних масштабів — як про це неодноразово заявляв і Вернадський. Та неможливо порівнювати з фізичними розмірами роль цієї «плівки» в історії Землі.

Вернадський вважав, що біосфера геологічно вічна, що існує низка колишніх біосфер; низка товщ земної кори (метаморфічна, гранітна, частково — осадові породи) біогенного походження. Жива речовина при цьому є геологічною силою, котра трансформує низку інших геологічних оболонок планети. На останньому етапі розвитку біосфери головною геологічною силою на планеті вже стає діяльність одного з видів живих істот, а саме — людини розумної.

З врахуванням подальшого розвитку вчення про біосферу, нині феномен цей визначається наступним чином: Біосфера — це глобальна система, що автономно регулюється і програмується, розвиваючись у просторі та часі, це природно-історична система, в якій постійно діють своєрідні ймовірнісні та детерміновані процеси і яка акумулює й трансформує величезні ресурси енергії, речовини та інформації.

Отже, біосфера — це одна із земних геологічних оболонок, де існувало, існує чи може існувати життя. Біосфера — це динамічно організоване ціле, функція якого полягає в поглинанні, асиміляції, перетворенні та перенесенні енергії та речовини. Інакше кажучи, в обширах Універсуму біосфера виконує ентропоруїнуючу, тобто антихаотичну, впорядковуючу суще функцію.

Тому, біосфера як ціле входить у більш широке утворення — своє геокосмічне оточення; як закономірний етап еволюції матерії — вона виконує космічну функцію зниження ентропії (невпорядкованості) та організації матерії; як утвір системний — складається з впорядкованих, функціонально поєднаних потоків речовини та енергії, організованих, у свою чергу, в незліченні системи нижчого порядку. Не випадково Вернадський писав: «По суті, біосфера може розглядатися як частина земної кори, що зайнята трансформаторами, які переводять космічні випромінювання в дійову земну енергію — електричну, хімічну, механічну, теплову і т. д.» [20, с. 35].

Природа України дійсно змінилася, але залишилися ті її визначальні риси, які і становлять еколого-ландшафтну своєрідність країни. Багато традицій природокористування і збереження довкілля втрачено чи забуто, але для того люди й здобувають свободу, щоб не тільки дивитись у майбутнє, а й шанувати минуле, беручи і відроджуючи звідти все краще та важливіше.

Український народ породив у кожен з періодів свого існування низку блискучих філософів-натуралістів, які зробили гідний внесок у розвиток національної й світової культури. Нині починають дедалі виразніше виявлятися контури та обшири нового мислення, нового ставлення як до людини, так і до її довкілля, на засадах якого і можливе розв'язання нагальних проблем природокористування, гармонізація взаємин людини з природою, досягнення стійкого розвитку людства у майбутньому.

Список використаних джерел:

1. Максимович М. О системах растительного царства. Рассуждения для получения степени магистра физико-математических наук / М. Максимович. — М.: Университетская типография, 1827. — 79 с.
2. Велланский Д. Основное начертание общей и частной физиологии, или физики органического мира / Д. Велландский. — СПб., 1836. — 502 с.
3. Сочинения Н. В. Гоголя: Издание 15-е.; Ред. Н. С. Тихомирова. — СПб: Изд-во А. Ф. Маркса, 1900. — Т. IX. — 264 с.
4. Сочинения Н. В. Гоголя: Издание 15-е.; Ред. Н. С. Тихомирова. — СПб: Изд-во А. Ф. Маркса, 1900. — Т. X. — 131 с.
5. Гоголь Н. В. Мысли о географии / Н. В. Гоголь. Полное собрание сочинений. — М.: Правда, 1984. — Т. 7. — С. 105–113.
6. Юркевич П. Д. Мир з ближніми як умова християнського співжиття / П. Д. Юркевич // Філософ. і соціол. думка. — 1992. — № 10. — С. 94–97.
7. Верхратський І. Соматологія. Коротко зібрана / І. Верхратський. — Львів: Печатня НТШ під управою К. Беднарського, 1897. — 124 с.
8. Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології / І. Левицький. — Львів, 1876. — 80 с.
9. Волков Ф. К. Антропология и ее университетское преподавание / Ф. К. Волков. — СПб, 1901. — 16 с.
10. Злупко С. М. Сергій Подолинський — вчений, мислитель, революціонер / С. М. Злупко. — Львів: Каменяр, 1990. — 317 с.

11. Громада. — 1881. — №1. — С. 3.
12. Шаблій О. Академік Степан Рудницький / О. Шаблій. — Львів, Мюнхен: Львів. ун-т, 1993. — 223 с.
13. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України / С. Рудницький. — Львів: Світ, 1994. — С. 350–362.
14. Тутковский П. Задачи и пределы географии / П. Тутковский. Вступительная лекция, прочитанная в Университете св. Владимира 13 сентября 1913 года. — Житомир: Житомир. тип. насл. М. Даненмана, 1914. — 23 с.
15. Тутківський П. Загальне землезнавство / П. Тутківський. — К.: Держвидав України, 1927. — 496 с.
16. Пузанов І. І. Зоогеографія / І. І. Пузанов. — Київ; Львів: Радянська школа, 1949. — Вид 2-е.
17. Вернадський В. І. Українське питання і російське громадянство / В. І. Вернадський [Публікація В'ячеслава Брюховецького; переклад з рос. Наталки Білоцерківець // Молода гвардія. — 1988. — №50.
18. Вернадский В. И. Несколько слов о ноосфере / В. И. Вернадский // Импакт. — 1989. — №3. — С. 67–76.
19. Мороз С. А. Історія біосфери Землі: У 2 кн. / С. А. Мороз. — Кн. 1: Теоретико-методологічні засади пізнання. — К.: Заповит, 1996. — 440 с.
20. Вернадский В. И. Об организации научной работы / В. И. Вернадский // Природа. — 1975. — №1. — С. 35–42.

Стаття надійшла до редакції 05.06.2014 р.

Крисаченко В. С., Дякова Е. В. Развитие мировоззренческо-натуралистической мысли в Украине в XIX в. и ее проекция в XX в. В статье авторы обращают внимание на описания природы Украины, которые оставляли как отечественные авторы, так и иностранные в разные исторические периоды. Особое внимание уделено XIX в., поскольку именно в это время украинские философы-натуралисты сделали весомый вклад в развитие национальной и мировой культуры, способствуя тем самым формированию новой парадигмы человеческого бытия.

Ключевые слова: *природа, нация, национальная идея, мировоззрение, окружающая среда, экология, натурфилософия, биосфера, ноосфера.*

Krysachenko V.S, Diakova O.V. The Development of the Ideology and Naturalistic Movement in Ukraine in the 19th Century and its Projection in the 20th Century

In article authors pay attention to descriptions of the nature of Ukraine which were left by both domestic authors, and foreign during the different historical periods. The special attention is paid to the XIX century, because, particular, during this period of time the Ukrainian philosophers-naturalists made a powerful contribution to development of national and world culture, hereby promoting formation of a new paradigm of human life.

Keywords: *nature, nation, national idea, outlook, environment, ecology, physiophilosophy, biosphere, noosphere.*

УДК 130.2:165.191

Гончаренко М. М.

Кандидат філософських наук, асистент кафедри філософії гуманітарних наук КНУ імені Тараса Шевченка

ЕКОКРИЗА СУЧАСНОСТІ—ТЕНДЕНЦІЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Аналізуються особливості протікання процесів самоорганізації глобальної соціоприродної системи на сучасному етапі її розвитку. Досліджуються трансформуючі чинники соціоприродної системи. Сучасний етап кризових явищ визначається такими особливостями, як звуження розмаїтості природної підсистеми і збільшення кількості елементів соціальної підсистеми, що безпосередньо пов'язано із розширенням «штучної» реальності, підвищенням нелінійного характеру її розвитку.

Ключові слова: *екологічна криза, соціоприродна система, трансформація, коеволюція, синергетика, флуктуація, біфуркація.*

На сучасному етапі функціонування біосфери домінуючими є кризи антропогенного походження, саме вони викликають глобальність екологічних проблем. Людина виявилася потужною геологічною силою, тому й наслідки її діяльності позначаються негативним впливом на всій соціоприродній системі. З кінця ХХ століття характер екологічних криз вже не є частковим і локальним, як у минулі часи. За таких умов з'являється загроза існуванню домінантного виду—самій людині як родовій істоті, а не тільки окремим її представникам.

Незаперечним є той факт, що за останні 50–70 років великого поширення набули катастрофи техногенного характеру. Прикладів можна наводити безліч. Безумовно, інженерні науки, накопичений досвід створили технічні заходи, правила та норми спорудження промислових та військових об'єктів, які б дозволили значно зменшити втрати від техногенних катастроф. Але, як ми бачимо, людина не готова в умовах політичних криз, економічної та військової конкуренції, військового протистояння, які пронизують все наше життя, надавати перевагу заходам безпеки. У змаганні з технічним прогресом можливості живої природи незрівнянно менші і перш за все це стосується самої людини. Досвід

суспільного життя свідчить, що в результаті НТП людина втрачає один із самих важливих природних інстинктів — інстинкт самозбереження.

Саме це дає підстави зробити висновок про розбалансованість розвитку підсистеми «природа» і підсистеми «суспільство». Як не прикро нам усвідомлювати, але природа, науково-технічний прогрес і розвиток культури, морального і правового середовища — процеси неузгоджені. Обмежені можливості біологічних механізмів адаптації до протиприродної діяльності людини вже майже вичерпані, регулюючі екологічні та фізіологічні системи одна за одною виходять із шеренги, порушуючи цілісність і органічність соціоприродної системи.

Негативним фактором постає й те, що вторгнення техніки в усі сфери людського буття — від глобальних до інтимних — породжує своєрідну ідеологію і психологію техніцизму. Сьогодні теза матеріалістів XVIII століття «людина є машина» повністю вписується у електронно-кібернетичну, комп'ютеризовану термінологію. Зрозуміло, це не означає, що людство повинно відмовитися від техногенного розвитку, адже є безліч позитивних досягнень техногенної цивілізації, які справді вражають. Досить згадати останні сенсаційні результати генної інженерії, успіхи в трансплантації штучних органів, кількісне і якісне регулювання демографічного відтворення, прогнози у доборі та спрямованому конструюванні геномів, клонування тощо.

Проте розвиток техносфери спричинив і безліч негативних явищ, насамперед, — це криза в організації природи людського індивіда, адже стрімкий розвиток наукового втручання в її біологічну організацію випереджає еволюційно сформовані пристосувальні та адаптивні можливості *Homo sapiens*. Новітні технології створили можливість проникнення людського знання за межі тієї реальності, яка є в тілесній істоті. В. Хесле з цього приводу зазначав: «...сучасна техніка незворотним чином видозмінює взаємозалежність не тільки у біологічних, але й у соціальних системах: протизаплідні засоби, зброя масового знищення радикально змінили природу сексуальності, комунікації, сприйняття дійсності, війни та зовнішньої політики» [9, с. 65]. Більше того, пізнавальна діяльність сьогодні творить нову реальність, яка у сучасному світі, завдяки використанню комп'ютерних технологій, називається «віртуальною», а сама «віртуальність» постає дійсністю, яка існує за певних умов. Цими умовами є комп'ютер.

Це говорить про те, що сучасна людина здатна планувати і здійснювати процеси, які не в змозі відтворити чуттєво. Взаємовідносини з природою втрачають безпосередність, стають непрямими, опосеред-

кованими через розрахунки та прилади. Це опосередкування творить бездушне ставлення людини до природи. Стосовно цього досить слушно зауважує В. Єрмолаєва: «Натренований у пригніченні біологічних важелів гармонії і у створенні мертвого штучного середовища інтелект все більше перетворюється в загрозу біологічному виду» [3, с. 120].

Сучасна людина у своїх діях і способах життя почала автоматично відтворювати логіку розвитку і функціонування технічного середовища. Для «техногенної людини» характерним є витіснення високої духовності і любові, переживань та підміна їх набором автоматичних реакцій, які спираються тільки на поверхові дані розуму та інтелекту. Саме тут культура людини втрачає зв'язок із природою, вона оточена штучною реальністю ззовні і пронизана нею зсередини. Це відбувається тому, що техніка звільняє людину від таких природних функцій як фізична праця, активний рух, живе спілкування. Людина, пише В. Хесле, «замінюючи себе комп'ютером, поряд з працею втрачає й віднесеність до світу. Якщо їй не вдається залучитися до духовної творчості, то із-за згаданої втрати перемагає суб'єктивність, зворотна сторона опредметненої природи» [9, с. 64]. Це є наявним свідченням посилення тенденції «віддалення від ества», вмирання природної (біосферної) людини і поява «постлюдини», «дивного суб'єкта», що йде на зміну природній істоті. Втрачаючи свою привабливість, така людина стає загрозовою та руйнівною.

Безперечним є і той факт, що життєві функції сучасної людини майже повністю залежать від технічних засобів. Головним негативним чинником тут постає те, що відбувається втрата необхідності розуміння життя, його таїнства. Природне все більше витісняється штучним, для якого природа є лише матеріалом, а відносини з нею набувають переважно функціональної форми, форми діяльності. М. Кисельов зазначає, що «нерозуміння феномена життя і нехтування ним призводить до того, що сьогодні вже цілком серйозно ставлять проблему подолання «біологічної обмеженості людини», яка стримує її подальший соціокультурний розвиток... Сама ж природа мислиться як суто людський конструкт» [4, с. 58].

Взаємовідносини між природним і штучним інтелектом стають однією з ключових проблем XXI століття. Подібні перспективи розвитку системи «суспільство—природа» змушують людство задуматися над тим, наскільки велика свобода вченого втручатися в такий складний феномен, як людина, у її природу. Адже від природи кожна людина наділена своєю неповторною індивідуальністю, і право на збе-

реження її природи та розвитку є іманентною основою природного права на свободу. У зв'язку з цим виникає проблема свободи пізнання та його меж. Як визначити ту межу (свободи пізнання), за якою особистість перестає бути сама собою? Така ситуація вимагає удосконалення системи соціального контролю над пізнанням та високої індивідуальної відповідальності вчених.

Отже, однією із характерних рис сучасного стану системи «суспільство-природа» є звуження розмаїтості природної підсистеми і збільшення розмаїтості, «штучності» соціальної підсистеми. Це призводить до істотної трансформації її структури та функцій, до появи нових якостей та станів системи. У свою чергу це сприяє виникненню наступної проблеми — проблеми уникнення негативних наслідків зростаючої складності соціоприродної системи, оскільки відомо, що ускладнення та прискорення темпів розвитку системи, що самоорганізується завжди супроводжується зниженням рівня її стабільності.

Справді, біосфера знаходиться сьогодні у край нестійкому стані. У суспільстві також спостерігаються симптоми втрати стабільності. Якщо природна підсистема прагне зберегти свою рівновагу за рахунок збільшення ентропії в навколишньому середовищі (суспільстві), то соціальна підсистема зазнає зростаючого впливу з боку змін у природі. Наслідки впливу цих змін катастрофічні: це неприпустимий ріст захворюваності людей, смертності, генетичних каліцтв.

Відомо також, що кожна популяція має свій поріг припустимого розмивання генофонду (відсоток неповноцінних істот), за яким ніякий добір не зможе відновити її якість і запобігти деградації популяції.

Забруднення навколишнього середовища призвело до того, що 70–80% усіх випадків захворювання на рак викликані дією хімічних канцерогенів. Активізується процес мутагенезу не тільки в людській популяції, але й у бактеріях та вірусах, внаслідок чого за останні 25 років у світі виникло більш 350 нових захворювань [5, с. 37]. Цей процес небезпечний тим, що медицина, ще не встигнувши розробити ефективні методи і засоби боротьби з одним вірусом, зіштовхується з його новою формою, до якої імунітет людини не здатний пристосовуватися.

Наведені факти свідчать про вичерпання компенсаторних та захисних можливостей людського організму. Причини цього приховані в наступному. Адаптаційний механізм людської популяції володіє достатнім пристосувальним потенціалом. Однак існує поняття максимально можливої швидкості адаптації, і якщо швидкість зміни істотних параметрів зовнішнього середовища виявляється більшою, то система стає враз-

ливою. Суспільство зараз постало перед фактом, коли воно не може пристосуватися до швидкої і глобальної трансформації природного середовища за рахунок внутрішніх механізмів і систем життєзабезпечення людини. Напрошується висновок, що соціальна підсистема також втрачає усталеність. У ній спостерігаються депопуляційні процеси, що характеризує її стан як кризовий. Це свідчить про те, що система «суспільство-природа» втрачає здатність компенсувати флуктуації, що виникають в ній. Якщо негативні зворотні зв'язки у прискореному темпі будуть підсилювати ці флуктуації, то система й надалі буде втягуватися в коло істотно нерівноважених станів, тобто екологічна криза у соціоприродній системі набуватиме рис глобальності і незворотного стану.

Така ситуація для людства є загрозовою і навіть катастрофічною. Ускладнення системи «суспільство — природа» та посилення неузгодженості між її елементами підвищує ймовірність різного роду флуктуацій, а відповідно, росту ентропії: безладдя в системі тим вище, чим менше зв'язку між її компонентами [10, с. 146]. Відомо також, що за певних умов «фундаментальну роль» у системі починають відігравати другорядні фактори, тобто випадок, коли вплив незначних процесів може досягати колосальних масштабів. За таких обставин необхідними стають завчасні адекватні стабілізуючі заходи, інакше система опиниться у стані біфуркації (кризи, катастрофи), в результаті чого відбудеться незворотний перехід системи в дещо новий стан — квазістабільний. Необхідно додати, що випадковість тут може бути як природного походження, так і антропогенного.

Той факт, що суспільство сьогодні стало заручником випадку є незаперечним. Одним із чинників такого стану є зростаюча залежність людства від техносфери. Телекомунікаційні мережі і комп'ютерні системи нині є основою функціонування держав. Щоденна діяльність банківської й енергетичної систем, керування повітряними польотами, транспортом, навіть швидка медична допомога знаходяться в повній залежності від телекомунікаційних і комп'ютерних мереж, цифрових баз даних і автоматичних систем безпеки, які постійно ускладнюються.

Незважаючи на це, глобальна мережа INTERNET дозволяє втрутитися в роботу будь-якої комп'ютерної системи, в тому числі і військової. Щорічно фіксуються сотні тисяч спроб несанкціонованого входження в банківські, військові, корпоративні бази даних. Подібні злочини можуть призвести до значних катастроф (екологічних, транспортних,

енергетичних та інших). У зв'язку з цим на порядок денний виходить проблема не тільки локальних або глобальних воєн, а й інформаційних.

Те ж саме можна сказати й про досить складне обладнання сучасних підприємств і складні технології—вони також містять в собі загрозу. Катастрофічними є аварії на військових, цивільних об'єктах, особливо, якщо вони пов'язані із запасами небезпечного палива. Чорнобильська катастрофа переконливо продемонструвала людству «конструктивну» роль випадковості. А ефект руйнівної сили величезних запасів ядерної, хімічної і бактеріологічної зброї навіть неможливо уявити. Тому стохастичність як ніколи раніше стає одним з головних чинників соціоекокризових явищ і характеризує сучасний етап розвитку системи «суспільство—природа».

Ще один важливий аспект специфіки процесів самоорганізації ноогенного етапу полягає в тому, що підвищення ступеня складності і стохастичності у соціоприродній системі, трансформація її станів в інші закономірно викликає посилення нелінійного характеру розвитку. Це означає розширення спектра можливих шляхів еволюції системи «суспільство-природа». В такій ситуації виникає ряд запитань: 1) Чи можна навчитися передбачати катастрофи у соціоприродній системі? 2) Чи можна заздалегідь оцінити ймовірності можливих шляхів виходу з кризи, ймовірність подолання кризи з продовженням розвитку в колишній якості та ймовірність катастрофи з переходом у якісно новий стан?

Для знаходження відповідей на подібні запитання необхідна розробка нелінійних моделей розвитку складних систем. Прогностичний потенціал теорії самоорганізації дає можливість вести такий методологічний пошук. Філософія нестабільності, яка лежить в основі синергетичного моделювання, передбачає при побудові моделей історичних процесів врахування таких важливих особливостей реальних систем, як стохастичність, невизначеність, нелінійність, поліваріантність [7, с. 149].

Таким чином, виникає необхідність значного посилення функцій прогнозування теорії самоорганізації, оскільки прогнозування виступає як одна з найважливіших функцій сучасних наукових теорій.

Вірогідність таких прогнозів залежить від того, наскільки адекватно будуть розроблені моделі біфуркаційних механізмів. Складність тут полягає в тому, що виокремити ключові параметри (в синергетиці—параметри порядку), які визначають поведінку системи «суспільство—природа», дуже складно. Такі моделі потребують повної інформації про стан системи, яка знаходиться поблизу зони біфуркації.

Але вже в цьому твердженні закладене заперечення, оскільки практично неможливо мати повну інформацію про стан складної системи.

Формальний опис такої моделі за участю безлічі випадкових факторів зазвичай дається у вигляді «розгалужень» можливих сценаріїв. Тому в межах точок біфуркації в найкращому випадку можна зробити лише ймовірний прогноз, тобто, зазначає С. Кримський «...ймовірнісне науково обґрунтоване судження відносно неспостережуваного у передбачуваний майбутній момент часу стану об'єкта» [6, с. 24]. Це свідчить про те, що ми можемо лише припускати ймовірності всіх можливих витоків: ймовірність втриматися на даній еволюційній траєкторії розвитку і ймовірність переходу в усі можливі нові стани. А це істотно знижує вірогідність прогнозів. Дослідники, які працюють над прогнозуванням майбутньої еволюції системи «суспільство—природа», висловлюють, на жаль, не оптимістичні прогнози. Так, наприклад, Ю. Горський і В. Лавшук на основі розробленої ними імітаційної моделі розглядали широкий спектр можливих сценаріїв розвитку цивілізації [1]. Найбільш вірогідним вони вважають такий: — до 2020 р. екологічний пресинг приведе до різкого зниження імунного стану людини як у глобальному масштабі, так і в індивідуальному вимірі, і екологічний СНІД стане однією з головних хвороб XXI століття; — до 2030 р. разом із дією різних несприятливих факторів досягне перенапруження процес акумуляції у фізично, психічно і генно-неповноцінних популяціях індивідуумів, який повинен зупинити ріст чисельності людської популяції; — до 2050 р. відносна маса інтелекту впаде нижче критичної оцінки, відбудеться зупинка технократичного прогресу і смертність різко зросте над народжуваністю [1, с. 193].

Намагаючись уявити біфуркаційну фазу, яку переживає нинішнє покоління, А. Назаретян пропонує свої три сценарії, за яких можуть розвиватися події далі [8].

Перший, найпростіший — фізичне самознищення, замикання планетарного еволюційного циклу. Цей сценарій аж ніяк не фантастичний і включає цілий ряд конкретних варіантів. Серед них — екологічна катастрофа, а також генетичне виродження.

Другий — повернення цивілізації до доіндустріальних форм існування на фоні релігійного ренесансу й інших ретроградних тенденцій. Це припускає зтяжну війну, в яку були б так чи інакше втягнуті майже всі регіони планети. В такій війні від зброї, голоду, епідемій населення Землі скоротилося б не менш, ніж на 90%. Останнє є неминучим і тому, що доіндустріальне господарство не здатне прогодувати більше людей,

а також, що в розвинутих країнах сторіччями обмежувався природний відбір, його населення знаходиться в сильній залежності від сучасної медицини, сучасних життєвих стандартів тощо. Утім цей сценарій найменш ймовірний тому, що він рано чи пізно звівся б до попереднього.

Третій сценарій, найбільш оптимальний, але теж дуже далекий від ідилії. Це сценарій «прогресивний»: будучи засобом виживання природи і суспільства, прогрес завжди створює більше нових проблем, ніж вирішує попередні. Ціною збереження цивілізації стане безпрецедентне вторгнення інтелектуально-вольового контролю в інтимні основи життєвих процесів — дуже глибоке і досить інтенсивне (в історичному масштабі часу) переродження носія інтелекту. Події розгортаються таким чином, що для забезпечення подальшої життєздатності розумний суб'єкт буде змушений штучно трансформувати свою матеріальну основу, послідовно звільняючись від сковуючих його та прирікаючих на виродження біологічних залежностей [8, с. 178–179].

Свою постбіфуркаційну картину розвитку подій у самоорганізуючій системі «суспільство-природа» змалює російський вчений В. Данилов-Данілян [2]. На його думку, нові межі допустимих змін напевно виявляться прийнятними не для всіх елементів (наприклад, біологічних видів) і підсистем (наприклад, співтовариств організмів) системи, що трансформується: частина з них приречена на загибель, інша частина — на переродження, перехід в іншу якість, хоча деякі можуть і пережити трансформацію. Загибель біологічного виду внаслідок дій зовнішніх чинників є дезорганізаційною подією, і наших знань про біоту недостатньо, щоб визначити межу цієї дезорганізації. Нам не відомо скільки інших видів, і у якій послідовності та у які терміни зникнуть з арени життя у результаті цієї події. Чи обмежиться дія цієї хвилі лише одним видом, чи вона змис співтовариства організмів, спустошить екологічні ніші цілих екосистем? Чи не пошириться вона, поєднуючись з багатьма іншими подібними хвилями на всю біосферу? Чи не опиниться людина серед вразливих, внутрішньо нестійких видів при таких змінах? А може статися, що невразливих видів і зовсім не виявиться [2, с. 20–21].

Ці питання та низка інших залишаються поки без відповіді. Звичайно, можна сперечатися про коректність понять, які вводяться, вказувати сумніви щодо достатності використовуваних різними дослідниками моделей у часових інтервалах розвитку катастрофи, але одне залишається незаперечним — людство, яке керується тільки пріоритетами

у сфері споживання, невпинно рухається до зони біфуркації, яка для людства означатиме глибоку кризу чи навіть катастрофу. Тому висновок про те, що збільшення глобального техногенного тиску порушує природний режим коеволюції біосфери та соціосфери, змінює її якісні показники, трансформує стан системи в інший, є незаперечним.

Виявлені особливості процесів самоорганізації соціоприродної системи на сучасному етапі розвитку свідчать про значне зростання технологічної потужності суспільства. Це означає, що відповідно до закону еволюційних кореляцій, необхідно активізувати дію антиентропійного механізму культури для зменшення диспропорції між «силою» і «мудрістю» цивілізації. І якщо людству вдасться вчасно це здійснити, то в нього є шанс запобігти розгортанню негативного сценарію розвитку подій.

Отже, підсумовуючи вищезазначене, можна стверджувати, що до середини минулого століття внесені суспільством у природу флуктуації відповідали її допустимим межах, структурні і функціональні співвідношення у природі зберігалися у рамках, визначених законами її стійкості. Взаємна адаптація елементів у системі «суспільство-природа» сприяла збереженню її стабільності. Але сьогодні внаслідок небачено високих темпів розширення господарської діяльності, суспільство опинилося на межі допустимого впливу на природу. Це обумовило деформацію структурних і функціональних характеристик, порушуючи цілісність всієї соціоприродної системи у глобальних масштабах.

Процес трансформації екологічних криз у коеволюційному розвитку соціоприродної системи являє собою єдність двох тенденцій: а) починаючи з минулого, масштаби флуктуацій людини на природу постійно зростали, прискорювалися темпи залучення у сферу людської діяльності нових речовин і енергій, досягнення науково-технічної революції створили ілюзію необмеженої влади людини над природними процесами, наслідки якої позначилися в планетарному масштабі; б) неухильно наростала ентропія в системі «суспільство–природа», завдяки чому зростала дисгармонія між її основними компонентами. Тому життєво необхідним завданням людської спільноти нині є розробка нової стратегії розвитку соціуму та природи в їх спільній еволюції, яка б враховувала усі особливості сучасного цивілізаційного розвитку та відповідні досягнення науки.

Сучасний етап розвитку соціоекосистеми свідчить про тенденцію трансформації техногенного типу організації системи в ноогенний як один з можливих варіантів. Освоєння всього комплексу подібних

знань має привести до формування нового екологічно орієнтованого світорозуміння. При цьому необхідними є знання про основні етапи розвитку уявлень щодо взаємовідносин природи та суспільства і про перспективи майбутнього екорозвитку людства.

Перед суспільством сьогодні постало багато питань про те, як буде продовжуватися еволюція органічного світу і біосфери в цілому, як повинна будувати людська спільнота стосунки з природою, чи має право людина заради свого більш комфортного існування обмежувати у розвитку інші форми живого, які не наділені розумом. Ці та інші подібні питання вже давно з розряду пізнавальних перетворилися на практичні. Від їх вирішення значною мірою залежить вибір шляхів розвитку цивілізації, доля людства та планети в цілому.

Список використаних джерел:

1. Горский Ю. М. Новая опасность для человечества—экологический СПИД / Ю. М. Горский, В. В. Лавшук // Социально-политический журнал.— 1995.— № 3.— С. 190–203.
2. Данилов-Данильян В. И. Возможна ли «коэволюция природы и общества»? / В. И. Данилов-Данильян // Вопросы философии.— 1998.— № 8.— С. 15–25.
3. Ермолаева В. Космизм и экологическая этика / В. Ермолаева // Общественные науки и современность.— 1995.— № 4.— С. 118–124.
4. Кисельов М. М. Екологія як чинник трансформації методології сучасної науки / М. М. Кисельов // Філософська думка.— 1998.— № 3.— С. 55–71.
5. Кейсевич Л. Биосфера и цивилизация / Л. Кейсевич, И. Алексеенко, А. Радзиховский.— К.: Научная мысль, 1992.— 340 с.
6. Крымский С. Б. Верификация социальных прогнозов: (методологический аспект) / С. Б. Крымский, В. С. Пилипенко, Ю. В. Салюк.— К.: Научная мысль, 1992.— 116 с.
7. Лесков Л. В. Футуросинергетика западной цивилизации / Л. В. Лесков // Общественные науки и современность.— 1998.— № 3.— С. 149–160.
8. Назаретян А. П. Беспределен ли человек? / А. П. Назаретян // Общественные науки и современность.— 1992.— № 5.— С. 176–183.

-
9. Хесле В. Философия и экология / В. Хесле; [Пер. с нем].—М.: Ками, 1994.— 192 с.
 10. Черный Г.П. Биофизическая модель устойчивого развития цивилизаций / Г. П. Черный // *Общественные науки и современность*. — 1998. — № 3. — С. 143–148.

Стаття надійшла до редакції 11.06.2014 р.

Гончаренко М. М. Экокризис современности — тенденции трансформации

Анализируются особенности протекания процессов самоорганизации глобальной социоприродной системы на современном этапе ее развития. Исследуются трансформирующие факторы социоприродной системы. Современный этап кризисных явлений определяется такими особенностями, как сокращение разнообразия природной подсистемы и увеличение количества элементов социальной подсистемы, что непосредственно связано с расширением «искусственной» реальности, увеличением нелинейного характера ее развития.

Ключевые слова: *экологический кризис, социоприродная система, трансформация, коэволюция, синергетика, флуктуация, бифуркация.*

Goncharenko M. M. Environmental crisis today — trends in transformation

Analyzes the features of self-organization processes of global natural system at the current stage of its development. We investigate transforming factors of social and natural system. The current stage of the crisis is defined by such features as narrowing the diversity of natural subsystems and increasing the number of elements of the social subsystem closely associated with the extension of «artificial» reality, increasing the nonlinear nature of its development.

Keywords: *bifurcation, co-evolution, environmental crisis, fluctuation, natural system, synergy, transformation*

УДК 303.09

Сайтарли І. А.

*Доктор філософських наук, доцент кафедри філософії гуманітарних наук
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

АКСІОЛОГІЧНІ КРИТЕРІЇ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ТИПОЛОГІЇ У Т. ПАРСОНСА

Статтю присвячено аналізу соціальних ідей Парсонса у контексті тематики фундаментальних детермінант відтворення сучасних суспільств.

Ключові слова: *соціальна система, девіантна поведінка, поведінковий стандарт, соціальні санкції, відчуження, інституціоналізація, політекономічний детермінізм.*

Значна кількість науковців ХХ ст. визнає, що нагальним питанням сучасного суспільствознавства є проблема відтворення «соціальних систем», яке, за глибоким переконанням багатьох із них, неможливе без забезпечення ефективного функціонування нормативного поля — головної запоруки збереження соціальної рівноваги. Саме через це у соціально-філософських дослідженнях постійно апелюють до концепту «інституціалізації», а особливо до тематики санкцій та механізмів соціального контролю. Адже не всі актори є відповідальним у тому розумінні, що нормативний стандарт може не співпадати або суперечити мотиваційній структурі особистості. Відтак, головною віссю аналізу соціальних систем у сучасній соціально-філософській та соціологічній думці постала тематика конформності та девіації, ґрунтовна розробка якої належить відомому представнику структурного функціоналізму американському науковцю Талкотту Парсонсу.

Так, у своїх «Соціальних системах» Парсонс наголошує: суспільство постійно повинне мати достатню кількість своїх компонентів, акторів, адекватно вмотивованих на дію відповідно з вимогами його ролевої системи, налаштованих позитивно стосовно виконання очікувань, і негативно — щодо занадто деструктивної *девіантної поведінки*. Однак, у будь-якому суспільстві спостерігаються флуктаційні процеси, пов'язані із негативною динамікою збільшення відхилень від норми. Вірогідною причиною генези соціальної девіації за Парсонсом є глибокий емоційний конфлікт. Адже досить часто відносини між суб'єктами

соціальної взаємодії опосередковані складними психологічними процесами, зокрема емоційно-катектичним інтересом. Більше того, «катектична орієнтація» часто виявляє амбівалентний характер, опосередкований тим, що з одного боку, суб'єкт у своєму оточенні потребує любові та визнання, а з іншого— ймовірність фрустрації, пов'язаної із неможливістю задоволення означених вище потреб, призводить до зворотних психічних процесів чи настанов— почуттів ворожості та ненависті. Амбівалентність у мотиваційній структурі особистості зумовлює низку труднощів, пов'язаних із необхідністю нівелювати встановлену емоційну напругу, яка здійснюється кількома способами.

Амбівалентність афективних диспозицій, а саме протистояння між «конформністю» та «алієнтацією» (відчуженням) є звичайним станом психічної організації «актора», який формується через наявність афективно-катектичних очікувань від соціальної взаємодії. При чому в душевній організації особистості може домінувати конформний елемент, і тоді ми маємо *компульсивну (примусову) конформність*. Комппульсивна конформність за Парсонсом символізує таку морально-психічну орієнтацію, яка через зацікавленість у стійкій взаємодії з «Іншим», «змушена» постійно стримувати свої негативні емоції щодо нього, боячись втратити його прихильність. Полярну щодо неї мотиваційну структуру особистості складає *компульсивна алієнтація*, яка виявляє тенденцію до негативних реакцій у соціальному оточенні через домінування комплексу образи та соціальних фобій. Отже, одна із фундаментальних ідей психоаналітичної філософії, а саме ідея афективного контексту соціальних відносин, який викликає негативні тенденції у вигляді різних форм девіантної поведінки, у структуралізмі отримує додаткове обґрунтування.

Обговорення проблеми девіації безпосередньо пов'язане із тематикою механізмів соціального контролю, розгляд яких у Парсонса обмежено «конкретними нормативними моделями, «інституціоналізованими в даній системі», зокрема сучасним американським суспільством. При чому під *інституціалізацією* розуміють, по-перше, інкорпорованість поведінкових норм у соціальну структуру суспільства. Відтак, правова чим моральна норма обов'язково повинна мати соціальне представництво. По-друге, соціальна система неодмінно передбачає загальновизнану систему культурних символів. Інакше кажучи, вона має бути визнана широким суспільним загалом: «Інституціоналізація була б неможливою, якби відношення інституціональної структури суспільства до інших структур та інтересів індивідів було б випадко-

вим чи заснованим на примусовому контролі через негативні санкції» [3, с. 56].

Напрямок теоретичних пошуків Парсонса зумовлюють ще кілька важливих, як соціологічних, так і філософських питань. Поряд з проблемою інституалізації цінностей, американський вчений апелює до проблеми механізмів соціального контролю, які він вбачає і різних сферах суспільного життя. Жодне суспільство не існує в умовах повної рівноваги та солідарності. Завжди існують чинники, що викликають девіантну поведінку, сприяють соціальній напрузі серед населення. Через це, з самого виникнення суспільства перед ним постало найскладніше завдання винаходу таких механізмів впливу на людей, які б могли ефективно здійснювати нейтралізацію незадоволення суспільним життям, пов'язаного з економічним контекстом. Ці механізми являли собою, інституціональний баланс афективних дозволів та обмежень, нормування емоційної розрядки. Так, у первісних суспільствах функцію протидії напруженню здійснює магія та ритуал, які дозволяють «привести у дію можливість символічним чином «зняти» емоційну напругу, пов'язану із цією стресовою ситуацією. Вони забезпечують можливість допустимої релаксації від дисципліни повсякденного життя, яка, зокрема, у звичному оточенні, спричиняє доволі потужний вплив на орієнтацію. Однак, у той самий час, це не означає, і повної свободи або безмежної можливості експресії. Навпаки, поведінка жорстко каналізується у культурно-приписані норми, які не дозволяють «блукати у повному бездоріжжі». Стосовно сучасних механізмів «афективних дозволів», то до таких Парсонс відносить повсюдне поширення психотерапії, неформальних молодіжних рухів, азартних ігор тощо.

Ще психоаналіз переконливо засвідчив: проблема «адекватної мотивації» пов'язана із проблемою *інтерналізації* нормативного взірця. При чому, інтерналізація буде більш вдалою у тому випадку, коли нормативний взірець у вигляді, наприклад, моральної норми перетвориться на «потребу особистісної структури самого актора» поза утилітарним контекстом. За умов же сучасних суспільств «психологія особистості» все більше орієнтована на «об'єкти», через що питання засвоєння нормативного поля є одним із найактуальніших і для свого вирішення потребує пошуків та використання «адекватних культурних ресурсів та організацій», серед яких першочергова роль і досі належить сім'ї.

Для встановлення адекватної участі суб'єктів у соціальній системі, вона має бути функціональною для «достатньої кількості акторів», відтак задовольняти широкий спектр їхніх потреб, які і визначають

характер структури соціальної системи. Парсонс чітко розмежовує соціальну, культурну, політичну та економічну сфери діяльності. Попри те, що всі вони виконують контролюючу та інтегруючу функції, економіка та політика контролюють поведінку за рахунок моделювання мотивації на досягнення—матеріальний або професійний успіх, суспільне визнання, престиж тощо, тобто за рахунок раціоналізації поведінки. Натомість соціальна та культурна системи пов'язані з ірраціональними чинниками—складністю функціонування цінностей та норм.

Запропонована Парсонсом філософія соціального контролю переважно обертається навколо заохочувальних механізмів запобігання соціальній девіації, що істотним чином відрізняє його науковий доробок від критичної традиції французького постструктуралізму. Так, рухаючись в межах критичної соціальної теорії, розпочатої по суті ще Фрідріхом Ніцше, постструктуралісти переконують: душевна організація індивіда, його «лібідіозний» інтерес, цінності, особливо афективно-дифузні прихильності—синтетичний продукт, запрограмований суспільним виробництвом та політичною структурою суспільства, що присуті є своєрідним відродженням теорії репресивного суспільства на тлі політекономічного детермінізму. Соціально-санкціонована жорстокість, пенітенціарна система у цілому, а потім латентні форми соціального пригнічення та контролю, такі як організація виробництва та споживання, дисциплінарні практики або «виховний режим», банківська система кредитування тощо сприяють постійному виробництву та відтворенню людського роду аж впритул до сучасного антропологічного типу. Головну проблему сучасних суспільств постструктуралісти, як і структуралісти вбачають у функціонуванні нормативного поля. Однак, згідно з постструктуралізмом кожна формація має свою—відповідну їй соціоструктурну архітектоніку у сенсі комплексу нормативних систем. Більше того, щодо аналізу постмодерних—постіндустріальних суспільств, постструктуралісти вказують на властиву їм дивергенцію між соціальною структурою та її функціями, що постане висхідним пунктом постмодерністської критики, особливо у Жана Бодрійяра («смерть соціального», «кінець виробництва» тощо). Левова частка постструктуралістської аргументації спрямована на доведення тези про тотальне поневолення людини з боку постіндустріального суспільства, яке здійснюється вже не «кривавим способом», а через її інкорпорованість у сучасну систему виробних відносини, орієнтованих на безперервне виробництво та поглинання доданої вартості. Таким чином, надійним механізмом збереження соціального ладу у сучасних посткапіталістич-

них формаціях є економічна система, яка є не менш репресивною, ніж теократична чи політична: «Справжня поліція капіталіста—це гроші та ринок» (Ж. Дельоз).

Натомість Парсонс, аналізуючи механізми актуалізації соціального порядку, чинник репресивності суспільних інституцій нівелює афективно-катектичними очікуванням від соціальної взаємодії та зосереджує увагу на важливості технологій зняття психічного напруження, яке може виникнути унаслідок неймовірного тиску на «акторів» з боку високорозвинених, економічно заможних систем. Тому «перший елемент будь-якого механізму соціального контролю», на думку Парсонса, є *не репресія, а підтримка* [2, с. 418]. Підтримка виконує функцію «залучення чи утримання *Его* у відносинах солідарності у такий спосіб, щоб воно почувало себе у повній безпеці», у контексті реалізації якої науковець чималого значення надає референтам сім'ї, робочим колективам і т. п. «Збити» девіантна з його позицій руйнівних позицій здатні такі соціальні механізми як «обмеження» та «ізоляція»—механізм блокування потенційно конфліктних елементів у соціальній структурі.

Особливої уваги Парсонс приділяє проблемі функціонування культури, переконуючи у тому, що між культурною та соціальною системами існує аналітична відмінність, яка не виключає, а радше передбачає їх поєднання, через що його відносять до яскравих представників *соціології культури*: «Ми припускаємося думки, що корисно визначати поняття «культура» в більшості використань вужче, ніж це прийнято в традиції американської антропології, обмежуючи її конкретний зміст та типами цінностей, ідей та інших символічно значущих систем як чинників, що формують людську поведінку, та артефактів, які проявляються у поведінці. З іншого боку, ми пропонуємо використовувати термін суспільство, або більш узагальнено—соціальна система, спеціально для позначення реляціональної (пов'язаної з відносинами) системи взаємодії індивідів та колективів» [1, с. 691].

Парсонс виокремлює дві фундаментальні структури культури—цінності та норми, хоча не виключає більш конкретної диференціації її складових. Самі по собі цінності є «ідеальними», тоді як норми—функціональними. Реалізація культурних цінностей, перетворення їх на норми і є актом взаємопроникнення соціальних та культурних систем. Це процеси інституалізації та диференціації соціальних ролей. Парсонс доводить, що *культура—це насамперед нормативно-ціннісне наповнення соціальної системи* або нормативна культура, призначення якої полягає у регуляції стосунків та моделюванні мотивації на соціальну

інтеграцію — створення різних об'єднань та спільнот. Ефективність нормативної культури — гарантія існування соціальної системи як такої.

Синкретичну єдність культурних та соціальних систем представлено *інституціоналізованою системою ціннісних чи символічно значущих стандартів*. Не економіка чи політика виконують основну роль у підтримці соціального порядку, а загально визнані «цінності». Парсонс неодноразово вказує на те, що соціальні проблеми неможливо розглядати окремо від «культурної точки зору», так само як і культурні проблеми неможливо вирішити «притримуючись суто культурної точки зору»: «істотний момент полягає у тому, щоб окремі аспекти культурних систем не можуть бути зрозумілі безвідносно до фактичності соціальних систем, і навпаки, соціальні системи не можна аналізувати безвідносно до культури. У цьому сенсі культурна та соціальна системи не можуть бути відокремлені одна від одної».

Послугуючись культурним критерієм, зокрема поширеними у культурології опозиціями «індивідуалізм — колективізм», «егалітаризм (неформальність) — ієрархічність (формальність)» Парсонс пропонує альтернативну класифікацію сучасних суспільств, надаючи їм нового концептуального вираження. Згідно з американським соціологом, специфіка існуючих «суспільств» визначається в залежності від того, на яку соціальну цінність із полярних пар вони орієнтовані — *аскрипція*, чи досягнення-здобутки (професіоналізм); *універсалізм*, чи *партикуляризм*; афектація, чи афективна нейтральність. Ці соціально-ціннісні антитези конституюють морально-правову та соціальну системи суспільств.

У цілому Парсонс виокремлює чотири такі моделі: *універсалістськи-професійний стандарт*, який закладено в основу соціальної культури США, *універсалістськи-аскриптивний стандарт*, якому відповідають, наприклад, соціальні культури Німеччини та Росії, *партикуляристськи-професійний стандарт*, наприклад Китай та *партикуляристськи-аскриптивна культура* країн Латинської Америки.

Універсалізм або універсалістський стандарт пов'язаний з кількома ціннісними установками: орієнтацією на особистісний успіх, витіснення експресивних цінностей когнітивно-прагматичними інтересами (розвинені індустріальні суспільства) та підкреслений індивідуалізм. Тому індивідуалістичний універсалізм як правило не сумісний з культурою, орієнтованою на традицію та колективний патерналізм. Також такий стандарт вимагає дотримання афективної нейтральності, через

що експресивна поведінка за універсалістської установки характеризується як «варварська». Колективу надається цінність лише настільки, наскільки він є необхідним для особистісної реалізації «актора». Універсалізм вимагає досить високого ступеню соціальної мобільності усередині професійної системи, чому протидіють «дифузно-емоційні» колективні зв'язки. Не лише Парсонс, а й декотрі інші дослідники зазначають, що універсалістський стандарт, закладений в основу усієї американської культури, зокрема американської сфери освіти. Натомість сім'я за універсалістської моделі базується на афективних прихильностях. Культуру міжстатевих стосунків тут визначає «романтична модель», яку Парсонс помилково редукує виключно до американської традиції.

Аскриптивний соціальний стандарт—це стандарт, який визначає цінність особистості в залежності не від її діяльності, або особистих досягнень, а від походження, національності, етнічної чи статевої належності. Можна казати, що у такому суспільстві соціальною цінністю є не професіоналізм, а належність до референтної групи.

При *партикулярній ціннісній системі* великого значення надається колективу (корпорації), а не індивіду, збереженню традиції та патерналізму. Якщо у суспільстві домінують аскриптивний та партикулярний стандарти, його нормативна культура конституюється згідно з принципом жорсткої субординації. Партикулярістськи-професійний стандарт, розглядається Парсонсом лише як почасти полярний універсалістсько-професійний моделі. Парсонс усюди наполягає на жорсткій демаркації між імперативом досягнення, який полягає в оцінці актора з точки зору ефективності його діяльності та аскриптивним стандартом. Однак цінність досягнення може цілком сполучатися із партикулярізмом, тобто підкреслюються саме ті досягнення або здобутки, які здійснюються колективно. Прикладом такого партикуляризму є китайське суспільство з його традиційних «фаміліалізмом» та патерналізмом, які виходять далеко за межі ядерної сім'ї: «Китайська класична соціальна структура, ймовірно, підпадає під ці стандарти досить чітко. Можна говорити, що вона організована переважно навколо відправних точок, пов'язаних з родинними відносинами, з територіальною громадою, нащадками одних і тих самих прашурів з упорядкуванням ієрархічних відносин та загальної орієнтації на колектив, роблячи наголос на відповідальності... починаючи з відповідальності імператора за всю громаду в цілому та завершуючи відповідальністю батька за свою сім'ю» [2, с. 295].

Поряд із характеристикою універсалістсько-професійної моделі, Парсонс чимало уваги приділяє аналізу універсалістськи-аскриптивній культурі яка значною мірою відповідає багатьом країнам Західної та Східної Європи. Комбінування універсалізму із аскрипцією призводить до великої ймовірності соціального конфлікту та різноманітних протестів: «Насправді досягнення має відігравати більшу роль і тим більш важливе значення, чим більше диференційована соціальна структура, і той факт, що це досягнення не цінується, постає джерелом напруги» [2, с. 291]. Попри поцінювання професіоналізму та особистісних досягнень у таких ціннісних системах все таки існує тенденція схилитися до колективізму та підкреслення статусу. Таким чином, універсалізм як орієнтація на цілепокладальну та ефективну діяльність може набувати символічного характеру.

Яскраві приклади універсалістськи-аскриптивного стандарту Парсонс вбачає у Німеччині, а також в Радянському Союзі, з приводу яких він пише таке: «По-перше, міцне підкреслення класифікаційних якостей— в термінах соціальної структури— призводить до тенденції підкреслювати статус, а не окремі досягнення. Завдяки цьому відбувається диференціація ролей, за якої досягнення мають, почасти, більше значення, і універсалістські критерії все ж таки до них застосовуються; така диференціація має тенденцію утворювати ієрархію, де акцент робиться на тому, чим постає даний актор, а не на тому, що він робить. По-друге, спостерігається сильна тенденція до колективізму, оскільки індивідуальні досягнення не цінуються... По-третє, існує тенденція до авторитаризму, в якій чітке уявлення про те, що є ідеальним для всіх, природно призводить до того, що ті, кому належать ролі, пов'язані з колективною відповідальністю, починають «слідкувати» за тим, щоб кожен утілював цей ідеал у життя...» [2, с. 91].

Універсалістськи-аскриптивний стандарт відрізняється від універсалістсько-професійного також і у його відношенні до афективності. За універсалістсько-професійної моделі у стосунках між статтями панує культ дифузно-афективних прихильностей: романтичного кохання, ніжних стосунків між подружжям, тоді як «дружні стосунки між особами однієї статі як і дифузна прихильність підкреслюються набагато слабше» [2, с. 286]. Натомість в універсалістськи-аскриптивних суспільствах відчутне потужне табу на емоції, зокрема на позитивні почуття: «... існують досить міцні протидії стосовно афективності, зосереджені, зокрема навколо статусу «честі»: як статусу усередині даного суспільства, так і статусу члена такого суспільства загалом. Прояв афективності витісня-

ється ще далі, аніж у суспільствах першого типу. Особливій девальвації підлягають індивідуальні прихильності. Не існує, в дійсності німецького аналога американському романтичному комплексу любові» [2, с. 291].

За універсалістськи-аскриптивної моделі «існує важлива відмінність щодо визначення сімейних ролей. Головний центр цих відмінностей прихований в значенні статусу в дифузному сенсі, який виражається насамперед у різкій категоризації ролей, пов'язаних зі статтю та віком, які відображені у внутрішній структурі родини. Насамперед жіночі ролі, зазвичай визначаються різко контрастно у відношенні до чоловічих. Завдяки великому значенню, яке надається дисципліні у політично-професійних структурах, а також важливості афективних потреб, ймовірно, суспільству такого типу доводиться робити потужний акцент на жінці як об'єкті любові, яка має здатність до почуття, однак, яка позбавлена інструментальних та моральних здатностей більш високого ґатунку. Разом із підкреслюванням у даному типі суспільства ієрархії та влади у ньому ймовірно має існувати авторитарна структура сім'ї» [2, с. 292].

І остання комбінація соціальних цінностей, яку аналізує Парсонс, це самий небажаний партикуляристськи-аскриптивний стандарт. Партикуляристськи-аскриптивний стандарт хоча і передбачає орієнтацію на відносини родинності та територіальну громаду, проте у такому суспільстві панує, не так дух колективізму, як приватний інтерес. Індивіди вкрай відчужені та егоцентричні, «праця є вимушеним ярмом, у той час як мораль — обов'язковою умовою мінімальної стабільності. Звідси основний центр тяжіння зсувається в експресивному напрямку» [2, с. 299]. Індивідуалізм тут пов'язаний, не так з професійними досягненнями, як з прагненням до «експресивної свободи». Таким суспільством важко керувати, воно є непередбачувальним та схильним до диктаторських режимів.

Отже, згідно з структурним функціоналізмом Парсонса центральним сегментом соціальної структури, її інтенціональним ядром за є взаємодіючі індивіди (актори) та «інституціональні стандарти нормативної культури». Саме вони складають основну проблему її ефективного функціонування та відтворення. Натомість така парадигма постсучасної філософії як постструктуралізм тяжітиме до об'єктивістського дискурсу структуралізму Леві-Стросса та виявить схильність до перебільшення значення неусвідомлених, історично мінливих механізмів соціального контролю над людською ментальністю. Заангажованість соціальними механізмами контролю у вигляді інституціональних структур моде-

лювання та пригнічення («дискурсів влади») зумовить формування постструктуралістської концепції особистості утворення, більшою мірою залежного від релятивних соціокультурних систем. Чи не означає пост структуралістський «об'єктивізм» чергову «гуманістичну» спробу знівелювати необхідність примусу «суб'єктів» до відповідальності?

Список використаних джерел:

1. Парсонс Т. Понятие культуры и социальной системы [Текст] / Т. Парсонс; пер. с англ. Е. Молодцова, В. Степанова, Г. Беляева, В. Тапилина и др. // О социальных системах. — М.: «Академический проект», 2002. — С. 687–693.
2. Парсонс Т. Социальная система [Текст] / Т. Парсонс; пер. с англ. Е. Молодцова, В. Степанова, Г. Беляева, В. Тапилина и др. // О социальных системах. — М.: «Академический проект», 2002. — С. 73–521.
3. Парсонс Т. Точка зрения автора [Текст] / Т. Парсонс; пер. с англ. Е. Молодцова, В. Степанова, Г. Беляева, В. Тапилина и др. // О социальных системах; — М.: «Академический проект», 2002. — С. 15–72.

Стаття надійшла до редакції 08.06.2014 р.

Сайтарлы И. А. Аксиологические критерии социокультурной типологии Т. Парсонса

Статья посвящена анализу социальных идей Парсонса в контексте тематики фундаментальных детерминант воспроизводства современных обществ.

Ключевые слова: *социальная система, девиантное поведение, поведенческий стандарт, отчуждение, институционализация, политэкономический детерминизм.*

Saitarly I. The axiological criteria of socio-cultural typology which have been offered by T. Parsons

The article is about main social ideas of Parson in context the matter of basic source the conservation of modern society.

Key word: *social system, deviant behavior, behavioral standard, alienation, institutionalization, political and economic determinism.*

УДК 2109:322;21.13

Дубінін В. В.

*Професор кафедри філософії, соціально-політичних і правових наук ДВНЗ
«Донбаський державний педагогічний університет»*

АКСІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ДАВНЬОІНДІЙСЬКОЇ РЕЛІГІЙНОЇ ФІЛОСОФІЇ (ЗА СЮЖЕТАМИ «БХАГАВАД-ГІТА» І «ШРИМАД-БХАГАВАТАМ»)

Розкривається поняття давньоіндійської релігійної філософії, обґрунтовується аксіологічний аспект становлення людини як ціннісної істоти матеріального і духовного буття, розмірковується над тим, чому найбільшою ціннісною фігурою в давньоіндійській релігійній філософії сприймається Шрі Крішна—Творець всього суцього, Верховна Божественна Особа та Абсолютна Істина.

Ключові слова: *давньоіндійська релігійна філософія, Верховна Божественна Особа, потреби, ідеали, цілі, цінності, інтереси.*

Нас цікавить, як доводиться в давньоіндійській релігійній філософії питання про те, чому аксіологічний аспект є у будь-якого предмета, явища чи процесу? Тут ми помічаємо, що поняття «цінність» неможливо розглядати окремо від понять «потреби», «ідеали», «цілі» та «інтерес». Ці поняття настільки взаємопов'язані, що говорячи про цінності, ми не можемо облишити питання про щойно згадані атрибутивні ознаки людини. Мета повідомлення полягає в обґрунтуванні гіпотези: сутність людського буття, за давньоіндійською релігійною філософією, полягає в самовідданому служінні Богу.

Розпочнемо з того, що в умовах, коли раціоналізм зазнав фіаско у намаганнях пояснити та перетворити все і вся на свій лад, людська душа все більше і більше уваги надає нерациональним та ірраціональним шляхам, формам, принципам, методам та засобам пізнання оточуючого середовища і врахування наднебесної знакової інформації в своїй життєдіяльності. У цих умовах ми звертаємо увагу на раціональні зерна, які містяться в різноманітних містичних вченнях. Зі свого боку, ми хочемо розгледіти повчальну картину світу і, зокрема, місце людини в індуїзмі, посилаючись на тексти «Бхагавад-гіта» і «Шримад-Бхагаватам».

Давньоіндійська релігійна філософія—це сукупність релігійно-філософських поглядів, уявлень і вчень VI—IV ст. до н. е., які знайшли найбільш повне і системне викладення у творах «Бхагавад-гіта» і «Шримад-Бхагаватам», на сторінках яких ми знаходимо чимало цікавих роздумів про сутність і значення людського життя. І серед них питання про те, чому у національних і світових релігіях акцентується увага на духовних цінностях? Мабуть, ми не помилимося коли скажемо, що гонитва за матеріальними цінностями викликає заздрість, безмежну жадібність, ворожнечу, хвороби, вбивства, насильство, страждання. Абсолютизація духовних цінностей робить людину сором'язливою, люб'язною, позбавленою заздрощів і страждань. Тому в індуїзмі визнається існування двох природ, або натур: матеріальної та духовної. Більше того, рушійною силою матеріальної природи визнається духовна природа, хоча вони обидві створені Господом, але домінує вища духовна природа, яка міститься в матеріальній і таким чином детермінує будь-яку діяльність.

Ні душа, ні параматма не втрачають свого буття і продовжують існувати вічно в різноманітних рухливих і нерухливих формах. Душа—хазяїн тіла і після знищення його вона переходить в іншу форму.

Аксіологічний аспект давньоіндійської релігійної філософії полягає в тому, що цінності не тільки визнаються існуючими, а й підрозділяються на духовні та матеріальні. Найбільшою цінністю для людини є життя, яке поділяється на духовне та матеріальне. У свою чергу духовне і матеріальне життя поділяється на вищі та нижчі його форми. У цьому контексті можна сказати, що є природне, суспільне і духовне життя. До природного життя належить життя природних істот. Суспільне життя стосується становлення та розвитку суспільних явищ і процесів. Йдеться не просто про життя людей, а й людських спільнот, які поділяються на вищі та нижчі структури. Духовне життя також класифікується на вищі, середні та нижчі форми. Посилаючись на анімістичну традицію ми можемо констатувати, що душа є у кожного природного і суспільного явища та процесу. Тут ми спостерігаємо, що всі форми життя в світі взаємопов'язані, тобто знаходяться в гармонії та взаємовиключенні як протилежності. Це простежується в тому, що предмети природи і суспільства одухотворенні, а духовні явища проявляються через їх матеріалізацію в природних та суспільних предметах, явищах та процесах. Більш того, дух не поділяється на частини. Саме він є тою ланкою всього живого, що пов'язує його в ціле, єдине [1, с. 681].

Усі види життя виникають із черева матеріальної природи, а батько, що дає сперму всьому існуючому — Верховна Божественна Особа — Шрі Кришна.

Матеріальна природа складається із трьох гун: добродійства, пристрасті та п'їтми. Вищою цінністю в давньоіндійській релігійній філософії вважається гуна добродійства. Вона частіше за всіх, просвітлює і звільнює живих істот від наслідків всіх гріхів. Ті, хто знаходяться під «впливом» цієї гуни отримують щастя і знання. Далі нижчою за якістю і, відповідно, цінністю розглядається гуна пристрасті. Вона народжується із необмежених бажань і хтивості. Продукти гуни пристрасті — прагнення почестей, щасливої сім'ї, хорошої дружини, дітей. Гуна пристрасті є критерієм розвитку людини, сім'ї, суспільства, цивілізації. Гуна п'їтми виступає альтернативою гуни добродійства, в якій людина відчуває себе щасливою. Гуна п'їтма штовхає людину на безглуздя: щоб людина не робила — все виходить погано. Вона несе в собі бездіяльність і божевілья.

Люди в гуні добродійства поклоняються напівбогам, в гуні пристрасті — демонам, а ті, хто знаходяться в гуні п'їтми шанують примари та духів [1, с. 731].

Навіть їжа залежить від трьох гун матеріальної природи. Їжа в гуні добродійства збільшує тривалість життя, дає силу, здоров'я, щастя та задоволення. Така їжа соковита, масляниста, здорова, приємна серцю [1, с. 735].

Ті, хто знаходяться в гуні пристрасті, вживають надто гірку, солону, кислу, пряну, гостру, суху та гарячу їжу. Вона викликає страждання, нещастя, лихо та хвороби. Найбільш корисні для здоров'я і сприяють тривалості життя — молочні продукти, цукор, рис, пшениця, фрукти, овочі [1, с. 735].

Їжа, яку приготували більше ніж за три години до споживання несмачна. Вона розклалася і втратила свої споживні якості. Їжа, яка готується із залишків і непридатних продуктів, припадає до смаку тим, хто знаходиться в гуні п'їтми.

Між гунами точиться постійна боротьба за зверхність. Коли домінує гуна пристрасті, гуни добродіяльності та п'їтми пригнічуються. Коли зростає вплив гуни добродійства, гуни пристрасті та п'їтми відступають, зазнаючи поразки. Коли ж перемагає гуна п'їтми, програють гуни пристрасті і добродійства. Коли люди знаходяться в гуні пристрасті, вони займаються кармічною діяльністю: сприяють відкриттю лікарень, благодійних закладів тощо. Люди, які знаходяться в лоні гуни п'їтми,

виглядають пригніченими, схильними до прийому одурманюючий речей і до сну.

Найвищою цінністю в житті людей є духовне сяяння Всевишнього Господа, який знаходиться в духовному небі. Від духовного сяяння розпочинається життя в матеріальному світі. Без сонця, місячного світла, вогню не може існувати жодна жива істота. Таким чином Вища божественна особа забезпечує життя у матеріальному світі [1, с. 692].

Цінності в давньоіндійській релігійній філософії мали плюралістичний характер, що не заперечувало й інших поглядів, уявлень і вчень. З позицій монізму першоосновою і рушійною силою всього суцього і, відповідно, найвищою ціннісною енергетичною силою є Бог і його олюднена особа — Шрі Крішна. Коли ж мова заходить про роль і значення в житті людства напівбогів та інших дійових осіб світової драми, ми поступово рухаємось у бік плюралістичної картини цінностей. По великому рахунку цінності поділяються на духовні і матеріальні. І тут ми маємо справу із дуалістичною картиною світу. Але давньоіндійські мислителі ніколи не втрачали із поля зору вищу цінність в житті людини і людства. Більше того, варто людині знехтувати владою Бога, як природні закони відразу покарають її. Ніхто не може творити так досконало як Бог. Ніхто не рівня йому і ніхто не перевершує його. Людина досягає свободи у духовному світі, куди веде самовідання служіння Господу. Кожен, хто мріє позбутися матеріальних пут, повинен віддатися Богу. Хто не віддається лотосним стопам Верховного Господа, без сумніву, впадає в оману.

Одним із аксіологічних аспектів матеріального світу і рушійних сил його розвитку в давньоіндійській релігійній філософії проголошується секс [2, с. 46]. У «Шримад-Бхагаватам» говориться, що у сучасній цивілізації — секс є віссю, навколо якої рухається вся діяльність людей. Статеві відносини панують повсюдно, тому їх не можна не визнавати нереальними. Їх реальність можна відчутти в духовному світі, а матеріальні статеві відносини являють собою спотворене відображення первісної споконвічної реальності. Плюралістичний підхід до цінностей в людському житті дозволяє надавати ціннісного значення такому явищу як задоволення і визнавати його одною із рушійних сил розвитку матеріального світу. При цьому задоволення знаходяться у безпосередньому зв'язку з іншими атрибутивними якостями людей. Нічого не діється без потреби, без ідеалу, без мети, без інтересу і, звичайно, без ціннісного сприйняття світу. Наука, філософія, міфологія та релігія можуть принести задоволення, якщо вони йдуть в руслі дійсно відданого служіння

Творцю всього суцього. Розглядаючи аксіологічний аспект давньоіндійської релігійної філософії, ми помічаємо, що мислителі тої доби не зупинялися виключно на одній філософській системі. Вони помічали недосконалість і моністичної, і дуалістичної філософської позиції [2, с. 50].

Найвищою цінністю в людському житті є свідомість Шрі Крішні, оскільки вона є початок і кінець, альфа й омега всього матеріального і духовного буття людини і людства. Знання про Крішну є свобода, а незнання—кайдани. Земля, вода, вогонь, повітря і будь які інші енергоресурси детермінуються Крішною. Всі стани буття—добродіяння, пристрасті та прояви п'їтьми—породжуються Крішною. Верховна Божественна Особа володіє численними енергіями і всі вони божественного походження. Шрі Крішна здатний перелицьовуватися в людину. Набуваючи людського образу, Верховна Божественна Особа є Абсолютною Істиною. Закони природи детермінуються свідомістю Крішні. Вони не дозволяють живим істотам насолоджуватися життям ні на секунду більше відведеного часу [1, с. 447–451, 715].

Ієрархія цінностей у відповідності зі свідомістю Шрі Крішні має таку послідовність: свідомість Шрі Крішні—розум,—ум—почуття—тіло. Найнебезпечніший ворог людини—хтивість. Людина має укріплювати ум за допомогою зрілого духовного розуму і духовною силою перемагати ненажерливого ворога—хтивість. Своєрідність Бога полягає в тому, що він—ненароджений. Його тіло—нетлінне. Він—першооснова і рушійна сила всього суцього. Він—вічне блаженство і знання. Його ніколи не торкається матеріальна скверна [1, с. 220–221].

Найвища цінність людського буття, його щастя і блаженство полягає у перебуванні в духовному світі. Ознаками цього є те, що людина не радіє коли трапилось щось добре, і не журиться, коли трапилось щось погане, яка знає, що вона не є це тіло, не розгубилася і пізнала науку про Бога. Така людина перебуває у духовному світі. Вона знаходиться в трансі і черпає блаженство. Той, хто черпає в собі щастя, активність і насолоду в самому собі, хто звернений в самого себе є воістину досконалим містиком. Людина яка досягає досконалості у справі керування собою, повернеться додому, до Бога [1, с. 290].

Ум слугує звільненню, а не деградації. Ум—друг і ворог душі. Ум треба виховувати так, щоб він не захоплювався блиском матеріальної природи. Не варто перебільшувати цінність почуттів. Треба прагнути контролювати і почуття, і розум, і хтивість, і злобу, і зажерливість, і ілюзії тощо [1, с. 303].

Отже, аксіологічний аспект давньоіндійської релігійної філософії в теоретичному вимірі стосується як субстаційних, так і атрибутивних якостей всього суцього і, насамперед, людини. Він також надихає на певні роздуми. Так, ми звернули увагу на те, що ціннісними властивостями володіють літосферні, гідросферні, атмосферні, біосферні, соціосферні та ноосферні предмети, явища і процеси. І в кожній конкретній ситуації певні предмети, явища і процеси мають вирішальне значення.

У методологічному аспекті проблема цінностей в «Бхагавад-гіта» і «Шримад-Бхагаватам» розглядається всебічно: і у моністичному, і у дуалістичному, і у пантеїстичному і у плюралістичному вимірах. Це переконливо свідчить, що в давньоіндійській релігійній філософії вся методологічна палітра має право на існування.

Вчення про Шрі Крішну, як Вищу Божественну Особу не заперечує людині вбачати вищі цінності в духовних чи матеріальних предметах, явищах, процесах, оскільки вони породжені Богом-Творцем. Але істина завжди конкретна. Разом з тим давньоіндійські мислителі надавали переваги духовним цінностям, духовному факторові, який є креативним та домінуючим, подібно до того, як людина керується своїми почуттями, розумом, власною волею, душею. Ціннісний аспект давньоіндійської релігійної філософії свідчить про діалектичний характер існування матеріального і духовного світу.

Список використаних джерел:

1. Шри Шримад А. Ч. Бхактиведанта Свами-Прахупада. Бхагавад-гіта как она есть / А. Ч. Шри Шримад. — Издательство «Бхактиведанта Бук Траст», 1986. — 832 с.
2. Шри Шримад А. Ч. Бхактиведанта Свами-Прахупада. Шримад Бхагаватам. Часть первая. — Издательство «Бхактиведанта Бек Траст», 1990. — 549 с.

Стаття надійшла до редакції 12.07.2014 р.

Дубинин В. В. Аксиологический аспект древнеиндийской религиозной философии (по сюжетам «Бхагавад-гита» и «Шримад-Бхагаватам»)

Раскрывается понятие древнеиндийской религиозной философии, обосновывается аксиологический аспект становления человека как ценности природного, общественного и духовного бытия, рассуждается над тем, почему наивысшей ценностной фигурой в древнеиндийской философии воспринимается Шри

Кришна — Творец всего сущего, Верховная Божественная Личность и Абсолютная Истина.

Ключевые слова: *древнеиндийская религиозная философия, Верховная Божественная Личность, ценности, духовные и материальные ценности, потребности, идеалы, цели, интересы.*

Dubinina V.V. Axiological aspect of ancient Indian religious philosophy (for subjects «Bhagavad Gita» and «Srimad-Bhagavatam»)

Reveals the concept of the ancient Indian religious philosophy, grounded axiological aspect of human evolution as the value of the material, social and spiritual being, to argue over why the highest figure in the value of ancient Indian philosophy perceived Krishna—Creator of all things, Supreme Personality of Godhead and the Absolute Truth.

Keywords: *ancient Indian religious philosophy, the Supreme Personality of Godhead, value, spiritual and material values, needs, ideals, goals, interests.*

УДК 130.2: 304.9] (477) «193»

Вдовиченко Г. В.

Кандидат філософських наук, доцент кафедри української філософії та культури Київського національного університету імені Тараса Шевченка

КУЛЬТУРФІЛОСОФСЬКИЙ ПОШУК УКРАЇНСЬКИХ РАДЯНСЬКИХ ФІЛОСОФІВ ЯК ОБ'ЄКТ КРИТИКИ ТА ЗАСУДЖЕННЯ В УСРР У 30-Х РР. XX СТ.

Ця стаття подає перший комплексний аналіз офіційних критики і засудження в УСРР у 30-х рр. XX ст. української радянської філософії культури епохи «Розстріляного Відродження». Головну увагу присвячено висвітленню офіційних кампаній критики та засудження провідних представників харківської філософської школи В. Юринця і П. Демчука.

Ключові слова: *філософія, філософія культури, философская мысль УССР, харьковская философская школа, модернизм, марксизм, В. Юринец, П. Демчук*

Цією публікацією ми завершуємо цикл статей, присвячених першому комплексному дослідженню історії української радянської філософії культури епохи «Розстріляного Відродження» як одного з найменш відомих напрямів філософської думки УСРР 20-х—30-х рр. XX ст. Тривале замовчування, а потім і досить упереджене висвітлення цього етапу історії філософії України у радянській науці зумовлювались небажанням влади СРСР об'єктивно з'ясувати причини, перебіг та наслідки здійснення сталінським режимом у 30-х рр. XX ст. політики державного антинародного терору в цій галузі вітчизняної гуманітаристики. Лише впродовж другої половини 50-х—60-х рр. XX ст. побачили світ кілька публікацій учених Інституту філософії АН УРСР, зокрема вміщений у виданні «Розвиток філософії в Українській РСР» (1968) заключний розділ «Історія філософських установ на Україні в період 1920–1966 рр» М. Юшманова, в яких, уперше після десятиліть тотального замовчування, було частково висвітлено трагічну долю «філософського фронту» УСРР епохи «Розстріляного Відродження». В цих досліджен-

нях, проте, було, фактично, залишено поза увагою розвиток філософії культури на «філософському фронті» УСРР згаданого періоду, в тому числі й офіційне засудження її представників і їх здобутків протягом 30-х рр. XX ст. у Радянській Україні. Тільки наприкінці XX ст. вийшла праця «Трагедія академіка Володимира Юринця (Штрихи до історії української філософії радянської доби)» (1996) професора Інституту філософії АН УРСР М. Роженка, в якій уперше в вітчизняній філософській думці було системно досліджено основні періоди розгортання репресивної політики сталінського режиму проти співробітників філософських установ УІМЛ та ВУАМЛІН. У центрі уваги автора цієї праці постала кампанія офіційних критики і засудження провідного діяча «філософського фронту» УСРР 20-х—30-х рр. XX ст.—академіка ВУАН В. Юринця, який, з нашої точки зору, і був головним представником української радянської культурфілософської думки згаданого часу. Однак поза полем зору М. Роженка, як і інших сучасних дослідників цієї наукової теми, майже цілком лишились критика й засудження речниками влади і офіційної науки УСРР культурфілософських здобутків В. Юринця та його колег—відомих представників харківської і, частково, київської філософських шкіл першої третини XX ст., у першу чергу члена-кореспондента ВУАН П. Демчука. Враховуючи віддавна назрілу потребу в комплексному розгляді цієї наукової проблеми із якісно нових методологічних засад і безумовну актуальність цього дослідження для розбудови концептуально нового бачення історії філософії України, ми присвятили цю статтю комплексному аналізу критики й засудження в УСРР культурфілософського доробку В. Юринця й П. Демчука. В центрі нашої уваги опинились уперше системно реконструйовані нами—розпочаті в 1930 р. із негласної санкції ЦК КП (б)У, кампанії їх офіційних критики та засудження, послідовно розглядаючи перебіг яких, ми звернули окрему увагу саме на основні підсумки осмислення культурфілософських ідей цих учених представниками вищої державної й партійної влади УСРР та вітчизняними філософами і літературознавцями.

Весь процес офіційних критики і засудження в УСРР науково-педагогічної діяльності В. Юринця умовно поділений нами на чотири етапи: 1). перший чи перший «партійно-літературознавчий» (квітень—грудень 1930), 2). другий чи перший «партійно-філософський» (вересень 1930—травень 1931), 3). третій чи другий «партійно-літературознавчий» (травень 1931—червень 1933), 4). четвертий або другий «партійно-філософський» (червень 1933—березень

1935). Ця класифікація зумовлена визначенням нами головної ролі під час кожного зі згаданих етапів низки провідних суб'єктів антиюрінцівської кампанії: представників вищої партійної й державної влади УСРР та відомих діячів її «літературознавчого» й «філософського» «фронтів». Активними учасниками вказаної кампанії стали багато колег, друзів та знайомих В. Юринця «харківського» періоду, передусім: представники та речники Політбюро ЦК КП (б)У, члени партійного осередку КП (б)У філософсько-соціологічного відділу УІМЛ і комуністичної фракції ВУСПП, керівництво УІМЛ та ВУАМЛІН і відомі літературознавці та філософи УСРР, — що майже всі самі згодом стали жертвами чергових, запланованих і сфабрикованих владою СРСР політичних процесів епохи «реконструкції». Науковий доробок В. Юринця став об'єктом критики у виступах на офіційних політичних і наукових заходах, у наукових статтях і офіційному листуванні таких чільних представників вищої державної й партійної влади УСРР, як: генеральні секретарі Політбюро ЦК КП (б)У Л. Каганович та С. Косіор, члени Політбюро ЦК КП (б)У М. Скрипник і П. Постишев, секретар ЦК КП (б)У М. Попов та Є. Гірчак. Критичні оцінки наукового пошуку вченого, зокрема і його культурфілософських ідей, є в низці постанов ЦК ВКП (б) та Політбюро ЦК КП (б)У, а також у кількох резолюціях партійних осередків КП (б)У в УІМЛ, Інституті Червоної професури філософії і ВУСПП. Водночас, чи не найактивнішу участь у розгортанні антиюрінцівської кампанії брали чимало філософів — колег В. Юринця по УІМЛ та ВУАМЛІН, передусім: О. Бервицький, Ф. Беляєв, В. Бон, О. Васильєва, М. Іваненко, Р. Левік, М. Логвин, О. Мілославін, М. Шовкопляс, Е. Штейнберг, — і, крім того, багато інших представників «філософського фронту» УСРР. Чималу увагу предметному критичному аналізу наукової діяльності В. Юринця і, не в останню чергу, саме його філософії культури, приділили й відомі літературознавці УСРР, насамперед очільники та провідні теоретики ВУСПП останньої третини 20-х — початку 30-х рр. ХХ ст. — знані тоді літературні критики: Б. Коваленко, В. Коряк, І. Микитенко, В. Сухино-Хоменко, С. Щупак. Виходячи у всіх їх виступах і публікаціях із цілеспрямовано розробленої у Політбюро ЦК КП (б)У та з його подання низки політичних наклепів на В. Юринця як науковця, згадані вище критики ученого висунули на його адресу вельми широкий спектр закидів і звинувачень: від проголошення його «меншовикующим ідеалістом» та до визнання за «основного теоретика українського воєнного фашизму в умовах диктатури пролетаріату» й «українського націоналіста».

Розпочата незадовго до ХУІ з'їзду ВКП (б) (1930), відомого як з'їзд «розгорнутого наступу соціалізму на всьому фронті», й, фактично, завершена напередодні ХУІІ з'їзду ВКП (б) (1934)—«з'їзду переможців», кампанія критики та засудження В. Юринця невиннодібно співпала в часі з початком епохи сталінської «реконструкції». Важливим складником утвердження в УСРР сталінської диктатури під керівництвом Л. Кагановича і С. Косіора була боротьба з «антирадянськими ухилами» на всіх «фронтах радянського соціалістичного будівництва», не в останню чергу на «літературознавчому» та «філософському». Зумовлена постановами ХУІ конференції ВКП (б) (1929) і ХУІ з'їзду ВКП (б), вона яскраво проявилась у «викритті» в УСРР низки міфічних «контрреволюційних шкідницьких організацій», як-от «Спілки визволення України». Засуджуючи «СВУ», ВАПЛІТЕ, «Пролітфронт» та їх видання, зокрема «Літературний ярмарок», Є. Гірчак і розпочав у промові «За більшовицьку консолідацію пролетарських літературних сил» (1930) на пленумі Ради ВУСПП критику наукового пошуку В. Юринця, а саме його головних культурфілософських праць: тичинознавчої монографії, публікацій у «Літературному ярмарку» і статті «До проблеми соціалістичної культури (Вступ до книги «Микола Бажан»)»,— як «не марксистських». Ця заява, як і весь розвиток подій, свідчать, власне, про негласне «призначення» керівництвом КП (б)У В. Юринця— чільного апологета групи А. Деборіна на «філософському фронті» УСРР, одним із головних «відповідальних» на ньому за констатований Й. Сталіним у 1930 р. «меншовикуючий ідеалізм»— «ухил» «деборінської групи» від марксизму-ленінізму. Другий етап антиюринцівської кампанії прикметний офіційним звинуваченням вченого партосередком КП (б)У філософсько-соціологічного відділу УІМЛ, із санкції ЦК КП (б)У, в «меншовикуючому ідеалізмі» та «ревізії марксизму-ленінізму». Підставою цих закидів на адресу В. Юринця в резолюції «Про стан та завдання на філософському фронті» від двадцятого березня 1931 р. згаданого партосередку стали підсумки критики його науково-педагогічної діяльності, зокрема культурфілософії, М. Скрипником, Є. Гірчаком, низкою колег із УІМЛ та керівником делегації московського Інституту філософії Комуністичної академії М. Мітіним на Республіканській нараді марксистсько-ленінських науково-дослідних закладів УСРР (Харків, січень 1931) або «філософському диспуті» в УІМЛ. Цей захід був показовим прикладом проведеного Й. Сталіним «повороту» на «філософському фронті» СРСР, а саме офіційної дискредитації «деборінців», як теоретиків «меншовикуючого ідеалізму», з метою повної заміни цієї,

патронованої доти ЦК ВКП (б), групи ідеологів радянської філософії на особисто віддану Й. Сталіну групу «мітінців». Якщо М. Скрипник закинув В. Юринцеві «залишки безпосередніх впливів буржуазних теорій», то Є. Гірчак звинуватив його в «буржуазному іdealізмі», вкоріненому «глибоко в австро-німецькому марксизмі» та «політичному опортунізмі» і, зокрема, піддав критиці бачення гедоністичної форми «соціалістичного типу культури».

Окремі аспекти культурфілософії В. Юринця були піддані критиці й у виступах Т. Степового, М. Іваненка та Ф. Беляєва, перший з яких засудив роздуми ученого про пролетарські письменство та критику як «найвищу форму філософії»- «філософію культури», з «Діалогу другого», а другий лаконічно відзначив і «націоналістичні збочення» В. Юринця «в питаннях національно-культурного будівництва». Закидаючи ученому «буржуазний естетизм» і ідею «безкласового чистого сприймання», Ф. Беляєв продовжив їх критику в статті «Філософський фронт на Україні» (1931), частково присвяченій першому панорамному розгляду культурфілософії В. Юринця на основі тичинознавчої розвідки, публікацій у «Літературному ярмарку» і статті «До проблеми соціалістичної культури (Вступ до книги «Микола Бажан»)». Наголошуючи, що «соціалістичну культуру майбутнього» вчений «уявляє собі з аналогії зі стилями й культурами Греції та Риму, феудалізму та капіталізму», «абстрагуючись від тих процесів культурної революції, що відбуваються нині в СРСР», він визнав культурфілософію В. Юринця за «не позбавлені містичного присмаку» «утопійні мрії». Оцінюючи як «тарабарщину» визначені ним два основні типи «соціалістичної культури», Ф. Беляєв наголосив: «У цілому цьому викладі бракує одного — як культура майбутнього виростає з сучасности; в ній немає аналізу культурної революції, яка відбувається в нашій країні, що будує соціалізм. Ми не відкидаємо культури і культурних досягнень минулого, але й не беремо їх у тому вигляді, в якому вони склалися... Тов. Юринець, на жаль, не бачить цього; культуру майбутнього він складає з окремих культур минулого, беручи їх у тому вигляді, в якому вони зложилися за доби тієї чи іншої соціально-економічної формації... він розглядає соціалістичну культуру не з позицій пролетаріату, який уже нині в країні Рад буде елементи культури майбутнього безкласового суспільства, а з позицій своєрідного буржуазного естетизму» [1, с. 52]. Основним змістом третього етапу кампанії офіційних критики та засудження В. Юринця стала проведена за активної участі проводу ВУСПП пропагандистська акція його дискредитації і на «літературознавчому фронті»

УСРР. Протягом травня 1931- червня 1933 рр. побачили світ публікації відомих діячів ВУСПП: В. Сухино-Хоменка, Б. Коваленка, С. Щупака і В. Коряка, — які розвинули підтримане всіма ними звинувачення В. Юринця в «меншовикуючому ідеалізмі». В оприлюднених протягом травня— грудня 1931 р. у журналі «Критика» статтях: «Критика (За реконструкцію критичного фронту)» В. Сухино-Хоменка, «В країні ідеалістичної абстракції. Коріння методології В. Юринця» Б. Коваленка та «Формалізм на службі в українських буржуазних та дрібнобуржуазних еклектиків» С. Щупака, — вченого оголошено «меншовикуючим ідеалістом» і піддано критиці як «формаліста» та «псевдомарксиста» у літературознавстві на основі упередженого «аналізу» його українознавчих розвідок, передусім тичинознавчої монографії.

В. Сухино-Хоменко піддав критиці вчення В. Юринця про «тип соціалістичної культури» та «марксівську форму філософії культури». Проголошуючи його противником соціалістичного будівництва й пролетарської літератури, він оцінив учення про «тип соціалістичної культури» як прояв «дрібнобуржуазної обмежености», а за ідейну спрямовуючу тичинознавчої монографії визнав «традиційно-обмежений хуторянський націоналізм». Розглядаючи В. Юринця як «апологета меншовиствующого ідеалізму в галузі літературознавства», Б. Коваленко підтримав його засудження В. Сухино-Хоменком як «еклектика» й «буржуазного ідеаліста» та піддав системній критиці тичинознавчу працю вченого. Завершуючі цей етап антиюринцівської кампанії дві вміщені в журналі «За марксо-ленінську критику» статті: «По сторінках історії української жовтневої літератури» (1932) В. Коряка й «Проти націоналізму в літературі» (1933) С. Щупака, — засвідчили перехід антиюринцівської кампанії на якісно новий — вищий, щабель засудження його вже як «буржуазного націоналіста» за працю «Павло Тичина. Спроба критичної аналізи». Кінцевий етап згаданої кампанії був одним із кроків розгортання оголошеної Й. Сталіним у промові «Підсумки першої п'ятирічки» на січевому об'єднаному Пленумі ЦК та ЦКК ВКП (б) 1933 р. нової хвилі антинародного терору, пов'язаної в УСРР із проведенням під керівництвом другого секретаря ЦК КП (б)У П. Постишева кампанії критики екс-наркома освіти УСРР М. Скрипника. З підсумками червневого Пленума ЦК КП (б)У і, передусім, промовою П. Постишева із засудженням «помилوک» М. Скрипника, пов'язані критичні події 1933 р. у долі В. Юринця: його «викриття», як «апологета буржуазної ідеології», президентом ВУАМЛІН О. Шліхтером; звинувачення у «фашистсько-націоналістичній контрабанді» в науковій діяльності

й визнання за «плагіатора» секретарем ЦК КП (б)У М. Поповим і підтверджене постановою ЦК КП (б)У «Про націоналіста та плагіатора В. Юринця» від сімнадцятого липня 1933 р. рішення парторганізації Інституту філософії ВУАМЛІН про виключення вченого з лав КП (б)У. Висунуті проти В. Юринця звинувачення «розроблялись» в публікаціях його колег з Інституту філософії ВУАМЛІН: передовій «На рівень сучасних завдань!» (1933) і статті «Боротьба на філософському фронті України на новому етапі» (1933) О. Бервицького в «Прапорі марксизму-ленінізму» та в статті «Філософське «кредо» українського фашизму» О. Бервицького в газеті «Комуніст». Закидаючи ученому плагіат і ревізіонізм марксизму-ленінізму в низці праць на природничо-філософську й теоретично-філософську тематику, анонімний автор цієї передової визнав його за «представника буржуазно-ідеалістичної, в основному неогегельянського, фашистівського гатунку філософії» та обвинуватив і в «контрреволюційному націоналізмі». Системно узагальнюючи й розвиваючи ці закиди, О. Бервицький звинуватив В. Юринця в розробці «філософії українського фашистського неогегельянства в умовах диктатури пролетаріату». Аналізуючи такі елементи цієї концепції, як: «фашистська теорія месіанізму української нації», теорія «Великої Соборної України» та погляд В. Юринця на «культуру націоналістичного майбутнього», — на матеріалах тичинознавчої праці і бажанознавчої статті вченого, він визнав його за «класового ворога» радянської влади на «філософському фронті» УСРР.

Впродовж 1931—1935 рр. в УСРР з санкції ЦК КП (б)У тривала кампанія офіційних критики і засудження П. Демчука як «меншовикуючого ідеаліста», активну участь у якій брали чимало його співробітників з УІМЛ, а потім і ВУАМЛІН, та, в цілому, з «філософських фронтів» УСРР і РСФРР, передусім: П. Абдула, О. Бервицький, Ф. Беляєв, О. Васильєва, А. Кушик, М. Логвин, О. Мілославін, М. Мітін, М. Уральцев, М. Шовкопляс, Е. Штейнберг, — та низка інших. Разом із тим, помітний внесок до кампанії публічної дискредитації П. Демчука як вченого, як, у той же час, до кампанії критики й засудження в УСРР В. Юринця, зробили П. Постишев і О. Шліхтер, а також партосередок КП (б)У філософсько-соціологічного відділення УІМЛ і редколегія журналу «Прапор марксизму-ленінізму» та газети «Комуніст». Розпочата саме на «філософському диспуті» в УІМЛ у січні 1931 р. у виступах М. Мітіна і низки філософів УСРР, кампанія офіційних критики та засудження П. Демчука як «меншовикуючого ідеаліста» тривала до 1935 р. й минула, на наш погляд, такі три етапи:

1). перший (січень 1931—січень 1932), 2). другий (червень—липень 1933), 3). третій (січень 1934—березень 1935). Розглядаючи їх усі як етапи «партійно-філософських» критики і засудження П. Демчука в УСРР, адже в цій кампанії, крім, переважно, саме філософів, були активно задіяні партосередки КП (б)У в УІМЛ, а згодом ВУАМЛІН, і представники Політбюро ЦК КП (б)У, ми вбачаємо її основний зміст у публічній дискредитації П. Демчука як ученого шляхом звинувачення його в низці вигаданих «антирадянських» ухилів та зрад—від «меншовикуючого ідеалізму» й «контр-революційного троцькізму» до «націоналізму» та «фашизму». Кампанії офіційних критики й засудження в УСРР В.Юринця та П. Демчука, як і численні інші замовні політичні справи проти визначних представників української інтелігенції в УСРР, насамперед справи «Спілки визволення України» та «Українського національного центру», ініційовані напередодні й під час епохи сталінської «реконструкції» чи доби «перших п'ятирічок» 30-х рр. ХХ ст., мали за головну мету остаточне утвердження тоталітарного режиму Й. Сталіна в СРСР шляхом здійснення внутрішньої політики масового антинародного терору. Публічна дискредитація В. Юринця та П. Демчука була покликана як «викрити» цих та всіх інших «меншовикуючих ідеалістів» УСРР з метою ліквідації «деборіанства» в СРСР, так і отримати додаткові підстави для публічної дискредитації экс-наркома освіти УСРР М. Скрипника та згорання в УСРР у 30-х рр. ХХ ст. політики українізації. Учасники кампанії критики та засудження П. Демчука звернули особливу увагу і на його культурфілософський пошук, як-от вивчення ним культурфілософських ідей та вчень «буржуазних» учених. Посилаючись на накинутий П. Демчуку й підтриманий ним у статті «На боротьбу проти меншовикуючого ідеалізму (З приводу моїх власних помилок)» (1931) закид, що він є «рупором деборіанщини на Україні», зокрема й апологетом «ідеалістичного цінування Гегеля», його критики, передусім О. Бервицький, трансформували цю тезу в звинувачення П. Демчука в обгрунтуванні неогегельянства, як «філософської зброї войовничого фашизму»—«войовничого українського фашизму», і його філософії культури.

Але перед тим, як остаточного визначити та пред'явити П. Демчуку це, на нашу думку, головне «політично-філософське» звинувачення на його адресу, організатори згаданої кампанії здійснили під час її першого етапу, за посередництва низки учасників «філософського диспуту» в УІМЛ у січні 1931 р., як-от Р. Левіка і, головним чином: Е. Штейнберга, О. Мілославіна, Ф. Беляєва та М. Іваненка,—сплано-

вану спробу закидання П. Демчуку, як і, в першу чергу, В. Юринцеві, ідейної підтримки А. Деборіна та теоретичного розроблення «меншовикуючого ідеалізму» на «філософському фронті» УСРР. Ці закиди знайшли продовження в публікаціях їх колег-філософів у, що показово, виданнях ЦК КП (б)У — статтях: «За рішучий поворот на українському філософському фронті» (1931) М. Логвина в журналі «Більшовик України» та «Проти скочування на ідеалістичні позиції гегеліянства» (1931) І. Воробйова, Е. Штейнберга, А. Кушика, М. Уральцева і С. Долгого в газеті «Комуніст», — та згаданій вище резолюції «Про стан та завдання на філософському фронті» (1931). Оминаючи, зазвичай, увагою всі публікації П. Демчука про «буржуазну філософію», як-от п'ять статей з історії німецьких філософії й суспільно-політичної думки епохи модерну: «Нариси про сучасний стан німецької філософії» (1929–1930), «До філософії фашизму (З приводу «Філософії життя» Леопольда Циглера)» (1930), «Філософська мудрість сучасної буржуазії (До характеристики філософської школи Кайзерлінга)» (1930), «Неогегеліянство як зброя фашизму» (1931) і вступ до збірника статей «Розклад сучасної буржуазної філософії» (1931), — у яких він докладно висвітлює проблему «розкладу капіталізму та капіталістичної культури», вказані критики П. Демчука залишили поза увагою головні здобутки його культурфілософського пошуку. Разом із тим, останній опинився в центрі уваги авторів рецензії «Проти апологетики соціалфашизму та контрабанди контр-революційного троцькізму. Про книгу П. Демчука «Розклад сучасної буржуазної філософії» (1932) П. Абдулі, М. Уральцева й А. Кушика, яка постала перехідною ланкою до другого етапу кампанія офіційних критики й засудження П. Демчука. Визнаючи його за «одвертого апологета буржуазії» й «захисника та співця її ролі та її класового розуму», автори рецензії вказали на наявну, на їх погляд, у збірнику статей ученого «зухвалу спробу» «протягти в філософську літературу» УСРР відверту «пропаганду махрового ідеалізму, соціалфашизму, ідей контрреволюційного троцькізму» та «націоналістичну теорію безбуржуазности української нації». Засуджуючи П. Демчука як «чистого гегел'янця» й «послідовного меншовикуючого ідеаліста», П. Абдула, М. Уральцев та А. Кушик звернули увагу і на розгляд ученим проблеми «розкладу капіталізму та капіталістичної культури» у вступі до рецензованого ними видання. Вказуючи, що «за Демчуком» «криза, яку переживає зараз капіталістичний світ» — «криза загибелі, а не росту», вони так пояснили бачення вченим цієї проблеми: «...троцькістський контрабандист Демчук разом з соціал-фашистами умовляє

революційний пролетаріят, що фашизація, воєнізація та озброєння капіталізму є тільки його розклад, що зовсім не слід братися до зброї і під проводом Комінтерну протиставити капіталістичній буржуазії свій єдиний фронт, бо «діалектика внутрішнього розвитку» сама собою відчиняє двері в соціалізм» [2, с. 116–117].

Висунуті авторами цієї рецензії політичні звинувачення на адресу П. Демчука і, головним чином, закиди, що він став: «апологетом соціал-фашизму» і «чистим гегельянцем», який підтримує «неогегельянців-фашистів» та «українську білоемігрантську філософію», — були поглиблені й обгрунтовані, саме як «філософський вирок» П. Демчукові його колег-філософів із УІМЛ, впродовж наступного етапу кампанії його критики та засудження. У згаданих вище анонімній передовій «На рівень сучасних завдань!» і двох статтях О. Бервицького П. Демчук, як і його вчитель В. Юринець, були спільно засуджені як українські націоналісти та фашисти, зокрема як чільні теоретики «*войовничого українського фашизму*». Розвиваючи висунуту в цій передовій тезу, що метою вченого була «ідеологічна розчистка шляху для приходу фашизму, фашистівської дієвої філософії» у спосіб критики та засудження всіх інших течій, шкіл та напрямків «буржуазної філософії», О. Бервицький значно повніше, ніж усі інші опоненти П. Демчука, висвітлив його культурфілософський пошук, зокрема розгляд західноєвропейської соціокультурної кризи кінця XIX — першої третини XX ст. та критичне аналізування культурфілософських ідей у філософській і суспільно-політичній думках української діаспори того ж періоду. Вбачаючи у констатуванні П. Демчуком кризового стану «буржуазної філософії» і її гострій критиці спробу ініціювати її відродження під «прапором» «активного, бойового раціоналізму», він визнав за спільний для вченого та «німецького фашизму» ґрунт досягнення цієї мети неогегельянство як «філософську зброю міжнародного фашизму». Наголошуючи, що П. Демчук разом із В. Юринцем «систематизував і виклав філософське «кредо» українського войовничого фашизму» під впливом культурфілософських концепцій Д. Донцова та Д. Чижевського, О. Бервицький, разом із тим, підкреслив, що «юринцівсько-демчуківська філософія, і філософія гітлерівського та італійського фашизму мають одну суть». Показово, що в 1934—1935 рр. культурфілософськи й пошук В. Юринця і П. Демчука вже був фактично поза увагою їх критиків — очільників Інституту філософії ВУАМЛІН Т. Постолювської, О. Васильєвої, А. Сараджева й М. Шовкопляса, які в кількох публікаціях «обгрунтували» засудження цих учених як «філософів українського

націонал-фашизму» у доповіді «Піднести роботу марксистсько-ленінських інститутів України на рівень вимог нашого великого соціалістичного будівництва» П. Постишевим на зборах парторганізації КП (б)У ВУАМЛІН у січні 1934 р. Трагічну долю В. Юринця, П. Демчука та багатьох їх колег по ВУАМЛІН розділили і їх наукові праці, репресовані та вилучені з наукового обігу на багато десятиліть і лише зараз частково вивчені, та ще, по суті, не повернуті вітчизняному читачеві. Проведене нами у цьому циклі статей комплексне вивчення культурфілософського пошуку цих учених засвідчило їх значний внесок до формування новітньої української філософії культури, докладне вивчення якого тільки починається і є доволі важливою складовою об'єктивного відтворення дійсної картини розвитку історії філософії України.

Список використаних джерел:

1. Біляїв Ф. Філософський фронт на Україні / Ф. Біляїв // Прапор марксизму-ленінізму. — 1931. — №1–2. — С. 52.
2. Абдула П. Проти апологетики соціал-фашизму та контрабанди контр-революційного троцькізму. Про книгу П. Демчука «Розклад сучасної буржуазної філософії», 1931, ДВОУ «Пролетар» / П. Абдула, М. Уральцев, А. Кушик // Прапор марксизму-ленінізму. — 1932. — №1. — С. 116–117.

Стаття надійшла до редакції 10.04.2014 р.

Вдовиченко Г. Культурфилософский поиск украинских советских философов как объект критики и осуждения в УССР в 30-х гг. XX в.

Эта статья представляет первый комплексный анализ официальных критики и осуждения в УССР в 30-х гг. XX в. украинской советской философии культуры эпохи «Расстреляного Возрождения». Главное внимание уделено освещению официальных кампаний критики и осуждения ведущих представителей харьковской философской школы В. Юринца и П. Демчука

Ключевые слова: *философия, философия культуры, философская мысль УССР, харьковская философская школа, модернизм, марксизм, В. Юринец, П. Демчук*

Vdovychenko G. Philosophy of culture search of ukrainian soviet philosophers as object of criticism and blame in UkrSSR in the 1930s

This article presents first complex analysis of official criticism and blame in the UkrSSR in the 1930s of ukrainian soviet philosophy of culture of «Red Renaissance». Main attention is dedicated to lighting of official campaigns of criticism and blame of V.Urynets and P.Demchyk as leading representatives of Kharkiv philosophical school

Keywords: *philosophy, philosophy of culture, the Ukr. SSR philosophical thought, Kharkiv philosophical school, Modern, marxism, V.Urynets, P.Demchyk*

УДК 1:316.774

Прудникова О. В.*Кандидат філософських наук, доцент кафедри культурології
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

АНТРОПОЛОГІЧНІ ОБРІЇ ІНФОРМАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ ВІРТУАЛЬНОГО ПРОСТОРУ

Проаналізовано особливості буття людини у віртуальному просторі як носія певного типу інформаційної культури. Визначені позитивні та негативні чинники впливу на розвиток інформаційної культури людини у віртуальному просторі. Доведено, що у віртуальному просторі розширюються межі свободи й творчості людини, але в той же час може виникати безвідповідальність, ілюзорність та анонімність.

Ключові слова: культура, інформаційна культура, інтерактивність, свобода, відповідальність.

Постановка проблеми. В наш час, віртуальний світ все більше впливає на світ фізичний, змінюючи світоглядні орієнтири людини, її культуру. Особливої актуальності, в цьому контексті, набуває дослідження змін сутності та змісту інформаційної культури людини у віртуальному просторі.

Аналіз наукових джерел і публікацій свідчить, що у сучасній науковій літературі розроблені лише окремі аспекти трансформацій світогляду, культури людини у віртуальному просторі.

Виходячи з вищенаведеного, *метою даної наукової розвідки* є виявлення особливостей буття людини у віртуальному просторі як носія певного типу інформаційної культури.

Важливу роль у розвитку інформаційної культури віртуального простору набувають різноманітні віртуальні співтовариства. З цього приводу дослідник В. Чернієнко зазначає, що особливістю Інтернету, яка і принесла йому таку популярність, є не лише доступ до інформаційного ресурсу, але й можливість створювати віртуальні співтовариства з неформальністю їх стосунків. Відвідувачів сайтів притягує можливість приймати участь в житті і розвитку співтовариства не за гроші і не виконуючи чиєсь замовлення [1, с. 200].

Віртуальний кібер-простір людства дає більше мобільності індивідові, ніж локальний, фізико-географічний простір традиційних спільностей. Актори набувають анонімності, при якій основні параметри ідентичності (стать, раса, національність) у віртуальному просторі легко ре-інтерпретуються. Індивід стає гіпермобільним відносно ідентичності – сам конструює свою мережеву ідентичність [2, с. 624].

Інтернет, створюючи мережеві співтовариства, надає нові можливості людині щодо приналежності до соціальних груп. Анонімна мережева комунікація формує анонімну мережеву ідентичність. В. Чернієнко стверджує, що очевидним є домінування прогресивної складової цього анонімного руху, а саме, теоретичної емансипації – «смерті автора» як історичного зняття монополізації і сакралізації праці теоретиків та ідеологів [1, с. 201].

На нашу думку, анонімність мережевої ідентичності має свої плюси та мінуси щодо розвитку інформаційної культури віртуального простору. До позитивних аспектів цього феномену варто віднести збільшення рівня демократизму та свободи у комунікативній взаємодії, а до негативних – посилення анархічних тенденцій та безвідповідальності суб'єктів віртуального світу.

З точки зору І. Негодаєва, культурологічний аспект сучасної «мережевої» людини є важливим і сприяє появі на наших очах нового типу культури – «культури суспільства епохи інформатизації» [3, с. 91].

Вищезначений вчений виокремлює три її рівні: звичаї і традиції; сегменти культури, що забезпечують відтворення існуючих в даний час форм життєдіяльності; програму майбутніх форм життєдіяльності людей—етап, який і визначає сучасний етап розвитку культури. Необхідно також підкреслити, що в епоху інформатизації зникає минула відмінність між матеріальною й духовною культурами [3, с. 95]. Інформаційне суспільство характеризується суперечністю еволюційних процесів в культурі—наявністю як диференціації, так й інтеграції.

На думку М. Кастельса, мережеві структури здійснюють вплив на гендерний чинник «мережевої» людини. «Нова самобутність, спрямована в майбутнє,—вважає М. Кастельс,—виникає не з минулою самобутністю громадянського суспільства, якою характеризувалася індустріальна епоха, а з розвитку сьогоднішньої самобутності опору» [4, с. 300].

До суб'єктів цього опору віднесені, перш за все, релігійні, екологічні, й феміністські організації і рухи. Аналізуючи гендерні характеристики інформаційного суспільства, М. Кастельс говорить про фемінізацію

праці, заміну «організаційної людини» на «мобільну жінку», підкреслюючи, що ці риси в цілому характеризують трудову сферу й систему виробничих відносин. Він відзначає, що для мережевого суспільства характерна загальна криза патріархату. На його думку, культурна революція в жіночій соціальній поведінці, сексуальності, в репродуктивних технологіях і поведінці, опір цим процесам чоловіків, центрована на «я» культура, індивідуалізація життєвих зразків і ослаблення впливу держави, зацікавленої в збереженні патріархальності— все це процеси, які, з одного боку, зрушують, а з іншого— самі виявляються можливими тільки за умови зрушення міжособових відносин від нуклеарної сім'ї до системи мережевих відносин. Те, що залишилося від сім'ї, трансформувалося в партнерство, яке є мережевими вузлами. Сексуальність відокремилася від сім'ї і перетворилася на споживчий образ, стимульований і симульований електронним гіпертекстом. Тіло стає вираженням ідентичності [5, р. 14].

Людина «втрачається» у світі інформації і не встигає цю інформацію успішно обробляти й використовувати її на користь свого «біосферного» життя. Як відзначив Д. Тапскотт, «ера Мережевого Інтелекту— це ще й ера потенційного ризику. Для окремих громадян, організацій і суспільств, які не встигають влитися в струмінь, розплата наступить швидко» [6, с. 14].

Функціонування віртуального простору неможливе без комп'ютерної техніки. Проте, як явища культури вони в масовій свідомості перестали асоціюватися один з одним. Вчений, що розмірковує над шляхами удосконалення штучного інтелекту, може взагалі не користуватися Інтернетом, і, навпаки, людина, що не має ніякого поняття в інформатиці, здатна створювати видатні віртуальні проекти. Якщо найважливішою характеристикою настання технічної ери вважалася поява величезної групи людей— техніків, зайнятих виключно обслуговуванням техніки, то нині число людей, що професійно працюють у віртуальному просторі, значно збільшується. Ці факти демонструють, що віртуальна реальність сьогодні стає однією з головних сфер людського життя. «Технічна думка дотепер є переважно виразом інтелектуальної, наукової діяльності, тоді як мережевий простір— найважливіша частина масової культури» [7, с. 415].

У світі глобальних інформаційних потоків, неконтрольованого зростання інформаційних ресурсів і необмеженого доступу до них людина стикається з проблемою переробки інформації, вибору необхідної для себе діяльності. І тут комп'ютер не помічник, він може лише

видати результат пошуку, але аналіз інформації — завдання людського мислення. Але людина не завжди готова до цього вибору, і тоді може відбутися зниження рівня аналітичності щодо сприйняття подій навколишнього середовища.

Отже, під впливом інформатизації та віртуалізації міжсуб'єктних відносин змінюється інформаційна культура людини, вона по іншому сприймає себе у цьому світі. Зокрема, вплив інформатизації пояснюється трьома взаємозалежними процесами, що її супроводжують [8, с. 143]: — *медіатизація*: процес удосконалювання засобів збору, зберігання й поширення інформації; — *ком'ютеризація*: процес удосконалення засобів пошуку й обробки інформації; — *інтелектуалізація*: процес розвитку здатності сприйняття й породження інформації, тобто підвищення інтелектуального потенціалу суспільства, включаючи використання засобів штучного інтелекту.

Інформатизацію суспільства в принципі треба трактувати як розвиток, удосконалення, радикальне посилення за допомогою сучасних інформаційно-технологічних засобів когнітивних соціальних структур і процесів. Щоб запобігти утворенню аморального, антиправового віртуального середовища, необхідно, щоб інформатизація була «злита» з процесами соціальної інтелектуалізації та підвищення рівня етико-правової й інформаційної культури окремих користувачів, що істотно впливає на творчий потенціал особистості й всього інформаційного суспільства в цілому. Репрезентуючи себе у віртуальному просторі користувачі реалізують одне з головних прав людини — право на інформацію та знання. Людина віртуального світу отримує можливість порівнювати світоглядно-культурні настанови представників різних країн та континентів, з'ясувати ставлення до різних правових, політичних, духовних проблем суб'єктів з різноманітних культурних світів. Звичайно таке порівняння потребує високого інтелектуального та культурного рівня користувачів, оскільки наявна в Інтернеті інформація може як позитивно, так і негативно вплинути на свідомість всіх суб'єктів суспільного простору.

Вчені зазначають, що з появою комп'ютерів і глобальних комп'ютерних мереж створюються принципово нові (на відміну від книги, газети, телебачення) методи людського спілкування, одержання знань та впливу на суспільну інформаційну культуру. Ці методи фіксуються в нових соціальних формах людських відносин, нових типах діяльності й стійких формах свідомості й самосвідомості. Комп'ютерна мережа в такій постановці питання, принципово відрізняється від

рукопису й книги тим, що вона скоріше не джерело, не одержувач, не оброблювач, не охоронець друкованих знаків, інтерпретованих людиною, а генератор (навіть диктатор) нових форм його комунікативної активності. Використання досягнень науки не може здійснюватися на чисто уніфікованій основі в суспільстві, заснованому на знаннях. Сучасний погляд на суспільні процеси, що сформувався в умовах постмодерної ситуації, відзначений приматом культуроцентристської настанови. Саме тому для ефективності використання знання необхідна соціокультурна контекстуалізація застосування конкретної сцієнтистської парадигми. Це очевидно навіть в умовах високорозвинених країн Європи, де зберігаються значні відмінності в регіональному й національному плані, незважаючи на присутність значної єдності у всіх сферах громадського, правового життя.

Інформаційна культура суспільства, заснованого на знаннях, як і інформаційна культура віртуального простору мають таку спільну рису як інтерактивність. Саме ця властивість якісно відрізняє віртуальний простір від більшості традиційних способів штучного буття людини (наприклад, традиційних жанрів мистецтва), які так само як і віртуальну реальність, можна розглядати як специфічну техніку створення і трансляції ілюзорних світів.

У віртуальному просторі відбувається перетворення глядача, читача і спостерігача на співтворця, що впливає на становлення твору й відчуває при цьому ефект зворотного зв'язку, формує новий тип естетичної та моральної свідомості. В той же час, роль інтерактивності не така однозначна, як її уявляли А. Геніс або М. Хейм.

С. Жижек пише про більш глибокі причини, які не дозволять інтерактивному мистецтву набути тотальності. Прерогатива інтерактивності породжує у читача подвійне незадоволення. По-перше, тут «занадто багато свободи», занадто багато чого залежить від самої людини, її позбавляють насолоди віддатися оповіданню, вона розчавлена необхідністю весь час робити вибір. По-друге, руйнується наївна віра людини у дієгенетичну реальність, тобто людина вивчає історію для того, щоб дізнатися що реально відбувалося з персонажем події, а не для того, щоб тренуватися у вигадуванні фіналу. Найістотнішим у цій фрустрації – є бажання наявності керуючого суб'єкта, який би встановив правила і брав на себе відповідальність за хід подій, при цьому самим нестерпним, на думку вищезначеного науковця – є надлишок свободи [9].

Інтерактивність інформаційної культури віртуального простору знайшла свій прояв у створенні так званих віртуальних атракціонів

та віртуальних театрів. Також в наш час популярністю користується віртуальний спорт, який базується на взаємодії двох принципово різних категорій залучених до нього людей – учасників та глядачів [10, с. 34–35]. Вочевидь, сьогодні кіберспорт – це реальність. За турнірами з комп'ютерних ігор можна спостерігати он-лайн, можна скачувати записи кращих ігор. Тут є свої зірки, є – шанувальники. Разом з тим, зазначимо, що платні веб-камери в Інтернеті й різноманітні реаліті-шоу є свідченням бажання суб'єкта не стільки брати участь в певних діях, а скільки спостерігати за ними, залишаючись анонімним.

Підкреслимо, що найбільш масово використовується у віртуальному просторі такий продукт як ігри. В свою чергу, інтерактивність є найважливішою властивістю будь-якої гри, а комп'ютер надає ідеальну технічну основу для її реалізації. Саме інтерактивність гри робить її цікавою для пасивних спостерігачів – їх приваблює те, що результат гри задалегідь невідомий, інакше гра втрачає сенс.

На думку фахівців, гра є одним з фундаментальних понять культури. У грі суспільство висловлює своє розуміння життя і світу. Культурі в її початкових фазах властиве щось ігрове, що представляється у певних формах і атмосфері гри. У цій єдності культури та гри гра є первинним, об'єктивно сприйманим, конкретно визначеним фактом, тоді як культура лише характеристика, яку наше історичне судження прив'язує до даного випадку [11]. Однак, за концепцією Й. Хейзінге, техніка може сприяти появі негативних тенденцій в культурі, скажімо культурного інфантилізму. Він визначає це явище як «пюерілізм» (від лат. *puer* – дитина, хлопчик). Ознаки розвитку пюерілізму – вступ напівграмотної маси в духовне спілкування, девальвація моральних цінностей і занадто велика «провідність», яку техніка і організація надали суспільству.

Екстраполюючи вищеозначені роздуми на проблему розвитку інформаційної культури віртуального простору, зауважимо, що її якість залежить від загального культурно-духовного рівня громадян, які стають суб'єктами віртуального світу. Якщо людина має тверді переконання, орієнтується у своєму житті на моральні, релігійні та правові цінності, то спокуси віртуальної реальності не будуть мати руйнівний вплив на її світогляд.

Таким чином, інтерактивність як характеристика інформаційної культури віртуального простору може мати як негативні, так і позитивні наслідки для духовного світу особистості. Її негативний прояв пов'язаний з деструктивним домінуючи впливом одного суб'єкта віртуального простору з низьким культурним рівнем на іншого суб'єкта: залучення

до агресивних дій, розповсюдження недостовірної інформації, маніпулювання свідомістю людини тощо. Позитивні наслідки інтерактивності віртуального простору полягають у розвитку віртуальних середовищ на основі духовних інтересів, у створенні незалежних джерел інформації, у подоланні національних, релігійних та цивілізаційно-культурних бар'єрів тощо.

Наступними базовими характеристиками інформаційної культури віртуального простору є темпоральність та каузальність. Віртуальна реальність належить до тих культурних феноменів, які несуть в собі новий ритм, нову темпоральність і каузальність. Так, анімація комп'ютерних ігор пропонує нову динаміку, за темпом часто не співмірною з людиною. Комп'ютери приносять з собою новий ритм життя і сприйняття. Комп'ютери не тільки прискорюють темп, а й знищують термінальні точки – початок і кінець, – відсуваючи їх у невизначену нескінченність.

Континуальність, нескінченність комп'ютерної репрезентації пов'язана ще і з тим, що у віртуальному просторі відсутня незворотність як фундаментальна онтологічна якість. У грі я можу померти, вбити, зробити який завгодно вчинок і повернутися на кілька кроків назад, щоб змінити свої власні дії. Наслідки принципу оборотності, впливають до певної міри і на взаємини людей у реальному житті. Ймовірний негативний ефект полягає в тому, що людина, яка занурилась у віртуальний світ і втратила межі з фізичним світом або екстраполювала норми віртуальної реальності на справжню реальність, може легковажно ставитись до життя людини, суспільних цінностей, сприймаючи їх як суто умовну систему координат.

Можливий позитивний ефект оборотності полягає в тому, що людська діяльність набуває більш сміливого та експериментаторського характеру. Люди не бояться творити, вигадувати, експериментувати. Саме у оборотності закладений потенціал віртуального простору як засобу набуття специфічного досвіду, в тому числі й у розвитку інформаційної культури. У віртуальному світі людина має право на помилку і шанс, з урахуванням набутого досвіду, зробити все правильно у фізичній реальності.

З іншого боку, довготривале перебування людини у віртуальному просторі може сприяти недооцінці небезпеки в реальному житті та суб'єктивному зниженню цінності людського життя. На думку А. Прохорова, нова культура працює з презумпцією оборотності, вона завжди залишає можливість повернутися, на відміну від сакральних

культур, які закреслюють оборотність як «нульовий факт». Адже для всіх сакральних культур завжди значущими є лише незворотні дії, ті, за які несеш відповідальність і котрі ведуть до прямого і неповторного проходження свого життєвого шляху [12, с. 4]. У цьому сенсі «екранна культура» є ніби цілком профанною. Відсутність «точки неповернення» у медіатизованому комп'ютерами просторі призводить до того, що всі відмінності нівелюються: немає більше високого і низького, вічного і миттєвого.

У будь-який момент можна повернутися до попереднього стану та виправити ситуацію або розглянути її принципово по іншому. В той же час, оборотність часу і дій може сприяти оборотності моральних цінностей. В цьому контексті зазначимо, що інформаційна культура віртуального простору повинна сприяти подоланню морально-ціннісного релятивізму окремих його суб'єктів, утверджувати цінність свободи разом з відповідальністю (навіть віртуальною), популяризувати плюралізм у поєднанні з моральним самообмеженням людини, сприяти критичному мисленню при збереженні традицій та норм без яких суспільство не може існувати.

Віртуальна реальність не тільки віддаляє людину від дії (як при будь-якій іншій механізації та автоматизації), віртуальна симуляція змушує повірити в себе і повністю підміняє собою дійсність.

Оборотність комп'ютерних ігор стає структуроутворюючим принципом кінофільмів, замінює вектор наративу – від початку до кінця – більш несподіваними циклами та напрямками. Одночасно творці деяких комп'ютерних ігор вводять більш жорсткі правила: заборони на збереження і виходи з гри в будь-який момент. Як оборотністю у віртуальному просторі, так і його динамізмом можна пояснити те, що в ньому порушуються звичні нам каузальні зв'язки.

З точки зору Ж. Бодрійяра, в наш час віртуальне бере гору над актуальним; наша доля – задовольнитися такою граничною віртуальністю, яка, на противагу аристотелівській, лише «залякує» перспективою переходу до дії. Ми перебуваємо вже не в логіці переходу можливого в дійсне, а в гіперреалістичній логіці залякування себе самого можливістю реального. За Ж. Бодрійяром, віртуальне передує реальному, тобто скасовує його: у реальних подій, не буде часу, щоб відбутися. Все буде передбачено своєю віртуальною реалізацією. Ми маємо справу зі спробою побудувати повністю позитивний світ, досконалий світ, з якого видалені всі небажані ілюзії, будь-які біди й нещастя; світ, звільнений від самої смерті [13].

Висновки. Отже, віртуальний світ демонструє потужний потенціал впливу технологій на культуру, суспільство та людину, коли реальне замінюється або зливається з нереальним. Інформаційна культура віртуального простору опосередковує механізм взаємодії людини з штучними світами, описує особливості «занурення» людини у нові світи. На нашу думку, можна припустити, що симуляція належить до однієї з базових парадигм сучасної культури, а віртуальний простір є найбільш наочним її втіленням. Інформаційна культура віртуального простору поєднує в собі минуле, теперішнє та майбутнє, вона віддзеркалює швидкоплинні зміни у реальному та ілюзорному світах. Даний тип культури, у порівнянні з іншими типами, більшою мірою послуговується симулякрами та розширює межі свободи й творчості людини, але в той же час продукує безвідповідальність, ілюзорність та анонімність.

Список використаних джерел:

1. Чернієнко В. О. Природа засад ідентичності соціального суб'єкта: монографія / В. О. Чернієнко. — Х.: Нац. аерокосм. ун-т «Харк. авіац. ін-т», 2010. — 304 с.
2. Черниенко В. А. Гипермобильность сетевой идентичности / В. А. Черниенко // Міжнародна науково-технічна конференція «Інтегровані комп'ютерні технології в машинобудуванні ІКТМ-2007»: Тези доповідей. — Харків: Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут», 2007. — С. 624–625.
3. Негодаев И. А. На путях к информационному обществу / И. А. Негодаев. — Р-н-Д.: Издательский центр ДГТУ, 1999. — 246 с.
4. Кастельс М. Могущество самобытности / М. Кастельс // Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология / Под ред. В. Л. Иноземцева. — М.: Academia, 1990. — С. 292–308.
5. Castells M. Materials for an exploratory theory of network society / M. Castells. — Brit. J. of Soc. — 2000. — № 51. — P. 10–20.
6. Тапскотт Д. Д. Электронно-цифровое общество: плюсы и минусы эпохи сетевого интеллекта / Д. Д. Тапскотт. — К.-М.: Рефл-бук, 1999. — 403 с.
7. Скворцов А. А. Мировоззренческие и теоретические основы этических исследований виртуальности / А. А. Скворцов // Искусственный интеллект: междисциплинарный подход. — М., 2006. — С. 411–422.

8. Руденко С. О. Сутність прийняття управлінських рішень у суспільстві, заснованому на знаннях / С. О. Руденко // Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія. — 2007. — № 2 (28). — С. 141–149.
9. Жижек С. Кибєрпространство, или Невыносимая замкнутость бытия / С. Жижек // Искусство кино. — 1998. — № 1. — С. 119–128.
10. Корабльова В. М. Покоління в полі культури: множинність репрезентацій: монографія / В. М. Корабльова. — Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. — 180 с.
11. Хейзинга Й. Homo ludens. В тени завтрашнего дня / Й. Хейзинга. — М.: Прогресс, 1992. — 464 с.
12. Прохоров А. «Новая коллективность» или «мировой бульон»? / А. Прохоров // Художественный журнал. — 1996. — № 4. — С. 34–35.
13. Baudrillard J. The Vital Illusion / Ed. J. Witwer. — New York: Columbia University Press, 2000. — 102 p.

Стаття надійшла до редакції 17.04.2014 р.

Прудникова Е. В. Антропологические горизонты информационной культуры виртуального пространства

Проанализированы особенности бытия человека в виртуальном пространстве как носителя определенного типа информационной культуры. Определены положительные и отрицательные факторы влияния на развитие информационной культуры человека в виртуальном пространстве. Доказано, что в виртуальном пространстве расширяются границы свободы и творчества человека, но в то же время может возникать безответственность, иллюзорность и анонимность.

Ключевые слова: *культура, информационная культура, интерактивность, свобода, ответственность.*

Prudnikova E. V. Anthropological horizons information culture of the virtual space

Analyzed the features of human existence in the virtual space as a carrier of a certain type of information culture. Identified positive and negative influences on the development of information culture of human rights in cyberspace. Proved that in the virtual space expands the boundaries of freedom and human creativity, but at the same time can occur irresponsibility illusions and anonymity.

Keywords: *culture, information culture, interactivity, freedom, responsibility.*

УДК 141.311:159.954:172

Вергун Д. В.

Аспірант ЦГО НАН України

ФЕНОМЕН ЛІДЕРСТВА В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОГО ДИСКУРСУ

Стаття присвячена аналізу поняття «лідерство» у соціально-філософському дискурсі. Здійснюється філософська ретроспектива становлення поняття «лідерство» як соціально-філософського феномену та його системний аналіз. Визначається філософський зміст феномену лідерства у динаміці соціально-політичних процесів сьогодення.

Ключові слова: *лідерство, лідер, основні теорії лідерства, типи лідерства, соціально-філософське дослідження.*

Постановка проблеми. Актуальність соціально-філософського аналізу феномену лідерства обумовлена складною динамікою соціально-політичних процесів сьогодення. Соціально-економічні та політичні процеси, що відбуваються сьогодні, продовжують створювати можливості для різноманітних його виявів. Виникає потреба у вивченні ролі та значення лідерів, які здатні прийняти рішення за інших і впливати на дії та поведінку людей, знаходити раціональні рішення, окреслювати майбутній розвиток суспільства. Все це набуває особливої значущості на сучасному етапі розвитку соціуму, коли необхідно забезпечити раціональність, цілеспрямованість, інституційність та ефективність усього процесу управління.

Проблема особистості та її ролі в історії у всі часи була однією з найбільш дискусійних у науці. Історія філософії донесла до нас певні етапи розвитку ідеї лідера. Вона зародилася у культурі героїв у міфах, образах різних богів, що ототожнювалось зі своїми земними представниками — монархами, правителями тощо. Трагування феномену лідерства можна знайти вже в працях стародавніх мислителів. Пізніше аналіз даного феномену в тій чи іншій формі притаманний багатьом філософам, які розмірковували щодо ідеальної держави та її правителів. І хоча саме філософія зробила помітний внесок у дослідження проблеми

лідерства, в сучасних філософських дослідженнях даній проблемі приділяється небагато уваги.

На початку ХХІ ст. проблема лідерства набула міждисциплінарного характеру. Психологія досліджує особливості особи лідера, зокрема, стилі керівництва групою, якості, якими повинен володіти лідер, особливості сприймання жінки-лідера у групі, методи керівництва групою. Соціологія розглядає лідерство в межах соціальної системи. Особливого значення сьогодні проблема лідерства набуває в політології, зокрема розробки легітимної процедури руху особистості до лідерства у структурі влади, можливості керування цим процесом, затвердження оптимальних варіантів взаємодії лідерів із своїми послідовниками та опонентами, різними соціальними групами та суспільством загалом.

Аналіз лідерства як соціально-філософського поняття дає змогу органічно поєднати історико-філософський матеріал з новим теоретичним доробком сучасної вітчизняної й західноєвропейської науки, ввести у широкий науковий ужиток ще неопрацьовані українськими філософами джерела. Дана тема постає на межі історії філософії, соціальної філософії, соціології, психології та політології, даючи можливість у новому ракурсі розглядати соціально-філософську проблематику крізь призму актуальних сьогодні питань та завдань соціокультурного буття.

Не дивлячись на те, що перші спроби осягнення феномену лідерства були зроблені саме філософами, концептуальні підходи до розробки цього поняття не набули всебічного філософського обґрунтування та теоретичного узагальнення. Окремі положення про лідерство мали різні витоки та змістове наповнення, залежно від соціально-філософського контексту.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблема лідерства завжди привертала увагу мислителів. Зокрема, досить відомими в *історико-філософському аспекті* є доробки Платона, Арістотеля, Н. Макіавеллі, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ж-Ж. Руссо, Г. Гегеля, Т. Карлейля, Ф. Ніцше, З. Фрейда, Е. Фромма, Т. Адорно та ін., у яких зачіпаються проблеми лідерства, і які вважаються фундаментальними у філософській розробці даної проблеми. Наукові концепції цих мислителів є основою сучасних теорій лідерства.

В розробку різноманітних теорій лідерства, в яких розглядаються психологічні, соціологічні, політологічні та економічні аспекти лідерства, зробили внесок Г. Тард, З. Фрейд, А. Петровський та ін. (психологічний аспект); М. Вебер, Г. Моска, В. Парето та ін. (соціологічний аспект); У. Екстон, Г. Саймон та ін. (економічний аспект); а також видатні мислителі,

що досліджували політичний аспект проблеми лідерства: Е. Богардус (теорія рис), Р. Стогділл (ситуаційна теорія), Е. Голландер (теорія обміну), Дж. Бернс (трансформаційна теорія), Г. Гарднер (когнітивна теорія), Р. Лорд, М. Хогг (конструктивістська теорія). Ці дослідження в цілому доповнюють один іншого.

Соціально-філософський аспект проблеми досліджується такими російськими вченими як Г. Ашин, Ю. Гасіліна, Б. Кретов, О. Кудряшова, О. Сімагін. Серед українських науковців проблему лідерства досліджують Б. Кухта, М. Михальченко, А. Пахарев, Ф. Рудич, Є. Суліма та інші.

Аналіз ступеня наукової розробки теми підводить до висновку, що попри існування значного масиву літератури, в якій більшою чи меншою мірою висвітлюються різні аспекти обраної для дослідження проблеми, все ж стан її наукового осмислення не можна визначити достатнім. І не лише тому, що поняття «лідерство» не було у вітчизняній теоретичній думці окреим предметом вивчення, а й через те, що ряд вузлових моментів осмислюваного феномена залишається поза увагою дослідників.

Тому *мета даної статті* полягає у відтворенні філософської ретроспективи становлення поняття «лідерство» як соціально-філософського феномену та його системному аналізі, визначенні його філософського змісту у динаміці соціально-політичних процесів сьогодення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перші спроби осмислення проблеми лідерства сягають античних часів. Античні мислителі помітили, що там, де складається будь-яка суспільність, неодмінно знаходяться й свої лідери — найбільш досвідчені, найсильніші й найсміливіші люди, які дістають підтримку і визнання своїх громадян. У героях, монархах і полководцях вони вбачали справжніх творців історії.

У праці «Держава» [6] Платон обґрунтував засади ідеальної держави-суспільства, за основу якої взяв поділ населення на три верстви: керманічі, стратеги та виробники. Платон зображав лідера-керівника як людину відмінну, з природженою схильністю до знання, любов'ю до істини, рішучим неприйняттям брехні. Його відрізняють скромність, благородність, справедливість, душевна досконалість. Античний філософ дотримувався думки, що не влада, а авторитет — основне знаряддя управління суспільством. А щоб мати авторитет, керівники повинні виявляти стриманість у задоволенні своїх потреб, вести суворий спосіб життя. Вони позбавлялися права мати власність, оскільки та підриває моральні основи людини. В державі слід регулярно проводити спеціальну підготовку і ретельний відбір управителів необхідного рівня

інтелектуальної підготовки. Керманич повинен знатися на добробуті держави. Знання також дають змогу відрізнити справжнього правителя від несправжнього. Тому, на думку Платона, лідери—це керманічі, влада яких поєднується «з розумінням й розсудливістю», а знаряддям управління постає авторитет.

Арістотель також проводив паралель між людиною і суспільством. Але, на відміну від Платона, розглядав не суспільство похідним від людини як державної істоти, а навпаки, у нього людина є похідною від суспільства. За його переконанням, людина за межами суспільства-держави є абстракція, поза суспільством вона неможлива, як неможлива жива рука, відокремлена від тіла. Ідеальною державою для нього є «суспільство рівних, об'єднаних однією метою—досягти найкращого життя, наскільки це можливо» [1].

Таким чином, Платон і Арістотель замислювалися над питаннями, як і чому людина приходять до влади, а також яку мету, лідер ставить перед собою, використовуючи владу. Для філософів було безсумнівно, що лідер повинен прагнути справедливості, чесно служити державі. Арістотель зазначав, що участь в політиці для лідера є вищою формою прояву людської гідності. Тобто, античні мислителі визначали не «технологічні» (яким чином прийти до влади?), а «нормативні аспекти» у виконанні лідерських ролей (що повинен знати той, хто прагне отримати владу?).

Середньовічні європейські філософи-теологи (Августин Блаженний, Т. Аквінський та ін.) обґрунтовували владу правителя волею Бога. Проте, мислителі доби Відродження розвивають античний погляд на лідерство. Так, на чолі своєї держави Т. Мор ставить «мудрого» монарха, а в «Місті Сонця» Т. Кампанелли, так само як у «Державі» Платона, керує духовна аристократія. Проте в Кампанелли це не замкнута каста «з особливим розпорядком життя і особливим вихованням». На чолі держави в Кампанелли стоїть не просто філософ, як у Платона, але і первосвященик в одній особі.

Значний внесок в розуміння лідерства вніс Н. Макіавеллі. На відміну від античного (нормативного, мораліського) підходу до лідерства він акцентував увагу на питанні прагматичного утримання влади лідером, особливо під час змін та нестабільності. Н. Макіавеллі одним з перших дав розгорнений опис лідера-государя: «Це государ, що об'єднує, репрезентує усе суспільство і використовує для збереження свого панування і підтримки громадського порядку будь-які засоби, у тому числі хитрість і силу... Політик повинен поєднувати в собі риси лева і лисиці:

лисиці—щоб уникнути розставлених капканів; лева—щоб скрушити супротивника у відкритому бою» [4, с.47—122]. Отже, Макіавеллі був переконаний: якщо йдеться про утримання влади, то хитрість й жорстокість є дозволеними знаряддя, їх використання не пов'язане зі справедливістю та відповідальністю.

Великого значення проблемі лідерства надавали визначні мислителі Нового часу (Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Ф. Вольтер, Г. Гегель, К. Маркс), вкладаючи неоднаковий зміст у це поняття, але сходяться у тому, що лідерство являє собою своєрідну соціально-історичну потребу людей в організації своєї діяльності. Таким чином, розвиток капіталізму наблизив героїв-лідерів до народних мас. Водночас це викликало спроби реставрувати давні ідеї лідерства, оновити їх, наблизити до реалій Європи XIX—XX ст.

Англійський філософ Т. Карлейль був одним з тих, хто знову звернувся до теми видатної ролі особистостей, «героїв» в історії. За Карлейлем, існує своєрідне історичне коло, або цикл. Коли героїчне у суспільстві слабшає, тоді назовні можуть прорватися потайні руйнівні сили маси (у революціях і повстаннях), і вони діють, доки суспільство знов не віднайде у собі «справжніх героїв», ватажків, керманічів (як-от Кромвель або Наполеон) [3]. Такий підхід привертав увагу до ролі особистостей, ставив завдання розкрити причини нестабільності їх ролі в історії. Однак, не можна не помітити і вади такого підходу: розглядалися лише «герої», суспільство жорстко поділялося на керманічів і масу, причини революцій зводилися до соціальних почуттів тощо.

Погляди Карлейля певним чином визначили думки німецького філософа Ф. Ніцше, який одним із перших оголосив волю до влади рушійною силою історії. Він убачав у волі до влади творчий інстинкт, що дає себе взнаки, у першу чергу, у лідерів, які не тільки безупинно прагнуть до виявлення влади та її застосування, але й долають інерцію наговпу, оскільки наділені надлюдськими якостями. За Ніцше, прагнення лідерства—це природне прагнення людини, на заваді якому постає мораль («зброя слабких»), справжній лідер має право її третирувати, щоб вона «не була тягарем на його ногах» [5]. Таким чином, Ф. Ніцше вперше розглядає природу лідерства як ірраціональну, інстинктивну силу, що пов'язує лідера та його послідовників, а також наділяє лідера видатними якостями, які перетворюють його у надлюдину.

Підхід Ніцше був близьким до тлумачень лідерства в європейській соціальній психології середини—кінця XIX ст. Такі вчені, як-от Г. Лебон, Г. Тард та ін., кожний на свій лад, але загалом у схожий спосіб тлумачили

природу лідерства: вбачали у волі лідера то ядро, навколо якого кристалізуються та об'єднуються думки. У цьому підході до лідерства також імпліцитно наявні уявлення про нього як про двоїстий—раціонально-вольовий та водночас ірраціонально-інстинктивний—феномен.

Значний внесок в аналіз феномену лідерства зробив австрійський вчений З. Фрейд [7], який намагався пояснити прагнення людей до лідерства. За Фрейдом, стримування лібідо сублімується в прагнення до лідерства, а неврастенія, що супроводжує даний процес, змушує індивіда шукати шляхи самоствердження, одним з яких і є лідерство. Фрейд зазначав, що люди в групах інстинктивно ставлять себе в позицію підкорення, а ті люди, які декларують свою владу, швидко стають лідерами і зберігають свої позиції, якщо представляють ідеальні риси групи та мають силу. За таких умов, особистість лідера та його ідеї є впливовими. Вплив лідера, у свою чергу, базується на емоційному, а не раціональному, тому значно важливішим за зміст ідей є їхнє викладення. Лідер зберігатиме свій вплив доти, доки допомагатиме групі досягати поставлених цілей. За Фрейдом, також важливим є створення ілюзії, що лідер ставиться до всіх членів групи однаково: люди бажають підкорюватися лідерові, якщо вони відчують, що у відносинах із лідером мають однакові позиції. Отже, теорія Фрейда наголошує на емоційній прихильності до лідера з боку послідовників, а також на важливості емоційного впливу з боку лідера. Послідовниками даного напрямку стали неофрейдисти Е. Фромм та Т. Адорно, доробки яких дозволили суттєво розширити уявлення щодо внутрішньої мотивації прагнення до лідерства.

Значний внесок у модернізацію проблеми лідерства був зроблений також європейськими соціологами кінця XIX—XX ст. Німецький філософ і соціолог М. Вебер виділив три типи лідерства: традиційне лідерство, що спирається на механізм традицій, ритуалів, силу звички; харизматичне, що припускає виняткові якості самого лідера, якими він володіє насправді або які приписуються йому його оточенням; раціонально-легальне (демократичне) лідерство, яке засновано на існуючій в суспільстві нормативно-правовій базі. Якщо в основі першого типу лідерства лежить звичка, другого—розум, то харизматичний тип лідерства спирається на віру й емоції, що здатне утворювати ситуацію сліпого поклоніння мас, продукувати умови, коли індивідуальні якості лідера відіграють другорядну роль у формуванні його харизми. Вебер особливу увагу приділяє аналізу харизматичного лідерства. Він визначив лідера цього типу як генератора оновлення суспільства у кризисні

періоди, оскільки харизматичний керманіч і його авторитет не пов'язані з минулим, здатні мобілізувати маси для вирішення завдань соціального оновлення. У відносно спокійні періоди розвитку для суспільства є більш прийнятним раціонально-легальне лідерство, що зберігає історичні традиції та здійснює необхідні реформи [2, с. 354–360, 420–432].

Представниками цього напрямку дослідження лідерства є також італійські соціологи В. Парето (ввів поняття «еліта»), сформував теорію циркуляції еліт) та Г. Моска (ввів поняття «політичний клас»). Вони роблять узагальнюючі висновки щодо лідерства як соціального явища: розгляд особистості в її соціальній якості та її співвідношення із суспільством, а також місце і роль лідерства в функціонуванні суспільства.

XX ст. стало часом плюралізму концепцій лідерства. Досить помітними є низка теорій, в яких феномен лідерства розглядається як важливий механізм регулювання відносин суб'єктів політичної системи суспільства—людей, груп, інститутів. Насамперед це теорія особистісних рис, суть якої полягає в поясненні лідерства видатними якостями особи. Серед рис, притаманних лідеру, її теоретики (Е. Богардус та ін.) виділяють гострий розум, тверду волю, кипучу енергію, неабиякий організаційний хист, уміння подобатись людям і, особливо, готовність брати на себе відповідальність, компетентність, а також фотогенічність, зовнішня привабливість, ораторський хист тощо. Очевидно, що в умовах конкуренції для заняття високих позицій лідерам справді потрібні певні психологічні і соціальні якості. Однак їх набір значно варіюється залежно від історичних епох і особливостей конкретних держав світу. Ідею залежності лідерства, але від часу, місця та обставин, розвиває і обґрунтовує теорія ситуацій. З точки зору ситуації, лідерські якості відносні: поведінка лідера, його позиції придатні в одній ситуації, але не придатні в інших. Обмеженість теорії полягає в тому, що в ній недостатньо розкрита активність лідера, його спроможність переломити ситуацію, раніше інших захистити прогресивні тенденції і використати їх.

Ці теорії мають своє коріння в історії філософії. Зародження теорії рис можна бачити в працях Платона, для якого лідер ідеальної держави є представником одного з трьох станів—правитель-філософ, мудрий та справедливий, вільний від матеріальних турбот, з природним потягом до знання та з любов'ю до істини. Такий лідер творить історію. Ситуативна теорія простежується в доробках Арістотеля та Н. Макіавеллі. Арістотель визнавав необхідність обрання лідерів з огляду на їхнє походження, матеріальний статус та добродісність (риси), проте

наголошував, що правильна форма держави може з'явитися лише тоді, коли є «правильний» лідер. В творах Макіавеллі містяться низка правил-рекомендацій для правителя, які включають в себе не лише якості, які варто розвивати, але й поради, як поводитися відповідно до обставин та яким чином вибудовувати взаємовідносини із послідовниками та ворогами.

Теорії лідерства, що розвивалися з середини ХХ ст., мають деякі спільні риси із попередніми, і намагаються вирішити проблеми, які поставали раніше. Серед таких — теорія визначаючої ролі послідовників (У. Бланк, Р. Стогділл), теорія обміну (Е. Голландер) та трансформаційна теорія лідерства (Дж. Бернс). Якщо раніше головним елементом лідерства виступала особистість лідера, його риси, поведінка, вплив ситуації на діяльність, то перша теорія акцентує свою увагу на послідовниках, їхніх взаємовідносинах із лідером. Теорія обміну має багато спільного із концепцією «суспільного договору»: в обмін на мир та безпеку, народ віддає свою владу правителю. Звідси, діяльність лідера є виправданою, коли вона забезпечує такий обмін, інакше люди мають право змінити лідера — ідея, що висловлювалася Т. Гоббсом та Дж. Локком. Теорія трансформаційного лідерства співвідноситься із ідеями Ж.-Ж. Руссо: лідер має бути здатним змінити людську натуру, перетворити індивіда на громадянина, який би брав участь в прийнятті рішень.

Більшість сучасних теорій лідерства (реляційна, когнітивна та конструктивістська) уособлюють синтез своїх попередників: в них розглядається як лідер, так і його поведінка, ситуація, в якій має місце його діяльність, а також його відносини із послідовниками. В межах реляційної теорії аналізується аспект прийняття рішення, вплив різних рішень на бажання послідовників підтримувати лідера. В цьому контексті процедурна справедливість є більш важливою за дистрибутивну. Мова йде про бажання людей підкорюватися (а потім, підтримувати) рішенням, які базуються на визнанні справедливою власне процедуру прийняття рішення, а не на можливій їх користі. Цей факт вчені пояснюють тим, що люди вважають себе більш здатними оцінити справедливість процедури прийняття рішення, ніж спрогнозувати наслідки прийняття рішення. Зазвичай, відмічають вчені, чесні неупереджені лідери, які проявляють турботу щодо потреб людей (а, отже, розділяють цінності цих людей), сприймаються як такі, що можуть забезпечити справедливу процедуру прийняття рішення. За таких умов індивід легітимізує діяльність лідера та добровільно йому підкорюється. Ця ідея співзвучна із ідеями Фрейда щодо емоційної прихильності до лідера.

В межах когнітивної теорії лідерство розглядається як форма соціального пізнання. Зокрема, американський дослідник Г. Гарднер відмічає важливу роль слів лідера, які потім влітаються в цілі історії. Основним елементом лідерства науковець вбачає в створенні та втіленні історій про ідентичність: лідери розказують історії «про себе та свої групи, про те, звідки вони походять і куди прямують, про те, чого бояться, проти чого борються і про що мріють» [8, с. 14]. Головними героями в цих історіях виступають лідер та послідовники. Історії є динамічними: з часом вони розгортаються і за допомогою діяльності лідера перетворюються на реальні події.

Конструктивістська теорія, також відома як група імпліцитних теорій, зосереджена на дослідженні уявлення людей про лідерів («лідерській схемі»). Американський дослідник Р. Лорд виокремив низку рис характеру, із якими часто асоціюють лідера, серед яких: компетентність, чесність, розуміння, рішучість та освіченість. Проведені Лордом дослідження засвідчили, що люди дійсно формують деякі узагальнені уявлення про лідерство, яким пізніше оцінюють лідерський потенціал незнайомих (прототипи лідерства). Варто зазначити, що більшість концепцій даного напрямку розділяють відповідну ідею З. Фрейда.

Отже, *можна зробити наступні висновки*. Проблема лідерства є предметною областю соціально-гуманітарного знання. Теоретичне вивчення соціального світу, який має системні властивості та характеристики, потребує застосування системного підходу і може базуватися відповідно на положеннях загальної соціальної теорії, яка являє собою органічний сплав і теоретичний синтез соціальної філософії і соціально-наукових дисциплін.

Розвиток сучасних теорій лідерства не є лінійним: деякі теорії трансформувалися в інші, деякі продовжують впливати на нові теорії. На значну частину теорій, що розвиваються у XXI ст., суттєво вплинули ідеї теоретиків-класиків, які аналізували феномен лідерства за такими основними напрямками: пошуки обґрунтування необхідності інституалізації лідерства, визнання одного типу лідера (справедливий мудрець, який дає країні закони, рятує її в складний час) та реорганізація політичних інститутів.

Феномен лідерства в межах соціально-філософського пізнання може розглядатися, по-перше, як різновид влади, носієм якої виступає одна людина або група осіб; по-друге, як соціальна позиція, пов'язана з прийняттям рішень (управлінський статус); втретє, як вплив на інших людей.

Список використаних джерел:

1. Арістотель. Політика / Пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. — К.: Основи, 2000. — 239 с.
2. Вебер М. Избранные произведения: Пер. с нем.; сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайденко; коммент. А. Ф. Филиппова. — М.: Прогресс, 1990. — 808 с. — (Социологическая мысль Запада).
3. *Карлейль Т. Герой. Почитание героев и героическое в истории. / Томас Карлейль // Теперь и прежде / Сост., подгот. текста и примеч. Р.К. Медведевой. — М.: Республика, 1994. — 415 с. — (Библиотека этической мысли). — С. 6—199.*
4. Макиавелли Н. Сочинения: Государь / Пер. Муравьевой Г. — М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс; Харьков: Изд-во «Фолио», 2001. — 656 с. — (Серия «Антология мысли»).
5. Ніцше Ф. По той бік добра і зла. Генеалогія моралі. — Львів: Літопис, 2002. — 320 с.
6. Платон. Держава / Пер. з давньогр. Д. Коваль. — К.: Основи, 2000. — 355 с.
7. Фрейд З. Томас Вудро Вильсон. 28-й президент США: Психологическое исследование. / Фрейд Зигмунд, Буллит Уильям. — М.: Прогресс, 1992. — 288 с.
8. Gardner H. Leading minds: An anatomy of leadership / H. Gardner. — N. Y.: Basic Books, 1995. — 416 p.

Стаття надійшла до редакції 17.06.2014 р.

Вергун Д. В. Феномен лидерства в контексте социально-философского дискурса

Статья посвящена анализу понятия «лидерство» в социально-философском дискурсе. Осуществлена философская ретроспектива становления понятия «лидерство» как социально-философского феномена, а также его системный анализ. Определяется философское содержание феномена лидерства в динамике современных социально-политических процессов.

Ключевые слова: *лидерство, лидер, основные теории лидерства, типы лидерства, социально-философское исследование.*

Vergun D.V. Phenomenon of leadership in a context of social-philosophy discourse

The article is devoted to analysis of the term «leadership» at the social philosophy discourse. It is described that leadership could be characterized in many ways: as kind of oppressing power of not majority of people but one person or small group, as managerial status, as social position for decisions making, as governing office, as influence on other persons.

The main theories of leadership and their connection to ideas of classical researches are analyzed. It is established that development of leadership theories is not linear; some of such the theories were transformed in another, while some still influence new theories. So majority of modern theories are substantially influenced by ideas of classical researches who analyzed the phenomenon of leadership in three main ways: proclamation of necessity of leadership institutionalization, declaration of one person leadership (e. g. just wise man who gives laws to country or save it at hard times), reshape of political institutions.

The perspectives of social philosophy research of the phenomenon of leadership are revealed as mutual influence of individual and social, person and society and development of society as result of creative activity of leaders as most active citizens.

Keywords: leadership, leader, perspectives of research of leadership problem, social philosophy research.

УДК: 1 (001.89)

Бойченко М. І.

*Доктор філософських наук, доцент, професор кафедри філософії
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

АКАДЕМІЧНА ВИЗНАЧЕНІСТЬ ЗАВДАНЬ СОЦІАЛЬНОЇ ФІЛОСОФІЇ В КОНТЕКСТІ РАДИКАЛЬНИХ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН В УКРАЇНІ

Сучасні наука та академічна соціальна філософія зазнає багатьох видів теоретичної та практичної критики і водночас отримує від суспільства все більше соціальних запитів. Доведено, що адекватна відповідь на ці запити можлива не на шляху відмови від академічності, але навпаки—на шляху її більш системного забезпечення. Розглянуто напрями переосмислення поняття ідеології та інструментального розуму.

Ключові слова: *академічна визначеність, соціальна філософія, наука, радикальні соціальні зміни, критична раціональність, ідеологія, інструментальний розум.*

Україна нині зазнає радикальних соціальних змін—не стільки внаслідок політичної волі окремих політичних сил, скільки внаслідок невідпорності тиску внутрішніх та зовнішніх соціальних чинників. Втім, саме спрямування цих змін не настільки однозначне і їхні наслідки до певної міри ще підлягають корекції під впливом організованих зусиль активної частини суспільства. До такої частини належать в усі часи, а особливо у суспільстві знань, люди науки і освіти. Завданням вітчизняної соціальної філософії є здійснити належну рефлексію соціальної ролі науки у здійсненні соціальних змін в Україні. Причому здійснити це завдання слід не у якості спостерігача або ж укладача хронології подій, що минули, але навпаки—у якості активного учасника цих соціальних змін та їхнього проектувальника. Усі інші завдання соціальної філософії виявляються підпорядкованими цьому визначальному—в усякому разі у даних суспільних обставинах.

Чи збігається таке основне завдання соціальної філософії з академічністю філософії та й науки загалом? На наш погляд, не стільки збігається, скільки ґрунтується на такій академічності. Спробуємо прояснити своє

бачення академічності, а відповідно і ролі соціальної філософії у соціальних змінах.

Методи, які використовують науковці у різних галузях своїх досліджень, свідчать про прагнення науки до академічності. Адже ці методи тим краще працюють, чим чистішим є їхнє застосування. Ця чистота означає свободу застосування методів від сторонніх впливів— як внутрішніх для науки, так і зовнішніх щодо неї. До внутрішніх можна відносити суб'єктивізм (самого вченого, його керівника чи опонентів), місцеву наукову кон'юнктуру (бажання легше «проскочити» процедуру захисту, догоджаючи науковим смакам членів відповідної ради по захистам), нарешті навіть певні провідні напрями у певній науці тощо, що створює більш широку наукову кон'юнктуру. До зовнішніх впливів на вибір та застосування методів дослідження належать розмаїті економічні, політичні, релігійні тощо чинники.

Наукове дослідження завжди у своїй основі є академічним, навіть коли сам його виконавець цього не підозрює, а вважає, що діє для отримання прибутку, у зв'язку з політичною кон'юнктурою, релігійними переконаннями, особистими симпатіями тощо. Справа в тому, що кожне наукове дослідження спирається на істинне знання— використовує раніше набуте або прагне відкрити нове. Саме у цьому сенсі наукове дослідження є академічним. Інша справа, що свідоме слідування академічності, те, що називають інколи «служінням науці» сприяє її утвердженню, тоді як несвідоме використання академічного ресурсу або навіть свідоме зловживання ним або ж навіть його нищення (як нацисти палили книги і вбивали представників науки «не тієї національної належності») більш або менш швидко веде до руйнації як академічності, так і самої науки. Академічність можна назвати саморефлексією науки, однак це лише початок академічності, у своєму розвиненому стані академічність дає розгалужені соціальні наслідки, у тому числі й далеко за межами самої наукової спільноти.

Академічність часто пов'язують з незалежністю і самодостатністю науки. Соціальна філософія як ніяка інша філософська дисципліна піддана ризикам втрати академічності у цьому сенсі— досить згадати історію марксизму як родоначальника соціальної філософії. І все ж саме ситуація соціальної філософії є з цієї точки зору вирішальною— і якщо яка-небудь філософська дисципліна і здатна принципово і змістовно протистояти загрозам своїй академічності, то це, безсумнівно, соціальна філософія. Тому у подальшому соціальна філософія буде використовуватися нами не лише як методологія розгляду проблеми академічності

наукового дослідження, але і як приклад більш чи менш вдалого втілення такої академічності.

Сама академічність має, втім, свою внутрішню та зовнішню сторони, так би мовити «дух» і «літеру», сутність та її більш або менш адекватні втілення. Нерідко під машкарою академічності здійснювалося символічне (але по суті— саме для філософії найбільш небезпечне) духовне вбивство та самовбивство філософії, тоді як на противагу цьому, саме неакадемічні за формою твори нерідко реабілітовували філософію або навіть відкривали нові сторінки чи навіть епохи у філософуванні.

Академічна філософія заслужено залишається головним руслом («мейнстрімом») розвитку сучасної філософії, а усі відхилення від неї врешті-решт набувають остаточної оцінки своєї значущості саме з позицій академічної філософії, а не навпаки.

Поняття академічної філософії пов'язано з особливим статусом філософського знання і особливим підходом до її викладання. Дещо інше значення вона набуває як суспільна цінність, оскільки більш значущими стають соціальні аспекти функціонування філософії— як у науковому співтоваристві, так і в суспільстві в цілому. Часто саме осмислення академічності домагань філософії прояснює академічні рамки наукової та викладацької діяльності та академічну свободу вченого і викладача університету не тільки як особливого типу соціальних відносин (що мають значимість і за межами сфери науки та освіти), але і як певної культурної цінності. Певна спадкоємність у розгляді цих питань у традиції європейської філософії (а можливо, в деякому сенсі— і всієї світової філософії) дає підстави не тільки виявляти риси класичності в сприйнятті і розвитку філософії як академічного заняття, а й вбачати класичність впливу академічної філософії на суспільне життя.

Академічність філософії виникає не в результаті успішного протистояння зовнішнім, позанауковим вплив на неї, але якраз навпаки, є причиною і запорукою такої успішності. У різні історичні епохи різні релігійні, владні, економічні, адміністративні та інші інстанції і авторитети претендували і претендують на визначення не тільки завдань філософії, а й на вплив на способи і навіть результати вирішення цих завдань філософією. В останні століття, із зростанням суспільного впливу науки, можна було б очікувати збільшення авторитету філософії як особливої науки, яка була не лише коліскою цілих напрямків наукових досліджень, але і зберігає більшою мірою значення громадського адвоката і сповідника науки. Водночас, з боку окремих наук і напрямків сучасного наукового пізнання зустрічаємо схоже з вже знайомим

за іншими історичними прикладами домагання на зовнішнє управління філософією і на наставництво, якщо не опікунство над нею. Подібні домагання не тільки мало чим відрізняються від інших спроб позбавити філософію її академічного статусу, але і, певним чином, створюють ризики посилити негативні наслідки таких спроб. Негативні як для філософії, так і для тих наук, які намагаються прийняти на себе невластиві їм функції. Водночас, прояснення істинних підстав академічності філософії, що є, на наше переконання, необхідною передумовою її справжнього утвердження в цьому статусі, сприяло б зміцненню суспільних позицій як самих окремих наук, так і інших поза-філософських інстанцій — економічних, владних, релігійних, адміністративних і інших.

В умовах «війни університетів», про яку писав свого часу як про симптом сучасного суспільства Джон Серл [12], філософія несе науці і суспільству послання миру і злагоди — насамперед з самими собою. У цьому і полягає її справжня і глибока академічність.

Зараз філософія в Україні знаходиться в стані усвідомлення необхідності і навіть неминучості переосмислення власної суспільної місії. Самі філософи, як і суспільство в цілому, з одного боку, вже настільки далеко відійшли від радянського минулого, що перестали відчувати навіть віддалені впливи парадигмального тиску марксизму, а з іншого боку, вже освоєно достатньою мірою світовий досвід — як в орієнтуванні суспільних процесів, так і в їх філософському осмисленні. Однак, такий перехідний характер філософії визначає її особливу нестійкість у самовизначенні, що стосується насамперед соціальної філософії, для якої соціальний контекст і соціальна ангажованість важливі чи не більш, ніж для будь-якої іншої філософської дисципліни, у всякому разі — у всій повноті такого контексту і ангажованості. Це ставить сучасну соціальну філософію в ситуацію свідомого визначення перспектив власного розвитку.

Академічна самодостатність соціальної філософії полягає не в уникненні соціальної ангажованості — як ціннісної, так і функціональної, — а у виявленні взаємозв'язку першої з другою [1]. Саме така позиція дозволяє надати соціальній ангажованості її справжній зміст — направляти соціальне пізнання на адекватні у своїй цілісності предмети дослідження, а не надавати їм шаржовано односторонній характер. У цьому сенсі соціальна філософія покликана спрямовувати гуманітарні науки, виявляючи їхні об'єктивні функціональні соціальні прояви — інституційні, організаційні, системні та інші, з одного боку, а з іншого — надавати осмисленості соціальним дослідженням,

вказуючи на залежність функціональності їхнього предмету не лише від функціональності природничих наук, а й від ціннісних характеристик стійких комунікативних спільнот як дійсних творців і в самому точному сенсі слова соціальних носіїв певних ціннісних систем.

Таким чином, академічність соціальної філософії неможлива без виявлення практичних, функціональних застосувань цінних настанов, розкритих завдяки соціально-філософським дослідженням. У цьому контексті варто піддати переосмисленню поняття ідеології, яке деякі дослідники (особливо «постмодерністськи» налаштовані) незаслужено списали у архів соціального пізнання. Сама ідеологія є яскравим прикладом нерозривного зв'язку соціальних цінностей з соціальними функціями, і оскільки і перші, і другі нікуди не зникли у сучасному суспільстві (так само, як і їхні взаємозв'язки), варто дослідити, як змінюється ідеологія з переходом суспільства від періоду так званого «масового суспільства» з його тяжінням до соціальних тотальностей до суспільства високо диференційованого з його мультикультуралізмом, множинними соціальними ідентичностями, відносно незалежними соціальними практиками тощо. Відповідно має змінюватися і роль соціальної філософії—і як критики ідеологій, і як теорії їхнього дослідження.

Соціальна філософія постає передусім як критика ідеологій—цю місію філософського мислення докладно обґрунтував Юрген Габермас. Так, емансипація (тобто радикальне і необоротне звільнення) нашого мислення, а отже і поведінки (як взагалі суспільної, так і зокрема наукової) можлива лише завдяки послідовному рефлексивному виявленню (тобто у самих собі) усіх ідеологічних впливів на наше мислення і поведінку, а на підставі такого виявлення—нейтралізації цих впливів шляхом їхньої послідовної критики. Критика ідеології має єдину підставу—ідеологія поневолює, перетворює людину на знаряддя зовнішніх сил, а тому будь-яка ідеологія має потрапляти для того, хто прагне свободи, під вогонь критики і заперечення.

Така позиція Габермаса виглядає доволі послідовною, однак вона корисна лише на певному етапі становлення методологічної культури. А саме—на етапі формування власної ціннісної і дослідницької позиції. Коли ж така позиція сформована, ставлення до ідеології має радикально змінюватися—вона сама стає інструментом для зрілого дослідника. Адже навіть сам Габермас у статті «Пізнання і інтерес» [6] стверджує про наявність власного інтересу у наукового пізнання, а саме пізнавального інтересу, дослідницького інтересу. Ми можемо робити свій

висновок — там де є інтерес, там може і повинна формуватися ідеологія. Отже, у науки має бути своя специфічна ідеологія.

Це твердження слід вписувати у ширший контекст: у системи науки взагалі має бути власна, а саме наукова політика, аналогічно з тим, як наявна освітня політика для сфери освіти. Тут слід розрізняти державну політику щодо сфер освіти чи науки і власну політику освіти чи науки. Хоча в принципі вони не суперечать одна іншій у своїх стратегічних завданнях служіння суспільству, однак у тактиці своєї реалізації можуть різнитися, причому нерідко доволі суттєво. І це не дивно, адже держава є передусім політичним інститутом і для неї головною цінністю є збереження і зміцнення влади, тоді як для науки головною цінністю є досягнення істини і розширення простору істинного знання. Попри таку розбіжність держава регулярно втручається у функціонування науки — зокрема шляхом державних замовлень, а наука у свою чергу прагне впливати на функціонування держави — і не лише наданням наукових експертиз різних суспільних процесів або створенням відповідних концепцій розвитку на запит держави, але і ініціативно — наприклад, чи не найбільш радикально завдяки науковим відкриттям, які виявляють інколи такі обставини, про які ані держава, ані людство раніше навіть не підозрювали. При цьому наука має можливість активно визначати державну політику далеко за межами власне державної політики щодо науки.

Отже, наука має виробити як власну ідеологію на відміну від ідеологій суто політичних, так і вміти використовувати ці останні за потреби у власних цілях. Аналогічно свої ідеології намагаються (переважно стихійно) сформувати також і інші соціальні системи (господарська, правова, моральна тощо), а останнім часом — і окремі соціальні інститути, і окремі соціальні організації, соціальні рухи і навіть соціальні мережі.

Окреме питання складає можливість розвитку різних ідеологій всередині самої системи науки (як і інших систем, інститутів, організацій тощо). Якщо раніше наука була доволі закритою соціальною спільнотою, переважно внаслідок неграмотності більшості населення, то внаслідок практичного запровадження ідей Просвітництва сьогодні доволі високий ступінь освіченості має більшість населення у розвинених країнах, і тих, що до них наближаються. У зв'язку з цим наукова проблематика стає не лише зрозумілою для соціальних мас (свою роботу тут виконують як популяризатори науки, так і науково-технічний прогрес), але й близькою до інтересів цих мас. Відповідно, той чи інший варіант розвитку

науки, та чи інша проблематика є більш або менш бажаною не лише для науковців, але і для широких кіл громадськості, які виграють або програють від впровадження різного типу наукових розробок. Залучаючи соціальні маси до вирішення питань розвитку науки, сама наука створює підстави для формування різних ідеологій всередині неї самої. Прихильники і супротивники різних продукованих наукою суспільних явищ і процесів — генної інженерії і клонування, гендерних досліджень і теорій постгуманізму, атомної енергетики і досліджень будови матерії, софістикованої технологізації побуту і урбанізації, пропаганди і загалом електронних медіа тощо — стали звичним явищем не лише для сучасної політики, але і для сучасної науки. Відповідно, мірою зростання соціальної значущості певної соціальної системи, інституту, організації тощо, а отже і мірою залучення ними масової підтримки, вони цілком можуть претендувати на власну ідеологічність. Така ситуація також потребує аналізу соціальної філософії, і тут дослідження системи науки може бути якщо не універсальною теоретичною моделлю, то в усякому разі прикладом успішного виявлення ідеологічності не як результату прагнення до соціальних тотальностей, але як результату прагнення до залучення публічної підтримки тих соціальних проєктів, які на перший погляд видаються доволі спеціалізованими.

У цьому контексті потребує перегляду традиційний ціннісний підхід до публічності як засобу досягнення прагматичних цілей. Габермас та інші романтики сфери громадськості закликають бачити у сфері публічності (*Oeffentlichkeit*) певну самоціль, самоцінність, «священну корову» і кінцеву мету соціального життя [2]. Під їхнім кутом зору будь-яке «зазіхання» на таку самодостатність постає як «колонізація життєвого світу соціальними системами» [4] і наступ функціонального розуму на царину цінностей [8]. Таким чином функціональному [10], або ж інструментальному розуму (М. Горкгаймер [3]) приписують демонічну роль соціального зла.

Соціальне зло, втім, на нашу думку, полягає не в самій інструментальності розуму, соціальне зло полягає лише у такій інструментальності, яка керує сама собою — і навпаки, підпорядкована критично-раціонально осмисленим ціннісним настановам (наприклад, в результаті критики ідеологій) інструментальність перетворюється на найбільше благо для людей. Саме така інструментальність дозволяє, зокрема, з гордістю і впевненістю у майбутньому говорити про «цивілізованість», «постіндустріальність», «інформаційність» тощо сучасного суспільства. Кожен же з цих атрибутів сучасного суспільства взятий ізольовано від його

ціннісних засад легко перетворює суспільну взаємодію на джерело тоталітарних антиутопій.

Філософська критика цінностей, здійснена свого часу Гайдегером [7], була спрямована на містифікацію і псевдо заміщення цінностями дійсного буття. Вкрай небезпечно кожній людині, а особливо науковцю, заміщувати безстороннє вивчення об'єкта дослідження його зацікавленим, удавано ціннісним розглядом. Коли у соціальних дослідників або гуманітаріїв з'являться «священні корови», які не підлягають критиці (наприклад вітчизняна історія, у якій все має бути ідеально), або навпаки—втілення вселенського зла (як нині існує спокуса вбачати імперські амбіції в усіх проявах культури і науки, а не лише у політиці діючого уряду, однієї з сусідніх держав).

Воля людини може бути спрямованою не на навішування ярликів позитивних чи негативних «цінностей» на самі речі, але на те, щоб побачити у цінностях їхню вартість, значущість для людини як визначальну: таким чином цінності мають позначати не самі речі, а лише відношення, а точніше ставлення до них людей. Можливо, саме функціональний кут зору був би найбільш адекватним при погляді на цінності, оскільки функції найбільш відверто позначають саме людський інтерес до світу як «підручного». Можливо, саме функціональна інтерпретація цінностей виражає їхню сутність, хоча й не вичерпує її.

Сама людина як соціальна істота конститується цінностями. Будь-які ціннісні судження, тобто судження, які встановлюють взаємopядкування різних цінностей, а отже й підтверджують певні цінності, людина виносить, спираючись на вже наявні в неї ціннісні позиції. Ці позиції є позиціями певної комунікативної спільноти. Спільнота завжди онтологічно первинна щодо людини, у тому числі й завдяки цінностям. Якщо буття як таке, яке є предметом природничих наук, недоречно досліджувати у термінах цінностей, то соціальне буття неможливо досліджувати без опертя на цінності.

Позицію укоріненості цінностей у спільноті, а внаслідок цього й укоріненості людини як особистості з її свободою у спільноті чи не най-послідовніше захищають представники філософії комунітаризму, хоча й переважно під кутом зору політичної філософії [5; 8–9; 11]. Цінності виконують певні функції в суспільстві. Однак, усталений погляд на цінності схиляє до думки, що цінності мають значущість незалежно від можливого їхнього застосування. Як бачили вище, Гайдегер вважає таке їх розуміння абсолютно невиправданим, однак, очевидно, не всі погоджуються з його баченням, а можливо, і не всі з ним знайомі. В очах

таких теоретиків-ідеалістів, для яких цінності не потребують якогось доведення або обґрунтування, а їхнє існування є фактично аксіомою чи догматом, апеляція до функціонального використання цінностей виглядає чимось на зразок блюзнірства, тобто неприродного поводження з цінностями, зловживання ними. Цінності для таких ціннісних фундаменталістів є цінностями вже тому, що вони є, а не тому, що вони можуть бути корисними з певної точки зору. Опоненти такого розуміння цінностей, яких можна іменувати прагматиками, звертають увагу на те, що фактично цінності завжди впливають на поведінку людей і у цьому сенсі вже працюють, функціонують. Ці два протилежні погляди на цінності мають на увазі не два різних соціальних об'єкти, а завжди ті ж самі цінності, але під різними кутами зору. На наш погляд, різне витлумачення цінностей зумовлене їхнім відмінним розглядом у гуманітарних та соціальних науках. Гуманітарні науки розглядають цінності переважно як унікальні і самодостатні (наявність певних природних мов, історій народів, характеристик особистостей), а соціальні науки роблять наголос на функціональному значенні цінностей (джерелах соціальних успіхів і поразок).

Таким чином, кожне наукове дослідження має починатися з свідомого визначення його базових цінностей та ставлення з цих позицій до усіх інших цінностей, яких буде торкатися дослідник у своїй роботі.

Базовою цінністю кожного наукового дослідження є збереження та розширення його академічності та виявлення конкретики умов досягнення такого стану засобами даної науки. Завдяки цьому визначається цінність усіх складових дослідження, які відповідно розподіляються на цілі і засоби. Мета конкретного дисертаційного дослідження має саме у цьому сенсі підпорядковуватися здійснюванню у даній дослідній установі науковим темам та актуальним завданням даної науки та наукової галузі як вищим цінностям. Своєю чергою мета конкретного дисертаційного дослідження є вищою цінністю для визначення предмету дослідження (як вирізнення ціннісно обґрунтованого аспекту об'єкту дослідження) та методів дослідження (які, відповідно, мають чітко корелюватися з предметом дослідження). Така наукова прагматика є реальною підставою для набуття результатами наукового дослідження соціальної прагматики. Ціннісна осмисленість вибору мети дослідження, таким чином, визначає практичну значущість результатів наукового дослідження, яке реалізує цю мету.

Лише на перший погляд видається, що є наукові дослідження, які мають академічну значущість, яка не має жодної соціальної значущості.

Кожне успішне наукове дослідження змінює саму наукову спільноту, змінює, нехай частково, його наукову ідеологію, а отже, має усі шанси змінювати і сучасне суспільство, яке побудоване завдяки тривалій практиці послідовного втілення значної кількості наукових відкриттів. Звісно, не усі радикальні соціальні зміни в історії людства завдячують своїм звершенням науковим відкриттям, так само як і не усі наукові відкриття призводять до позитивних (чи в усякому разі бажаних) соціальних змін, але з розвитком суспільства усе більшою мірою бажаність і позитивність соціальних змін залежить від адекватно досягнутих і розумно застосованих у суспільні практики відкриттів науковців та цілеспрямованих дій представників сфери освіти щодо ціннісної імплементації цих відкриттів у світогляд молодих поколінь — поколінь, які покликані бути носіями суспільного оновлення. Адже саме нові покоління гарантують необоротність, а отже і справжню радикальність соціальних змін.

Список використаних джерел:

1. Бойченко М. І. Ціннісний функціоналізм як парадигмальне явище сучасної соціальної філософії / М. І. Бойченко // Філософські проблеми гуманітарних наук. — 2012. — № 21. — С. 23–26.
2. Габермас Ю. Структурні зміни у сфері відкритості / Юрген Габермас; [переклад з нім. А. Онишко; ред. М. Прихода]. — Львів: Літопис, 2000 — 317 с.
3. Горкгаймер М. Критика інструментального розуму / М. Горкгаймер; [пер. з нім. М. Култаєва]. — К.: ППС-2002, 2006. — 282 с.
4. Ермоленко А. Н. Этика ответственности и социальное бытие человека / А. Н. Ермоленко. — К.: Наукова думка, 1994. — 200 с.
5. Тейлор Ч. Непорозуміння: дебати між лібералами та комунітаристами / Ч. Тейлор // Сучасна політична філософія: антологія. — К.: Основи: Центр. Європ. ун-т, 1998. — С. 56–113.
6. Хабермас Ю. Познание и интерес / Юрген Хабермас; [пер. с нем. М. Л. Хорькова; под редакцией О. В. Кильдюшова] // Хабермас Ю. Техника и наука как «идеология». Сборник статей. — М.: 2007. // Центр гуманитарных технологий. // Режим доступа: URL: <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/6261>
7. Хайдеггер М. Ницше: в 2-х т. / М. Хайдеггер; [пер. с нем. А. П. Шурбелева]. — М.: Владимир Даль, 2006. — Т. 2. — 458 с.

8. Avineri S. Communitarianism and Individualism / S. Avineri, A. de-Shalit (Eds.).—Oxford: Oxford University Press, 1992. —244 p.
9. Etzioni A. The Spirit of Community. The Reinvention of American Society / A. Etzioni. —New York: Basic Books, 1993. —254 p.
10. Habermas J. Theorie des kommunikativen Handelns / Jürgen Habermas.—Bd. 2: Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft. Frankfurt am Main, 1981. —642 S.
11. Mulhall S. Liberals and Communitarians / S. Mulhall, A. Swift. —2nd ed. —Oxford: Blackwell, 1996. —392 p.
12. Searle J.R. The Campus War: A Sympathetic Look At The University In Agony / John R. Searle. —New York: World Pub. Co., 1971. —256 p.

Стаття надійшла до редакції 22.05.2014 р.

Бойченко М.И. Академическая определенность задач социальной философии в контексте радикальных социальных изменений в Украине

Современная наука и академическая социальная философия претерпевает разнообразную теоретическую и практическую критику и одновременно получает от общества все больше социальных запросов. Доказано, что адекватный ответ на эти запросы возможен не на пути отказа от академичности, но наоборот — на пути ее более системного обеспечения. Рассмотрены направления переосмысления понятия идеологии и инструментального разума.

Ключевые слова: *академическая определенность, социальная философия, наука, радикальные социальные изменения, критическая рациональность, идеология, инструментальный разум.*

Boychenko M.I. Academic determination of the social philosophy tasks in the context of the radical social changes in Ukraine

Modern science and academic social philosophy suffers because of many kinds of theoretical and practical criticism and at the same time receives from society more social requests. We prove that an adequate response to these requests is not possible in the way of academic failure, but on the contrary — in the way of a more systemic support of its academic status. It is considered directions rethinking the concept of ideology and instrumental reason.

Keywords: *academic determination, social philosophy, science, radical social changes, critical rationality, ideology, instrumental reason.*

УДК 304

Дяченко Р. О.

Апірант кафедри філософії гуманітарних наук КНУТШ

ПІДПРИЄМНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ФОРМА СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ІНДИВІДА В ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Здійснена спроба соціально-філософського аналізу підприємницької діяльності. Констатовано, що в постіндустріальному суспільстві підприємницька діяльність постає особливо актуальною. Вона є однією із форм соціальної адаптації. Виокремлено смисли підприємницької діяльності в умовах сучасного суспільства.

Ключові слова: *діяльність, підприємницька діяльність, суспільство, постіндустріальне суспільство, соціальна адаптація.*

У сучасному соціально-філософському дискурсі існує безліч концептуальних моделей сучасного суспільства. Поширеною серед них є теорія постіндустріального суспільства. Як відомо, одним із її авторів є американський теоретик Д. Белл, який за основу історичних трансформацій цивілізації взяв принцип зміни продуктивних сил, поступовий перехід від аграрного виробництва до промисловості, а згодом — до сфери послуг. У своїй праці «Прихід постіндустріального суспільства» мислитель виклав основні положення своєї концепції. На його думку суспільство поділяється на три сфери: соціальну структуру (техно-економічна сфера), політичну систему й культуру. Ці сфери керуються наступними принципами: економіка — ефективністю, політика — рівністю, а культура — самоорганізацією особистості. Для постіндустріального суспільства характерна втрата пріоритетності матеріального над духовним виробництвом, розвиток сфери послуг, значна перевага зайнятості у сфері розумової праці тощо.

Отже, Д. Белл постіндустріальне суспільство визначає як: «Суспільство, в економіці якого пріоритет перейшов від переважного виробництва товарів до виробництва послуг, проведення досліджень, організації системи освіти і підвищення якості життя, у якому клас технічних фахівців став основною професійною групою і, що найваж-

ливіше, в якому впровадження нововведень ... все більшою мірою стало залежати від досягнень теоретичного знання» [1, с. 22].

Закономірно, що становлення нового типу суспільства супроводжується й змінами основних ціннісних орієнтацій та нормоутворень, що від особи вимагає вміння не лише пристосовуватися до мінливих обставин, але й набувати нових якостей, знань, розвивати ті здібності, які б допомагали встановлювати конструктивні відносини з природним довкіллям і соціальним світом. Новий характер взаємодії з навколишнім світом потребує зміни мотивів праці й вчинків, утвердження нових ціннісних орієнтацій, що характеризують ставлення особистості до найважливіших цілей життєдіяльності та до способів їх досягнення. Навіть у традиційних суспільствах процеси розвитку та зміни поколінь зумовлювали протидію конкуруючих нормативно-ціннісних систем. А тим паче, роль і місце людини у складній багатогранній системі соціально-економічних відносин постіндустріального суспільства неможна визначити однозначно. За своєю природою людина володіє множиною атрибутивних якостей і властивостей, виконує різноманітні соціальні й економічні ролі, різні функції й відповідно до цього займає різне положення в структурі суспільного виробництва та має різний соціальний статус. Тому, цілком логічним є висновок про багатofункціональність ролі особи в системі сучасного суспільства.

Однією із методологічних основ економічних перетворень і формування нового способу мислення, поведінки суб'єкта діяльності, на наш погляд, може стати теорія людського капіталу, яка враховує реалії сучасної економіки, визнає провідну роль в ній науки і освіти, інтелектуальної сфери в цілому, дає міцну теоретичну основу для гармонійного розвитку суспільних відносин, взаємодії бізнес-структур з державними установами.

Тобто сучасний розвиток економіки з необхідністю має базуватися на концепції всебічного розкриття людських можливостей. Адже ефективність економіки, прогрес матеріального виробництва напряму залежить від розвитку особистості, її здатності швидкої адаптації до зовнішніх умов буття. У цьому контексті цілком слушною думкою є твердження російського вченого В. Іноземцева, що удосконалення якостей особистості стає запорукою і змістом економічного прогресу, а такий підхід суперечить традиційній економічній теорії, котра сформувалась як наука про закономірності виробництва матеріальних і нематеріальних благ, а не особистості [2]. На думку вченого головна мета і сенс економічного й суспільного прогресу полягає не у пришивид-

шенні розвитку ринкової економіки, а в забезпеченні кожного індивіда необхідними умовами і можливостями для реалізації індивідуального потенціалу. Саме розвиток діяльнiсних, виробничих здібностей і духовних сил людини виступає передумовою прогресивного розвитку суспільства.

У постіндустріальному суспільстві саме в розвитку особистості вбачається запорука прогресу і швидкого економічного зростання. Як зазначає італійський вчений А. Печчеї, сьогодні необхідно якомога швидше перейти від концепції, орієнтованої на людські потреби та їх задоволення, до іншого поняття, в основі якого лежав би людський розвиток, а головною ціллю був розвиток можливостей і здібностей особистості [3, с. 199].

Цей концептуальний підхід цілком правомірно ставить в центр уваги людину, спосіб її існування й життя. Лише такий прогрес і лише такі зміни, котрі відповідають людським інтересам і потребам і знаходяться в межах здатності людини до адаптації, мають право на існування. Пріоритетним завданням постає забезпечення адаптації індивіда до економічних, політичних, соціокультурних трансформацій сучасного суспільства, яке характеризується надшвидким науково-технічним розвитком.

За таких умов актуалізується питання визначення змісту поняття «адаптація». Традиційно під адаптацією розуміється комплекс пристосовницьких дій людини до швидкоплинних умов існування. Адаптація—це процес формування стійких стереотипів поведінки, а також функціональних реакцій, за допомогою яких досягається активна життєдіяльність людини. У філософії для позначення процесу пристосування індивіда часто використовується поняття «соціальне освоєння», яке за своїм обсягом, на наш погляд, є ширшим, адже визначається як «категорія людського світовідношення, що відображає аспект універсальної соціальної взаємодії людини і світу, перехід індивідуального в соціальне (і навпаки), трансформацію людськими індивідами свого життєвого досвіду в особисті якості, світоглядні орієнтації, здібності, вміння. Взаємодіючи із суспільством, суб'єкт постійно освоєю певні фрагменти соціальної реальності і в такий спосіб, по-перше, «входить» у цю реальність, пристосовується до неї, стає її компонентом і, по-друге, робить її своєю, тобто включає у сферу власної життєдіяльності [4, с. 98].

Отже соціальне освоєння постає як складний, багатогранний і суперечливий процес людської життєдіяльності, який з одного боку, залежить

від потенціалу соціального статусу її суб'єкта, а з іншого — являє собою цілеспрямований вольовий процес діяльності соціальних суб'єктів. Виділяють духовне, практичне і духовно-практичне соціальне освоєння.

Проблема соціальної адаптації є особливо актуальною в сучасному суспільстві: по-перше, тому, що в останньому стрімко змінюються соціально-економічні й політичні умови, в ньому відсутні стійкі ціннісні орієнтири; по-друге, у зв'язку з тим, що в конкретний історичний період існують свої особливості соціальної адаптації.

Враховуючи те, що людина «входить» у складну систему професійних, міжособистісних і соціальних відносин процес адаптації є багатограним і багаторівневим. Науковці виділяють чотири його види: біологічна, фізіологічна, психологічна і соціальна. Ці види тісно пов'язані між собою.

Соціальна адаптація є масштабнішою по відношенню до інших. Її специфікою являється те, що цей процес тісно пов'язаний із соціалізацією людини, а саме соціальна адаптація являється важливим механізмом соціалізації людини. Соціалізація являє собою процес формування особистості на основі навчання та виховання, засвоєння соціальних ролей суспільного досвіду, що перетворює людину на члена суспільства [5, с. 540]. А поняття «соціальна адаптація» підкреслює те, що у відносно короткий проміжок часу особистість або соціальна група активно освоєє нове соціальне середовище, котре виникає в результаті певних суспільних трансформацій.

У постіндустріальному суспільстві, під час переходу від прискореного технологічного розвитку до передових технологій у світовій економіці, вимагається нової якості трудових ресурсів і їхньої здатності до інновацій. «Постіндустріальна економіка» створює високооплачувані робочі місця, що вимагає від працівника іншого рівня і якості його кваліфікації. Так, наприклад, перехід від ієрархічних до мережових структур дозволяє сформувати новий тип виробництва. Крім індустріальних гігантів у конкурентній боротьбі на світових і національних ринках діють малі й середні фірми. На ринку більше всього цінується нове і тому невеликі підприємства досить швидко поширюються у зв'язку з тим, що їм легше випробувати і «викинути» на ринок принципово нові технічні ідеї. Тому, виникають гнучкі децентралізовані організаційні структури, змінюються ієрархічні системи управління мережевими. Гасло кадрової політики звучить так: «Високим технологіям — висока техніка контактів з людьми!». На зміну принципам жорсткої дисципліни

приходить поступове підвищення кваліфікації персоналу, збільшення його самостійності, креативності, творчості. Становлення нового типу суспільства передбачає можливість перетворення або навіть появи такої особистості, яка б мала відповідний розвиток інтелектуальних здібностей і соціальних якостей.

Соціальна адаптація таким чином—це постійний процес активного пристосування індивіда до умов соціального середовища, в результаті чого досягається відповідність життєдіяльності людини умовам середовища. Рівновага між особистістю і новим соціальним середовищем полягає в оптимальному співвідношенні групових й індивідуальних цінностей, у відповідності суспільно регламентованої поведінки внутрішній структурі особистості. Під соціальною адаптацією розуміється процес і результат узгодження дій людини з оточуючим світом, новими для особистості соціальними обставинами. Це, наприклад, нові соціально-економічні умови, перехід до нового виду професійної діяльності, переживання особистістю екстремальної ситуації тощо. В основі соціальної адаптації лежить активна взаємодія індивіда з існуючим середовищем, а також зміна і якісне перетворення самої особистості. У цьому відношенні соціальна адаптація—це формування людиною соціальної поведінки, адекватної мінливим умовам суспільного буття.

Основним механізмом соціальної адаптації особистості виступає процес діяльності, що допомагає повноцінно інтегруватися людині в нову соціальну реальність. Існують такі рівні соціальної адаптації індивіда: духовний (включає всі психічні процеси, пов'язані з пізнанням: відчуття, сприйняття, уявлення, пам'ять, мислення, свідомість, самосвідомість); духовно-практичний (пов'язаний з моральними почуттями, що виникають в процесі життєдіяльності індивіда); практичний (передбачає цілеспрямовану діяльність людини з перетворення світу відповідно до своїх потреб та інтересів).

Успішно соціально адаптована особистість характеризується врівноваженістю, гармонійністю, збалансованістю, дотриманням загальноприйнятих нормативних вимог середовища. Головним критерієм ефективності адаптаційного процесу являється максимально можливе задоволення потреб індивіда в умовах відповідності його поведінки і діяльності потребам суспільства. Тобто прийняття індивідом своєї соціальної ролі.

Таким чином, для будь-якого історично-визначеного типу суспільства важливим механізмом соціальної адаптації була і є діяльність людини. Виходячи із положення, що вітальні функції людини—суть її

потреби, необхідно враховувати мотивацію діяльності. Особливу роль при цьому відіграє духовно-продуктивна діяльність, у процесі якої створюються духовні цінності. Суттєвою ознакою цього виду діяльності є творчий конструктивний характер. У процесі діяльності відбувається не тільки задоволення потреб людини, але й адаптація до умов фізичного й соціального існування. При цьому адаптивні можливості індивіда по-різному проявляються у традиційному і постіндустріальному суспільстві. Традиційне суспільство є врівноваженою системою, її соціальні статуси чітко визначені і в цілому відповідають інтересам окремих індивідів, соціальних груп.

У постіндустріальному суспільстві однією із форм соціальної адаптації постає підприємницька діяльність, яка на думку науковців найбільшою мірою забезпечує взаєморозвиток суспільства і особистості. Так, один з перших авторів теорії підприємництва Й. Шумпетер, вважає, що підприємництво допомагає розвиватися суспільству завдяки реалізації нововведень у виробництві, створення певних комбінованих факторів виробництва і запровадження їх у економіку, освоєння нових ринків збуту, нових джерел сировини тощо [6].

Інший вчений Ф. Гайєк також вважає, що підприємницька діяльність сприяє суспільному розвитку, оскільки сутність підприємництва полягає в пошуку і вивченні нових економічних можливостей, широкому використанні новітніх технологій, внаслідок чого постійно змінюються способи спілкування, форми комунікації людей, їх життя, формуються нові суспільні відносини, а отже конструюється нова соціальна реальність [7].

Однак разом зі зміною соціальної реальності (що також з одного боку є результатом адаптації індивіда) підприємницька діяльність супроводжується відповідними змінами в самій особистості в контексті формування певних мотивів і смислів. Так, зокрема науковцями наголошується на тому, що головною цінністю підприємництва є отримання вигоди. На нашу ж думку це не зовсім так, оскільки ще Й. Шумпетер у підприємницькій діяльності виділяв такі мотиви, як: потреба в пануванні, владі, впливові; прагнення до перемоги, успіху в боротьбі із конкурентами із самим собою; радість від творчої реалізації, яка уможливується завдяки самостійному веденню справ.

Інші дослідники виокремлюють ще й такі мотиви підприємницької діяльності: по-перше, бажання виділитися, виявити себе; по-друге, прагнення до незалежності; по-третє, бажання принести благо суспільству; по-четверте, задовольнити особисті потреби у лідерстві; по-п'яте,

задовольнити потреби у самовираженні, самоактуалізації; по-шосте, прагнення до свободи, творчості. У зв'язку з цим, основу підприємницької діяльності складають різні мотиви, спонукання, цінності, світовідношення тощо.

Особливістю підприємницької діяльності є те, що вона передбачає отримання максимального прибутку при мінімальних затратах. При цьому переорієнтація виробництва в постіндустріальному суспільстві вносить свої суттєві корективи. Саме сучасний етап розвитку економіки вимагає від підприємця знаходження оптимальних рішень, використання матеріальних, енергетичних, трудових, фінансових ресурсів, вміння приймати нестандартні рішення, вміти ризикувати, прогнозувати подальший розвиток, впроваджувати у свою діяльність новітні досягнення, володіти достатнім рівнем культури спілкування з партнерами, колегами, конкурентами та споживачами.

Сьогодні підприємницька діяльність, як усвідомлена форма соціальної адаптації індивіда, спрямована на набуття ним самодостатності, самореалізації. Саме ця діяльність людини розкриває її внутрішній творчий потенціал, оскільки праця передбачає єдність людини і природи, в злагоді зі своїм внутрішнім світом. Можна стверджувати, що підприємництво виконує функції творення самої людини. Критерієм ефективності соціальної адаптованості підприємця вважаються такі виміри, як успішність і багатство.

Успішність найчастіше розглядається як наслідок абсолютного задоволення людиною своїх потреб та інтересів, що нерозривно пов'язано із самореалізацією особистості. Тобто успішність — це міра самореалізації, втілення у життя своїх планів, досягнення цілей за допомогою своїх здібностей та власного потенціалу.

Що стосується підприємницької діяльності, то на думку Т. Парсонса, «мірою успіху підприємницької діяльності у зв'язку з виключною різноманітністю технічного змісту такої діяльності є прибуток, це єдина загальна міра» [8, с. 349]. Таким чином досягнення успіху виступає важливим смислом підприємницької діяльності індивіда. При цьому під успіхом у підприємстві часто розуміють досягнення певного рівня прибутку, багатства. Хоча з цього приводу деякі вчені зазначають, що «володіння матеріальними благами ні в якому разі не гарантує щастя. Тільки духовне багатство приносить справжнє щастя □...□ Бізнесмени також повинні брати участь у створенні суспільства, що є багатим духовно та матеріально забезпеченим» [9, с. 17].

У сучасній філософській думці в понятті «багатство» зміщується акцент від володіння й розпорядження більш ніж достатньою кількістю матеріальних благ до більш глибокого його розуміння. Так, американські вчені Е. Тоффлер та Х. Тоффлер у своїй праці «Революційне багатство» аналізують феномен багатства крізь призму сучасних суспільних трансформацій. Зокрема, вони зазначають, що хоча ми живемо в межах фінансової цивілізації, під поняттям «багатство» слід розуміти не лише гроші. Набуття багатства й отримання прибутку як смисли економічної діяльності людини, не ідентичні. До структури багатства слід віднести, окрім матеріальних, соціальні, культурні, релігійні, політичні та інші компоненти. Ці компоненти знаходяться в постійному розвитку, взаємозв'язку, утворюючи образ життя та систему багатства сучасної цивілізації [10, с. 7–8].

Революційне багатство — це система цінностей, яка не просто сформована в єдності людського досвіду, але і продовжує «революціонувати», виявляти нові грані соціальних смислів. Таким чином, в контексті підприємницької діяльності багатство можна визначити як такий стан духовного та тілесного існування людини, коли подоланий стан невідзначеності, нестатку в чомусь, реалізована стабільність, захищеність, впевненість в собі. Успішність же можна означити як міру самореалізації, втілення у життя своїх ідеалів, досягнення цілей за допомогою своїх здібностей, власного потенціалу.

Отже, якщо розглядати успішність як результат певних дій людини, то безумовно, багатство та успішність — дві складові частини однієї системи. Перед нами постає два модули цієї системи: розглядати успішність як критерій багатства, або ж багатство як вимір успішності. Ці модули не суперечать один одному, а є послідовними етапами одного й того ж процесу — створення суспільного багатства. Жодна з цих двох позицій не є хибною, адже вони ґрунтуються на абсолютно різних засадах під впливом різних історичних та економічних умов. Нам близькою є концепція третьої хвилі — створення революційного багатства, основою якого є знання. Ця система є надзвичайно складною, потребує революційних зрушень у свідомості людей. Революційне багатство формує новий тип особистості: активна, діяльна, цілеспрямована, амбіційна, самоорганізована, з наявним глобальним мисленням та прогресивними поглядами. Ці якості сьогодні визначають діяльність та поведінку людини. Реалізацією означеного потенціалу постає підприємницька діяльність, яка в умовах сучасного суспільства, котре характеризується розповсюдженням і широким використанням новіт-

ніх технологій, вільним ринком, різноманітністю способів комунікації виступає однією з форм суспільної адаптації індивіда. Оскільки підприємницька діяльність постає такою сферою, де індивід завдяки власним здібностям, вмінням, навичкам, креативності і творчості може самореалізуватися, отримавши не лише матеріальну винагороду, а й моральне задоволення, почувати себе багатим, успішним і соціально значущим суб'єктом.

Список використаних джерел:

1. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл / Под ред. Иноземцева В. Л. — М.: Academia, 1999. — 787 с.
2. Иноземцев В. Л. Парадоксы постиндустриальной экономики (инвестиции, производительность и хозяйственный рост в 90-е годы) / В. Л. Иноземцев // МЭиМО. — 2000. — № 3. — С. 3–11.
3. Печчеи А. Человеческие качества / А. Печчеи; Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1980. — 302 с.
4. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (голова редкол.). — К.: Абрис, 2002. — 742 с.
5. Філософський словник соціальних термінів. — Х.: «Корвін», 2002. — 672 с.
6. Шумпетер Й. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия / Й. Шумпетер / предисл. В. С. Автономова. — М.: ЭКСМО, 2007. — 864 с.
7. Хайек Ф. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма / Ф. Хайек; пер. с англ. — М.: Изд-во «Новости» при участии изд-ва «Catallaxy», 1992. — 304 с.
8. Парсонс Т. О структуре социального действия / Т. Парсонс; изд. 2-е. — М.: Академический Проект, 2002. — 880 с.
9. Коттер Дж. Лидерство Мацуситы: Уроки выдающегося предпринимателя XX века / Джон П. Коттер.; пер. с англ. — М.: Альпина Бизнес Букс, 2004. — 256 с.
10. Тоффлер Э. Революционное богатство / Э. Тоффлер, Х. Тоффлер. — М.: АСТ МОСКВА: ПРОФИЗДАТ, 2007. — 569 с.

Стаття надійшла до редакції 13.05.2014 р.

Дяченко Р. А. Предпринимательская деятельность как форма социальной адаптации индивида в постиндустриальном обществе

Предпринята попытка социально-философского анализа предпринимательской деятельности. Констатируется, что в постиндустриальном обществе предпринимательская деятельность предстает особенно актуальной. Она является одной из форм социальной адаптации. Выделены смыслы предпринимательской деятельности в условиях современного общества.

Ключевые слова: *деятельность, предпринимательская деятельность, общество, постиндустриальное общество, социальная адаптация.*

Dyachenko R. Entrepreneurial activity as a form of social adaptation of individuals in post-industrial society

Is an attempt to socio-philosophical analysis of business activities. It is stated that in post-industrial society, entrepreneurship becomes particularly actual. It is one of the forms of social adaptation. It singled out the principles of entrepreneurship in today's society.

Keywords: *activity, entrepreneurship, society, post-industrial society, social adaptation.*

УДК 141.7:57.015.3:613

Путров С. Ю.

Кандидат педагогічних наук, доцент НПУ імені М. П. Драгоманова

ФІЛОСОФСЬКИЙ ПОГЛЯД НА ЛЮДИНО-ОРІЄНТОВАНІ ТЕХНОЛОГІЇ ЗМІЦНЕННЯ ТА ВІДНОВЛЕННЯ ЗДОРОВ'Я

У статті вказано, що технологія може бути представлена як науково-практична діяльність щодо дослідження оптимальних організаційних форм і ефективних у людському вимірі раціональних способів її розвитку, як особлива форма науково-практичних знань про ефективні методи перетворення яких-небудь об'єктів і, передусім, саму діяльність, її технологію для досягнення певної мети управління — формування, збереження, зміцнення та відновлення здоров'я людини. Технологічний підхід припускає орієнтацію на досягнення ролі принципів, стандартизації, рецептури, результатів, що забезпечують відтворюваність. Людиноорієнтована технологія торкається діяльності, передусім, людей, а не механізмів і технічних засобів: з одного боку — виробничої діяльності суб'єкта, а з іншого — життєдіяльності об'єкта реабілітаційного процесу, що має специфічні обмеження.

Ключові слова: людиноорієнтовані технології, зміцнення та відновлення здоров'я людини.

У філософському плані проблема здоров'я — це проблема цілісності людини, яка включає проблему особистої участі та зусиль в підтримці здоров'я. Філософія здоров'я розглядає сутність людини як певний потенціал, який має бути реалізований у процесі існування людини.

Технологічний погляд на соціальні стосунки і людину передбачає алгоритмізоване бачення того, що оточує, орієнтацію на вирішення проблем, спрямованість на сьогодення і на майбутні стани, на задану, але не завжди усвідомлювану внутрішню логіку і просторово-часовий горизонт. Технологічний рівень у науці є областю конструювання різних засобів для вирішення як соціальних проблем, наприклад, здоров'я нації або етносу, наприклад, поліщуків після Чорнобильської катастрофи, так і проблем формування, збереження, зміцнення та відновлення здоров'я

окремої людини. Оскільки соціальні явища слабо онтологізовані і опредмечені, їх пізнання не може спиратися тільки на миследіяльність, мислення, що передбачає класична наукова методологія, але воно може поглиблюватися і розширюватися за рахунок знань, що отримуються через практичну діяльність і комунікації. Це особливо видно на прикладі зростаючого інтересу до процесуального, технологічного опису явищ, до об'єктів, «які неможливо зупинити, які в стані спокою не мають, — на думку Г. Башляра, — ніяких ознак і, отже, ніякого концептуального визначення» [1, с. 253].

Якщо розглядати технологічний підхід з точки зору пошуку феномену упорядкування у просторі та часі тих або інших явищ, включаючи людську діяльність, регульовану традиціями, звичаями, що склалися нормами права, і її зв'язок з продуктивністю і ефективністю, то та, що технологізована діяльності означає не лише усвідомлюване регулювання, пропоноване наукою, але і головне осмислення, розуміння феномену впорядкованості в системах, що самоорганізуються, якими є соціальні спільності і людина у тому числі. Раціоналізація соціальної діяльності ніколи не була прерогативою органів влади, її використовують усі соціальні групи і спільності на основі цілеспрямованої діяльності окремих індивідів.

Далі розглянемо частку «біосоціальна технологія», що є видовою технологією і тому потребує додаткового пояснення, особливо частки «біосоціальна». Термін «біосоціальна» є таким, що складається з двох понять: а) біо, тобто біологічний, що пов'язана з екологічними чинниками планетарного життя і б) соціальна, тобто така частка, що пов'язана з соціальним середовищем і соціальним управлінням. За місцем у вихідному терміні «біосоціальна» можна погодитись, що мова йде про технологію, що формує, зберігає і керує розвитком здоров'ям біологічного організму людини. Спрощено кажучи, медична модель інвалідності зосереджує нашу увагу на відновному лікуванні, фізичному реабілітуванні особи з обмеженнями життєдіяльності, соціальна — на створенні зовнішніх умов (соціальних і фізичних), адаптованих до життєдіяльності цієї особи. Останнє вважається достатнім для компенсації цих обмежень і скасування інвалідності людини. І хоча соціальна модель інвалідності є більш прогресивною за медичну, обидві моделі незадовільно враховують особистісний фактор соціального реабілітування з боку самого реабілітованого, його внутрішньої психологічної та компетентної готовності до соціалізації.

У загальному вигляді технологічне пізнання пов'язане з аналізом повсякденних ситуацій для визначення і організації сил і засобів досягнення соціального результату. Система технологічних знань забезпечує відтворюваність отримуваних результатів за умови виконання визначеною послідовності дій і використання необхідних засобів реабілітаційної діяльності. При цьому просторово-часова послідовність технологічних операцій реабілітації визначається поставленою метою.

Як зазначають науковці (Й. Вайс [2], В. С. Степін [4], В. Г. Федотова [6] та ін.), повсякденне знання залежне від ситуації, неупорядковане і несистематизоване, оволодіння їм відбувається без особливих зусиль в результаті усного спілкування і колективної практичної діяльності. Воно ґрунтується на природній мові, пов'язане безпосередньо з дією в конкретному місці і в конкретний час. Має суб'єкту адекватність, економно, не орієнтовано на верифікацію і перевірку на істинність. Разом з тим воно тісно пов'язане з конкретною дійсністю — станом здоров'я конкретної людини, правдоподібніше і тому є зрозумілішим за наукові дефініції.

Здоров'я є досить складним предметом для наукового аналізу. Переплетені суб'єктивні і об'єктивні сторони життєдіяльності людини. Об'єктивні характеристики здоров'я завжди виражені у суб'єктивній, навіть віртуальній формі. Відчуття благополуччя є умовою творчого початку в людині. Здоров'я слід розглядати як творчість, яка включає відчуття віртуальності і справжньої реальності, пов'язаної з розкриттям внутрішніх резервів людини. У сучасному суспільстві назріла необхідність інституціоналізувати здоров'я як гуманітарну цінність через створення єдиної національної програми освіти як основи зміцнення фізичного, психічного, духовного та соціального здоров'я з врахуванням екологічної, демографічної, і антропологічної кризи.

Оскільки процес вироблення і накопичення соціального змісту у різних людей відбувається по-різному, то одна людина може відрізнятися від іншої за багатьма параметрами. Проте найбільш істотними відмінностями є ті, які виникають в результаті трьох індивідуальних родових процесів формування, що не залежать від свідомості і волі.

Наукове знання — цей засіб для позначення і інтерпретації об'єктів і явищ, вже раніше відомі людині, воно засноване на спеціалізованій, термінологічній науковій мові, наприклад, мові медицини/лікарській. Це знання системне, що претендує на універсальність і об'єктивність. В той же час для нього характерний редукаціонізм, воно робиться у науко-

вих закладах або лабораторних умовах і виходить з рівності початкових умов і можливості нехтування приватними відмінностями пізнаваних об'єктів і явищ.

Для нього характерна принципова затримка спонукання до дії на його підставі із-за уявлення про наукове знання як незавершеному, фрагментарному і попередньому. У даному випадку у медичній науці відбувається депрагматизація повсякденних ситуацій, тобто, у ній мінімізуються зв'язки з конкретним часом, а також місцем застосування і виробництва. Іншими словами, наука звернена до цілісної практики як до універсального явища, а не як до окремого її фрагмента, носієм якого є «особа з обмеженнями життєдіяльності».

З технологічної точки зору принциповими видаються відмінності, пов'язані зі ставленням до простору і часу, в цих двох картинах світу: ігнорування в одному випадку і природна включеність в просторово-часові характеристики буття—в іншому. Цілісність повсякденної системи і фрагментарність наукової. Постійність першої і історичний характер другої. Узагальнений характер наукового знання і вузькоемпіричний—повсякденного. При цьому слід звернути увагу на зауваження вітчизняного дослідника В. М. Князева. Цей автор справедливо відмічає, що технологічне ставлення не можна плутати з технократичним ставленням. Останнє підміняє сенс технікою, заперечує особистість як самостійний образ, обличчя Всесвіту. Перше є свідомий пошук ефективних засобів здійснення людського сенсу і мети [5, с. 28].

Діяльнісно-технологічна форма законів є результатом трансформації об'єктивних законів в алгоритми, принципи, норми і правила людської діяльності і обумовлює стійку повторюваність і ефективність цієї діяльності. Така трансформація здійснюється як безпосередньо, через досвід діяльності, так і опосередковано, через практичне застосування теорії, в якій природний закон виражений в ідеальній формі. На відміну від звичайних наукових знань типу ЩО технологічне знання є знання типу ЯК.

Технологія як об'єктивний процес—це передусім природний процес, перетворений на промисловий. Питання технології—це питання додатка науки, її залученості в різноманітні сфери практичної життєдіяльності пересічної людини. Суть технології полягає, у даному випадку, у застосуванні знань з практики для формування, зберігання і збагачення здоров'я людини, з метою зміни, вдосконалення і контролю умов її життя.

У відомому сенсі загальнонауковий метод представляє собою певну технологію отримання істинного знання, що гарантує загальнозначущість позитивного результату про тим, що їй крок за кроком скрупульозно слідувати. Тому технологічна пізнавальна система у сфері фізичної культури і спорту понад усе орієнтована на пошук алгоритмів в природних процесах з метою управління ними, а також на забезпечення нормативну оптимальність діяльності. Вона поєднує як типізацію або узагальненість знань, так і урахування індивідуальних особливостей ситуації особи з обмеженнями життєдіяльності. Особливе значення в ній придбаває вивчення просторово-часових особливостей природних процесів, зокрема слабо онтологізованих явищ і процесів, отримані в процесі технологічного пізнання, досягаються і освоюються. Технологічна пізнавальна система ґрунтується на нестрого спеціалізованій мові, зберігається і передається як усно, так і письмово. Можна говорити про те, що наука зайнята схематизацією світу реальностей.

Технологічний підхід по суті справи може бути забезпечений тільки за рахунок поєднання переваг двох підходів — каузального і телеологічного. Можна виділити дві грані: активну, що саморозвивається і пасивну, відбиваючу сліди активності. У кожному об'єкті закладено можливостей розвитку значно більше, ніж насправді реалізується, запас сталості людини як біосоціальної системи досить великий.

Концепт «біосоціальна технологія впливу на здоров'я людини» є достатньо складним організаційно-функціональним явищем, побудованим на науково-технологічній основі системного забезпечення ефективної життєдіяльності людини за допомогою культивування біосоціальних технологій формування, збереження, зміцнення і відновлення здоров'я людини, що має тонкий механізм синтезу різних форм і типів реабілітування в єдину відкриту мультимодальну систему та з'ясувати фактори впливу: а) біологічних, тобто фізично і екологічно безпечних чинників і б) соціальних, тобто освітніх, корекційних, психолого-педагогічних підходів, методів та засобів на всі елементи структури здоров'я людини, тобто реабілітаційного процесу як системи у цілому.

У реальній життєдіяльності людини технологічне виступає в двох іпостасях: як визначений спосіб діяльності, її система, алгоритм, механізм, і як технічне управління, тобто цілеспрямована діяльність по відтворенню цих алгоритмів, механізмів. У технології здійснюється реалізація певних схем, тоді як в науці відбувається схематизація реальних явищ. З науково-технічної парадигми людиноорієнтовані технології розглядаються через призму рутинних операцій, що повторюються.

Технологія є процесом, що упорядковує не лише систему вживаних засобів, але і головне—що регламентує діяльність суб'єкта стосовно інших суб'єктів. У технологіях поєднуються не просто засоби, механічні дії. Технологія зв'язує цілі, матеріальні засоби і упорядковує діяльність суб'єктів або чинників по досягненню певної мети—реабілітацію особи з обмеженою життєдіяльністю і введення її у нормальне суспільне життя. Мета є не якимсь стороннім по відношенню до технології моментом. СENS являється основним складовим елементом людиноорієнтованої технології. Важливим елементом технологічного менталітету є процес досягнення сенсу, або процес розуміння. Саме розуміння виступає засобом зв'язку знання, інформації, штучної реальності з їх початковою життєвою основою. Технологія без сенсів не є технологією. Розуміння є специфічний тип пізнавальних стосунків, спрямований на пізнання людини і продуктів його життєдіяльності.

Однією з типових помилок відносно технологій є інтерпретація їх через призму пояснювальної парадигми. Тоді як технологічний менталітет не мислимо без розуміння процесів і результатів проектно-конструкторської діяльності фахівців з фізичної реабілітації. Розуміючи, що мислячий суб'єкт виходить зі своїх цілей діяльності і, крім того, враховує конкретні особливості ситуації у яких перебувають особи з обмеженням життєдіяльності. Розуміння в той же час є найбільш глибоким видом знання і досягається лише там, де знання наводяться в певну систему.

Отже, без досягнення сенсу власної діяльності в певній технології або, інакше, відсутність технологічного менталітету і є причиною того, що неможливе просте перенесення технологічних засобів на особу з обмеженням життєдіяльності. Для того, щоб технологія працювала треба привести її у відповідність до вад особи, що потребує реабілітації. Тому потрібна актуалізація саме реабілітаційних цілей, форм та засобів через системний погляд на сутність поставленої суспільством та природою мети комплексного реабілітування людини з обмеженнями життєдіяльності.

Отже, особистість після того, як відбулося завершення власне формоутворюючих процесів, набуває морфологічного оформлення і стійко функціонує в структурі людського організму разом з фізичним тілом як є відносно самостійним цілим. Вона є специфічним функціональним органом, що сформувався на біологічному субстраті. Тому тільки біосоціальні технології здатні цілісно охопити організм людини, усі його чотири стадії саморозгортання і за змістом повинні впливати,

як мінімум, на усі чотири види здоров'я або чотири види підсистем. Соціальна складова комплексної технології являє собою, як відомо, чітко відпрацьовану за операціями сукупність прийомів, методів і впливів, які необхідно застосовувати суб'єктом управління для досягнення цілей соціального управління стосовно стану здоров'я біологічного організму людини чи вирішення соціальних проблем у трудових колективах, здоров'я етносу або територіальних громад. Людиноорієнтовані технології можуть формуватися також і на основі емпіричного, повсякденного досвіду людей і, тим самим, базуватися на їх повсякденному знанні. Суб'єкти громадської практики в принципі повинні мати можливість отримувати інформацію про її теоретичне, наукове осмислення. Причому теорії, придатні для обґрунтування практики, опосередковують самопізнанням і життєвими сенсами людей.

Список використаних джерел:

1. Башляр Г. Новый рационализм / Г. Башляр; Пер. с фр. / Предисл. и общ. ред. А. Ф. Зотова. — М.: Прогресс, 1987. — 376 с.
2. Вайс, Й. Проблема «онаучивания» социального мира / Й. Вайс // Общественные науки и современность. — 1992. — №6. — С. 94–100.
3. Дорфман В. Ф. О научных основах развития технологии // В. Ф. Дорфман // Вопросы философии. — 1985. — № 5. — С. 116–124.
4. Идеалы и нормы научного исследования / В. С. Степин [и др.]. — Минск: Изд-во БГУ, 1981. — 431 с.
5. Князев В. Н. Человек и технология: социально-философский аспект / В. Н. Князев. — К.: Изд-во «Лыбидь», 1990. — 175 с.
6. Федотова В. Г. Социальное знание: между наукой и культурой / В. Г. Федотова // Наука и технология: методологические и социально-экономические аспекты взаимодействия. — М.: Наука, 1990. — С. 60–78.

Стаття надійшла до редакції 19.06.2014 р.

Путров С. Ю. Философский взгляд на человекоориентированные технологии укрепления и восстановления здоровья

В статье указано, что технология может быть представлена как научно-практическая деятельность относительно исследования оптимальных организационных форм и эффективных в человеческом измерении рациональных способов ее развития. Как особенная форма научно-практических знаний об эффективных

методах превращения каких-либо объектов и, прежде всего, самой деятельности, ее технологию для достижения определенной цели управления—формирования, сохранения, укрепления и восстановления здоровья человека. Технологический подход допускает ориентацию на достижение роли принципов, стандартизации, рецептуры, результатов, которые обеспечивают воспроизводимость. Человекоориентированная технология касается деятельности, прежде всего, людей, а не механизмов и технических средств: с одной стороны—производственной деятельности субъекта, а с другой—жизнедеятельности объекта реабилитационного процесса, который имеет специфические ограничения.

Ключевые слова: *человекоориентированные технологии, изменения и возобновления здоровья человека.*

Putrov S. Y. Philosophical view of person-oriented technology to strengthen and restore health

The article pointed out that the technology can be represented as a scientific and practical activities related to the study of optimal organizational forms and effective in the human dimension of rational ways of its development. As a special form of scientific and practical knowledge about effective methods of converting any facilities and, above all, the activity itself, its technology in order to achieve a certain goal management—creation, preservation, enhancement and restoration of human health. Technological approach allows focus on the achievement of the role of the principles of standardization, formulation, the results of which ensure reproducibility. Person-oriented technology relates to activities primarily of people rather than the mechanisms and means on the one hand—the production activity of the subject and on the other—the object of life of the rehabilitation process, which has specific limitations.

Keywords: *person-oriented technology, changes and the resumption of human health.*

УДК 165.74:796

Завальнюк О.

Кандидат педагогічних наук, викладач НПУ імені М. П. Драгоманова

ГУМАНІТАРНА ПАРАДИГМА РОЗВИТКУ СПОРТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Аналізується феномен спорту як одна зі складових гуманітарної культури людства; автор наголошує на необхідності посилення гуманітарної парадигми його розвитку. Здійснюючи гуманізуючий вплив на людину, спорт обмежує притаманні їй суто прагматичні орієнтації.

Ключові слова: *людина, культура, спорт, спортивна діяльність, гуманітарна парадигма розвитку спорту.*

Гуманітарна парадигма спортивної діяльності дотепер найбільш послідовно викладена в концепції олімпійського руху. Ця концепція була розроблена засновником сучасних Олімпійських ігор П'єром де Кубертеном. Згідно з М. Орешкіним, головні ідеї та положення зазначеної концепції виглядають наступним чином. Головна особливість підходу Кубертена до розробки концепції олімпізму — орієнтація на такі ідеали і цінності гуманізму, як свобода, гідність, творчість, цілісний розвиток особистості, а також мир, дружба, взаєморозуміння, взаємна пошана людей. Основний задум Кубертена, пов'язаний з відродженням Олімпійських ігор, полягав в тому, щоб послідовно, систематично і ефективно використовувати спорт для реалізації тієї реформи освіти, якій він присвятив все своє життя. Найважливішу роль в реформі освіти Кубертен відводив спорту, розглядаючи його як найбільш ефективний шлях вдосконалення людини і людства. Кубертен враховував можливі негативні явища, пов'язані із спортивними змаганнями. Щоб виключити їх і щоб спорт, розвинений не лише в національному, але і в міжнародному масштабі, грав позитивну роль, на думку Кубертена, необхідний олімпійський рух. Шлях до його створення він убачав у відродженні Олімпійських ігор, які за своєю гуманістичною спрямованістю, орієнтацією, гуманною атмосферою мають бути зразком для інших спортивних змагань. З цих позицій Кубертен висував певні вимоги до поведінки і особи спортсмена-олімпійця. Для характеристики ідеальної особи олім-

пійського атлета він використовував придуманий ним девіз: «Піднесений дух в розвиненому тілі!» Кубертен підтримував прагнення до спортивних перемог і вищих досягнень. Але, на його думку, спортсмен не повинен прагнути до встановлення рекорду, до перемоги будь-якою ціною. Він повинен віддавати перевагу благородній поведінці в суперництві, дотримуючись переконання в тому, що саме головне — не перемога над суперником, а мужність, що проявляється в ході боротьби за неї, дух боротьби, що спонукає людину до досконалості, до подолання самого себе, своїх слабостей і недоліків. Важливе місце в концепції олімпізму Кубертена займає ідея інтеграції спорту з мистецтвом, а також відродження «спортивної релігії», яка найяскравіше виражена в олімпійському спорті античності. Запалювання олімпійського вогню, хода, клятва, урочисті звороти мови на сучасних Олімпійських іграх — все це сходиться до релігійного ритуалу античності [1, с. 7].

Започаткована П. де Кубертенем гуманітарна парадигма розвитку спорту становить основу його функціонування й сьогодні. Однак повністю її потенціал досі ще не використовується. Так, В. Столяров робить висновок, згідно з яким сучасний спорт виконував і виконує цілий комплекс важливих соціокультурних функцій гуманістичної орієнтації. У ХХ столітті досягнуті істотні успіхи не лише в широкому розвитку спорту, залученні до нього різних шарів і груп населення, у тому числі дітей і молоді, але і у вживанні його для вирішення багатьох важливих соціально-культурних гуманістичних завдань. Водночас відзначається, що величезний гуманістичний культурний потенціал спорту реалізується в даний час недостатньо повно і ефективно. Особливо це стосується ролі спорту у формуванні і розвитку духовно-етичних, естетичних, творчих здібностей дітей і молоді, їх етичної, комунікативної, екологічної культури. У дітей і молоді, що активно займається спортом, не розвивається інтерес до різних видів інтелектуальної і художньої діяльності, у тому числі до відображення спорту засобами мистецтва (музики, живопису, фотографії тощо). Спортивні заходи недостатньо повно і ефективно використовуються їх організаторами для пробудження у учасників інтересу до мистецтва, до естетичних і художніх цінностей, до духовної, творчої діяльності у всіх її різновидах [2].

М. Сараф вважає, що спорт став вираженням гуманістичної тенденції в розвитку культури і, можливо, навіть кладе початок цієї тенденції. Він стає однією з перших форм людської свободи, неутилітарною діяльністю, яка мотивована власною метою і набуває вищого суспільного визнання. Проте ця думка не має характеру загальності, бо потрібні

істотні історичні обмеження як змісту, так і сфери дії принципу гуманізму в цій сфері. По-перше, гуманізм не є загальною і безперечною цінністю, тим більше для тих далеких часів античності, коли виник спорт. По-друге, спорт, з'явившись як форма гуманістичної культури, не є гарантом збереження і розвитку цієї лінії. Він досить легко і швидко змінює свій зміст, свою спрямованість залежно від соціально-історичних умов, що змінюються. Висока функціональність, досконалість фізичних, рухових, пластичних можливостей людини, що досягаються у сфері спорту і засобами спорту, можуть бути використані по-різному, в різних цілях. Тому спорт, зберігаючи всі свої атрибутивні ознаки, може бути успішно обернений і проти людини, може стати засобом і формою його несвободи, залежності і маніпуляції. Іншими словами, спорт, маючи генетично високий гуманістичний потенціал, здатний розкривати і реалізовувати його у вузьких соціальних умовах і історичних кордонах [3].

В. Пристинський з колегами відзначають, що спорт за своєю сутністю гуманний, проте реалізація гуманістичного потенціалу повною мірою не може відбуватися, образно кажучи сама по собі, а багато в чому залежить від того, в яких цілях суспільство використовує спорт. Відомо, що формування морального обличчя спортсменів, залежить не стільки від самого спорту, скільки від конкретної системи етичного виховання, що супроводило в процесі спортивної діяльності, а також від свідомої, цілеспрямованої діяльності осіб, від їх поведінкової моделі, і від того, які цілі і завдання вони ставлять перед собою, на що орієнтуються, що для них є найбільш первинним, в процесі підготовки і при участі в спортивних змаганнях. Прояв миротворчих функцій змагань, особливо міжнародних, залежить від свідомої і цілеспрямованої діяльності їх організаторів і мають бути направлені на встановлення тісних дружніх контактів і збереження первинної гуманістичної ідеї спорту. Переслідування ж вираженого комерційного успіху, або власне корисливих цілей, «підігрівання» і без того напруженої психоемоційної обстановки в діяльності змагання, не сприятиме подальшому розвитку гуманістичної концепції, основу якої складають принципи рівності і справедливості, людяності—бажаної норми стосунків між людьми [4, с. 51].

Впровадження гуманітарної парадигми розвитку спорту передбачає обмеження прагматичних орієнтацій, властивих сучасному спорту. Як зазначають А. Луцянов та Н. Мазов, лише те суспільство здатне реалізувати гуманістичні початки в спорті, яке орієнтується на розвиток творчих потенцій людини, а не на вузькопрагматичні інтереси.

Тому винагорода спортсмена повинна не лише відобразити позитивний сенс індустріальної цивілізації, який полягає в її спрямованості на істотні предмети для людини, але і включати соціально-ціннісний момент, що запобігає те «загальне зміщення і підміну всіх речей», які відбуваються в тому випадку, якщо гроші сягають стадії всемогутності [5, с. 170–171].

На основі гуманітарної парадигми спорт стає тією силою, яка здійснює гуманізуючий вплив на людську цивілізацію. Так, з точки зору М. Елісона, в першу чергу ми повинні з'ясувати собі, що ми хочемо використовувати спорт як механізм становлення більш гуманістичної або гуманної світової спільноти. Це істотно для формування свідомості, яка направлена на розвиток гуманістичного духу. Воно повинне стати частиною тієї системи свідомості, яка детермінує всі вчинки людини. Зокрема, пропонується створити національні і міжнародні консорціуми, що об'єднують в рамках спорту всіх, хто хотів би направити свої зусилля на поліпшення умов людського життя. Мають бути допрацьовані і перероблені міжнародні проекти, направлені на досягнення світу, подолання голоду і хвороб. Всі могли б об'єднатися і використовувати свої сили і вплив на користь один одному. Така робота, дійсно орієнтована на досягнення надмети, могла б об'єднати людей у сфері спорту, долаючи їх вузькі національні інтереси. Ця ідея не є чимось новим і неперевіраним. Багато спортсменів більшості країн світу добровільно витрачають свій вільний час на вирішення важливих соціальних проблем. Багато хто працює з неблагополучними дітьми, з інвалідами і бідними, намагаючись поліпшити соціальну обстановку. Необхідно з'єднати воедино зусилля всіх тих, хто пов'язаний зі світом спорту (від атлетів до школярів), і направити їх на досягнення гуманнішої світової спільноти. Адже в рамках спорту є багато людей, готових докласти зусилля до досягнення гуманістичних ідеалів, оскільки сама природа спорту гуманістична за своєю суттю [6].

Одне з центральних місць у процесах гуманізації спорту посідає спортивна педагогіка. Як відзначає М. Орешкін, система знань, умінь, а також ціннісних орієнтацій людини в першу чергу формується за допомогою педагогічної діяльності. Тому їй також слід віднести до важливих суб'єктивних чинників, що визначають соціальне значення міжнародного спорту. Для формування орієнтації суб'єктів спортивної діяльності на гуманістичні цінності особливо важливе значення має спортивно-гуманістичне виховання. Впровадження в свідомість суб'єктів спорту принципів «Fair play» («чесна гра»), інших гуманістичних ідеалів і

цінностей, що орієнтують на етичну поведінку в спортивному суперництві, покликаний понизити дисфункціональний вплив такого чинника, як культ успіху, перемоги, високих досягнень в спорті [7, с. 8].

На думку С. Волошина, мабуть, головним для сучасної спортивної педагогіки стає питання про те, яким чином можна відродити славу гуманістичної цінності спорту, як повернути йому позитивну виховну силу. В цьому контексті необхідно поступово відроджувати його «коріння», фундаментальні принципи. Ці принципи повинні мати гуманістичну, виховну цінність. Саме в ущербності принципів полягає головна причина їх шкоди для сучасного спорту [8].

Для формування орієнтації всіх суб'єктів спортивної діяльності на гуманістичні цінності особливо важливе значення має спортивно-гуманістичне і олімпійське виховання. Мета цієї виховної роботи полягає в тому, щоб сформувати у спортсменів, тренерів, організаторів спортивних змагань, глядачів і так далі знання про ті гуманістичні, духовно-культурні цінності і ідеали, ідеї олімпізму, які можуть бути реалізовані в спорті і за допомогою спорту, про роль олімпійського олімпійського руху і інших гуманістичних рухів в їх реалізації. Вона повинна також викликати інтерес до цих цінностей, ідеалів і ідеалів, прагнення їх реалізувати, а також сформувати такі уміння, навички, емоційні реакції, які дійсно дозволяють це зробити [9].

Гуманітаризація розвитку спорту дозволяє визначити напрями його подальшої еволюції. Можна погодитися з точкою зору В. Лукашука, який вважає, що для того, щоб спорт дійсно сприяв реалізації цінностей, здатних консолідувати суспільство, важливе місце в системі ціннісних орієнтацій державних діячів, організаторів спортивних змагань, робітників засобів масової інформації, тренерів, спортсменів, вболівальників та інших суб'єктів спортивної діяльності має займати орієнтація на досягнення цієї мети. Тому дуже важливо сприяти підвищенню соціального статусу спорту як однієї зі складових національної ідеї. Діяльність українського уряду має бути спрямована на пропаганду цінностей фізичної культури і спорту, формування ідеалу фізичного здоров'я в ЗМІ, в рамках державної інформаційно-пропагандистської кампанії. Для реалізації нової концепції популяризації спорту в Україні необхідно розробити єдиний механізм взаємодії різних міністерств і відомств, громадських організацій, вчених і фахівців. Така політика має бути спрямована на створення максимально сприятливих умов для оздоровлення людей у трудових колективах, в освітніх установах, за місцем проживання, у місцях відпочинку. Консолідація зусиль дозволить під-

вищити ефективність здійснення державної політики в області спорту [10, с. 237].

Велике значення при цьому має популяризація ідей здорового способу життя. Сьогодні в спортивно-оздоровчій індустрії відбувається багато якісних змін, які, поза сумнівом, можуть вплинути на майбутній розвиток цієї сфери. До цих змін, на думку С. Гуськова, відносяться наступні. Здоровий спосіб життя стає для багатьох невід'ємною рисою. Керівники і фахівці спортивно-оздоровчої сфери вважають, що ключовим чинником успіху в їх діяльності стає якість послуг, що надаються. Технологічна революція і науково-технічна інформація приводять до змін в самому спорті, в підготовці спортсменів і в проведенні занять по фізичній підготовці. Це і комп'ютери, і новітні тренажери, аж до робота-партнера в окремих видах спорту. Групові заняття все більше витісняються індивідуальними програмами [11].

Одним з головних системоутворюючих чинників, що дозволяють протидіяти негативним проявам у спорті, є широке впровадження у практику олімпійської освіти. Це забезпечить поширення ідей олімпізму, популяризацію моральних принципів, дотримання всіма учасниками спортивного руху правил чесної та справедливої гри, виховання спортсмена, що здатний не тільки досягати високих спортивних результатів, а, перш за все, особистості, яка має яскраво виражену гуманістичну спрямованість. При цьому найбільш доступними шляхами впровадження етичних принципів у практику спорту і повсякденне життя суспільства, особливо, дітей, підлітків та молоді є спільні дії педагогів, наукових робітників, державних та громадських організацій, засобів масової інформації, що спрямовані на популяризацію ідеалів олімпізму. В процесі фізичного виховання і занять спортом необхідно змінити пріоритети, заохочувати і пропагувати в першу чергу моральні, духовні і культурні цінності [12, с. 132].

Нові можливості для гуманізації спортивної діяльності пов'язані з розвитком руху «Спорт для всіх». Як відзначає М. Сараф, утилітаризація цілей спорту, орієнтованого на рекордні показники, і—як наслідок—процеси його дегуманізації, що посилюються, викликали не лише хвилю соціальної критики, але і контррух, який оформився і набрав силу під назвою «спорт для всіх». Він з'явився в Європі на початку 1960-х рр. Рух «Спорт для всіх» не ставить основним завданням перемогу і рівень досягнутого на змаганнях результату, хоча зовсім не ігнорує їх роль і значення для учасників. І навіть здоров'я—не головна мета. Важливіше тут—створення доброзичливої, сприятливої

до людини сфери спортивних стосунків, та органічна роль культурного середовища, яку ця сфера повинна виконувати і яка дозволяє людині через форми спортивної активності відчувати себе і бути дійсно залученим до світової загальнолюдської культури, користуватися нею і відтворити її безпосередньо [13].

Доволі цікавою в цьому контексті здається запропонована В. Бальсевичем концепція спортивної конверсії, що передбачає застосування високих технологій спортивного тренування і організації спортивної діяльності в теорію і практику фізичного виховання і спорту для всіх. Така конверсія, здійснена на користь фізичного вдосконалення людини, сприятиме конструктивній реалізації ним ідей здорового стилю життя як важливої умови соціального благополуччя людини і суспільства. Розробка концепції спортивної конверсії може бути сконцентрована на двох основних напрямках: 1) виявлення шляхів адаптації високих технологій спортивної підготовки на користь фізичного виховання і спорту для всіх; 2) оцінка можливостей використання позитивного досвіду створення і функціонування інфраструктур, що забезпечують спортивну підготовку олімпійців, в системах управління фізичним вихованням і спортом для всіх на клубному, регіональному і державному рівнях [14].

Отже, в основу дослідження сучасного спорту в системі культури та освіти має бути покладено його розуміння як багатомірного соціокультурного феномену, сутність якого розкривається через суперництво, змагання, боротьбу, що реалізуються у певній нормативно визначеній ігровій формі («гра за правилами»). Як такий він стає сферою самоактуалізації, самореалізації, самоствердження особистості, здійснюючи вплив на її фізичний, моральний та інтелектуальний розвиток. Спорт є важливим інститутом соціалізації людини, формуючи її характер, світогляд, систему цінностей. Водночас не завжди цей вплив має позитивний характер. Звідси випливає вагомe значення спорту у процесі виховання молоді. При цьому варто підкреслити необхідність впровадження гуманітарної парадигми розвитку спорту, що сприятиме максимальному використанню його виховного потенціалу та подоланню тих негативних тенденцій, що властиві розвитку сучасного спорту.

Список використаних джерел:

1. Орешкин М. М. Основные положения концепции социокультурных функций международного спорта / М. М. Орешкин // Вестник спортивной науки. — 2009. — №6. — С. 5–8.

2. Столяров В. И. Гуманистическая культурная ценность современного спорта и олимпийского движения / В. И. Столяров [Электронный документ] // Спорт, духовные ценности, культура. Выпуск второй. Гуманистические идеалы, идеи олимпизма и мир современного спорта.—М.: Гуманитарный Центр «СпАрт» РГАФК, 1998.—Режим доступа: <http://lib. sportedu. ru/GetText. idc?TxtID=741>
3. Сараф М. Я. Спорт и культура (исторический анализ) / М. Я. Сараф [Электронный документ] // Спорт, духовные ценности, культура. Выпуск первый. Исторические и теоретико-методологические основания. □М.: Гуманитарный Центр «СпАрт» РГАФК, 1997.—Режим доступа: <http://lib. sportedu. ru/GetText. idc?TxtID=721>
4. Пристинский В. Н. Гуманистические ценности физической культуры и спорта как средство формирования нравственной и эстетической культуры человека / В. Н. Пристинский, Н. А. Курьсько, Т. Н. Пристинская, В. Д. Нотченко // Педагогика, психология и медико-биологические проблемы физического воспитания и спорта.—2008.—№11.—С. 48–51.
5. Лукьянов А. В. Спорт как социально-ценностная система / А. В. Лукьянов, Н. Ю. Мазов // Философия и общество.—2008.—№2.—С. 168–184.
6. Эллисон М. Т. Новый гуманизм в международном аспекте: Наука и спорт как формы культурного обмена / М. Т. Эллисон [Электронный документ] // Спорт, духовные ценности, культура. Выпуск третий. Перспективы и пути повышения гуманистической ценности современного спорта и олимпийского движения.—М.: Гуманитарный Центр «СпАрт» РГАФК, 1998.—Режим доступа: <http://lib. sportedu. ru/GetText. idc?TxtID=793>
7. Орешкин М. М. Основные положения концепции социокультурных функций международного спорта / М. М. Орешкин // Вестник спортивной науки.—2009.—№6.—С. 5–8.
8. Волошин С. Спасем гуманистические ценности спорта!: (Спорт и воспитание) / С. Волошин [Электронный документ] // Спорт, духовные ценности, культура. Выпуск третий. Перспективы и пути повышения гуманистической ценности современного спорта и олимпийского движения.—М.: Гуманитарный Центр «СпАрт» РГАФК, 1998.—Режим доступа: <http://lib. sportedu. ru/GetText. idc?TxtID=792>

9. Столяров В.И. Гуманистическая культурная ценность современного спорта и олимпийского движения / В. И. Столяров [Электронный документ] // Спорт, духовные ценности, культура. Выпуск второй. Гуманистические идеалы, идеи олимпизма и мир современного спорта.—М.: Гуманитарный Центр «СпАрт» РГАФК, 1998.—Режим доступа: <http://lib. sportedu. ru/GetText. idc?TxtID=741>
10. Лукашук В.І. Консолідуєча функція спорту у сучасному суспільстві / В. І. Лукашук // Вісник Харківського національного університету. Збірник наукових праць.—№844.—Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». —Вип 23. —Харків, 2009. —С. 235–240.
11. Гуськов С.И. О некоторых тенденциях развития международного спортивного движения и российского спорта в 21 в. / Гуськов С.И. [Электронный документ] // Спорт, духовные ценности, культура. Выпуск третий. Перспективы и пути повышения гуманистической ценности современного спорта и олимпийского движения.—М.: Гуманитарный Центр «СпАрт» РГАФК, 1998.—Режим доступа: <http://lib. sportedu. ru/GetText. idc?TxtID=796>
12. Радченко Л. Проблема этики в современном олимпийском спорте / Л. Радченко, С. Матвеев, И. Когут // Наука в олимпийском спорте. □ 2007. □ №2. □ С. 126–132.
13. Сараф М.Я. Спорт и культура (исторический анализ) / М. Я. Сараф [Электронный документ] // Спорт, духовные ценности, культура. Выпуск первый. Исторические и теоретико-методологические основания.—М.: Гуманитарный Центр «СпАрт» РГАФК, 1997.—Режим доступа: <http://lib. sportedu. ru/GetText. idc?TxtID=721>
14. Бальсевич В.К. Гуманистический вектор спорта высших достижений / В. К. Бальсевич [Электронный документ] // Спорт, духовные ценности, культура. Выпуск третий. Перспективы и пути повышения гуманистической ценности современного спорта и олимпийского движения.—М.: Гуманитарный Центр «СпАрт» РГАФК, 1998.—Режим доступа: <http://lib. sportedu. ru/GetText. idc?TxtID=801>

Стаття надійшла до редакції 14.04.2014 р.

Завальнюк Е. Гуманитарная парадигма развития спортивной деятельности

Анализируется феномен спорта как одна из составляющих гуманитарной культуры человечества; автор отмечает необходимость усиления гуманитарной парадигмы его развития. Осуществляя гуманизируя влияние на человека, спорт ограничивает присущие ей сугубо прагматические ориентации.

Ключевые слова: *человек, культура, спорт, спортивная деятельность, гуманитарная парадигма развития спорта*

Zavalniuk O. The humanitarian paradigm of developing sports activities
Phenomenon of sport as one of the components of humanitarian culture of mankind was analyzed; author emphasizes the need to strengthen humanitarian paradigm of its development. Through humanizational impact on human, sports limits inherent in it purely pragmatic orientations..

Keywords: *human, culture, sport, sports activities, humanitarian paradigm of development of sport.*

УДК 172.1:124.5

Шелюк Л.

Кандидат педагогічних наук, доцент (м. Рівне)

ТОЛЕРАНТНІСТЬ В СИСТЕМІ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ

Толерантність і авторитет досліджуються в статті як ціннісні орієнтації сучасної молоді.

Ключові слова: *молодь, демократія, толерантність, авторитет.*

По-справжньому демократичне суспільство має виявляти себе в самоорганізації та самоврядуванні на всіх рівнях життя — у студентському й учнівському самоврядуванні, у профспілковому й правозахисному рухах, у діяльності різноманітних неурядових організацій, що становлять громадянське суспільство, якого не існує, якщо немає справжніх громадян. У демократичному суспільстві людина — істота вільна і сама визначає мету, сенс і ритм свого існування. Ніхто не може змусити вільного громадянина присвятити себе такому, що він вважає не вартим уваги, що не має значення. Але така відстороненість і свобода самовизначення не передбачає, що громадянин може взагалі залишити напризволяще суспільне життя — хоч би яким багатоманітним і складним воно не було, і хоч би яким «неосвіченим» і «непідготовленим» він себе вважав [1].

Крім того, ліберальна демократія породила й затвердила як одну із основних цінностей — свободу совісті та віротерпимість, а деякою мірою й сама була породжена нею. Адже історично свобода совісті (визнання того факту, що найвищим суддею щодо вірування і переконання людини є її совість) була тим здобутком Реформації, який викликав велике зрушення у людській свідомості і з часом спричинився до формування й конституційного затвердження інших цінностей культури [2].

Ще одним важливим принципом, притаманним усій політичній історії людства, є принцип толерантного ставлення до всього, що існує в природі (принцип плюралізму). Згідно з ним, демократія є не стільки формою правління, скільки способом співіснування людей, за якого враховуються різні точки зору на устрій суспільного життя [3, с. 85].

Толерантність як принцип функціонування соціально-політичного механізму України є також визначальним при формуванні внутрішньої установки кожного українця на спільну конструктивну діяльність та відповідальність, на розвиток незакомплексованої свідомості, вільної від пересудів та упереджень стосовно чужої світоглядної орієнтації [4, с. 17].

Аналіз поняття «толерантність» дає змогу розуміти його як: терпимість до чужих думок і вірувань [5, с. 715]; терпимість до чужих думок, переконань, поведінки [6, с. 448]; здатність індивіда сприймати без агресії думки, які відрізняються від власних, а також особливості поведінки та способу життя.

В енциклопедичному словнику з етики подається пояснення «толерантності» як якості, що характеризується ставленням до іншого як до рівного та виявляється у свідомому пригніченні почуття неприязні та ворожості, яке виникло тим, що є в іншому (зовнішність, спосіб життя, погляди та інше).

Толерантність передбачає спрямованість на розуміння та спілкування з іншим, визнання та повагу його права на відмінність. Іншому не тільки дозволяється існувати, але й визнається його право на збереження власної особливості [7, с. 493].

На думку дослідника способів вимірювання толерантності А.І. Гусева, вона є емоційним станом індивіда, при якому особисті якості або поведінка іншої людини не подобаються, емоційно несприятливі, проте індивід виявляє терпіння та повагу до думок іншого, зберігає психічну стійкість [8].

Формування світоглядної позиції толерантності серед студентства є найважливішою програмою на сьогодні та майбутнє, оскільки сучасна трансформація системи освіти одним з пунктів виділяє мобільність фахівця, для чого необхідно мати високу культуру особистості та вміння пристосовуватися до змін, пізнавати та сприймати нове. З іншого боку, конкурентоздатність української освіти (не зважаючи на негаразди) й досі приваблює іноземних студентів, які привносять у студентське середовище різноманітність світоглядних позицій. За таких умов толерантність здається дуже важливою саме у студентському середовищі [9].

Не здається дивним, що Л. Кривега толерантність характеризує як одну із найбільш значущих для даного періоду розвитку детермінант оптимізації світоглядної орієнтації особистості в умовах становлення і розвитку незалежності України [10, с. 123].

Забезпечення толерантності в сучасній Україні—гранично складне завдання, що, проте, настійно вимагає свого вирішення. Складність його полягає передусім у тому, що: по-перше, упродовж багатьох десятиліть комуністична система топтала найелементарніші людські права, ув'язнюючи інакомислячих, переслідуючи віруючих, намагаючись викреслити з народної свідомості навіть саму ідею світоглядної свободи особистості. Сьогодні, коли світоглядний плюралізм став реальністю життя, виникли суперечності між різними соціальними групами й верствами населення; по-друге, з одного, боку полікультурність, суспільно-політична, релігійна диференціація українського соціокультурного простору постають як важливі характеристики його демократичності, як практичний вияв свободи, а з іншого—як фактор, що спричиняє деконсолідацію соціуму, породжує «вузлові точки» напруженості, конфронтаційні процеси в політичній, етнонаціональній, релігійній та інших сферах життєдіяльності суспільства [11, с. 89].

Важливою морально-ціннісною складовою демократії є соціальна, правова, політична, загальнолюдська справедливість.

Як писав Б. Кістяківський, «...людині завжди і всюди притаманне прагнення до справедливості. Тому для будь-якої нормальної людини існує певний примус не лише судити про справедливість і несправедливість того чи іншого соціального явища, а й визнавати, що ідея справедливості повинна здійснюватися у соціальному світі. Це примушування пояснюється невід'ємністю прагнення до справедливості від нашого духовного світу і загальнообов'язковістю його для кожної нормальної свідомості. Отже, судження на підставі категорії справедливості не лише стоять рівнобіжно до суджень з категорії необхідності, а й наділені такою ж невід'ємністю і загальнообов'язковістю для нашої свідомості, як і ці останні» [12, с. 179].

У соціології та політології також часто говорять про авторитет закону, правил, соціальних норм, що означає їх визнання людьми.

У словниках поняття «авторитет» трактується як: вплив, повага, значення, якими користується будь-яка особа, група осіб, установа або організація внаслідок своїх особистісних заслуг (розум, професіоналізм, знання, досвід), соціального становища, історичних умов, що втілюється в здатності носія авторитету скеровувати думки і настрої інших людей, не вдаючись до примусу [5, с. 13]; загальноновизнаний вплив особи або організації, що ґрунтується на знаннях, високих моральних якостях, досвіді. Справжній авторитет несумісний із «сліпим поклонінням»

особи [6, с. 13]; вплив особи або організації, що ґрунтується на високому рівні знань, професійних і моральних якостях, досвіді [13, с. 9].

М. Вебер запропонував типологію авторитету за формами влади: традиційна (передача історичних норм і цінностей як непорушних); харизматична (влада людини, що ґрунтується на її особистих якостях); раціональна (підтримується системою законів і правил, які визначають межі застосування влади) [5, с. 14].

Крім того, «наявність лідера та його спрямованість на інтереси спільної справи сприяє досягненню загальних цілей колективу, створенню позитивного психологічного клімату.

Визнання одного із членів групи як лідера пов'язане із довірою до нього, що проявляється у наявності позитивних взаємостосунків між членами групи, згуртованістю колективу, відсутністю тривожності та агресії» [14, с. 15].

Демократія є соціально-орієнтованою (тобто спрямованою на спільноту, суспільство) формою світогляду. Вона орієнтує політичного лідера на стійкий і свідомий інтерес до соціального життя, на усвідомлення власних інтересів і пошук шляхів їх втілення (захисту). Зазвичай людина не буває самотньою у тих чи інших вимірах свого соціального існування. Демократія ж послідовно передбачає і ґрунтується на тому, що людина налаштована на взаємність, відповідальність, сумлінне ставлення до громадських обов'язків [15, с. 9–10].

Отже, авторитет можемо визначати як консолідуючу та об'єднуючу силу, яка є гарантом дотримання норм і правил усіма членами суспільства.

Обов'язок людини проявляти солідарність з іншими та її особиста гідність є фундаментальними етичними цінностями, що стоять вище ідеологій. Це означає, що для того, щоб жити в добрих стосунках один з одним, сприймаючи себе як політичну спільноту, не потрібно дотримуватись єдиної ідеології чи релігії, досить загальної поваги, гідності кожної людини [16].

Солідарність можемо розглядати як стан групи, за якою наявні: єдність ідей, переконань, поглядів, інтересів, узгодженість дій, пов'язаних із реалізацією інтересів колективу. Вона визначається установками членів групи й може бути описана почуттями згуртованості, інтегрованості та щільності групи [14, с. 15].

Аналіз довідникової літератури дає розуміння поняття «солідарність» як ступеня інтеграції групи та почуття належності (або принципи) членів соціальної групи або дія такої групи як єдиного цілого в інтер-

есах спільної справи. В історії, зокрема, робітничого руху, солідарність розглядається як прояв (діяльність), пов'язаний спільністю інтересів, позицій і досвіду боротьби, а також моральним зобов'язанням у спільній справі [5, с. 674]; активне співчуття яким-небудь діям, думкам, спільність поглядів, інтересів, спільна відповідальність [17, с. 1159]; єдність, спільність інтересів, співчуття діям та думкам [13, с. 1122].

«Навіть при наявності дійсно глибоких світоглядних суперечностей у народі, який живе в певній державі, — зазначає Айхлер, — можна встановити існування значної кількості загальних... об'єктивних цінностей стосовно спільного життя, або ж — за наявності доброї волі — виробити такі цінності, задля втілення яких увесь народ буде готовий, виходячи із внутрішніх переконань, напружувати свої сили... «Об'єктивна» держава візьме на себе це завдання і впорається з ним» [18, с. 35]. Приклад такого підходу має місце, зокрема у Великій Британії [18, с. 109].

Розвиненим суб'єктом політичних відносин є не кожна людина, а лише творець політики, тобто та особа, що реально впливає на владу, владні структури, маючи певні цілі та наміри. Одне слово — це люди, або людина, що здатна формулювати та реалізувати свої політичні цілі. Характерною рисою політичного лідера є активність та його інтелектуальний потенціал у процесі реалізації владних повноважень [19, с. 65].

Для України потреба в авторитетному політичному лідері суттєво зростає за складних ситуацій життєдіяльності суспільства. Можливості щодо розв'язання складних суспільно-економічних проблем багато в чому залежать від наявності авторитетного і загально визнаного лідера, який би не тільки запропонував стратегію виходу з кризи, а й зумів консолідувати і об'єднати суспільство на її виконання [20, с. 72].

Проблема лідерства та, зокрема, політичного лідерства, не є новою як в українській, так і у світовій науці. Це питання висвітлювалось у роботах Д. Слизовського, Е. Фролова, О. Бандуровича, А. Стегнія, Н. Чурилова, П. Рахшміра та інших авторів. Проте переважна більшість існуючих досліджень зорієнтована на розкриття політичних або психологічних аспектів образу політичного лідера, у той час, коли аксіологічний вимір політичного лідерства у контексті демократичного суспільства дотепер залишався поза увагою науковців.

Лідер у демократичній країні виростає на перетині особистих якостей та конкретної соціально-політичної ситуації, яка окреслює завдання та напрямки його активності, а також значною мірою визначає методи реалізації політичного лідерства. Починаючи з робіт М. Вебера у науці

виділяють наступні типи політичних лідерів, спираючись на розкриття сутності їх впливу:

По-перше, це традиційні лідери, влада яких спирається на існуючі традиції (наприклад, Імам Хомейні).

По-друге, це легальні політичні лідери, що прийшли до влади шляхом законних виборів (Дж. Буш, В. Путін, Ф. Міттеран).

По-третє, це харизматичні лідери (від грецьк. «божий дар»), яких відрізняють унікальні особистісні якості, що притягують до них послідовників (В. Жириновський, О. Лафонтен). Хоча низка сучасних авторів розуміє харизму як характер зв'язку лідера з групою виборців, що набуває особливої актуальності у кризові періоди [21, с. 38], з чим важко не погодитись. У сучасному демократичному суспільстві для політичного лідера однаково важливо легально прийти до влади та узгоджувати свої дії з традиціями та особливостями політичної культури, що склалась у даному соціумі (за умови діалектичного балансу між традиціями та інноваціями).

Мати харизму при цьому зовсім не обов'язково, проте дуже важливою є відповідність лідера демократичним цінностям, втіленням яких він, власне, і має виступати. Проблемним аспектом для країн пострадянського простору тут виступає недостатньо розвинуті традиції демократії і тягіння до зростання недемократичних рис в іміджі ключових політичних фігур. Крім того, якщо лідери першої у світовій історії демократії—афінської, у класичний період її розвитку були скоріше політичними, ніж соціальними керівниками [22, с. 180], то для сучасного лідера досить вагомою стає саме його соціальна роль, що також не достатньо розвинуто у пострадянських країнах [23].

Слід зазначити, що імідж політика безпосередньо пов'язаний з можливою реалізацією тих цінностей, які вже сформовані та існують у свідомості громадян. У цілому вимоги до політика в плані реалізації ціннісних уподобань громадян у демократичному суспільстві можна звести до двох основних груп: духовних і матеріальних. Взагалі до таких усталених цінностей належать: забезпечення стабільності у суспільстві, порядність політика, патріотизм, чесність, відповідальність, людяність, розважливість, інтелігентність, гнучкість, розум, комунікабельність, почуття гумору тощо [15, с. 12].

Мова йде про те, що лідерство є комплексним явищем, але воно неможливе без низки характеристик, якими має бути наділений сам лідер. Логічно, що в умовах сучасного демократичного суспільства існує певна специфіка лідерських якостей. До загального образу політич-

ного лідера відносяться три групи якостей: природні (розвинута воля, рішучість та ін.); моральнісні (вірність задекларованим принципам, дисциплінованість, благородство тощо); професійні якості (професійна компетентність, висока поінформованість, відчуття політичного часу, виважений лексикон, точність та швидкість у прийнятті рішень, гнучкість, розвиненість аналітичного мислення та ін.) [23].

О. Андрієнко серед специфічних рис демократичного лідера виділяє наступні.

По-перше, політичний лідер у демократичному суспільстві західного зразка має бути відкритим до діалогу з людьми.

По-друге, політичний лідер повинен орієнтуватися на гідність громадян, дотримуватись демократичного розуміння рівності, мати спільні інтереси з народом та постійно демонструвати це своїми діями. Не випадковими у цьому контексті є постійні згадки про важливість служіння нації, які легко можна знайти у публічних зверненнях Б. Клінтона, Дж. Буша-Молодшого, Б. Обама та інших лідерів західної демократії. Сенс демократичного лідерства полягає в акумуляції та вираженні аксіологічних засад народних мас.

По-третє, політичного лідера у демократичній країні відрізняє відкритість до критики та дискусій. Тут варто зазначити, що можливість критики та свобода у ставленні до керівництва є різною у різних країнах. Так, у США як світовому зразку демократичної свободи практично будь-яка людина може відкрито висунути свої претензії як до президента, так і до будь-якого громадянина у судовому порядку, що яскраво проілюстровано скандальною ситуацією, яка склалась навколо співробітниці Білого Дому Монікою Левинські та экс-президента США Білла Клінтона. Проте на типовому американському підприємстві у спілкуванні керівництва та підлеглих діють жорсткі внутрішні правила. У СРСР було абсолютно нормальним явищем критикувати власне керівництво на роботі, проте публічно критикувати вище керівництво країни мало хто наважувався. Сьогодні в Україні зроблено великий крок вперед щодо можливості критики політичних лідерів. Одним з показників цього є поява телепередач, на які запрошуються відомі політики та у прямому ефірі обговорюють актуальні для країни питання (наприклад, ток-шоу «Свобода слова» та «Шустер Live»).

По-четверте, сучасний демократичний лідер повинен стимулювати громадян до досягнення максимальних успіхів у суспільно-політичній сфері. Це передбачає відсутність погроз та монопольних методів управління. Лідер лише тоді є по-справжньому успішним, коли він надихає

та робить успішними інших. Адже демократичне суспільство — це також і єдність людей, які можуть реалізовувати свій потенціал у легітимних межах, окреслених свободою інших. Звідси витікає відомий образ американського суспільства як суспільства відкритих можливостей [23].

У результаті дослідження, проведеного у 2003 р., було зроблено висновок про те, що, оскільки люди в Україні переважно підтримують демократичні цінності, взірцем політичного діяча для них є лідер, який дотримується принципів демократії і дослухається до думки народу. Особливо чітко було підкреслено роль В. Ющенка як самодостатньої особистості, зорієнтованої на демократію, у той час коли для лідерів, пов'язаних з радянськими ідеалами (П. Симоненко) або стабільністю і відсутністю різких змін (Л. Кучма) особистість знаходиться на другому плані [21, с. 47].

У 2004 р. під час «Помаранчевої» революції образ В. Ющенка дійсно втілював риси ідеального борця за демократію, що мало безперечний позитивний вплив на суспільну свідомість і надихало громадян на активну розбудову демократії. Проте наступні непродумані дії його вже як президента призвели до того, що значна частина населення розчарувалась у самій демократії, втіленням якої виступав лідер — В. Ющенко. Ще однією проблемою для України є почасти поверхневе розуміння людьми програми тієї або іншої політичної сили і судження про неї лише за тиражованим у ЗМІ образом керівника. Цей приклад ілюструє амбівалентну роль політичного лідерства у контексті сучасної демократії: з одного боку авторитет лідера скеровує та організує функціонування суспільства, а з іншого — доволі небезпечним є отожднення конкретного образу та складної світоглядно-аксіологічної системи, якою є демократія. Щодо наведеної ілюстрації слід також зазначити, що далеко не кожен президент, прем'єр-міністр або керівник партії автоматично стає політичним лідером. Характерно, що у В. Ющенка це вийшло на певний період часу. Події «Помаранчевої» революції дали можливість більш повно розкритись лідерському потенціалу й інших політиків, серед яких слід особливо виділити Ю. Тимошенко [23].

Таким чином, образ політичного лідера має діалектичний зв'язок зі світоглядом і цінностями демократичного суспільства, водночас відбиваючи та закріплюючи його базові орієнтири. Основні характеристики лідера можуть бути розподілені на дві групи: загальні, притаманні для будь-якого стилю лідерства (сукупність природних, моральнісних та професійних якостей), а також специфічні, необхідні лідеру саме у демократичному соціумі (відкрита комунікація, повага до громадян,

єдність власних цілей з інтересами народу, відкритість до критики та дискусій, стимулююча функція та відсутність монополізму в управлінні). Демократична держава безперечно потребує сильних і професійних лідерів, які б змогли на практиці довести дієздатність демократичних цінностей, які вже самі по собі є найвищим світоглядним здобутком сучасної епохи. Особливо важливою роль лідерів є у кризові періоди та у часи розбудови демократичної спільноти. Формування демократичного світогляду, що відбувається в народі сучасної України, свідчить про велике значення послідовного дотримання лідерами задекларованих принципів, цінностей та ідеалів. На жаль, саме цього часто не вистачає вітчизняним політикам [23]. Слід також зазначити, що така непослідовність гальмує демократизацію та викликає розчарування громадян.

Список використаних джерел:

1. Коллодий А. Ф. На пути к гражданскому обществу. Теоретические основы и социокультурные предпосылки демократической трансформации в Украине: монография / А. Ф. Коллодий. — Львов: Красная Калина. — 2002. — 276 с.
2. Снегирьев В. В. Религиозная свобода та права человека в современном государствоведении / В. В. Снегирьев // Материалы X Харьковский международных Сквородинивских чтений. В 2 ч. — Ч. 2. — Харьков: Екограф, 2003. — С. 96–99.
3. Латигіна Н. Основні критерії, принципи та рівні здійснення демократії / Н. Латигіна // Політичний менеджмент. — 2009. — №3. — С. 81–91.
4. Бойко А. І. Світоглядні орієнтації пострадянської людини (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. фі-лос наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / А. І. Бойко. — Одеса, 2002. — 20 с.
5. Політологічний словник: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. — К.: МАУП, 2005. — 792 с.
6. Педагогічний словник / За ред. дійсного члена АПН України М. Д. Ярмоленка. — К.: Педагогічна думка. — №9. — 2001. — 516 с.
7. Этика: энциклопедический словарь / Под ред. Р. Т. Апресяна и А. А. Гусейнова. — М.: Гардарики, 2001. — 671 с.
8. Гусев А. И. К проблеме измерения толерантности к неопределенности / А. И. Гусев // Практична психологія та соціальна робота. — №1. — 2007. — С. 21–24.

9. Білогур В. Є. Формування демократичних цінностей як складової світогляду студентської молоді / В. Є. Білогур // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки. — К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. — Вип. 53 (№ 10). — С. 373–378.
10. Кривега Л. Д. Світоглядні орієнтації особи в умовах трансформації суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філос. наук: 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Л. Д. Кривега. — Х., 1999. — 30 с.
11. Бабій М. Проблеми свободи релігії у контексті релігійного багатоманіття в Україні / М. Бабій // Людина і світ. — 2004. — № 5.
12. Кистяковский Б. А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права / Б. А. Кистяковский. — М.: Б. в., 1916. — 780 с.
13. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В. Т. Бусен. — К., Ірпінь: ВТР «Перун», 2004. — 1440 с.
14. Актуальність дослідження базових соціальних цінностей у педагогічній науці / Є. М. Бачинська // Вісн. Черкас. ун-ту. Сер. Пед. науки. — 2009. — Вип. 166. — С. 12–17.
15. Новожилов Б. В. Роль цінностей демократичного суспільства у формуванні політичного іміджу лідера / Б. В. Новожилов // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки. — К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. — Вип. 63 (№ 8). — С. 563–569.
16. Рудакевич М. Європейські етичні й політичні цінності як орієнтири трансформаційних процесів в Україні / М. Рудакевич // Мандрівець. — 2010. — № 5. — С. 70–75.
17. Большой экономический словарь / Под ред. А. Н. Азрямяна. — 7-е изд., доп. М.: Институт новой экономики, 2008. — 1472 с.
18. Айхлер Віллі. Етичний реалізм / Віллі Айхлер. — К.: Основні цінності, 2001. — 192 с.
19. Конончук С. Г. Розвиток демократії в Україні: 2000 рік / С. Г. Конончук; Український незалежний центр політичних досліджень. — К.: Агентство «Україна», 2001. — 315 с.
20. Кухта Б. Л., Теплоухова Н. Г. Політичні еліти і лідерство. Навч. пос. — Львів: МП «Хвилі», 1995. — 196 с.
21. Бандурович О. Образ лідера: представления и предпочтения жителей Украины / О. Бандурович, А. Стегний, Н. Чурилов // Социологические исследования. — 2003. — № 3. — С. 38–47.

-
22. Фролов Э. Д. Парадоксы истории — парадоксы античности / Э. Д. Фролов. — СПб.: Издат. дом СПбГУ, 2004. — 420 с.
 23. Андрієнко О. В. Образ політичного лідера у світоглядно-аксіологічному вимірі демократичного суспільства / О. В. Андрієнко // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць/ Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова (Київ), Українська Академія Наук (Київ). — К., — 2009. — Випуск 24. — С. 282–287.

Стаття надійшла до редакції 01.04.2014 р.

Шелюк Л. Толерантность в системе ценностны ориентаций современной молодежи

Толерантность и авторитет исследуются в статье как ценностные ориентации современной молодежи.

Ключевые слова: *молодежь, демократия, толерантность, авторитет.*

Sheliuk L. Tolerance in the system of value orientations of today's youth
Tolerance and authority are studied in the paper as the value orientations of modern youth.

Keywords: *youth, democracy, tolerance, authority.*

УДК 340.116: [37.015.31:316.3]

Савош Г. П.

*Кандидат соціологічних наук, доцент кафедри філософії і політології
Державного вищого навчального закладу «Придніпровська державна
академія будівництва та архітектури»*

ПРАВОВА КУЛЬТУРА У КОНТЕКСТІ ВИХОВАННЯ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Аналізується роль правової культури як аспект виховання, що сприяє соціальному розвитку сучасного суспільства.

Ключові слова: *виховання, правова культура, молодь, освіта, суспільство.*

Як відзначають фахівці, «XX століття є свідком різких змін у соціальній структурі всіх суспільств, які в цілому модифікували межі та критерії класового й соціального тиску, різко розширили середні верстви, змінили «конфігурацію», диференціації, відкрили нові можливості для соціальної мобільності» [1, с. 77]. Це дозволяє говорити про те, що зміни у сфері соціальної культури є індикатором тих трансформацій, які відбуваються сьогодні і у світі в цілому, і в Україні зокрема. І, у свою чергу, означає, що саме зміни у соціальній структурі свідчать про ступінь сформованості рис суспільства інтелекту і характері інтелектуальних груп як провідних у суспільстві такого типу.

Метою даної статті є аналіз стану розвитку правової культури молоді та його впливу на соціальний розвиток суспільства. Тому досить актуальними на сьогоднішній день є дослідження проблеми формування правової культури суспільства.

Сучасне українське суспільство знаходиться на шляху значних трансформаційних змін, що відбуваються в всіх соціальних інститутах суспільства. Зокрема, руйнуються старі принципи їх функціонування, модернізуються соціальні механізми тощо. Освіту у цьому контексті необхідно розглядати як такий соціальний інститут, завдяки якому функціонує соціально-генетичний механізм відтворення суспільства в цілому, а також держави та її інституцій. Звісно, він також визначає та забезпечує становлення й удосконалення особистості, розробку і

передачу нових знань, руху надбань культури від покоління до покоління, тощо.

У зв'язку з позначеними тенденціями найвідчутніші зміни, на наш погляд, сьогодні відбуваються у соціальній структурі суспільства, де спостерігається не просто переміщення між різними соціальними позиціями і зміна статусів, але й значна трансформація критеріального наповнення приналежності до них, зміна самої сутності, ключових елементів, соціальної структури, і, як наслідок, спроби нового теоретичного осмислення цих процесів.

Концепція побудови національної системи освіти в Україні передбачає новий підхід до професійної підготовки майбутніх кадрів, спрямований на подолання кризи в освіті та вихованні, яка виявляється, передусім, у невідповідності знань студентів запитам особистості, суспільним потребам і світовим стандартам, у знеціненні соціального престижу освіченості та інтелектуальної діяльності. Основним критерієм роботи навчального закладу є рівень підготовленості випускників, раціональне поєднання їх теоретичних знань з умінням застосовувати їх на практиці. А це означає потребу вести пошук ефективних форм і методів навчання та виховання, удосконалення програм, навчальних планів, розробку нових навчальних методик та навчальних посібників. Ці стратегічні завдання системи освіти безпосередньо пов'язані з процесами формування та розвитку особистості, що активно здійснюються завдяки процесу виховання.

Динамічність подій, що відбуваються, стрімкі зміни в усіх сферах сучасного соціуму призвели до реструктуризації суспільства та зміні кута аналізу процесів, що при цьому мають місце. У сучасному суспільстві вже неможливо проігнорувати виклики, породжені новою соціокультурною та економіко-політичною складовими сучасного розвитку світового співтовариства, посиленням інтелектуальної складової у його життєдіяльності.

Культура є фактором організації життєдіяльності будь-якого суспільства, тому що у кожному суспільстві є культуротворчі «сили», що спрямовують життя по організованому, а не хаотичному шляху розвитку. Культурні цінності створюються самим суспільством, але вони ж і визначають розвиток цього суспільства, життя якого залежить від вироблених цінностей. Таким чином, над людиною часто домінує те, що народжено нею самою [4, с. 14].

Сучасні наукові уявлення про культуру суспільства дають змогу припустити, що вона включає у себе цінності та норми поведінки, звичаї,

мову, вірування, естетичні смаки, знання, професійну майстерність, загальний та прийнятний спосіб мислення [2, с. 23].

Серед дослідників правової культури слід виділити Н. Л. Гранатя, В. В. Лазарева, В. П. Сальникова, А. Р. Ратинова, Г. Х. Єфремову та інші.

Науковці відзначають багатоплановість поняття правової культури, яка зумовлює певний рівень правового мислення та сприйняття правової дійсності, наявний ступінь знання населенням законів, якісний стан процесів правотворчості та специфічні форми правової діяльності [3, с. 148].

Зараз існує чимало проблем у процесі формування правової культури. У першу чергу, це складний процес правотворчості, де нерідко існує суперечність нормативно-правових актів реальній дійсності, до того ж, не розвинена ідеологія сильної правової держави. Наслідком цього є правовий нігілізм, заперечення етичних принципів. Для вирішення цих і інших проблем необхідна цілеспрямована політика держави на підвищення рівня правової культури суспільства через процеси ліквідації правового нігілізму, використання засобів масової інформації, кінематографу та інших видів мистецтва.

Очевидно, що у сучасних умовах, коли здійснюється визначення та закріплення на законодавчому рівні принципу гуманізму, відбувається переорієнтація освіти на розвиток особистості, утверджується пріоритет загальнолюдських цінностей, особливого значення набуває проблема правового виховання молоді, формування її правової культури. Саме правова освіта покликана забезпечити правову соціалізацію особи через систему правових знань і розвиток правового мислення та формування ставлення молоді до правових норм як внутрішньої цінності. Процес формування правової культури молоді передбачає свідоме сприйняття та засвоєння ними правових знань як особистісних цінностей і втілення їх у правову поведінку.

Проте, різного роду деформації у суспільстві, що породжують бездуховність та свавілля, особливо у молодіжному середовищі, є небезпечними для держави. Оволодіння молоддю необхідним обсягом правових знань у нерозривному зв'язку з системою моральних цінностей, естетичних смаків та етичних правил поведінки є запорукою виховання правослухняної особистості, котра дотримується норм і знає свої обов'язки.

При цьому слід пам'ятати, що освіта без виховання не формує особистості й громадянина. Сучасний економічний, соціально-політичний,

культурний і духовний стан українського суспільства, стратегічні завдання його розвитку вимагають впровадження в життя нових форм і методів організації виховного процесу, визначення нової освітньої парадигми з метою подолання розриву між культурою, освітою й умовами громадського життя та забезпечення відповідної спрямованості освіти. Ця спрямованість полягає в органічному поєднанні освіти з культурою, історією й народними традиціями; осмисленні історичних фактів, подій і явищ, різноманітності шляхів людського розвитку; формуванні поваги до історії народу; реформуванні змісту виховання, наповненні його культурно-історичними надбаннями.

З точки зору філософії виховний процес у своєму історичному розвитку завжди був певним чином пов'язаний з тією філософською проблематикою, яка на відповідному світоглядному рівні осмислювала зокрема, такі ключові проблеми як ставлення людини до світу; сутність культури; вихідні цінності буття людини, співвідношення її свободи і відповідальності; форми й типи людської ментальності. Характер вирішення цієї проблематики визначав і типи процесів, на основі яких формувалася і розвивалася особистість.

Сьогодні саме правова культура молоді може безпосередньо і опосередковано вплинути на всю систему її життєдіяльності у різних сферах: соціальній, освітній, економічній, політичній. Таким чином, правова культура—необхідна умова свідомого здійснення громадянином свого громадянського обов'язку перед суспільством. Саме вона сприяє подоланню застарілих поглядів, недопущенню девіантної поведінки людей, запобіганню випадкам свавілля і насильства над особою. Науково обґрунтовані правові представлення громадян є передумовами зміцнення законності і правопорядку, без чого неможливо побудувати цивільне суспільство і правову державу.

Список використаних джерел:

1. Годенкова З. Т. Динамика социструктурной трансформации в России / З. Т. Годенкова // Социолог. исследование. — 1998. — №10 — С. 77–84
2. Гуревич П. С. Философия культуры / П. С. Гуревич. — М., 2007.
3. Лазурев В. В. Правосознание и правовая культура / В. В. Лазурев // Общая теория права и государства / Под ред. А. С. Пиголкина. — М., 1996.
4. Полищук В. И. Мировая и отечественная культура / В. И. Полищук. — Екатеринбург, 1993. Ч1.

Стаття надійшла до редакції 21.05.2014 р.

Savosh G.P. Правовая культура в контексте воспитания в условиях трансформации современного украинского общества

Анализируется роль правовой культуры как аспект воспитания, оказывающий содействие социальному развитию современного общества.

Ключевые слова: *воспитание, правовая культура, молодежь, образование, общество.*

Savosh G.P. Legal culture in the context of education in conditions of transformation of the modern Ukrainian society

The article deals with the role of legal culture as an aspect of education, contributing the social development of modern society.

Keywords: *upbringing, legal culture, young people, education, society.*

УДК 111.32:17.021.2

Старовойт О.*Кандидат філософських наук, докторант НПУ імені М. П. Драгоманова*

ДЕФОРМУЮЧИЙ ВПЛИВ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ НА ІННОВАЦІЙНО-ТВОРЧІ ПОТЕНЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Доводиться, що тоталітарні режими не тільки стримують, але й спотворюють інноваційні імпульси соціального розвитку, часто маніпулюють культуротворчою діяльністю людини в інтересах правлячого режиму. Демократія, навпаки, не тільки формує середовище вільної творчості, але й сприяє культурній самореалізації особистості. Саме в демократичному суспільстві культуротворча діяльність набуває дійсних ознак інноваційності, креативності та творчості.

Ключові слова: *тоталітарний режим, деформація, інноваційна культура, творчість.*

Визнаючи сьогодні нагальну необхідність розвитку інноваційної культури українського населення, надзвичайно важливо досліджувати на концептуально-теоретичному рівні, як на процес формування такої культури впливає посттоталітарний статус нашого суспільства. Будь-яка культурна властивість народу, в тому числі і інноваційна, складається не водночас, а десятиліттями. Отже, і тоталітарне ставлення до світоглядно-ціннісних і науково-технологічних новацій чинить значний вплив на розвиток інноваційної культури сучасних українців. Враховуючи це, високої актуальності набуває розгляд проблеми суперечливо-деформованого характеру формування та функціонування «інноваційної культури» в умовах існування тоталітарних режимів. Основою такої деформації є всеохоплююче нав'язування всьому населенню монологічної ідеології, вихід за межі якої визнається злочином. При цьому нав'язування одноманітної світоглядно-ціннісної та інноваційно-творчої позиції відбувається агресивними пропагандистськими та карально-наказовими засобами, що призводить до швидкої викривлюючої трансформації в суспільній свідомості і здатності людини до культуротворчої діяльності. «Необхідність

трансформації економічних, соціальних та культурних відносин, ціннісних орієнтацій, норм, особистісних переконань і настанов людей для забезпечення ефективності функціонування режиму є основною визначальною рисою тоталітаризму, яка зумовлює його відмінність від інших політичних режимів. Відповідно до цього, необхідною складовою тоталітаризму є намагання сповна змінити людину, «зліпити» її відповідно до панівних ідеологічних настанов. Для ефективного управління суспільством режимові необхідно позбавити людей політичної самостійності, активності, здатності до критичного мислення. Важливу роль серед ідей і механізмів, що використовуються для здійснення таких змін, відіграє жорсткий контроль за свідомістю людини, її думками, внутрішнім світом» [1, с. 264–265]. Саме такий контроль максимально обмежує достатньо жорсткими ідеологічними рамками будь-яку творчо-інноваційну діяльність кожного члена тоталітарного суспільства. Кожний творчий порив, прагнення самовиразитися в креативній формі обов'язково натикається на фільтр ідеологічної цензури, викривляється і, зрештою, придушується.

Тоталітарна стандартизація антропокультурної сфери призводить до поступового нівелювання особистісно-творчої складової людини. Остання стає пасивною частинкою аморфної маси, основна енергія якої спрямовується на реалізацію сформульованих владою та ідеологічно лояльних «інновацій». Людина-виконавець, людина-гвинтик, людина-раб – ось культуротворча мета тоталітарної влади. «Тоталітаризм ставить задачу повної трансформації людини відповідно до ідеологічних установок, конструювання нового типу особистості з особливим психічним складом, особливими ментальністю, розумовими і поведінковими характеристиками шляхом стандартизації, уніфікації індивідуальності, розчинення в масі, придушенню особового начала в людині. Таким чином, кінцева мета створення «нової людини» — формування індивіда, повністю позбавленого будь-якої автономії. Такою людиною не потрібно навіть керувати, бо вона буде керована тими догмами, які на даний момент висуваються правлячою верхівкою» [2, с. 45]. В такій ситуації годі й казати про інноваційну насагу особистості та інноваційну культуру певної соціальної спільноти. Однак, відсутність такої культури в колишньому Радянському Союзі призвело до того, що українське суспільство і сьогодні не може вийти з інноваційної кризи, що заважає нашій країні зайняти гідне, конкурентоспроможне місце в сучасному глобальному інформаційному світі.

Сьогодні надзвичайно важливо використати гуманістичний потенціал освіти, науки, культури для того, щоб у української молоді відроджувалося глибоке усвідомлення необхідності інноваційної самореалізації як на особистісному, так і на колективно-громадському, соціальному рівні. Для цього, необхідно постійно створювати такі ситуації культуротворчого, освітнього, громадсько-учасницького чи дослідницько-наукового характеру, які б безперервно витісняли із посттоталітарної соціальної свідомості образ безпомічної людини, яка здатна лише виконувати функції, що покладені на неї «партією та урядом». «Тоталітарній державі від громадян потрібне лише виконання певної однієї конкретної функції. «Людина-гвинтик», яка легко замінюється іншою, – це знайомий момент, що характеризує одну з найважливіших особливостей тоталітарної держави. Окрім того, тоталітаризм створює найбільші перепони для розвитку саме найкращих своїх громадян, тих, чия воля виявлялася найсильнішою і небезпечною для існуючої влади. Правлячій еліті тоталітарної держави виявляється вигідніше позбавитися від своїх найрозумніших, самодостатніх співгромадян, що можуть стати центрами альтернативних суспільно-громадських рухів» [3, с. 37]. На нашу думку, саме знищення інтелектуальної, творчої, культурної, інноваційної еліти в колишній радянській тоталітарній державі є однією з головних причин глибокої кризи соціокультурної та інноваційно-економічної свідомості і за часів української незалежності. Глибоко у фундаментальних структурах масової свідомості українців залишається гасло, викарбуване стражданням багатьох активних інноваторів радянської доби: «ініціатива карається». Подолання цього стереотипу – головне завдання, яке постає перед освітньою, науковою, культурною спільнотою сучасної України, а від його виконання залежить доля наступних поколінь українців, які будуть жити в світі, в якому саме ініціативність, креативність і сміливе новаторство буде визначати лідерів соціокультурного, науково-технічного і виробничо-економічного прогресу.

Ще одним негативним фактором, що залишився від радянської спадщини сучасному українському суспільстві, є переконання загальної маси в тому, що «керівник завжди правий» і головне завдання кожного з нас виконувати вказівки владно-чиновницького апарату, не виходити за рамки, встановлені бюрократами від освіти, науки, економіки, культури і виробництва. Сьогодні дослідники тоталітаризму підкреслюють, що ключовою оманю такого суспільного ладу є те, що людина, нічого не вирішуючи, діє досить активно, реалізуючи політику партії і виконуючи вказівки чиновників. «Говорячи про тоталітаризм,

завичай звертають увагу на ту обставину, що така система заснована на тотальному поглинанні суспільства і особистості державою. Однак, це – лише зовнішня оболонка тоталітаризму. Внутрішній стрижень тоталітаризму – це феномен, який сучасний ізраїльський політолог Яків Овед називає «активною несвободою». На відміну від класичних авторитарних диктатур, заснованих на принципі «пасивної несвободи» – заборони «робити щось конкретне», тоталітаризм стверджує «активну несвободу», тобто він прагне підвести особистість чи колектив до такого стану, за якого вони б «самі робили тільки те, що дозволено». Тотальний примус і контроль держави над суспільством в поєднанні зі спрямованою самою державою активністю мас – ці два феномени складають серцевину тоталітарного ладу й окреслюють його межі» [4]. Так і відбувається непомітна, але досить жорстка деформація інноваційного і культуротворчого потенціалу особистості і цілого народу, що функціонують в рамках тоталітарного режиму: можна безкінечно самореалізовуватися у вузьких шорах ідеологічної програми, вийшовши за межі якої будеш жорстоко покараним. Сірій масі така модель завжди здається прийнятною, адже, з одного боку, звільняється робоча енергія, а з іншого – немає потреби в самостійному мисленні, вигадуванні нових шляхів розвитку і створенні нових інноваційних моделей виробництва, розподілу, культуротворчості та особистісної самореалізації.

Але ж як примусити всіх людей мислити однаково? У тоталітарного режиму на це є один інструмент – страх покарання. Водночас, як засвідчила історія попереднього століття, такий інструмент може використовуватися в обмеженому часовому просторі. Прагнення людини до самореалізації і плюралізму мислення виявляється надзвичайно складно обмежити навіть за допомогою насильства і примусу. «Якщо позиція людини забороняється або насильно змінюється, то це свідчить про порушення її природних прав. Подібна ситуація є характерною для тоталітарних і авторитарних режимів. До чого це призводить? Наприклад, у колишньому СРСР, коли партійно-державний апарат намагався контролювати думки людей, то виникало таке явище як дисидентство. Це свідчить про те, що неможливо об'єктивно змусити усіх людей думати однаково, і прояви ідейного плюралізму, навіть у викривленому вигляді, можуть існувати і в умовах тоталітарного, і, відповідно, авторитарного режимів» [5, с. 10]. Набагато небезпечнішими, як свідчить історія, є феноменологічно-масові рудименти тоталітаризму у пост-тоталітарних країнах. Так, українське суспільство сьогодні переживає глибоку інноваційну кризу через залишки радянської забюрократизо-

ваності, пасивності мислення, зневіри в індивідуальній і громадській ініціативності тощо.

Ще одним шкідливим наслідком довготривалої тоталітарної «промивки мізків» українського народу є відсутність глибинної потреби у пошуку альтернативних шляхів власного мислення і діяльності. Для нас виявляються достатніми ті рецепти, що надаються згори – від уряду, міністерств, різноманітних адміністрацій. Тоді як справжня інноваційна ініціативність може рухатися виключно «знизу» – від суб'єктів соціокультурної творчості – осіб, колективів, громад. Історичний тоталітарний досвід навчив українців не прагнути до пошуку альтернатив. «Тоталітарна ідеологія пропонує принципи, за якими має функціонувати нове суспільство, а, отже, для реалізації мети режиму вона має бути єдиним світоглядним орієнтиром. Переконати громадян у доцільності монізму партії, яка пропонує загальнодержавну ідеологію, та в правильності тверджень цієї ідеології можна тільки при замовчуванні або й прямій забороні альтернативних ідей. Адже вони за умов тоталітаризму виступають як опозиційні, оскільки плюралізм думок стає загрозою режимові. Відтак влада створює умови, за яких прагнення громадян до альтернативності є фактично неможливим» [6, с. 99]. Рудимент відмови від альтернативного мислення значною мірою зумовлює те, що сучасне українське суспільство з готовністю приймає ті моделі модернізації чи, навпаки, стабілізації, що приходять ззовні чи від правлячих структур. Невміння створювати власні альтернативно-інноваційні можливості і траєкторії розвитку зумовлює відсутність в нашій країні активного, творчого, креативного і сильного громадянського суспільства, в рамках якого і могли б реалізовуватися інноваційні ініціативи творчих суб'єктів, особистостей, колективів, організацій та асоціацій.

Тоталітарний режим здійснює деформуючий вплив на інноваційно-творчі потенції населення ще й тим, що стверджує державу чи не єдиним суб'єктом будь-якої діяльності. Всі творчі суб'єкти (науковці, митці, освітяни і т. д.) та їх асоціації і союзи функціонують під егідою держави, а отже мають виконувати не власні творчі плани, а її вказівки і планові розпорядження. «У зв'язку з тим, що будь-яка діяльність стає державною і підпорядкованою ідеології, будь-яка погіршність в господарській чи професійній сфері одразу ж перетворюється на погіршність ідеологічну. Результат – політизація, ідеологізація всіх можливих погіршностей окремої людини і терор, одночасно поліцейський та ідеологічний як завершальний акорд» [7, с. 25]. Така модель історично довела свою хибність, однак і сьогодні ми відчуваємо, що в сфері інно-

вацій та формування інноваційної культури українців державні органи прагнуть відігравати провідну роль, контролювати процес створення і впровадження інноваційних продуктів. Цей рудимент тоталітарного управління інноваційною сферою національного суспільства значною мірою гальмує розвиток нашої країни, населення якої насправді володіє значним новаторсько-технічним та інноваційно-креативним потенціалом.

Одним з найстрашніших проявів тоталітаризму завжди була бюрократична машина, здатна зводити нанівець будь-які раціональні, прогресивні, корисні ініціативи громадян і їх організацій. Державна бюрократична машина, що залишилася Україні у спадок від колишнього Радянського Союзу не є виключенням. Забюрократизованість всіх сфер господарювання, науки, освіти, культури створює і сьогодні значні перепони у розвитку і функціонуванні громадянської інноваційної ініціативи. Тоталітарна «бюрократична система дає індивіду відчуття, що він нічого не здатен ні здійснити, ні організувати без допомоги бюрократичної машини. В результаті вона паралізує ініціативу та породжує глибоке відчуття безсилля» [8, с. 394–399]. Бюрократичні перепони на шляху функціонування активної інноваційної культури в нашій країні є прямим наслідком тоталітарного минулого в управлінні державою і суспільством. Подолання такого негативного і згубного рудименту тоталітаризму, як бюрократія, а також нівелювання його шкідливих впливів на формування і функціонування інноваційної культури сучасних українців полягає в здійсненні широкомасштабних адміністративних реформ в нашій державі і суспільстві.

Зрештою, ще одним наслідком в інноваційній сфері, що переживає Україна як посттоталітарна держава, є нерозвинутість індивідуальної світоглядно-ціннісної сфери особистості. Протягом багатьох десятиліть тоталітарний режим виховував особистість, що не вміє мислити самостійно, не володіє гуманітарно-комунікативним і креативним потенціалом, здатна лише до бездумного виконання вказівок. Нерозвиненість гуманістично-творчої особистісної складової, спровокована десятиліттями функціонування знелюдненого режиму, призводить до низької інноваційної культури українського населення. «Причинами тоталітаризму на екзистенційному рівні є і нерозвиненість особистості як гуманної, самопрограмуєної та рефлексуючої, вольової та цілісної, що освоїла людську культуру. Тоталітарна особистість – це людина з нерозвинутим внутрішнім світом і саморефлексією, з відсутньою чи недостатньою самокритичністю, з невмінням адекватно-критично

оцінювати навколишній світ і себе в цьому світі; однобока, одностороння, духовно рахітична особистість, яка не розвинула гармонійно свої духовні та інтелектуальні начала. Будучи залежною від обставин, влади, від власних вад, не має сили волі з ними боротись» [9, с. 144]. Сьогодні важливо відроджувати на національному ґрунті одвічне прагнення українців до індивідуального самовизначення та самостворення, до реалізації особистісних творчо-креативних енергій в інноваційно-культурній сфері. Відповідальність за таке відродження несуть всі основні суб'єкти створення сприятливої для інновацій духовної сфери нації – від держави до кожної маленької громади, від адміністративного апарату до громадських організацій і рухів, від освітньої спільноти до власників капіталу, спроможного значною мірою активізувати інноваційну активність національної економіки.

Насправді, саме в цьому аспекті можна розглядати можливі шляхи остаточного позбавлення України статусу посттоталітарної держави. Перетворення нашої країни в середовище сприятливе для інноваційної діяльності з високим рівнем інноваційно-креативної культури населення дійсно матиме наслідком формування демократично-правової держави і сильного громадянського суспільства. «Ідеться про речі більш визначальні та принципові – чи матиме українське суспільство гуманістичну перспективу, чи ствердиться у ньому нормальне українське світосприймання та засадничі європейські цінності, чи буде воно забезпечене від усіх можливих рецидивів авторитаризму та тоталітаризму, сталінського чи пом'якшеного – брежнєвського чи кучмівського – зразка» [10, с. 72]. Фактично, можна робити висновок про те, що для українського суспільства перспектива формування високої інноваційної культури населення є одним з найефективніших інструментів демократизації національного соціуму, підвищення його конкурентоспроможності на світовій арені, а також приєднання нашої держави до європейської демократично-правової спільноти.

Таким чином, можна стверджувати, що для формування і функціонування високого рівня інноваційної культури населення існує беззаперечна потреба в демократії як потребі свободи творчості і вільного розвитку людини. «Визнанням суспільної значущості принципу свободи творчості є його включення в правові системи всіх демократичних держав» [11, с. 133]. Демократія в усіх своїх вимірах (політико-владному, нормативно-правовому, організаційно-управлінському, світоглядно-ціннісному) передбачає надання особі та вільним асоціаціям громадян права на свobodну самореалізацію в будь-яких творчих формах.

«Визнання принципу свободи творчості знайшло відображення в правовій сфері, в законодавчій системі демократичної держави, яка захищає авторські права вченого, винахідника, митця, письменника. Суспільство прийшло до усвідомлення необхідності правового захисту особистості, що займається творчою працею. В творчості людина реалізує свій духовний потенціал, в процесі проєктивної творчої діяльності народжуються креативні ідеї, реалізуються інноваційні проєкти. Творчість продукує науковий, технічний, технологічний прогрес» [12, с. 17]. Саме тому, будучи соціальним ладом, що сприяє всебічному розвитку суспільства, демократичне суспільство забезпечує право своїх членів на вільну творчу самореалізацію, а демократія на протигагу тоталітаризму визнається феноменом, внутрішня структура якого передбачає наявність такого змістовно-ціннісного елементу, як визнання потреби у свободі творчості та вільному розвитку особистості кожної людини і громадянина.

Список використаних джерел:

1. Чабанна М.В. Засоби формування нового типу особистості у тоталітарному суспільстві / Маргарита Чабанна // Наукові записки НаУКМА. – 2002. – Т. 20: Спеціальний випуск у двох частинах. Част. 1. — С. 264–267.
2. Ліщинська О. А. Активність деструктивних тоталітарних організацій як загроза безпеці спільноти / О. А. Ліщинська // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна. Збірник наукових праць. – Львів: ЛДУВС, 2008. – Випуск 1. – С. 45–56.
3. Самойлов И. Д. Совершенствование личности и общества в рамках феномена тоталитарной власти / И. Д. Самойлов // Вестник Челябинского государственного университета. Серия: Философия. Социология. Культурология. Выпуск 28. – Челябинск: ЧГУ, 2012. – № 35 (289). – С. 35–39.
4. Магид М. Тоталитаризм: Темное прошлое или «светлое будущее»? / Михаил Магид // Либертарная библиотека avtonom.org [Электронный ресурс].—Режим доступа: http://www.avtonom.org/old/lib/theory/magid_total.html
5. Остапенко М. Ідеологічний плюралізм: проблема необхідності розвитку і збереження цілісності демократичного суспільства / Марина Остапенко // Сучасна українська політика. Політики

- і політологи про неї.—К.: Український центр політичного менеджменту, 2010.—Випуск 21.—С. 8–23.
6. Чабанна М. Цензурна політика тоталітарної держави та ідеологічний монізм / Маргарита Чабанна // Політичний менеджмент. — 2005. — № 4. — С. 99–106.
 7. Фромм Э. Психологизм и этика / Эрих Фромм. — М.: ООО «Издательство АСТ-ЛТД», 1998. — 568 с.
 8. Гадацький В. Тоталітаризм на рівні особистості та його подолання / Віктор Гадацький // Філософія освіти. — 2009. — № 1 – 2 (8). — С. 143–155.
 9. Кравченко П. А. Про значущість гуманітарної освіти в Україні / Петро Кравченко, Євген Андрос // Філософські обрії. Науково-теоретичний часопис Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України та Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. — Випуск 24. — Київ-Полтава, 2010. — С. 66–79.
 10. Келле В. Ж. Культура и свобода / В. Ж. Келле // Вестник Российского философского общества.—№ 1 (41).—М.: РФО, 2007.—С. 131–140.
 11. Денисова О. В. Философско-культурологические аспекты проблемы свободы в демократическом обществе / О. В. Денисова // Культура народов Причерноморья. Научный журнал. — 2008. — № 140. — С. 17–19.

Стаття надійшла до редакції 19.05.2014 р.

Старовойт Е. Деформирующий влияние тоталитарного режима на инновационно-творческие потенции личности

Доказується, що тоталітарні режими не тільки сдерживают, но и искажают инновационные импульсы социального развития, часто манипулируют культуросозидательной деятельностью человека в интересах правящего режима. Демократия, наоборот, не только формирует среду свободного творчества, но и способствует культурной самореализации личности. Именно в демократическом обществе культуротворческая деятельность приобретает действительных признаков инновационности, креативности и творчества.

Ключевые слова: *тоталитарный режим, деформация, инновационная культура, творчество.*

Starovoi O. Deforming impact of totalitarian regime on innovative and creative potential of a personality

Totalitarian regimes not only constrain but also deform innovative impulses of social development, often manipulate with culture creative human activities in the interests of the ruling regime. Democracy, in contrast, not only creates an environment of free creativity but also promotes cultural self-identity of a personality. It is in a democratic society, culture activity acquires real signs of innovation, creativity and art.

Keywords: *totalitarian regime, deformation, innovative culture, creativity.*

УДК 140.8:37

Отрох Н. В.*Кандидат історичних наук, доцент кафедри інновацій та інформаційної діяльності в освіті НПУ імені М. П. Драгоманова*

ФЕНОМЕН ОБДАРОВАНОСТІ В КОНТЕКСТІ ІННОВАТИКИ: ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ

Розглянуто феномен обдарованості як філософську категорію; розкрито основні історико-філософські концепції трактування обдарованості.

Ключові слова: *обдарованість, талант, геній, здібності, освіта, інноватика.*

Проблема обдарованості цікавила людство з давніх часів. Цей феномен завжди пов'язували з талановитістю: обдарований—завжди талановитий. Однак така теза досить суперечлива, бо й досі ми не можемо дати відповідь, що ж таке талант. Таким чином, з філософської точки зору, обдарованість лишається у сфері трансцендентального.

Крім того, складність та міждисциплінарний статус проблеми обдарованості вимагає її всебічного дослідження на різних рівнях методології науки, зокрема і філософсько-історичному контексті. Тому **метою статті** є проаналізувати феномен обдарованості як філософську категорію, а основним завданням—розкрити ключові історико-філософські концепції трактування обдарованості.

Обдарованість—це ніби природний дар, який людина одержує, щось спадково зумовлене. Обдарованість є функцією всієї системи умов життєдіяльності в її єдності, функцією особистості. Вона нерозривно пов'язана з усім життям особистості й тому виявляється на різних етапах її розвитку. Природні задатки організму самі собою не детермінують однозначно обдарованості людини. Вони лише є невід'ємним компонентом тієї системи умов, які визначають розвиток особистості, її обдарованість. Обдарованість виражає внутрішні можливості розвитку не організму як такого, а особистості. Однак якщо обдарованість виражає внутрішні особливості особистості, то до неї повною мірою можна віднести концептуальне положення: внутрішнє завжди опосередковане зовнішнім і невіддільне від нього.

Обдарованість виявляється лише через свою співвіднесеність з умовами, в яких відбувається конкретна діяльність людини. Вона виражає внутрішні задатки й можливості людини, тобто внутрішні психологічні умови діяльності в їхньому співвіднесенні з вимогами, які ставить ця діяльність. Для динаміки обдарованості особливо суттєве значення має оптимальність рівня вимог, що висуваються під час діяльності людини, наприклад, вимог, які ставить учневі навчальна програма. Щоб стимулювати розвиток, ці вимоги мають бути досить високими, проте посильними.

Спеціальна обдарованість визначається співвіднесенням внутрішніх психічних умов із вимогами спеціальних видів діяльності. Це співвіднесення є не тільки абстрактним, а й реальним зв'язком, що зумовлює формування обдарованості. Спеціальні здібності визначаються нахилом до окремих спеціальних різновидів діяльності. Всередині тих чи інших спеціальних здібностей проявляється загальна обдарованість індивіда, що співвідноситься з більш загальними умовами провідних форм людської діяльності [5].

Наразі обдарованість трактують по-різному. Так, М. Каратаєва провівши аналіз психолого-педагогічної та філософської літератури, яка існує сьогодні з цієї проблематики, пропонує кілька підходів сучасних науковців до цієї міждисциплінарної категорії:

Обдарованість — складна психологічна категорія, яка у спеціальних дослідженнях має різне визначення.

Обдарованість — це своєрідне поєднання здібностей, яким забезпечується успішність виконання діяльності. Саме завдяки поєднанню здібностей у певну структуру створюється можливість компенсувати відсутність деяких із них за рахунок розвитку інших.

Обдарованість — це загальні здібності або спільні моменти здібностей, що зумовлюють широту можливостей людини, рівень і своєрідність її діяльності.

Обдарованість — це розумовий потенціал або інтелект, цілісна індивідуальна характеристика пізнавальних можливостей і здібностей до навчання.

Обдарованість — це талановитість, наявність внутрішніх умов для значних досягнень у діяльності.

Обдарованість багатогранна і визначається в основному трьома взаємопов'язаними параметрами: — випереджуючим розвитком пізнання; — психологічним розвитком; — фізичними даними [6].

Обдарованість буває різна за своєю суттю та корінним змістом, визначається два її основних типи:

- загальна (розумова) обдарованість;
- спеціальна (соціальна, моторна, практична, художня) обдарованість;

Дослідники, як зауважує М. Каратаєва, розглядають загальну обдарованість як єдність загальних якостей, здібностей, що обумовлюють діапазон інтелектуальних можливостей людини, рівень і своєрідність її діяльності [6]. Загальна обдарованість слугує основою для різних видів здібностей. Разом з тим значною мірою ця якість є і сама результатом розвитку спеціальних здібностей.

Риси загальної розумової обдарованості:

- ранній прояв високої пізнавальної активності і допитливості;
- швидкість і точність виконання розумових операцій, обумовлених стійкістю уваги й оперативної пам'яті, сформованістю навичок логічного мислення;
- багатство активного словника, швидкість і оригінальність вербальних (словесних) асоціацій;
- виражена установка на творче виконання завдань, розвиненість творчого мислення та уяви;
- володіння основними компонентами вміння вчитися.

Розумово обдарованим дітям притаманні такі соціальні якості як ініціативність, стриманість, самовладання, відповідальність. Вони комунікабельні, користуються авторитетом, часто стають лідерами.

Складовою спеціальної обдарованості є обдарованість соціальна, яка включає в себе здібності до правової, педагогічної, організаційної діяльності в різних сферах життя суспільства.

Моторну обдарованість характеризує здатність досягати позитивних результатів у різних видах спорту, хореографії.

Дослідження показують, що обдаровані діти захоплюються різними видами практичних занять (художньою працею, приготуванням їжі, доглядом за рослинами, тваринами), літературною, музичною, зображувальною діяльністю, що властиво для практичної та художньої обдарованості [6].

Особливо актуальним питання обдарованості виявляється в контексті інноваційних процесів в освіті. У сучасній науковій літературі інновації розглядаються в цілому як нові форми організації праці й управління, нові види технологій, які охоплюють не тільки різноманітні установи та організації, але й певні галузі соціальної життєдіяльності людей.

Однак чіткого окреслення інновації як терміну, а також ролі обдарованості в контексті інноваційних освітніх процесів на сьогодні не вироблено. Тому доречно звернутися до філософського контексту існування феномену обдарованості, щоб вибудувати базис для спільного бачення обдарованості як феномену в сучасних інноваційних освітніх просах в Україні та у світі загалом.

Проблема обдарованості цікавить не тільки сучасних науковців. Протягом тривалого часу філософів турбувало питання природи феномену обдарованості, однак у різний час науковці приділяли їй неоднакову увагу.

У давні часи ніяких інших пояснень, окрім «божественного осяяння», не існувало. Водночас поняття «обдарованість» до XIX століття не вживалось. Широкого вживалось слово «геній» (від латинського — *genius* — дух). У давньоримській міфології генієм називали доброго Духа, який формує характер людини та оберігає її впродовж життя («даймоній» за Сократом). Як підкреслює А. І. Савенков, в античній культурі «геній» сприймався як фігура міфологічна, яка поєднує в собі безсмертне божество та смертну людину. Саме це сприйняття про поєднання божественного духу з людиною і було основою поняття генія в європейській філософії та в повсякденній свідомості аж до кінця XIX століття [3; 9].

Визначень поняття «геніальність» існує досить багато. Вивчаючи це питання, В. Ефроїмсон зазначав, що геніальність визначають і як «здатність у період дозрівання ідеї повністю ігнорувати все, що не стосується досліджуваної проблеми», і як «здатність до концентрації, що переходить у транс», і як «природну інтелектуальну силу дуже високого рівня, виняткову здібність до творчості, що вимагає уяви, оригінального мислення, винаходу чи відкриття».

Філософська думка розуміє під геніальністю (від лат. *genialis* — власний генієві, плідний) найвищий прояв творчих сил людини, діяльність якої має всесвітньо історичне значення. Термін «геніальність» уживають як для позначення здібності людини досягти видатних результатів у певній галузі, так і для оцінки результатів творчості.

Погляди представників античної філософії можна розділити на два напрями. Перші (Платон, Посідоній, Сенека, Плотін) заперечували існування свободи. Вони вірили в зумовленість розвитку людини, існування долі, детермінованість людських проявів. Для Платона, наприклад, джерелом творчості була одержимість, яка виникає від вищих сил і непідвладна ніякому впливові з боку людини. Так само неможливий

і розвиток обдарованості. Більш того, Платон вважав, що розвиток може перетворити творчість у ремесло. Представники другого табору (Геракліт, Епікур, Аристотель) наголошували на активності волі людини, яка проявляється у здатності керувати своїми талантами. Геракліт вважав, що всі люди мають здібність до істинного пізнання, але користуються цією здібністю меншість. Людина, за висловом Аристотеля, сама вирішує, на що спрямовувати свою діяльність [3; 10].

В епоху класицизму має місце більш активне обговорення божественної та земної природи походження художніх талантів.

У вивченні проблем обдарованості епохи філософії Нового часу окреме місце посідає постать Джона Локка, який висунув низку фундаментальних теоретичних положень. Головними з них можна назвати такі: знання загального та істина побудовані на досвіді; розум людини спочатку є «чиста дошка» («*tabula rasa*»); немає нічого в розумі, чого не було до цього у відчуттях.

Багато вчених підкреслюють суперечливість поглядів теоретиків епохи Просвітництва. З одного боку, Ф. Хатчесон, Г. Лейбніц, Р. Декарт вважали обдарованість феноменом, зумовленим природою. З іншого, К. Гельвецій, Д. Дідро стверджували, що природа свої дари розподіляє порівну. Звідси випливає необхідність загальної освіти та виховання.

Таким чином основною ідеєю епохи Просвітництва є твердження про те, що кожна людина здатна досягти будь-якого рівня геніальності, їй лише необхідні завзятість і сприятливий вплив навколишнього середовища.

Представники німецької класичної філософії також цікавились походженням феномену обдарованості. Так, І. Кант вважав, що геній—це здатність створювати те, до чого немає певних правил. Геній є протилежністю наслідуванню, і те, що ми називаємо «академічною обдарованістю» (або здатність легко засвоювати навчальний матеріал), протилежне обдарованості.

Для А. Шопенгауера геній—той, хто здатен до «активної уяви», створення нових образів. Суть геніальності—це здібність до пізнання головного і загального, що існує. Геній об'єктивний, присвячує себе розв'язанню загальнолюдських проблем, відкинувши особисті.

У зв'язку з тим, що І. Кант й А. Шопенгауер талант пов'язували саме зі здатністю до пізнання, їх можна вважати родоначальниками когнітивного напрямку у вивченні обдарованості. Головна властивість генія не тільки вдосконалення старого, але й породження нового.

Філософи називають талантом високий рівень обдарованості людини до певного виду творчості (діяльності). Талант характеризується здібністю до творчих досягнень, які залишаються, за словами В. Белінського, «у межах сфери, відкритої генієм».

Широке використання у науковій літературі терміна «обдарованість» пов'язано з періодом утвердження педагогіки, а потім і психології як самостійних наук. Коренем слова «обдарованість» є «дар», тому як в українській, російській, так і в англійській (gifted) мовах це поняття має однозначне трактування—подарунок. Цим ніби підкреслюють, що людина володіє чимось таким, що нею не заслужено, не зароблено, а тим, що їй подаровано від народження.

Аналіз наукової літератури з психології показав, що дискусії щодо визначення поняття «обдарованість», його походження, структури обдарованості, її типології та інтеграційних компонентів, концептуальних підходів до інтерпретації поняття «обдарованість», з'ясування причин існування індивідуальних розходжень між людьми, факторів, які мають вплив на ці розходження ще до сих пір триває не тільки в українському науковому суспільстві, але й в світовому науковому просторі. Серед психологів побутує дві протилежні точки зору. За соціальною концепцією визначається, що всі діти від народження наділені однаковими здібностями, а їх подальший розвиток залежить від середовища (Дж. Локк, К. А. Гальперін, В. П. Сфрoїмсон). Прибічники іншої теорії стверджують, що обдарованість це спадкове рідкісне явище (Ф. Гальтон, Р. Стернберг).

Сучасний етап розробки проблеми обдарованості характеризується створенням так званих факторних моделей обдарованості, серед яких є моделі як західних (Дж. Рензуллі, Ф. Монкса, П. Торранса, Д. Фельдх'юсена та ін.), так і вітчизняних (О. Матюшкін, В. Моляко, О. Кульчицька, О. Музика та ін.) учених. Серед них найбільш використовуваною є модель, яка складається з трьох основних компонентів: 1) здібностей (загальних та спеціальних) на рівні, вищому, за середній; 2) креативності особистості; 3) мотивації (спрямованості, наполегливості) особистості до певного виду діяльності.

Отже, згідно з позиціями філософської методології можна розглядати людину як цілісну єдність природного і суспільного, об'єктивного і суб'єктивного, внутрішнього і духовного, в якій усі визначені сторони взаємодії виступають як необхідні моменти. Зважаючи на це, і процес формування особистості має відбуватися цілісно. Тому методологічного значення набувають такі принципи, як єдність історичного та індивіду-

ального (особистісного) розвитку, загального і особливого, природного та соціального. Важливим є розуміння філософських категорій можливості й дійсності, оскільки природні задатки особистості до виконання певного виду діяльності постають як потенційні можливості особистості, що набувають свого розвитку і реалізуються у дійсність за певних умов. Розвиток певних задатків і здібностей викликає до життя, стимулює розвиток здібностей нового рівня, що дозволяє особистості продовжувати свій розвиток до безмежного рівня.

Список використаних джерел:

1. Антонова О. Є. Обдарованість: сутність, структура, перспективи розвитку / О. Є. Антонова // Актуальні проблеми психології: Проблеми психології обдарованості: зб. наук. пр. / за ред. С. Д. Максименко та Р. О. Семенової. — Т. 6. — Вип. 3. — Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. — С. 48–51.
2. Горбильова О. В. Тлумачення поняття «обдарована дитина» в працях науковців Індії / О. В. Горбильова // Духовність особистості: методологія, теорія і практика. — 3 (56). — 2013. — С. 40–48.
3. Обдарована молодь України: оцінка сучасного стану та поширення перспективного досвіду роботи з обдарованою молоддю в регіонах України / С. О. Терепищій, О. Є. Антонова, Р. А. Науменко та ін. — К.: ВМГО «Союз обдарованої молоді», 2008. — 156 с.
4. Одаренные дети: Пер. с англ. / Общ. Ред. Г. В. Бурменской, В. М. Слуцкого. — М.: Прогресс, 1991. — 376 с.
5. Загальна психологія: підручник / [Скрипченко О. В., Долинська Л. В., Огороднійчук З. В. та ін.]. — К.: Либідь, 2005. — 464 с.
6. Каратаєва М. Проблема обдарованості: теоретичний аспект / Каратаєва М. // Режим доступу до журналу: http://slovyanochka.at.ua/publ/problema_obdarovanosti_teoretichnij_aspekt/1-1-0-23.

Стаття надійшла до редакції 24.05.2014 р.

Отрох Н.В. Феномен одаренности в контексте инноватики: философский аспект

Рассмотрен феномен одаренности как философскую категорию; раскрыты основные историко-философские концепции трактовки одаренности.

Ключевые слова: *одаренность, талант, гений, способности, образование, инноватика.*

Otroh N.V. The phenomenon of giftedness in the context of innovation: the philosophical aspect

The phenomenon of giftedness as a philosophical category is analyzed in the article; basic historical and philosophical conceptions of giftedness also be considered.

Keywords: *giftedness, talent, genius, power, education, Innovations.*

УДК 130.2:37.013.73

Кивлюк О. П.

Доктор філософських наук, професор кафедри методології науки і міжнародної освіти Інституту магістратури, аспірантури і докторантури НПУ імені М. П. Драгоманова

ІНФОРМАТИЗАЦІЯ ОСВІТИ В КОНТЕКСТІ СВОБОДИ ОСОБИСТОСТІ

Будь-який інноваційний процес вимагає оволодіння інформаційними ресурсами і комунікаційними технологіями. Проблема полягає не в тому, щоб оволодіти деяким набором технологій, а в тому, щоб побудувати ефективну систему їх використання відповідно до стратегії і тактики розвитку. Інноваційна освіта є моделлю освіти, орієнтованою на максимальний розвиток творчих здібностей особистостей, на створення потужної мотивації саморозвитку індивіда на основі свідомо обраної «освітньої траєкторії» (сфери, напрямку і послідовності освіти, типу і виду навчального закладу тощо) та сфери професійної діяльності.

Ключові слова: *інноваційна освіта, глобалізація, інформатизація, особистість, інформаційно-комунікаційні технології, інформаційні освітні технології, безперервна освіта.*

Орієнтація сучасної освіти коливається в системі двох полюсів світо-розуміння: суспільство, в якому свобода і права людей обмежені, в якому одні люди використовують інших як засіб ми визначаємо як антигуманне; суспільство ж, у якому свобода і права поширюються на всіх громадян, а особистість завжди вважається метою і ніколи — засобом, ми визначаємо як гуманне. Попри доцільність і нагальність втілення останнього з названих підходів, сьогодні у світі продовжує домінувати авторитарна модель освіти, яка забезпечує відтворення людини насамперед як «засобу виробництва». Це доволі показово для сучасного українського суспільства.

З наростанням глобалізаційних процесів та пов'язаного з ними переходу до нових науково-інформаційних технологій відбувається зміна самої парадигми людського прогресу. Його сутністю, основним виміром і основним важелем стає розвиток особистості, людський розвиток як такий. Саме ця обставина буде визначати конкуренто-

спроможність кожної країни на оглядову перспективу. Ось чому сфера освіти, що найбільшою мірою детермінує рівень розвитку людини, має стати загальнонаціональним пріоритетом. В Україні цього ще не відбулося, тому важливим завданням є утвердження і в громадській думці, і в суспільній практиці пріоритетності сфери освіти як необхідної умови поступального і динамічного національного розвитку.

В умовах інформатизації суспільства та всіх сфер його життєдіяльності широкого розповсюдження набуває таке явище як інформатизація освіти, в якій в якості технологічної основи використовуються новітні інформаційно-комунікаційні технології.

Різні аспекти інформаційного суспільства, зокрема, роль і місце людини в процесах глобалізації і інформаційних взаємодіях, специфіка розвитку інформаційного суспільства в окремих високорозвинутих країнах, і країнах, що розвиваються, проаналізовані в українській і російській літературі у працях І. Ю. Алексєєвої, М. С. Демкової, Т. А. Берези, Л. В. Березовець, О. Л. Варганової, С. Т. Кара-Мурзи, А. В. Колодюка, І. Б. Колиушка, В. І. Лисецького, Л. Г. Мельника, І. С. Мелюхіна, А. І. Ракитова, Г. Л. Смоляна, А. С. Черешкіна, А. А. Чернова та ін.

Вплив інформатизації на освіту має визначений характер, що засвідчують зміни в процесах, які традиційно відбувалися в межах локальних інформаційних систем. Сучасні дані зарубіжної та вітчизняної педагогіки свідчать: йдеться про створення нового типу навчання, способу здобування знань. Є очевидним зв'язок між інформаційно-комунікаційними технологіями і розширенням евристичного, розвиваючого підходу в освіті. Змінюються цільові засади освіти, уявлення про природу знання, місце і роль викладача тощо.

Основна ідея концепції нової системи освіти полягає в тому, що для формування в особистості творчого нерепродуктивного мислення, можуть бути використані комп'ютерні віртуальні технології. Вони дають необмежені можливості для наочної розробки творчих ідей в кіберпросторі, які згодом можуть бути втілені в природній реальності при наявності значної наполегливості, яка має формуватися у рамках даної системи освіти. Комп'ютерні віртуальні технології дозволяють значно скоротити час навчання, оскільки включають в роботу всі органи відчуттів, а фактична інформація, що сприймається за допомогою цих технологій, набуває наочний і максимально зрозумілий вигляд [1, с. 362]. Людина яка навчається, отримує унікальну можливість зберігати в процесі навчання фізичне здоров'я, використовуючи комп'ютерні віртуальні обладнання для надання стану природної динаміки у кіберп-

росторі. В процесі спільного використання комп'ютерних віртуальних технологій і технології CD-ROM відкриваються нові можливості для створення навчальних курсів на компакт-дисках. Такі курси були б більш ефективними за рахунок використання тривимірних образів і гіпертексту, а також доступу до величезної кількості інформації, записаної на компакт-диску.

Спільне використання комп'ютерних віртуальних технологій з глобальною мережею Інтернет створює нове освітнє середовище, в якому особистість може здійснювати навчання у вигляді творчого процесу; робити доступними результати навчального процесу в Інтернеті для людей всього світу; спілкуватися дистанційно у кіберпросторі так само, як це відбувається у звичайній обстановці; отримувати доступ до необмежених інформаційних ресурсів Інтернету; знаходити необхідну інформацію практично миттєво за допомогою гіпертексту і великої кількості пошукових систем.

Нова система освіти завдяки комп'ютерним віртуальним технологіям має великі перспективи для ефективної теоретичної і практичної підготовки людей будь якого віку в різних сферах і є серйозною альтернативою класичній системі освіти [5].

Інформатизація вищої освіти передбачає використання засобів інформатики й інформаційних технологій як педагогічного інструментарію, інформаційну підтримку освіти базами даних знань, а саме—використання телекомунікаційних технологій, автоматизованих навчальних курсів, електронних підручників і бібліотек, розвиток системи дистанційної освіти.

Дистанційне навчання можна використовувати у вищій школі, а також для підвищення кваліфікації і перепідготовки спеціалістів. Воно дозволяє одержати диплом усім, хто з тих чи інших причин не має змоги навчатися очно. Це особливо актуально саме для України, де останнім часом гостро постає проблема підготовки і перепідготовки спеціалістів.

Дистанційне навчання відкриває великі можливості для студентів-інвалідів. Сучасні інформаційно-комунікаційні освітні технології дозволяють вчитися сліпим, глухим і страждаючим захворюваннями опорно-рухового апарата. Одержавши навчальні матеріали в електронному і/чи друкованому вигляді з використанням телекомунікаційних мереж, студент може опанувати знання вдома, на робочому місці, чи в спеціальному комп'ютерному класі, де б він не знаходився.

Комп'ютерні системи можуть проєкзамувати, виявити помилки, дати необхідні рекомендації, здійснювати практичні тренінги, відкрити

доступ до електронних бібліотек, за лічені секунди знайти потрібну цитату, абзац, параграф чи главу книги, виділити в ній найголовніші аспекти.

Навчальні електронні курси супроводжуються ігровими ситуаціями, з використанням термінологічних словників і відкривають доступ до основних вітчизняних і міжнародних баз даних і знань на будь-якій відстані, в будь-якому темпі й у будь-який час. Враховуються індивідуальні здібності, смаки, темперамент і зайнятість студента. Все це робить дистанційне навчання якісніше, доступніше і дешевше традиційного.

Дистанційне навчання набуло визнання як форма освіти завдяки механізму чіткого відокремлення його від інших форм за рахунок таких чинників: фізична віддаленість студента і викладача (на відміну від навчання «віч-на-віч»); вплив навчального закладу (на відміну від самоосвіти); використання технічних засобів, а саме інформаційно-комп'ютерних технологій (Інтернету, електронної пошти, комп'ютерних конференцій, чатів), які об'єднують викладача та студентів і передають зміст навчання; забезпечення двосторонньої комунікації між учасниками навчального процесу з різними цілями; участь у індустріалізованій формі освіти [6].

З огляду на значне збільшення кількості Інтернет-користувачів взагалі та серед студентів зокрема, та з поширенням використання Інтернету для навчальних цілей, можна стверджувати про взаємозбагачення, підвищення та якість навчання.

Накопичений досвід роботи в дистанційному середовищі із студентами різних форм навчання дозволяє констатувати, що дистанційне навчання є перспективною формою організації навчального процесу, в якому міститься значний потенціал для вдосконалення освіти. Зокрема, таке навчання цікаве для студентів, сприяє зростанню мотивації вивчення різних предметів. Для викладачів воно дає змогу позбавитися великої кількості паперової роботи, зосередити свою увагу на креативній складовій навчального процесу [2].

Натомість досвід вказує на існування окремих проблем, одна з яких полягає у тому, що студенти різних форм навчання виказують неоднакову активність у роботі конференцій, чатів та інших видів комунікативної діяльності в режимі реального часу. Фактор особистого знайомства виявляється таким, що суттєво впливає на даний вид діяльності. Так, студенти денної форми навчання в дистанційних курсах включеного типу беруть активнішу участь у опосередкованому спілкуванні «студент-студенти», ніж ті, які навчаються в чистих дистанційних курсах.

Таким чином, дистанційна освіта стала найбільш кардинальною зміною в освітній сфері, пов'язаною з інформаційно-комунікаційними технологіями. Чимало новостворених і вже існуючих освітніх закладів пропонують курси навчання через Інтернет. Програми дистанційного навчання використовують весь арсенал інформаційно-комунікаційних технологій, які дозволяють обмінюватися текстовою, графічною, аудіо- і відео- інформацією. У деяких випадках програми дистанційного навчання повністю виключають контакт, що вимагає фізичної присутності.

Останнє породжує побоювання різного роду, починаючи з численних способів обману в процесі навчання до небезпеки культурно-гуманістичної форми. Тим не менше вищезгадані зміни в освітній сфері являють собою нові культурні форми [3, с. 385], як на рівні університетів, так і на державному рівні.

У умовах переходу до інформаційного суспільства виникають і формуються нові професії укупі з професійними кодексами поведінки, мовами, споживчими і дозвільними схильностями (пріоритетами) відбувається значні зміни на рівні університетів та коледжів. Інтернет-технології не тільки змінили способи, за допомогою яких викладачі спілкуються один з одним і зі студентами, але й власне заклади освіти, котрі почали активно експериментувати з різними способами використання кіберпростору для забезпечення процесу освіти — онлайн-публікації програм, що передбачають створення інтерактивних веб-сайтів. Активно поширюється онлайн-обговорення у формі телеконференцій по електронній пошті чи через веб-сайти. При вивченні багатьох курсів вводиться обов'язкове використання електронної пошти для спілкування викладачів і студентів. Значно розширилось використання електронних бюлетенів, в яких студенти обговорюють теми курсу, відповідають на запитання викладачів та інших студентів. Одним з методів роботи зі студентами стали обговорення у спеціально створених для цієї мети чатах у режимі реального часу.

Широке застосування у навчальному процесі знаходять мультимедійні інформаційні технології. Принципи технології мультимедіа характеризуються актами одномоментності візуального та процесуальності слухового сприймання, синтезу та синхронізації вербалізованих таневербалізованих знань, синхронізації та інтеграції часово-просторових та візуально-просторових джерел художньої та навчальної інформації.

Системи мультимедіа широко використовуються для реалізації електронних підручників з кольоровою графікою, навчаючих систем,

мультимедійних бібліотек, довідкових географічних інформаційних систем. Використання інформаційних мультимедіа—технологій у системі освіти дозволяє розвивати творчий і інтелектуальний потенціал того хто навчається, його вміння сприймати та генерувати нові знання, а також застосовувати їх на практиці. Системи мультимедіа дозволяють завчасно формувати навчальний матеріал для інформаційної підтримки різноманітних форм освітньої діяльності— читання лекцій, проведення практичних занять і тестування, самостійної роботи тощо [4].

Мультимедійний електронний підручник використовується не менше, ніж традиційний підручник, тому постає питання про створення бібліотек мультимедійних компакт-дисків з курсами дисциплін, що викладаються в освітньому закладі та з супутньою інформацією. Електронний підручник має стати для студентів та викладачів, учнів та вчителів таким же легкодоступним та простим у використанні джерелом інформації, як і звичайна книга. Немає принципового значення, який з двох підручників (традиційний чи електронний), який з двох підходів (традиційна педагогіка чи інформаційна) отримає перевагу. Сучасна дидактика знає велику кількість підходів до організації навчання. І їх число постійно зростає. Світ—плюралістичний. Численні й освітні підходи. Кожен з них потребує власної програмної підтримки для здійснення навчального процесу.

В контексті зазначеного, провідні ВНЗ України створюють мультимедіацентри, обладнані сучасною комп'ютерною технікою з мультимедійним мережевим навчальним комплексом, який створює динамічне освітнє середовище, поєднує в собі передові технології засобів мультимедіа, простоту керування, надає викладачу ефективний інструмент для навчання, доступність у роботі з системою при вивченні будь-якого предмету, поєднує вивчення і обговорення, інтерактивне спілкування студента і викладача. Все це істотно підвищує ефективність занять і дозволяє оптимальне поєднати методи колективного та індивідуального навчання.

Іншим засобом доступу та обміну інформацією є електронна пошта. Широке застосування електронна пошта знаходить у таких освітніх програмах, де виникає необхідність: поділитися з колегами ідеями, досвідом, даними або результатами консультацій зі спеціалістами, експертами різних рівнів; безпаперового обміну поштовими відправленнями; швидкого спілкування з людьми без фізичного пересування; розвитку навичок колективної роботи.

Через електронну пошту можна легко і швидко спілкуватися один з одним, не зважаючи на існуючі культурні та географічні відмінності. Поряд з електронною поштою для доступу й обміну інформацією все більше використовуються засоби телеконференцій, особливо у рамках дистанційного навчання. Недаремно дистанційну освіту називають освітою, що руйнує кордони, освітою майбутнього. За прогнозами вчених, саме дистанційна освіта (у поєднанні з традиційними формами навчання) буде превалювати в недалекому майбутньому XXI століття. Дистанційна освіта відкриває можливість вчитися інвалідам, жителям регіонів, де нема навчального закладу або потрібного викладача. Вона дозволяє самим обирати курси (можна обирати курси навіть із різних систем дистанційної освіти) і темп освіти. Телеконференція дозволяє організувати колективну роботу, реалізувати поряд з традиційними такі активізуючі прийоми навчання, як ділові ігри, мозковий штурм тощо. Усе це стає можливим завдяки реалізації на основі телеконференції територіально розподілених або віртуальних аудиторій.

Кількість показників, що визначають рівень досягнень у галузі освіти, достатньо велика, це показники забезпеченості науки і освіти технічними засобами (наприклад, кількість комп'ютерів на одного студента (учня), процент навчальних закладів і бібліотек, що мають доступ до мережі Інтернет тощо), показники використання інформаційних технологій (процент студентів (учнів) та відвідувачів бібліотек, які використовують Інтернет у процесі навчання тощо), інтенсивності цього використання (середня кількість годин, які проводить студент (учень) за комп'ютером в мережі Інтернет на тиждень або в місяць), показників якості ліній доступу, а також можливості доступу до спеціалізованих освітніх мереж. Особливістю цієї системи показників є акцентуація уваги на якості доступу і можливості доступу до освітніх мереж. Одним з головних показників є швидкість надання послуг, які доступні між та у межах національних дослідницьких та освітніх мереж. Крім того, важливим індикатором розповсюдження ІКТ в освіті є частка викладачів, які використовують інформаційні технології (особливо Інтернет) для навчання дисциплінам, які не пов'язані з інформатикою.

ІКТ значно полегшують процес оволодіння знаннями, і це надає можливості для вдосконалення освітніх програм, покращення політики їх формулювання, виконання і розповсюдження. Нові комунікаційні технології повинні зменшити рівень відмежування та відкрити доступ до знань.

Простіше кажучи, поняття «електронна освіта» асоціюється з вищою освітою та з корпоративним навчанням, але електронна освіта охоплює

навчання на всіх його рівнях як формальних, так і неформальних, і використовує електронний зв'язок через Інтернет, Інтранет та Екстранет повністю або частково. Інші віддають перевагу онлайн-навчанням. Web- освіта є підвидом електронної освіти та відноситься до навчання, що використовує Internet-браузери (наприклад, Netscape та Internet Explorer).

Таким чином, ІКТ можуть допомогти розширити доступ до навчання. Вони є потенційно потужним інструментом для розширення можливостей освіти для груп, традиційно виключених з процесу навчання через культурні, соціальні, фінансові причини або причини браку часу і не мають можливості зареєструватися в навчальному закладі. ІКТ дозволяють навчатися у будь-який час, де завгодно. Однією з особливостей ІКТ є здатність поєднувати час і простір. ІКТ роблять можливим асинхронне навчання, або навчання, що характеризується затримкою в часі між наданням інструкції та її використанням. З використанням Інтернету та з наявністю різноманітних медіа-засобів навчальні матеріали тепер можуть бути доступні де завгодно та у будь-який час для необмеженої кількості людей.

Покращення якості навчання є проблемою, особливо під час розширення можливостей навчання технічними засобами. ІКТ можуть підвищити якість навчання кількома шляхами: через підвищення мотивації; полегшення оволодіння основними вміннями та через збільшення тренінгів викладачів.

Мотивацією до навчання виступає велика кількість різноманітних ІКТ, таких як відео, телебачення та програмне забезпечення інформації, що поєднують в собі текст, звук, переміщення зображення, які використовуються для забезпечення можливості вибору причини мотивації студента до процесу навчання. Полегшення оволодіння базовими навиками заключається у тому, що передача базових навиків та творчого потенціалу може бути полегшена ІКТ за допомогою тренування та практики.

Досвід показує, що відповідне використання ІКТ може прискорити парадигматичну зміну в педагогіці, що є основним стрижнем освітньої реформи ХХІ століття. Правильно розроблене і впроваджене в дію навчання на основі ІКТ може прискорити оволодіння знаннями та навичками і виступити безпосередньою мотивацією до навчання протягом життя.

Отже, інформатизація освіти—це процес інноватизації освіти, що орієнтований переважно на максимальний розвиток творчих здібностей і створення постійної мотивації до саморозвитку особистості

на основі добровільно вибраного шляху освіти та сфери майбутньої професійної діяльності в умовах розвитку інформаційного суспільства.

Освітня сфера відображає суспільну необхідність оптимального поєднання традиційних національних цінностей з інноваційними цінностями глобальної культури. Освіта повинна забезпечити не лише впровадження західних цінностей і розвиток глобальної культури, а й збереження автентичних цінностей кожної нації.

Компромісне узгодження загальнолюдських цінностей зі специфічно українськими має бути тим орієнтиром, на який скеровуватиметься глобалізаційні реформи в освітній сфері. Необхідно забезпечити оптимальний баланс між локальним і глобальним, щоб людина, формуючись як патріот своєї країни, усвідомлювала реалії глобалізованого світу, була здатна жити і діяти в ньому, нести свою частку відповідальності за нього, бути громадянином не тільки країни, а й світу.

Сутність сучасного процесу навчання складає не лише збагачення особистості певною системою знань і формування навичок практичної діяльності, а всебічна підготовка людини до життя в глобалізованому інформаційному просторі через створення рівних умов доступу до якісної освіти, забезпечення освіти впродовж життя, формування толерантного світогляду і дискурсного характеру взаємодії народів і культур.

Список використаних джерел:

1. Меламуд В. Э. Компьютер и педагогические технологии в современной школе / В. Э. Меламуд // Мир образования — образования в мире. — 2005 — № 3. — С. 201–205.
2. Навроцький О.І. Соціокультурні передумови й організаційні форми дистанційного навчання: західний досвід і перспективи вітчизняної вищої школи / О. І. Навроцький // Мультверсум. Філософський альманах. — Вип. 14. — 2004. — С. 192–198.
3. Новые информационные технологии в учебных заведениях Украины: материалы Междунар. конф. памяти проф. И. И. Мархеля, (21–26.06.2005). — Одесса: Астрро, 2005. — 318 с.
4. Полонский В. М. Образовательные ресурсы и возможности сети Интернет / В. М. Полонский // Мир образования — образование в мире. — 2006. — № 2. — С. 200–207.
5. Самусен Ф. Мобильные Интернет-технологии в обучении / Ф. Самусен // Освіта, культура, мистецтво в добу цивілізаційної глобалізації: матеріали міжнар. наук.

конф. / Харк. держ. акад. культуры.—Х.: ХДАК, 2007.—С. 237–238.

6. Keegan D. On Defining Distance Education / D. Keegan // Distance Education.—1980.—Vol. 1.—Р. 13–36.

Стаття надійшла до редакції 12.05.2014 р.

Кивлюк О. П. Информатизация образования в контексте свободы личности

Любой инновационный процесс требует умения владеть информационными ресурсами и коммуникационными технологиями. Проблема заключается не в том, чтобы владеть некоторым набором технологий, а в том, чтобы построить эффективную систему их использования в соответствии со стратегией и тактикой развития. Инновационное образование является моделью образования, ориентированной на максимальное развитие творческих способностей личностей, на создание мощной мотивации саморазвития индивида на основе сознательно избранной «образовательной траектории» (сферы, напрямую и последовательности образования, типа и вида учебного заведения, и тому подобное) и сферы профессиональной деятельности.

Ключевые слова: *инновационное образование, глобализация, информатизация, личность, информационно коммуникационные технологии, информационные образовательные технологии, непрерывное образование.*

Kyvliuk O.P. Education informatization in the context of personality freedom

Any innovation process requires acquirement of information resources and communication technologies. The problem is not how to master some set of technologies, and to build an effective system for their applying in accordance with the strategy and tactics development. Innovative education is a model of education for the full development of creative abilities of individuals to create powerful individual self-motivation from consciously chosen 'educational trajectory « (area, direction and coherence of education, type and kind of educational institution, etc.) and professional field.

Keywords: *innovative education, globalization, informatization, personality, information and communication technology, information technology education, continuous education.*

УДК 37.015.311

Отрешко В.*Кандидат педагогічних наук (м. Київ)*

ПРІОРИТЕТ ІНТЕЛЕКТУ, ОСВІТИ І КУЛЬТУРИ У СТРУКТУРІ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Розглядаються переваги інтелекту, освіти і культури в структурі українського державотворення.

Ключові слова: *інтелект, освіта, культура, державотворення.*

Постановка проблеми. У сучасному суспільстві базовим процесом життєдіяльності є формування людей з належним рівнем знань і системою життєвих цінностей. Це зумовлює зростання вимог до освіти. Її головні завдання – інтелектуалізація власного змісту, вивчення наукових засад формування інформаційної цивілізації, розвиток у людей практичних навичок використання нових інформаційних і комунікаційних технологій. Вирішуватися ці завдання мають на засадах дієвого гуманізму, спрямованого на розвиток інтелектуальних здібностей особистості як компетентного фахівця.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Проблемам розвитку інтелектуальної сфери значну увагу в Україні приділяють такі науковці як М. Пірко [1], А. Чорний [3], Л. Діденко [5], О. Чопик [8], З. Самчук [10] та інші. В. Пашков [2], Г. Михайлишин [4, 9], Г. Драйден [6], О. Пунченко [7], досліджували проблеми створення сучасної моделі інноваційної освіти. Ю. Сугрובה [18] розглядала негативні наслідки передачі культурно-просвітницьких, функцій приватним структурам. Шляхи розвитку політичної культури, культурологічної функції інтелекту розглядали у своїх працях С. Давидюк [11], Є. Федорова [13], М. Семенова [15], Н. Авер'янова [16], А. Зуєв [17] та багато інших науковців.

Метою статті є визначення шляхів розвитку інтелектуальної сфери суспільства в контексті використання культурологічної функції інтелекту в державотворчих процесах.

Виклад основного матеріалу. Освіта відіграє надзвичайне значення в інформаційному суспільстві, де особливо цінуються здібності окремих людей до інноваційних підходів у своїй діяльності, їх уміння

нестандартно мислити, здатність до оригінального вирішення проблем тощо. Проблема розвитку інтелектуальної сфери в період інформатизації навчання є однією з глобальних світових проблем, яка хвилює вчених, державних й громадських діячів різних країн, стурбованих необхідністю оновлення й реформування систем освіти.

Мова йде не про локальні вдосконалення окремих характеристик освітніх систем, а про гостру проблему освіти взагалі. Її ідеали, цілі, зміст, методи, технології наче втрачають усталеність, іноді радикально змінюючи полярність. Якщо до епохи інформаційної революції наука була орієнтована на збільшення та накопичення знань, то сьогодні вона значною мірою зосереджується на способах оволодіння накопиченим, одночасно визнаючи глобальну роль інформаційних технологій для свого подальшого розвитку [1].

Базовим процесом життєдіяльності глобального соціуму є процес формування людей з певною системою життєвих цінностей. Повнотою і системністю підготовки людини визначається доцільність, культуровідповідність її діяльності в особистісному, суспільно-політичному й соціально-виробничому просторах — діяльності, яка не порушує, а зміцнює інтереси глобального соціуму. У цих умовах освіта повинна бути комплексною, забезпечуючи людині максимальну волю при виборі системи цінностей і напрямків діяльності, при визначенні її особистісної, громадянської й соціальної позиції [2, с. 77].

Розвиток інформаційного суспільства зумовлює зростання вимог до самої системи освіти. Основне її завдання в сучасних умовах — пошук та розвиток потенційних здібностей і талантів, насамперед підростаючого покоління. Високотехнологічною країною може стати тільки така країна, яка створить максимальні можливості для реалізації творчих потенцій людини, зуміє поставити їх на службу суспільству [3, с. 87].

Одним з актуальних завдань сучасної системи освіти має стати інтелектуалізація її змісту, вивчення наукових засад формування інформаційної цивілізації, розвиток у людей практичних навичок використання нових інформаційних і комунікаційних технологій.

Водночас не варто ідеалізувати новітні тенденції розвитку системи освіти лише через їх новизну. Г. Михайлишин слушно застерігає: освітньому простору модерного зразку притаманні серйозні кризові явища, які слід враховувати, здійснюючи реформування вітчизняної освітньої системи. До них дослідниця відносить: — формування стійкої тенденції до широкого впровадження інновацій, відірваних від традицій української педагогіки та культури. Це призводить до того, що шкільна освіта

позбавляється своєї національної вкоріненості. Відбувається трансформація соціальних орієнтирів підрастаючого покоління (наприклад, ідеал співробітництва та колективізму змінюється насаджуванням культу лідерства й індивідуалізму, що веде до негативних наслідків у житті суспільства); — набуття освітою чітко утилітарної спрямованості на шкоду фундаментальності. Через прагматичний підхід до цілей і завдань освітнього процесу скасовується його культурологічна функція; — зміна підходу до формування особистості у зв'язку з вимогами ринку. На перший план виходять такі якості характеру, як підприємливість, вміння адаптуватися до мінливих умов ринку, законслухняність. Постійно робляться спроби адміністративно через модернізацію освіти впровадити нову систему цінностей, що, на думку ряду фахівців, призводить до підвищення нервово-психічних патологій у суспільстві та соціальної нестабільності [4, с. 418].

Визнаючи об'єктивну необхідність реформування сучасної освіти, водночас варто було б всебічно визначати перспективи і наслідки цього процесу. Зокрема, декларування сутності нової ноосферної цивілізації лише як епохи свободи, яка уможливило інтелекто-креативний розвиток людини [5, с. 44], залишає осторонь питання особистісної відповідальності за ті динамічні зміни, що відбуваються в сучасному інформаційному просторі. Свобода дійсно є необхідною умовою інтелектуального поступу людства, однак навряд чи можливо вважати її саму по собі єдиною достатньою умовою такого поступу.

Не виглядає прийнятною в якості перспективи розвитку освітньої системи вітчизняного суспільства жорстка дихотомія, яку пропонують Г. Драйден і Дж. Вос: «...Для тих, хто володіє новими знаннями — світ можливостей, для решти (в час, коли руйнується стара система і зникають старі місця праці) безробіття, злидні й безвихідь» [6, с. 35]. У реальних умовах розвитку сучасного українського суспільства подібне протиставлення лише поглиблюватиме кризові явища в соціумі. Натомість, здійснюючи освітню політику, варто підкреслювати, що нові знання (як відповідні можливості) є доступними всім громадянам — і доцільно не лише декларувати таке право, а й турбуватися про його забезпечення на загальнодержавному рівні.

У сучасній освіті, як вказує О. Пунченко, виявляють себе дві прямо протилежні тенденції: зниження можливостей (матеріального характеру) на отримання якісної вищої освіти — і прагнення до розширення гуманізації соціуму. Зниження можливості отримання якісної освіти, занепад набуття фундаментальних основ знань у ВНЗ — це спонтанно

зростаючий процес деінтелектуалізації, декультуризації, десоціалізації, моральної деградації, посилення нігілізму в суспільстві. Проблема в тому, що на початку третього тисячоліття, з його невичерпним потенціалом технічного прогресу, освіта стикається з реальними перспективами свого однобічного розвитку (зокрема, абсолютизацію значення інформаційно-комунікаційних технологій не можна не оцінити як новий варіант технократизму). Духовна синергія в освіті виявляє її позитивну складову, що дозволяє значною мірою уникнути песимістичних висновків в оцінці загальних перспектив освітнього розвитку. Це—напрямок гуманізації освіти і самої людини. Гуманізація стихійно виявлялася в суспільних відносинах, освіті й інтеракціях людей протягом усієї історії, закріплюючись у нормах моралі, права, культури. Становлення ж інформаційної цивілізації потребує формування наукового знання на основі практично дієвого гуманізму [7, с. 18–19].

Тож не є випадковим те, що у програмі інтелектуалізації суспільства значна роль відводиться освіті молодого покоління. Нині, коли загострилися небачені раніше всеосяжні, глибинні проблеми втрати духовності, моральності, людяності в контексті грандіозних глобально-трансформаційних процесів, які переживає наша держава, стає вкрай необхідною інноваційна система навчання та виховання учнів і студентів. Як зазначає О. Чопик, ідеалом виховання є гармонійно розвинена, високоосвічена, соціально-активна, національно свідомою людиною, яка наділена глибокою громадянською відповідальністю, здоровими інтелектуально-творчими, фізичними і духовними якостями, родинними та патріотичними почуттями, працьовитістю, господарською кмітливістю, підприємливістю, ініціативою [8].

У який же спосіб можливо наблизитись до такого ідеалу? На думку Г. Михайлишин, стратегічний напрям сучасної освіти полягає у формуванні всебічно розвиненої особистості, яка буде застосовувати здобуті знання не лише у своїй подальшій професійній діяльності, але й постійно оновлювати та поповнювати їх. Важливо бути не лише кваліфікованим фахівцем, але й, передусім, компетентним. Компетентний фахівець відрізняється від кваліфікованого тим, що він не лише володіє певними знаннями, уміннями та навичками, що необхідні для його плідної професійної діяльності, але й реалізує їх у своїй роботі; завжди саморозвивається та виходить за межі своєї дисципліни; вважає свою професію великою цінністю. У наш час потреба в компетентності є найголовнішою ознакою та потребою кожної людини [9, с. 53].

Отже розвиток інтелектуальних здібностей постає фундаментальною характеристикою навчання, спрямованого на підготовку компетентного фахівця. На думку З. Самчука, навчання, спрямоване на розвиток інтелектуальних здібностей, передусім розвиває спроможність учня отримувати об'єктивне знання про дійсність. Йдеться про те, щоб суб'єкт навчального процесу оволодів способами пошуку істини, а не був пасивним споживачем інформації. Таке навчання слугує світоглядним орієнтиром, аби учень досягнув дійсність в істинному, а не віртуальному, фальшованому вигляді. Воно також підводить до розуміння теоретичних і практичних проблем буття та мислення в їх єдності [10, с. 7].

Складовою становлення інтелектуально розвиненої особистості, яка здатна до свідомого вибору життєвих цілей в умовах постійних змін, спричинених невпинним поступом інформаційної цивілізації, є політична освіта. Як зазначає С. Давидюк, необхідність розвитку політичної культури зумовлена тим, що молоді люди відстоюють свій професійний вибір у суперечливому, невлаштованому суспільстві, сповненому невизначеності, соціальних контрастів, в умовах якого утруднюється вибір життєвих (і тим більше — політичних) орієнтирів. Програма розвитку політичної культури студентської молоді передбачає розв'язання таких завдань: — розширення політичної свідомості: усвідомлення різних аспектів політичної культури, ускладнення категорій аналізу політичної культури, активізації рефлексії суб'єкта в ситуації вибору (когнітивний компонент); — робота над усвідомленням варіантів своєї поведінки в контексті політичної культури, цілеспрямована Я-ідентифікація при здійсненні вибору позиції або варіанту поведінки в умовах навчального завдання (когнітивний компонент); — формування позитивного ставлення до себе як суб'єкта соціальної та політичної позицій, підвищення цінностей суспільного й політичного характеру в рейтингу особистих цінностей (емоційний компонент); — розширення репертуару політичної поведінки, розвиток моделей політичної поведінки в контексті політичної культури (поведінковий компонент); — формування навичок сприйняття та розуміння життєвої перспективи, постановки власних професійних і інших особистих цілей, спираючись на категорії політичної культури (часовий компонент); — проектування своєї майбутньої поведінки в контексті політичної культури та створення перспективи власного майбутнього, враховуючи варіанти свого можливого вибору (часовий компонент) [11, с. 110–111].

Запропонована програма є одним із перспективних варіантів реалізації гуманістичних ідей сучасної політичної освіти (і ширше— освіти загалом). Її стратегічна мета полягає в утвердженні інтелекту як провідної характеристики людського життя, яка водночас не може бути зведена лише до величезного масиву інформації поза усвідомленням, ціннісним осмисленням її змісту і значення.

Освіта, як наголошує І. Іоненко, передусім має культивувати людяність. Дійсний раціоналізм водночас є гуманізмом, оскільки спрямований на розкриття світу як упорядкованої гармонійної цілісності. Він ґрунтується на розумних засадах, на визнання людини частиною цієї цілісності, яка володіє часткою вселенського розуму і тому здатна осягати закони цього світу, узгоджувати з ними свої дії з метою гармонізації власних відносин із навколишньою дійсністю. На жаль, у сучасній культурі (зокрема— західній) ідеї пріоритету особистого набули гіпертрофованого характеру, перетворюючи всі прояви суб'єктивного на своєрідну «священну корову» західної культури. У західних гуманістичних теоріях суб'єктивне почало зазіхати на розум, концентруючи увагу на виявах позасвідомого. Прибічники психоаналітичних теорій не просто стимулюють інтерес суспільства до них, а, проголосивши це справжньою увагою до суб'єкта, заклопотаністю його проблемами, насправді практично сакралізували ці прояви, зробивши їх своєрідною модою, що претендує на нестандартність, оригінальність, нехтування раціоналістичних традицій. Внаслідок цього навіть найпотворніші вияви особистого (аж до реалізації тваринних інстинктів і бажань) претендують на статус таких, що не можуть бути піддані критиці, оскільки вони нібито не підлягають раціональному оцінюванню. Втрата пріоритетних позицій розуму в масовій свідомості призвела до поширення низького в культурі: літературі, мистецтві, навіть у філософії [12, с. 61–62]. Доводиться констатувати, що подібна ситуація притаманна й сучасній вітчизняній культурі доби постмодерну, представники якої у своїх творах у багатьох випадках ігнорують значення інтелекту.

Саме тому *залучення людей до культури* може бути визначене як один із головних напрямів повернення інтелекту в державотворче поле України. У більш широкому контексті процес залучення людей до культури має не лише державотворче, але й загальносоціальне значення, оскільки людина як об'єкт духовної культури у своїх інтересах, цінностях, орієнтирах, потребах, вчинках відображає рівень духовної культури суспільства, в якому вона живе. Водночас, залучення до духовної культури розвиває духовні потреби, формує інтелекту-

альні, естетичні інтереси людини, відображає внутрішнє багатство, ступінь духовної зрілості, тобто ті якості, які характеризують духовну особистість—суб'єкта культури. Є. Федорова звертає особливу увагу на розвиток таких духовно-психічних процесів людини, які передують власне інтелектуальній діяльності.

Йдеться про сприймання, уявлення, увагу, настанови, пам'ять, рефлексію. У навчальному процесі вони залишаються поза межами методики формування розумових дій, проте розумова діяльність починається саме з них. Вона починається зі сприймання, співвіднесення (зіставлення) нових знань із власним тезаурусом, з'ясування подібності і відмінності нової та старої інформації, виокремлення сфери розбіжності, спроб розв'язати виниклі суперечності через аналіз понять, їх зв'язків, спричиняє доповнення або переструктурування наукового тезаурусу, яке здійснюється через логіку, рефлексію й евристику мислення [13, с. 372].

Зазначені механізми розумової діяльності відіграють провідну роль у залученні людей до культури і відповідно створюють умови для повернення інтелекту в державотворче поле України. На цьому шляху слід уникати духовних помилок. Духовна помилка—це не економічний чи політичний прорахунок, не слабкість у знанні математики або риторики, це—помилка цивілізаційна, що виникає як наслідок ігнорування історичної традиції, нерозуміння того зв'язку, який існує між історичним минулим, сьогоденням і майбутнім даної цивілізації. На думку В. Пашкова, інтелекту українського суспільства притаманні два види духовних помилок:—помилка «критичного розуму»—прагнення негайно усунути в житті суспільства все, що здається невідповідним вимогам чистого розуму. Для критичного розуму характерні безкомпромісність і моральна нещадність, він набуває рис архетипу перебудови в українській самосвідомості. Зокрема, так звані «реформи» 90-х років ХХ століття, у яких проявилися тенденції своєрідного поєднання устремлінь номенклатури з дисидентством, визначили неминучість розпаду системи державного управління, політику обвальної приватизації, радикальної лібералізації цін і різкої соціальної диференціації, що призвело до глибокої соціально-економічної кризи в Україні;—помилка «пророчої парадигми». У релігійній свідомості пророча парадигма вважається наслідком одкровення. Український інтелектуалізм убачає в парадигмі пророчого мислення три основні ланки: джерело абсолютної істини (західний інтелектуальний авторитет); посередник—це пророк, який довідався про істину (український інтелектуал, залучений до абсолют-

ного знання); народ, спраглий дізнатися істину (профанна маса, якій недоступне першоджерело абсолютного знання).

Сумарним наслідком духовних помилок в Україні стає її відтворення як порожнього цивілізаційного простору. Презирливе ставлення до власної країни, періодична зміна стратегічних орієнтацій — ці позиції інтелектуальних еліт України сприймаються на Заході прихильно [2, с. 80].

У зв'язку з цим варто приділити особливу увагу проблемі залучення людини (передусім — молоді) до цінностей вітчизняної культури, що має сприяти поверненню інтелекту в державотворче поле України. Українська традиційна народна культура є ядром національної культури й важливим чинником формування національної ідентичності. Стійкість і стабільність традиційних цінностей пов'язана з тим, що вони засвоюються з досвіду не одного попереднього покоління та можуть переходити до поколінь наступних.

Безумовно, цінності певним чином змінюються разом із суспільними трансформаціями, причому важливого значення набуває їх моральна складова. Зміни, що відбуваються в соціально-політичному, економічному та культурному житті України, актуалізують проблеми виховання молодого покоління на нових соціальних і національно-культурних засадах [14].

У сучасному українському суспільстві динаміку ціннісних орієнтацій визначає дисбаланс між матеріальними та духовними цінностями (це притаманно для всіх суспільств, що трансформуються), відбувається переосмислення усталених норм і цінностей. Цей дисбаланс пояснюється передусім такими чинниками, як ринкові перетворення в економіці, трансформації відносин власності, зміна соціальної структури суспільства, збідніння значної частини населення, відносно нова європейська ідентичність, ідеологічна багатовекторність і різноспрямованість українського суспільства.

На тлі загального домінування ірраціоналізму у світогляді суспільства, експансії масової комерційної культури, насадження психології споживачтва, переорієнтації на прагматичні цінності, відсутності цікавості до моральних і духовних надбань відбувається деградація суспільства, примітивізація смислу людського буття, навіть недооцінювання людського життя. Це, у свою чергу, стимулює асоціальні і протиправні форми самореалізації особистості — алкоголізм, наркоманію, простицію, злочинність, обумовлює масове поширення містичних вчень,

нетрадиційних культів, які є реальною загрозою для фізичного здоров'я та духовного розвитку молодого покоління [15, с. 30].

Отже утвердження інтелекту як провідного засобу подолання цих негативних явищ передбачає урахування реальних соціокультурних відносин та їх корекцію особливо серед молоді. Дослідження засвідчують існування двох основних видів соціокультурних зв'язків у сучасному молодіжному середовищі. Перший поки ще спирається (щоправда, дуже слабо) на традиційні культурні інтереси й потреби молоді, використовує соціальний досвід виживання, котрим багата історична традиція нашої держави. Другий - пов'язаний із появою модернізованих культурних зв'язків як особливого виду соціокультурних відносин, пристосованих до нових умов життя, в обставинах поступової втрати культурних традицій. На їх розвиток вплинула нова масова культура, а також культурна експансія ззовні.

Специфіка масової культури пов'язана з її загальнодоступним характером. Така доступність всім, зазначає А. Зуєв, набувши зрештою знаково-інформаційної форми, призвела до цивілізаційної ситуації, у якій кожен із нас може уявити себе всемогутнім, насправді будучи абсолютно нездатним до жодної культурної дії. Людина, виробляючи та маніпулюючи інформацією, із задоволенням перебуває у стані самоомани, вважаючи таке продукування за творчість, а його результати — за наслідки своїх духовно-культурних прагнень і зусиль.

Сучасна масова культура стала всеосяжним явищем, яке здатне залучати будь-що до своєї інформаційної матриці. В інформаційній цивілізації будь-які зміни у виробничій, соціально-економічній, політичній, розважальній сферах насправді не несуть жодної новизни: адже вони змінюють не сутність, а лише знакову форму. Такі зміни, з одного боку, задовольняють (нехай навіть в ілюзорній формі) прагнення людини до руху, а з другого — не загрожують цивілізаційному функціонуванню, не змінюючи його внутрішню сутність [16, с. 130–131].

Відмова держави від традиційних культурно-просвітницьких, просвітницьких, соціальних функцій, передача цих функцій, прав та відповідальності в інші руки (приватним підприємцям, закордонним інститутам, фірмам, суспільним організаціям), фактична відмова від функцій контролю за діяльністю цих нових утворень призвели, як стверджує Ю. Сугрובה, до швидкої втрати самих цих культурних цінностей і завоювань, до девальвації їх у свідомості молоді, деінтелектуалізації нових поколінь, заміни в їх свідомості справжніх цінностей уявними.

Фактично, вже зросло ціле покоління молодих людей, частково чи повністю позбавлених соціально-культурних коренів, відірваних від живого, питомого середовища національної культури, місце якої заповнене і продовжує заповнюватися гіршими зразками ерзац-культури. З іншого боку, структурні й інституціональні переходи, зміни в переконаннях різних поколінь, статусних груп, суб'єктів політичних інтересів здатні викликати як руйнування, так і відродження суспільства на нових ціннісно-розумових, економічних, політичних, духовних засадах.

У час, коли соціальні відношення у своєму об'єктивному розвитку утворюють основу для поділу суспільства, саме культура, фундаментальні загальнолюдські й національні цінності постають, відповідно, духовним джерелом і механізмом суспільної інтеграції [17, с. 325].

Висновок. Процеси розвитку інформаційної цивілізації актуалізують осмислення проблеми інтелекту, поглиблюючи й урізноманітнюючи зміст цивілізації. Інтелект постає інтегральною характеристикою сучасного суспільства, що може бути одночасно визначеним як мета і засіб державотворення. Його зміст як основного чинника розвитку постіндустріальної цивілізації визначається наданням людині умов для творчості, вдосконаленням навколишнього середовища, постійним освоєнням нової інформації, що в умовах інформаційної революції постає невичерпним джерелом нових знань. Інтелект перетворюється на провідний ресурс державного будівництва.

Список використаних джерел:

1. Пірко М. В. Розвиток інтелектуальної сфери в процесі інформатизації навчання / М. В. Пірко.—Режим доступу: www.psy-science.com.ua/department/texty/konf0902/pirko.doc.
2. Пашков В.В. Ідеологія сучасної безперервної освіти / В. В. Пашков // Грані.—2012.—№4 (84).—С. 77–81.
3. Чорний А. В. Державне управління інноваційним відтворенням інтелектуальних ресурсів / А. В. Чорний // Актуальні проблеми економіки.—2010.—№12 (114).—С. 82–90.
4. Михайлишин Г. Філософський аналіз кризових явищ у сучасному освітньому процесі / Г. Михайлишин // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».—2012.—Вип. 26.—С. 417–423.
5. Діденко Л. В. Інтелекто-креативні перетворення у виш-освіті: виклики майбутнього і відповіді сучасності / Л. В. Діденко, В. І.

- Кондрашова-Діденко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. — 2012. — Військово-спеціальні науки. — Вип. 28. — С. 44–46.
6. Драйден Г. Революція в навчанні / Г. Драйден, Дж. Вос; пер. з англ. — Львів: Літопис, 2005. — 542 с.
 7. Пунченко О. П. Інституціональна сфера освіти та її функціональна спрямованість / О. П. Пунченко // Гуманітарний вісник З ДІА. — 2011. — №45. — С. 12–20.
 8. Чопик О. Я. Гуманізація освіти та інтелектуальний потенціал суспільства [Електронний ресурс] / О. Я. Чопик. — Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/intelekt/2008_6/48.pdf.
 9. Михайлишин Г. Й. Актуальні проблеми створення сучасної моделі інноваційної освіти в Україні / Г. Й. Михайлишин // Грані. — 2012. — №9 (89). — С. 51–55.
 10. Самчук З. Концептуальні пріоритети науково-освітньої сфери як елемент системи суспільної модернізації / З. Самчук // Філософія освіти. — 2010. — №1–2 (9). — С. 7–30.
 11. Давидюк С. Програма розвитку політичної культури студентів університету: теоретичні основи / С. Давидюк // І Всеукраїнська науково-практична конференція «Психолого-педагогічні та політичні проблеми у трансформаційних процесах українського суспільства». Матеріали конференції. — Кременчук: КрНУ, 2012. — С. 110–111.
 12. Ионенко И. Р. Рационализм—это гуманизм / И. Р. Ионенко // Интелект. Особистість. Цивілізація. — 2009. — Вип. 7. — С. 56–64.
 13. Федорова Є. В. Зв'язок інтелекту та духовності як основа професіоналізму майбутніх фахівців / Є. В. Федорова // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПНУ. — 2011. — Т. XIV. — Ч. 2. — С. 367–373.
 14. Семенова М. О. Залучення молодших школярів до цінностей української традиційної народної культури [Електронний ресурс] / М. О. Семенова. — Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pfto/2010_10/files/p1010_48.pdf.
 15. Авер'янова Н. Сучасне студентство у контексті формування національної еліти України / Н. Авер'янова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. — 2010. — Українознавство. — Вип. 14. — С. 30–32.

16. Зуєв А. В. Феномен залучення до масової культури / А. В. Зуєв // Філософські науки. — 2009. — Вип. 1. — С. 129–135.
17. Сугрובה Ю. Ю. Переваги молоді в соціокультурному просторі України / Ю. Ю. Сугрובה // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — 2010. — Вип. XXVIII. — С. 323–326.

Стаття надійшла до редакції 22.06.2014 р.

Отрешко В. Приоритет интеллекта, образования и культуры в структуре украинского создания государства.

Рассматриваются преимущества интеллекта, образования и культуры в структуре украинского создания государства.

Ключевые слова: *интеллект, образование, культура, создание государства.*

Otreshko V. Priority of intellect, education and culture in the structure of ukrainian state formation

Advantages of intellect, educations and cultures in the structure of Ukrainian creation of the state, are examined in the article.

Keywords: *intellect, education, culture, creation of the state.*

УДК: 1 (821.133.)

Бондарчук Б. Г.*Аспірант Інституту вищої освіти НАПН України*

ІДЕЙНІ КОНТЕКСТИ ПОЯВИ ФОРМАЛЬНОЇ ШКОЛИ В ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТІ

Сто років від початку історії формальної школи, що святкуються у цьому році, дата досить умовна. Тому що визначити той момент, коли зародилися перші ідеї-провісники формального течії досить складно. Мета даної статті — дослідити ідейний контекст, який передував появі формалістів, згадавши про Платона, Аристотеля, Гербарта, Гумбольдта, Морісі Дені і Потебню.

Ключові слова: *Російська формальна школа, Гумбольдт, Потебня, Шкловський, сто років формальній школі, ідейний контекст виникнення формалізму, форма мови*

Минулого року весь світ святкував сто років доповіді Віктора Шкловського «Місце футуризму в історії мови», яка була прочитана у грудні 1913 року у петербурзькому кабаре «Бродяча собака». Ця доповідь ознаменувала початок формальної школи, що з часом вплинула на безліч академічних дисциплін і у своєму розвитку привернула до себе увагу і істориків, і соціологів, і антропологів, і культурологів, що постійно повертаються до її ідей з новими трактуваннями, дослідженнями і відкриттями. Серед близьких мислителів, опонентів, дослідників і послідовників школи ми знаходимо імена Михайла Бахтіна, Льва Виготського, Павла Флоренського, Сергія Ейзенштейна, Юрія Лотмана, Володимира Топорова та ін. Концепції, що породжував і породжує формалізм, і науково-дослідницький простір навколо нього, продовжують надихати світову гуманітарну науку на нові дослідження і сьогодні.

Шкловський, як майбутній засновник школи, проголосував реформи словесності у зв'язку з літературознавством, що означало вивчення словесного тексту як такого [10]. Альтернативний підхід до слова став своєрідним вибухом у тогочасному філологічному просторі і спричинив як схвальні овації, так і палкі дискусії. Проте, звичайно, Шкловський не був піонером цих досліджень. Спроба переосмислити погляд на витвір

мистецтва і творчість вперше простежується ще у античній грецькій філософській традиції. Платон висунув ідею про те, що *eidos* (форма) об'єкта включає в себе ще і її сприйняття, у тому числі і чуттєве [7]. Аристотель, в свою чергу, розмірковував з приводу форми як суті буття речей і форми, яка є і не якість, і не кількість, і не відношення, а те, без чого немає речі [1]. Продовжуючи цю думку, митець-постімпресіоніст Моріс Дені у своїй статті «Визначення неотрадиціоналізму» писав, що живописне полотно це, по суті, не більше ніж «пласка поверхня, у певному порядку покрита фарбами» [13]. Дені також заявляв, що задоволення приносить не стільки предмет, що зображується, скільки сам по собі процес його відображення у мистецтві, скульптурі або просто малюванні.

Це той фон, на якому і з'являється передчуття формалізму. Контекстуальність, що надає сприйняттю осмисленості, зіграла у цьому свою роль. Незважаючи на те, що у душі формалізму відкидати контекст як такий, його власний розвиток—це частина історичного і культурного процесу, літературно-художнього і соціокультурного контексту. Звичайно, ставлення формалістів до себе як до частини майбутнього, як до новаторів, мало місце бути, проте формалісти були частиною свого покоління, що виховувалося на традиціях психологізму, і не могли залишитися поза цим [9, с. 27].

На той час, у другій половині XIX сторіччя, психологізм був на стадії бурхливого розвитку. Корінням з Англії, він отримав свій розвиток в першу чергу в Германії. Саме там, під впливом Гербарта [6, с. 85] і Гумбольдта—з його мовними концепціями [4]—настав час серйозного розвитку гуманітарних наук. І якщо Герbart розвивав концепції, пов'язані з психологізмом, і ставився до психології як основи для розуміння всіх інших наук, то Гумбольдт досліджував значення мови.

Мова—необмежена діяльність духу, що прагне перетворити звук у висловлення думки. Мова не тільки динамічна, але й активна—вона знаряддя розумової діяльності. Гумбольдт ставив питання про взаємозв'язок мови і «народного духу», національної самосвідомості, тому що «національний характер мови полягає в особливому поєднанні думки зі звуком». Національна природа мови—це те ідеальне, що перебуває «в розумах і душах людей». Причому це ідеальне не загальнолюдське (логічне) і не індивідуальне (психічне), а загальнонародне мовне мислення. Відомі його слова: «*Мова народу є його дух, і дух народу є його мова*». Хоча тексти створюються окремими людьми, але їм передуює мова, створена народом. Але не тільки народ створює

свою мову. Мовне мислення стає третьою силою — мовною свідомістю. Ця сила підпорядковує собі людину, поки він знає лише одну мову, мислить крізь призму однієї, рідної мови. Гумбольдт стверджує: *«Кожна мова описує свій народ, якій належить, коло, з меж якого можна вийти тільки в тому випадку, якщо вступаєш в інше коло»*. Гумбольдт вважав, що мова, хоча й пов'язана з діяльністю народу і його мисленням, має свою специфіку і відносну самостійність, стійкість. Мовна діяльність і мова взаємопов'язані, але не тотожні. Мова відтворюється, мова різноманітна. Форма мови — постійна, її прояви — різноманітні. Та найголовніша для нашого дослідження його таке висловлення: *«Мова є формою і, нічим більше, крім форми»*.

Форма, за Гумбольдтом, володіє трьома властивостями:

а) форма мови — постійна і однакова діяльність духу, що зводить артикульований звук до рівня вираження думки;

б) форма мови виявляється в тому, що мова — це не агрегат слів, а система;

в) форма мови — єдність двох формальних планів — матеріального і ідеального, внутрішньої і зовнішньої форми. Зовнішня форма — матерія мови, його звукова система, а також граматичні та етимологічні форми. Внутрішня форма — організація мовних структур, спосіб об'єктивації думки в мові, вираз народного духу. Форма надає мові стійкість [5].

Разом з цим Гумбольдт вивчав мистецтво як один із шляхів до розуміння законів, які визначають розвиток духу, в той час як дослідження мови стало тим, що відкрило двері для розуміння і розвитку нових течій в інших дисциплінах. Таким чином, в мовознавстві головним поштовхом розвитку стало розуміння нерозривному зв'язку мови і мислення [3, с. 9]. Під цим впливом мова стала сприйматися не як «обгортка» для думки, а як її безпосередній прояв і єдино можливий у деякому сенсі інструмент.

Продовжуючи цю думку, неможливо оминати фігуру Потебні. Він і його школа ставилися до мистецтва в цілому і до поезії зокрема як до результату мислення образами. У Потебні художній образ в першу чергу відповідає внутрішній формі слова, а не чуттєвому образу; при цьому він виходить з положення про традиційне трактування образу як основи мислення. У даному контексті відбувається архетипізації образу — «художній образ, знаходячись в хвилину створення у дуже тісному колі чуттєвих образів, одразу стає типом, ідеалом» [8]. Так само, єдиний чільний образ розвивається в комплексний художній твір, як і чуттєвий образ трансформується в складне речення.

Думка про образ як основний елемент послужила орієнтиром для численних гуманітарних досліджень цього і наступних періодів. Вплив цієї передумови простежується в живописі, мистецтві, поезії, соціології і т. д. Засумнівавшись у тому, що чуттєвий образ відіграє чільну роль у творчому процесі, формалісти тим самим пішли проти не тільки літературознавчої традиції, а й домінуючих у той час психологічних стереотипів — а отже, здійснили вплив на гуманітарні науки в комплексі.

Таким чином, на рубежі століть виникло місце для гострої полеміки навколо питання образності мислення, з усіма контекстами і темами, які випливають з нього. Пішовши далі послідовників Потебні, формалісти запропонували нову парадигму, вмонтувавши в неї значущість художнього образу, але не обмежуючись цими уявленнями, а використовуючи їх лише як частину куди більшого комплексу. Явна образність, таким чином, представляється як ланка нижчого порядку в складному ланцюзі художнього процесу. Формалісти закликали до переходу з цієї більш примітивної шаблі до вивчення більш складних і менш виразних складових. Зміни, що відбулися в психології, зробили свій вплив і на філологію. Образам, запропонованим Потебнею, Шкловський протиставляє «звукові плями», які є вихідною точкою в поетичному процесі. «...Вірші наявні в душі поета у вигляді звукових плям, що не вилилися в слово. Пляма то наближається, то віддаляється, і нарешті висвітлюється, збігаючись із співзвучним словом. Поет не наважується сказати «зарозуміле слово», звичайно зарозумілість ховається під виглядом якогось змісту, часто оманливого, уявного, такого, що і поетів змушує потім зізнатися, що вони самі не розуміють змісту своїх віршів» [11, с. 340].

Користуючись принципом відсторонення, Шкловський пропонує наступний погляд на мистецтво: «Мистецтво є спосіб пережити створення речі, а створене в мистецтві не важливо» [12]. Поетична образність ґрунтується швидше на технічних прийомах з метою створення максимально сильного враження; тобто, мова йде про розподіл образів в особливому порядку, а не про їх безпосереднє створення.

Тому попри досить коректне враження, що російська формальна школа була в основному оригінальним явищем і не мала аналогії в західноєвропейському літературознавстві, не можна не відзначити, що тут мали місце і загальні тенденції, і певні збіги: позитивізм як методична основа вивчення мистецтва, розуміння мистецтва як «іманентного ряду», що розвивається за своїми внутрішніми законами, або, за формулою Генріха Вельфліна, «історія мистецтва без імен» [2].

До 1917 року в російській науці методика формального (чисто технічного) вивчення словесного мистецтва була представлена роботами символістів— Андрія Білого, Валерія Брюсова, В'ячеслава Іванова, а також акмеїстів. «Формальна школа» в цілому і ОПОЯЗ зокрема прагнули подолати обмеженість подібного наївного формалізму. Першою публікацією опоязовської напрямки з'явилося есе Віктора Шкловського «Воскресіння слова» у 1914 році.

Російська формальна школа займає особливе місце в історії особливого періоду культури—90-х рр. XIX ст.—початку 30-х рр. XX ст.—періоду складності, проміжку-переходу між двох відносно стабільних епох: російської класичної культури другої половини XIX ст. і радянської «класичної» (тоталітарної) культури. Перші спроби змінити сформований порядок розвитку і функціонування гуманітарних наук були зроблені символістами, і видатна роль в цьому Андрія Білого настільки ж незаперечна, наскільки і внесок Вяч. Іванова і Мережковського в проблематику філософії культури. Однак реальна і успішна зміна традиційного мистецтвознавства відбулося в результаті дії двох факторів: матеріалів і методів нової лінгвістики (ОПОЯЗ),—з одного боку, і нова літературно-художня практика (футуристично орієнтовані Шкловський, О. Брик, Ейхенбаум)—з іншого. Теоретичні досягнення мовознавців (де Сосюра, І. АБодуена де Куртене, пізніше Трубецького), переосмислення праць філологів Веселовського і Потебні, а також роботи теоретиків мистецтва (Вельфлін, О. Вальцель) зробили це можливим. Видатна роль у розвитку російської формальної школи належить різнобічній особистості Тинянова.

В цілому постановка питання про системність і внутрішню закономірність співвідношення елементів і їх еволюції в межах одного культурного ряду (в даному випадку літературного і кінематографічного) вельми плідна в культурологічному відношенні, так як таке занурення в автономію явища дозволяє вибудовувати методологію, яку можна перенести на об'єкти інших культурних рядів, а на практиці культурної діяльності перетворюється у можливість вирішити ряд істотних проблем, запропонувати конструкції реальних культурних проєктів (художніх творів, освітніх та культурно-просвітницьких систем, організації культурної діяльності).

Зовсім новим внеском російської формальної школи у культуру стали притаманні їй особливі тону і налаштованість—важливий фактор, що формує своєрідний стиль, який відчувається в працях її представників: дух романтично-піднесеної майстерності, дух єднання

у оптимістичних пошуках, вельми новий щодо класичної культури. З відчуттям властивого цьому стилю духу незалежності, солідарності, майстерності і особливого щастя свідомості свого дару пов'язані і риси легендарності в сприйнятті значення російської формальної школи в історії української культури ХХ ст., що проявилися пізніше і що зберігаються донині у вигляді особливої до неї поваги.

З чого ж виник ОПОЯЗ? Йому передувало виникнення в Москві восени 1914 року студентської групи для вивчення лінгвістики і для аналізу віршів; це і був (згодом настільки прославився) Московський лінгвістичний гурток. Його перше засідання відбулося в березні 1915 року. Чому цих лінгвістів цікавила поезія? Тому що в ній найбільш чітко проявляється фіналізм, співвідношення між засобами і цілями. Центральним питанням було не «чому?», а «як?» Мова служить визначеним цілям. Помітну роль в гуртку грав Роман Якобсон.

Таким чином, появі та розвитку російського формалізму передували цілий ряд передумов і явищ, — звичайно, наразі вдалося висвітлити тільки деякі з них, — що поступово формувалися на складному полі розвитку гуманітарних наук кінця ХІХ сторіччя. Те, про що розмірковували ще Платон і Аристотель, вийшло на перший план мистецьких дискусій на зламі сторіч. Ідеї Гербарта і Гумбольдта також почали отримувати поширення, захоплюючи все більше і більше послідовників. Серед них — поширення ідеї психологізму, що вплинуло на цілий ряд наукових дисциплін. Відчуття необхідності у зміні вектору в гуманітарній думці тієї епохи призвело до того, що формалісти відкинули наступність і традиційність на користь реформаторського і бунтарського підходу, запропонували системний погляд замість продовження прямокутника по стежці, що вже стала тупиковою гілкою. Також важливо відзначити появу російського формалізму в непростий час — перехідний етап між стабільністю російської класичної культури ХІХ століття і радянською епохою. На цьому зламі головними рушійними силами у розвитку лінгвістики виступили, з одного боку, методи нової лінгвістики членів ОПОЯЗу і близьких до нього Л. Якубінського, Р. Якобсона, Е. Поліванова; а з іншого — нова літературно-художня практика більш футуристично орієнтованих В. Шкловського і О. Брика. Про це ми поговоримо у наступних дослідженнях.

Важливим надбанням російської формальної школи виявилася не тільки новизна теоретичних позицій для перших десятиліть ХХ століття, але і її вплив на інші сфери культурного процесу — зокрема, кіно і живопис. Завдяки внутрішній цілісності ідеології, запропоно-

ваної формалістами, культурна спадщина даного напрямку не зникла після розгрому ідей офіційною марксистською критикою, а отримало своє відродження і подальший розвиток у другій половині ХХ століття, наприклад, у структуралістських практиках.

Список використаних джерел:

1. Блинников Л.В. Аристотель о форме / Л. В. Блинников // Режим доступу: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/FilosPers/12.php
2. Вельфлин Г. Основные понятия истории искусств / Г. Вельфлин // Режим доступу: // <http://litext.narod.ru/texts/wolfflin.do>
3. Гумбольдт В. О мышлении и речи / Вильгельм фон Гумбольдт; научное эссе // Режим доступа: http://sprach-insel.com/index.php?option=com_content&task=view&id=70&Itemid=61
4. Гумбольдт В. О сравнительном изучении языков применительно к различным эпохам их развития / Вильгельм фон Гумбольдт; научное эссе // Режим доступа: <http://falsefriends.ru/willhelm-von-humboldt.htm>
5. Ждан А. Н. История психологии: от античности к современности / А. Н. Ждан. — М.: Академический Проект, 2008. — 578 с.
6. Платон Государство // Режим доступа: <http://fibusta.net/b/175616/read>
7. Потенбня А. А. Мысль и язык / А. А. Потенбня; научное эссе // Режим доступа: http://philologos.narod.ru/potebnja/poteb_lth.htm
8. Светликова И. Ю. Истоки русского формализма / И. Ю. Светликова — Москва: Новое литературное обозрение, 2005. — 168 с.
9. Шкловский В. Б. Воскрешение слова / В. Б. Шкловский // Режим доступа: <http://philolog.petrsu.ru/filolog/shklov.htm>
10. Шкловский В. Гамбургский счет / В. Шкловский. — М.: Советский писатель, 1990. — 544 с.
11. Шкловский В. Искусство как приём / В. Шкловский // Режим доступа: <http://www.opojaz.ru/manifests/kakpriem.html>
12. Denis M. Definition of neotraditionalism / Moris Denis. научное эссе // Режим доступа до публікації: <http://lolaclairmont.wordpress.com/tag/neo-traditionalism/>

Стаття надійшла до редакції 017.05.2014 р.

Бондарчук Б.Г. Идеиные контексты появления формальной школы в литературоведении

Сто лет со дня начала истории формальной школы, которые празднуются в этом году, дата достаточно условная. Потому как определить тот момент, когда зародились первые идеи-предвестники формального течения достаточно сложно. Цель данной статьи — исследовать идейный контекст, который предшествовал появлению формалистов, говоря о Платоне, Аристотеле, Гербарте, Гумбольдте, Морисе Дени и Потебне..

Ключевые слова: *Русская формальная школа, Гумбольдт, Потебня, Шкловский, сто лет формальной школе, идейный контекст возникновения формализма, форма языка*

Bondarchuk B.G. Ideological contexts of establishment of the formal school of literary criticism

One hundred years since the birth of formal school celebrated this year is a quite conventional date. To determine the moment when the ideas of formal courses were first originated is almost impossible. The purpose of this article is to explore the ideological context that preceded the emergence of the formalists, talking about Plato, Aristotle, Herbart, Humboldt, Maurice Denis and Potebnya

Keywords: *Russian formal school, Humboldt, Potebnia, Shklovsky, one hundred years of formal school, ideological context of formal school birth, language forms.*

УДК 323.28

Побочий І. А.*Доктор політичних наук, завідувач кафедри філософії та політології
Національної металургійної академії України*

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ НАСИЛЬНИЦЬКИХ ТА НЕНАСИЛЬНИЦЬКИХ МЕТОДІВ ПОЛІТИЧНОЇ БОРОТЬБИ

Досвід політичної боротьби в історичній ретроспективі свідчить про різноманітний характер цього феномена. Це дає змогу виокремити насильницькі та ненасильницькі методи розв'язання політичних конфліктів, довести, що тероризм є крайнім, найбільш жорстким методом насильницької політичної боротьби. Сучасні глобалізаційні процеси спонукають ненасильство, яке поступово набуває статусу дієвих методів політичної боротьби.

Ключові слова: *насильницькі та ненасильницькі методи політичної боротьби; політичний тероризм; політичний конфлікт; процеси глобалізації.*

Постановка проблеми. Впродовж століть людство надавало перевагу насильницьким методам політичної боротьби. Про це свідчать численні війни та революції, які супроводжувались великими жертвами та стражданнями. Сучасні цивілізаційні процеси спонукали розвиток ненасильницьких форм боротьби, які набули статусу стратегії та ефективної техніки політичної боротьби, способу вирішення конфліктів, тактики посередництва. Все це свідчить про відкриття нової епохи, коли суспільна справедливість поєднується виключно з ненасильницькими методами вирішення різних суперечностей.

Виклад основного матеріалу дослідження. Досвід значної кількості успішних ненасильницьких дій показує виняткову потужність цих методів боротьби. Як свідчить сьогодні, ненасильницькі методи активно формують й міжнародні політичні реалії.

Методи політичної боротьби також можуть бути підставою її типологізації. Тобто її типи можуть бути виділені в залежності від того, які методи використовують супротивники по відношенню один до одного. Цей варіант типологізації уявляється як множинність варіантів, оскільки

існує не один, а декілька критеріїв для розрізнення самих методів боротьби. Вони можуть, наприклад, розрізнятися за характером засобів, за характером предметних, інституційних і знакових форм діяльності, які застосовують супротивники в ході та в цілях боротьби.

При такому підході може бути виділена політична боротьба, яка ведеться з використанням суто політичних засобів (політичних і політично-правових нормативів і процедур, можливих в межах діючої політичної системи і які складають її компоненти), і засобів неполітичних, а саме: — економічних засобів, якими володіють супротивники і які вони використовують не в економічних цілях, а в цілях політичної боротьби. Прикладами таких засобів є націоналізація або її загроза, економічна блокада, збільшення або зменшення мита, надання або припинення економічної допомоги, локаут, страйк; — ідеологічних, пов'язаних з використанням засобів пропаганди, інформації та масової комунікації для прямого або непрямого (наприклад, через суспільну думку) впливу на супротивника; — військових засобів, пов'язаних з застосуванням збройних сил, перш за все, армії, а також законів військового часу; — релігійних засобів, «золотий час» яких знаходиться, безперечно, в минулому, коли інтердикт, наприклад був досить дієвим засобом боротьби понтифіків проти світських правителів.

Зазначимо, що характер засобів, які використовуються в політичній боротьбі, зовсім не обов'язково співпадає з характером проблем, які через неї вирішуються. Власне політична боротьба настільки дозволяє використання економічних засобів (наприклад, страйки), наскільки й політична боротьба, яка ведеться з приводу чисто економічних питань, дозволяє застосування власне політичних засобів.

Зазначимо, що учасники реальних політичних зіткнень рідко обмежуються засобами якого-небудь одного порядку, хоча в конкретних ситуаціях один із них має перевагу майже завжди. Так, в ході очолюваного Шарлем де Голлем перевороту у Франції, який покінчив з Четвертою республікою, використовувались переважно політичні засоби. Військові засоби фігурували скоріш в якості загрози їх застосування. Не вирішальну роль відігравали і економічні засоби (національний страйк і масовий вивіз капіталу за кордон, якщо мати на увазі різні супротивні сили). В перевороті в Чилі 1973 року вирішальними були саме військові засоби. В державному перевороті в СРСР, відстороненні від влади президента М. С. Горбачова ГКЧП застосовувало також силові засоби. А прихід до влади Єльцина в серпні 1991 року здійснювався переважно політичними засобами, хоча військові засоби були присутні, але вони були скоріш балансом

між законною владою та ГКЧП і майже не застосовувались. Зазначимо, що учасники політичної боротьби зовсім не обов'язково користуються одно порядковими засобами, що пояснюється і різними для кожного з супротивників міркуваннями про ситуативну доцільність, і різною для них доступністю тих або інших засобів, серед яких, наприклад, є й такі, застосування яких складає виключно прерогативу держави.

В основі класифікації методів боротьби лежить також характер впливу супротивників один на одного. За цією ознакою методи політичної боротьби поділяють на насильницькі та ненасильницькі. При цьому звертаємо увагу на те, що сам термін «ненасильницькі» виглядає у сполученні з терміном «політична боротьба» дещо незвично. Але таке словосполучення може бути виправданим, враховуючи, що не в кожному протиборстві досягнення супротивниками своїх цілей супроводжується їх діями, спрямованими на послаблення політичного потенціалу один одного, і тим більше, діями, спрямованими на знищення один одного в політичному або фізичному розумінні. Наслідки голосування в парламенті, наприклад, які означають поразку певної партії або політичної сили, зовсім не обов'язково суттєво позначаються на її загальному рейтингу в суспільстві. Таке тим більше не відбувається, коли боротьба завершується або призупиняється через компроміс. Політичну боротьбу такого типу є доцільним позначити як боротьбу, яка ведеться ненасильницькими методами. На відміну від неї боротьба, яка ведеться насильницькими методами, обов'язково передбачає (як мінімум на рівні цілей) завдання супротивниками один одному більш або менш суттєвих політичних втрат, крайнім випадком якого є знищення супротивника як політичної сили (розпуск партії, її заборона тощо) або його фізичне знищення.

Конкретні насильницькі засоби та методи боротьби, як і ненасильницькі, надзвичайно різноманітні. Кожний з них має свої, лише йому властиві особливості та специфіку застосування. Розглянемо один з них — терор, що є найбільш крайнім, найбільш жорстким методом насильницької політичної боротьби. Йому властива, по-перше, превентивність насильницьких заходів, тобто є такі заходи, які торкаються не лише актуальних, але й потенційних супротивників, чії об'єктивні інтереси та об'єктивний стан у суспільстві розглядаються суб'єктом терору як потенційно небезпечні в тому розумінні, що здатні за певних умов подальшого розвитку подій, вигаданих або ж очікуваних даним суб'єктом, продукувати ворожі для нього цілі та дії. Наприклад, у істориків і нині немає будь-яких серйозних підстав вважати, що реально існувала змова проти царя Івана Грозного з боку його брата князя

Володимира, але саме його становище, як найбільш природної альтернативної для царя фігури, не могло не акумулювати навколо нього невдоволення опричиною і тому справжні наміри і вчинки не мали для Івана IV особливого значення. Князь загинув не за те, що він зробив, а за те, що міг зробити. Такі ж «противники по можливості» були записані в проскрипції Сулли. Саме їх, головним чином, мав на увазі і знаменитий декрет про «підозрілих» Великої французької революції.

Для терору властивим є також опосередкований характер насилля, насилля стосовно не самого противника (яке або в даний момент неможливе, або розглядається суб'єктом терору з якихось причин як недоцільне), а стосовно осіб, так чи інакше пов'язаних з ним, його родичів, друзів, союзників, однодумців. Такі репресивні дії мають на меті вплив на поведінку дійсного противника, паралізувати його ворожі дії, заставити його відмовитись від продовження боротьби на не вигідних для нього умовах. Найбільш розповсюдженим методом тут є захоплення заручників, доля яких стає залежною від дій противника. Цікавим прикладом опосередкованих репресій може бути також промова Сулли перед сенатом під акомпанемент криків воїнів-маріанців, яких убивали поблизу. І хоча диктатор запевнив сенаторів у їхній безпеці, мало хто з них повірив його словам. Паралізуюча атмосфера жаху і невпевненості за власну долю була створена [5, с. 144].

Опосередкованість терору проявляється і в тих випадках, коли його об'єктом є кількісно велика соціальна група або політична організація. Вибіркові репресії проти окремих представників групи мають на увазі всю групу. При цьому, чим більш випадковим і довільним є вибір конкретних жертв, чим менш прогнозована спрямованість терору, тим більш він є ефективним, тим сильніше вплітається страх у вчинки, висловлювання і навіть у спосіб мислення всієї групи, створюючи перешкоди для її консолідації та мобілізації сил. «Організоване панування страху завжди творило чудеса, — пише Стефан Цвейг, характеризуючи терористичні методи здійснення кальвіністської влади в Женеві, — ... Такий завжди дієвий терор з необхідністю повинен зруйнувати внутрішню гідність і силу особистості і маси. Коли кожний громадянин в державі зобов'язаний постійно бути готовим до обшуку, до осудження, коли він постійно відчуває невидимі погляди шпигунів, які фіксують будь-яку його дію, будь-яке слово, ... тоді поступово слабшають нерви, виникає масовий страх, який охоплює навіть наймужніших. Будь-яка воля та самоствердження повинні в решті решт слабшати в такій безнадійній боротьбі» [7, с. 43].

Терор супроводжує не лише особлива соціально-психологічна атмосфера страху, відображена, до речі, і в етимології цього слова (від лат. *Terror*—страх, жах), але й особлива політико-правова ситуація. Суб'єкт терору або ж зовсім відкидає будь-які нормативи, що обмежують його дії, або ж опирається на унікальне законодавство, яке санкціонує свавілля і підіймає підозру в ранг доведеної провини. Про один з таких законів пише і Монтеск'є: «В Римі існував закон про зневажання величності, спрямований проти тих, хто чинив замах на римський народ. Тиберій скористався ним і став застосовувати його не до тих, проти кого він був виданий, а до всіх, кого йому указувала його ненависть і недовір'я» [3, с. 106–107]. До цього можна віднести і знаменитий преріальський закон 1794 року, в якому склад злочинів був сформульований настільки туманно, що, за висловом Ж. Жореса, «...у Франції не було людини, якій би не загрожував закон від 22 преріалю» [1, с. 432]. Таким був і закон Луція Валерія Фланка, який, по суті, надав право Суллі позбавляти життя будь-якого римського громадянина.

Специфіка терору пояснює, чому він використовується далеко не в усіх різновидах політичної боротьби. Опосередкованість і превентивність насильницьких дій, які допускаються і передбачаються терором, робить його методом, перш за все, уявної боротьби, але лише тих її форм, які тісно переплітаються з дійсною, при цьому, як правило, вкрай загостреною політичною боротьбою. Ці форми зазвичай навмисно ініціюються одним або й обома учасниками дійсної боротьби з метою зміцнення своїх позицій та ослаблення позицій противника. Про це свідчить практика використання терору і в часи громадянських воєн в Стародавньому Римі, і в часи перших римських імператорів, і в часи опричнини Івана Грозного, і в часи Великої французької революції, і в трагічні періоди радянської історії. Відсутність у терору будь-яких політико-правових нормативів пояснюється тим, що він завжди присутній лише в політичній боротьбі, що виходить за межі існуючої політичної системи, яка має за мету її трансформацію, або в боротьбі, яка ведеться в умовах несталості політичної системи або такої, що знаходиться в кризовому стані. Стабільна політична система, що має стійкі нормативи політичної діяльності, виключає терор з політичної практики і—через державу—кладає край актам тероризму, які загрожують стабільності наявної політичної та соціальної цілісності.

Досить детальний розгляд одного з мотивів політичної боротьби мав мету довести, що кожен з них може бути об'єктом самостійного і цікавого дослідження. Можливо і в даній роботі методам дослідження

треба було приділити більше уваги, не обмежуючись лише їх розглядом у зв'язку з проблемою типологізації політичної боротьби. По суті справи, динаміка політичної боротьби показує не лише динаміку цілей боротьби, але й динаміку її методів, за допомогою яких ці цілі досягаються. Вибір і наступна корекція перших завжди супроводжується вибором і подальшою корекцією других.

Ця проблема залишається поза аналізом, і щоб надолужити прогалину, спробуємо розібратись в одному з її аспектів, а саме—в аспекті вибору суб'єктами методів боротьби. Зрозуміло, що на практиці завжди йдеться про сукупність ситуативно-конкретних, до того ж мінливих, факторів, які зумовлюють вибір методів боротьби. Судження з приводу множинності обставин, які впливають на постановку цілей боротьби, цілком стосуються і даного випадку. Але все те, що є інваріантним, не залежним від конкретних умов та перипетій протиборства,—це тісна прив'язаність методів боротьби до її цілей, підпорядкованість перших другим. Головною детермінантою у виборі засобів завжди і скрізь є їх ефективність в розумінні реалізації цілей. Іншими словами, головним критерієм вибору методів боротьби є їх доцільність. Як пише М. Осовська, «відмова рахуватись у боротьбі з будь-якими міркуваннями, окрім міркувань ефективності, завжди визнавалась характерною рисою політиків, які, за загальним переконанням, не гребують ніякими засобами заради досягнення мети» [4, с. 505]. Хоча ці слова здаються дещо образливими для людей, які займаються політикою, вони в цілому вірно відображують суть справи. Н. Макіавеллі лише тому і зміг стати справжнім фундатором політичної науки, ризикнувши зняти з політичної діяльності замаскований її справжній зміст, а саме—релігійні, моральні та інші нашарування, ризикнувши відокремити справжні мотиви, які знаходяться в основі вибору політичних цілей і засобів політики, від механізмів, що покликані «облагородити» ці мотиви або приховати їх від супротивників. «Дійсно, помічає К. Долгов,—погляди Макіавеллі докорінно розходились з загальновизнаними моральними максимами. Бо всі і завжди радили бути добродіями щодо інших, незалежно від того, як вони самі, і ті, кому вони радили, поводитися в дійсності. Макіавеллі зриває весь цей прогнилий феодально-церковний камуфляж, який приховував недобрі справи світських володарів та духовних владик і, виходячи з того, що коїться в самому житті, радить володарю «навчитись вмінню бути не добродієм», щоб при необхідності застосовувати це вміння на користь самому собі і своїй державі, щоб не занепасти себе і державу» [2, с. 23].

Основу політичної боротьби складає суперечність об'єктивних політичних інтересів її учасників або ж соціальних сил, які вони представляють. Визначаючи інтереси, як спрямованість дій суб'єктів по задоволенню своїх потреб, ми повинні визнати тісний зв'язок цілей і методів боротьби, те, що і перше, і друге є компонентами тієї форми, яка органічно доповнює одна одну і суперечливі інтереси якої з'являються в живому протиборстві, визначаючи його логіку та позиції його учасників. Тобто доцільність як основний критерій вибору методів боротьби споконвічно закладена в її природі, і заперечувати це означало б заперечувати обумовленість політичної боротьби з боку об'єктивних інтересів її учасників.

Апологія доцільності, як основного критерію вибору методів політичної боротьби, може здаватись не цілком доречною, до того ж в сенсі не лише оціночному, але й у невідповідності багатьом епізодам політичної історії та очевидним тенденціям політичного розвитку. Так, Й. Хейзінга в своїй книзі «Осінь середньовіччя» наводить численні приклади явної недоцільності поведінки політичних супротивників, що була спричинена привнесенням у сферу політики ідеалів рицарської моралі [6, с. 101–116]. Про те, що рицарський звичай, який забороняв, зокрема, знищення беззбройного супротивника, перешкоджав використанню найбільш ефективних, як здавалось, засобів боротьби, пише також М. Осовська [4, с. 81–109]. Незаперечним є і те, що в політичному житті більшості сучасних країн також існують потужні фактори, які утримують суб'єктів протиборства від використання деяких радикальних методів боротьби (наприклад, політичних убивств) навіть тоді, коли вони, на їх думку, є найбільш швидкими засобами досягнення мети.

Немає сумнівів у тому, що існують і завжди існували моральні, правові, релігійні нормативи, які створювали певні кордони при виборі методів боротьби. Але все це зовсім не означає обмеження диктату доцільності, якщо останню розуміти не як абстрактну, а як конкретну доцільність. Політичні інтереси супротивників дійсно представляють собою спрямованість їх дій по задоволенню політичних потреб, але спрямованість, яка визначається наявною політичною системою. Якщо ця система містить у собі відомі нормативи, які регулюють політичну діяльність, дозволяють одні її методи і забороняють інші (а такі нормативи є в будь-якій стабільній політичній системі), то доцільність, як єдність цілей і методів, яка базується на їх об'єктивних політичних інтересах, повинна сприйматись не як абстрактний вибір суб'єктом потрібних йому методів серед всіх йому відомих, а як вибір лише серед тих, які дозволяються існуючою політичною системою. Якщо така система (як це було, напри-

клад, в Середні віки) включала в себе і релігійно-моральні нормативи, то «незрозуміла» поведінка рицарів, які відмовлялися добивати беззбройного супротивника, стає цілком зрозумілою. Інша б поведінка, стаючи масовою, розглядалася б, як замах на систему, як підрив пануючих в ній норм і інститутів, в чому супротивники, про яких говорилось, об'єктивно не були зацікавлені. Доцільність більш високого рівня підкоряла собі тимчасову вигідність.

В політичній боротьбі, яка виходить за межі політичної системи, доцільність також повинна бути зрозумілою і, як правило, дійсно усвідомлюється супротивниками ширше утилітарної ситуативної ефективності. Політична боротьба завжди відбувається у певному соціальному контексті. Завжди є важливий соціально-культурний осередок конфлікту, з яким змушені рахуватися його учасники. Пануючі в цьому осередку уявлення про припустимість або неприпустимість тих або інших методів боротьби є тією величиною, нехтування якою стає справою об'єктивно не вигідною для суб'єкта, що бере участь в довгостроковому протиборстві, навіть якщо він ніяк не розділяє цих уявлень. Ігнорування ними, яке дозволяє йому здобути перемогу в окремому раунді боротьби, суттєво знижує, як правило, його шанси в подальшому протиборстві і, скорочуючи його потенційну базу, відштовхуючи від нього можливих союзників, налаштовуючи проти нього суспільну думку тощо, значно знижують ймовірність його кінцевої перемоги. Об'єктивно не вигідною справою для сил, які розраховують на досягнення масштабних політичних цілей, стає, наприклад, в сучасному світі той терор, який виключений сьогодні з практики більшості груп і організацій, в тому числі і тих, що не визнають правомірності та правочинності політичної системи, в якій вони діють. Неодноразові виступи, наприклад, палестинських лідерів, де вони публічно відхрещувались від тероризму, виглядали в цьому плані симптоматичними, і подальший розвиток подій щоразу залишав обидві конфліктуючі сторони без виграшу.

Взагалі, нині ми є свідками масштабних, якісних змін у світі, які призводять до гуманізації методів політичної боротьби, суттєвого пом'якшення засобів, що в ній використовуються. Слід зазначити, що питання забезпечення прав і свобод громадян і окремих соціальних груп, в тому числі і політичних прав і свобод, стає сьогодні одним з фундаментальних питань міжнародної політики і внутрішньополітичного розвитку багатьох країн. Гарантії, пов'язані з захистом таких прав, розглядаються більшістю людей в якості безумовних, наріжних норм політичного життя. В цивілізованих країнах такі норми кодифіковані і

підтримуються діяльністю держави, що в загальному і цілому знижує ймовірність найбільш насильницьких форм політичної боротьби, зокрема, і тероризму.

Використання ненасильницьких дій є ефективною політичною технологією, що впливає на демократизацію суспільства, сприяє вирішенню політичних конфліктів різного рівня (національних, регіональних та міжнародних). На це вказує постійне зростання масштабів та кількості застосування ненасильницьких дій, які найбільш яскраво почали проявлятися після Другої світової війни.

Початковою основною метою таких дій було розширення прав людини, а з часом їх цілі розширились: вони стали проводитись для повалення недемократичних режимів (оксамитові революції) та задля вирішення глобальних проблем сучасності. Успішність оксамитових революцій була обумовлена тим, що у ході їх проведення відбувалась корінна реорганізація державних органів, а після їх завершення головним завданням було забезпечення прав і свобод громадян.

З усього цього слід констатувати не перспективність і великі витрати від застосування методів насильницької боротьби за владу.

Ненасильницька політична боротьба має, таким чином, низку безумовних переваг перед насильством і збройною боротьбою. А саме: — впливає безпосередньо на джерела сили влади, а не опосередковано як у випадку з насильством. Це більш прямий і, зазвичай, більш швидкий шлях до влади. — позбавляє, значною мірою, еліту і уряд їх переваг в сфері насильства і збройного протистояння. Більш того, ця їх перевага може стати для них недоліком. — вона більш природна для суспільства, де люди не мають досвіду збройної боротьби і насильницьких дій, а досвід кооперації та координації своїх дій, спільної праці та взаємопідтримки є у більшій частини населення. Особливо, якщо є досвід економічної ненасильницької боротьби у вигляді страйків, демонстрацій і пікетів. — в цілому, суспільство має менше жертв, як людських, так і матеріальних і моральних. — вона є компромісом між легалізацією насильства і повною відмовою від нього. Тим самим, певною мірою знімається протиріччя, між внутрішнім неприйняттям насильства і вимогами до учасників ненасильницьких дій, які важко виконати.

Висновок. Визначальними чинниками застосування ненасильницьких дій стають процеси глобалізації, зростання взаємозалежності країн світу та дії міжнародної спільноти. На сучасному етапі ненасильство поступово проникає до складу поширеної нині парадигми дієвих засобів політичної боротьби.

Список використаних джерел:

1. Вятр Е. Социология политических отношений [Текст] / Е. Вятр. — М.: Прогресс, 1991. — 462 с.
2. Долгов К. Гуманизм. Возрождение и политическая философия Николо Макиавелли / К. Долгов // Макиавелли Н. Избранные сочинения. — М.: Худож. лит-ра, 1986. — С. 3–128.
3. Монтескье Ш. Избранные произведения [Текст] / Ш. Монтескье. — М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1955. — 520 с.
4. Оссовская М. Рыцарь и буржуа. Исследование по истории морали [Текст] / М. Оссовская. — М.: Прогресс, 1987. — 528 с.
5. Плутарх. Сравнительные жизнеописания [Текст] / Плутарх. В 3-х т. Т. II. — М.: Изд-во АН СССР, 1983. — 548 с.
6. Хейзинга И. Осень средневековья [Текст] / И. хейзинга. — М.: Прогресс, 1995. — 416 с.
7. Цвейг С. Совесть против насилия: Каstellio против Кальвина [Текст] / С. Цвейг. — М.: Худож. лит-ра, 1983. — 123 с.

Стаття надійшла до редакції 19.06.2014 р.

Побочий И. А. Теоретические основы насильственных и ненасильственных методов политической борьбы

Опыт политической борьбы в исторической ретроспективе свидетельствует о разнообразном характере этого феномена. Это позволяет выделить насильственные и ненасильственные методы решения политических конфликтов, доказать, что терроризм является крайней, наиболее жестким методом насильственной политической борьбы. Современные глобализационные процессы побуждают ненасилие, которое постепенно приобретает статус действенных методов политической борьбы. Ключевые слова: *насильственные и ненасильственные методы политической борьбы; политический терроризм; политический конфликт; процессы глобализации.*

Pobochiy I. A. Theoretical Foundations of violent and non-violent methods of political struggle

Experience of political struggle in the historical perspective shows the diverse nature of this phenomenon. Contemporary globalization processes encourage non-violence, which gradually acquired the status of effective methods of political struggle.

Keywords: *Violent and non-violent methods of political struggle; political terrorism; political conflict; processes of globalization.*

УДК 329:328.16–057.341

Нурмухометова М. Г.*Аспірантка кафедри політології Донецького національного університету*

ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПТУ «СТРАТЕГІЧНИЙ КУРС» РОЗВИТКУ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВО- ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ

Пропонується аналіз ролі інституту глави держави у вирішенні системних політичних криз. Здійснюється уточнення понять «стратегічний курс», «глава держави» та «системна криза». Робиться висновок, що інститут глави держави може виступати інструментами вирішення політичних криз, втім, перехідний стан політичної системи України через невизначення ролей основних політичних акторів унеможливує його антикризову функцію.

Ключові слова: *державний курс, політична криза, військово-політична інтервенція, інститут глави держави, геостратегія.*

Військова, політична, економічна та соціальна ситуація, яка складається в Україні у 2014 році вимагає від державної влади не просто чітких, а ще ефективних, швидких й рішучих дій щодо вирішення не тільки наслідків негативного прояву політичної кризи, але й вирішити фундаментальні причини її прояву. Все це вимагає від глави держави, який за Конституцією України виступає її гарантом, розробки чіткого плану дій. У політичній науці й політичній практиці такий план дій часто називають стратегічним курсом розвитку держави. Головна мета такого стратегічного плану дій— фундаментальне перетворення всіх сфер суспільства у певний проміжок часу з деяким форсуванням подій в будь-якій сфері життя суспільства. Разом з тим, варто зазначити, що стратегічний курс розвитку держави дуже часто немає нічого спільного з передвиборчими програмами тощо. Причиною цього, на наш погляд є обмеженість передвиборчої риторики у термінах, ресурсах, постажах тощо. Стратегічний план розвитку держави у свою чергу це чіткий порядок дій, з професійним аналізом ресурсів й прогнозуванням наслідків.

В історії людства, особливо в політичній історії ХХ ст., поява стратегічного курсу розвитку держави ознаменує собою кардинальну зміну

політичної системи, перегляд соціально-політичних та економічних орієнтирів її розвитку й взагалі формування нової політичної, соціокультурної надбудови нації. Саме на таких постулатах будувалися «Новий розвиток Рузвельта», «Перебудова М. Горбачова», «Політичний курс М. Тетчер», «Відродження Великої Росії В. Путіна («Руський мир»)» тощо. В Україні, де суспільство більше вимагає зрозумілого й прозорого стратегічного плану розвитку, а не обирає з можливих варіантів — проблематика його вироблення має принципово нове значення. Мова йде проте, що населення навмисно погоджується навіть на падіння рівня життя в країні, реалізує непопулярні реформи МВФ у надії на покращення життя через деякий час. Наприклад, у західних суспільствах такої народної згоди не відбудеться то тих пір, поки не буде названо винуватця у народних бідах. Українська влада, на наш погляд, робить дещо навпаки, що має своє відображення у наступному: замість зрозумілого плану розвитку держави пропонує чисельні пакети реформ, які у суспільній свідомості більше асоціюються зі складнощами, труднощами й головне — все більшою бідністю. У нових соціально-політичних умовах, розбитою економічною інфраструктурою Донбасу, значним рівнем економічного падіння вказані проблеми отримують свого нового значення, але разом з тим, нова державна влада навіть на рівні проекту не презентувала суспільству чіткої стратегії розвитку, обмежуючись лише традиційною темою «вступу до Європейського союзу».

Центральною проблемою нашого дослідження є аналіз першочергових задач й перспектив стратегічного плану розвитку України з уточненням теоретичних аспектів вказаної проблематики.

Об'єктом дослідження є вплив військово-політичної кризи України на вироблення внутрішньої й зовнішньої політики України.

Предметом виступає інститут глави держави в Україні як базовий політичний інститут вироблення державного стратегічного курсу розвитку.

Джерельна представлено дослідження базується на вирішенні двох ключових проблем — методичного оформлення проблематики вироблення стратегічного курсу розвитку держави, та систематизації існуючої потужною джерельною науковою бази дослідження стратегічного курсу розвитку держави, яку складають праці як зарубіжних, так і вітчизняних науковців: К. В. Арановського, С. С. Бульбенюка, Д. Л. Горовітца, М. А. Дмитренка, Ю. А. Дмитрієва, Л. Дюгі, Г. Єллінека, Ж.-П. Жакке, М. І. Кармазіної, Г. Малкіної, О. В. Плахотнюка, Ю. С. Сапаровського, Р. Челлена, В. А. Шатіла та інших. У вказаних наукових дослідженнях

розглядаються фундаментальні аспекти вироблення та здійснення стратегічного курсу розвитку держави інститутом глави держави. Натомість, формування, вироблення й впровадження стратегічного курсу розвитку держави в умовах військово-політичної інтервенції іншої держави покищо залишається невіршеними.

Акцентування уваги на інституті глави держави у виробленні стратегічного курсу її розвитку є не випадковим, і не стосується того факту, що постать керівника виступає ключовою в державному будівництві. Глава держави у сучасному світі виступає як один з провідних політичних суб'єктів, якому підконтрольні всі соціально-політичні й військові ресурси певної країни. Також, очільник держави розглядається в якості своєрідного показника ефективності моделі політичного життя кожної конкретної національної одиниці, засвідчуючи успішність тієї чи іншої стратегії розвитку. Тобто, якщо носієм влади є народ, то джерелом й інструментом її практичної реалізації є очільник держави, як представник народу й одночасно володар народного мандату. Тому, актуальним постає питання з'ясування основних принципів формування його політико-правової ролі у виробленні стратегічного курсу розвитку держави. Дослідження вказаної проблематики передбачає з'ясування досить широкого кола проблемних питань, серед яких, на наш погляд, необхідно виокремити визначення місця інституту глави держави у системі вироблення самостійної, дещо окремої від уряду політики, яка у свою чергу є імпульсом розвитку всієї складної системи — функціонування держави. З цього приводу, відомий фахівець Л. Симонішвілі зазначає, що у сучасних політичних умовах, глава держави здійснює надзвичайно складну функцію — державно-організаційну. Сутність такої функції полягає у здійсненні певного плану розвитку, й тому таке поняття як «стратегія розвитку» постає не як теоретична, абстрактна категорія науки (наприклад, народовладдя), а як сутність функціонування всієї системи органів державної влади, що виражається у тій чи іншій моделі державно-політичного розвитку [1, с. 5].

За представленою логікою, методологія нашого дослідження має бути заснована на вивченні місця інституту глави держави у системі формування стратегічної моделі її розвитку. При цьому, власно категорія «стратегічний курс», має не теоретичне, а прикладне значення, що дозволяє нам більш предметно розглядати взаємозв'язок між стратегічним планом розвитку держави й геополітичних загроз. Представлена теза на перший погляд здається логічним винаходом. Проте, у той самий час не можна прямо сказати, що «стратегічний курс розвитку держави»

є відповіддю на геополітичні стратегії зовнішніх акторів політики. Бо, як засвідчує системний характер державної влади, інститут держави за таких умов має поставати не як юридичне, а ситуативне явище, хоча норми права за таких умов теж можуть бути враховані. Втім, акцент в функціонуванні такої моделі стратегічного плану розвитку держави робиться реакційних аспектах й немає тенденцій реформування чи вдосконалення. Результатом такої стратегії може стати занепад всієї держави [2, с. 25, 26].

З точки зору структурно-функціонального підходу, який є базовим при дослідженні стратегічного курсу держави, одним з центральних елементів розвитку будь-якої системи є персоніфікований центр прийняття і розробки не публічних рішень, або з обмеженим рівнем публічності. У своєму практичному прояві, вказане має наступну логіку—інститут глави держави постає як система існування вищої посадової особи у будь-якій політичній системі й згідно з національними конституціями або іншими нормативними актами, йому підпорядковується уся розгалужена система державних органів і служб, які мають особливі повноваження та здійснюють специфічні функції [3, с. 45–46]. Тобто, за такою логікою виходить, що інститут глави держави виступає тим єдиним реакційним й організаційним центром вироблення політики, яка на кінцевому етапі розвитку перетворюється у складну систему державно-політичної реальністю з усіма її протиріччями. Як з цього приводу зазначає відомий політолог О. Беляєв, аналіз політичної сфери як специфічного феномену має враховувати таку обставину, як наявність двох центрів влади—публічного й непублічного, які у свою чергу мають спільну структуру, єдиний центр прийняття рішень, формують і реалізують специфічні явища й процеси, що у сукупності формують модель державного розвитку [4, с. 38]. Таким чином, за представленої логіки ми знайшли евристичний зв'язок між стратегічним курсом розвитку держави й геополітичною стратегією, яка, на наш погляд, може виступати як структурним рівнем курсу розвитку держави, так й окремим елементом зовнішньої політики держави. На користь нашої позиції, виходячи з методологічного синергізму, вказує науковець О. Фатенков. Він пропонує досліджувати стратегічний курс розвитку держави у контексті вивчення опозиції персоналізму й інституціоналізму [5, с. 66]. Мова йде про те, що глава держави через призму розподілу влади має отримати на певну стратегію відповідний мандат від народу, волю якого репрезентує парламент. Тобто, за кожним своїм стратегічним рішенням глава держави звертається до народу, наприклад, як це було з «крим-

ським питанням» чи проблемою «введення миротворчого контингенту» в особі В. Путіна. Отже, простежується пряма методологічна залежність між персоніфікованим рівнем політики та її інституціоналізацією, навіть незважаючи на те, що прийняття таких рішень йде всупереч міжнародному праву чи конституційних актів інших держав.

Тому, новій владі варто враховувати названі обставини при формуванні власної стратегії розвитку й необмежувати її тільки аспектами євроінтеграції чи питанням вступу до НАТО. Як показує наш евристичний пошук, інститут глави держави має більш широке поле для дій й прийняття рішень. На думку дослідника Б. Страшунова, глава держави — це не тільки посадова особа або орган прийняття політичних рішень, що займає вище місце в ієрархічній системі органів влади. Більш того, інститут глави держави виступає очільником всіх системних перетворень, що відбувається у державі й одночасно виступає елементом їх реалізації на зовнішній арені з метою репрезентації права нації на власний історичний шлях розвитку і утворення національної моделі певних політичних стандартів й інтересів [6, с. 564]. У наведеному акцент робиться на тому, що очільник держави як єдиний представник вищої владної вертикалі формує собою «голос всієї держави». Й з цього приводу дослідники Ю. Лігачов та В. Семенов зазначають, що глава держави це вищий орган державної влади, яка виступає не тільки в якості її носія всередині країни, а також в якості вищого представника держави у всій системі глобального розвитку [7, с. 140]. Таким чином, зазначене вимагає від українського суспільства й власно Президента принципового переосмислення ролі глави держави від класичної офіційної особи, яка займає формально юридично вище місце в ієрархії державних інститутів і здійснює верховне представництво у внутрішньополітичному [8, с. 76]. На більш фундаментальне явище — виразника інтересів членів суспільства з метою формування ефективної політичної системи зі справедливим обміном соціально-політичних цінностей, де першочергове значення віддається питанням зовнішньої безпеки і збереження територіальної цілісності держави всі доступними засобами [9, с. 9]. Варто відзначити, що основні представлені логіки лежить уявлення про те, що президент у виробленні стратегічного курсу розвитку держави має дещо відійти від зайвого символізму й звернути свою увагу на таку функцію, як арбітраж. Доречі, вказане й передбачено Конституцією України, де вказане поняття має більш розгорнуту форму. Так, згідно з положенням Конституції України, Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання

Конституції України, прав і свобод людини і громадянина (стаття 102 Конституції України) [10, с. 44]. Й при цьому, вказана також означає, що його влада має ґрунтуватися на одному з фундаментальних принципів визначення конституційного статусу глави держави в політичній системі — принципі нейтральності. Іншими словами, президент держави й модель його політики виступають певним варіантом стратегічного курсу держави, де скажімо на інавгурації подаються лише головні тези самого характеру розвитку держави. Втім, інституціональний характер його місця в політичній системі вимагає вироблення балансу політичної нейтральності вироблення офіційної політики. Вказане, на думку Г. Малкіна, неможливо при наявності гострою зовнішньої політичної кризи, бо в ній ефективною виступає саме ситуативна стратегія розвитку держави, яка орієнтується на виклики, умови і ресурсу «теперішнього часу» [11, с. 42]. Вказане означає, що зовнішня агресія іноземних держав покликана перш за все вибити з системи владних відносин інститут глави держави та його місію покласти на більш конфліктний і неефективний інструмент політики — парламент. Тому, наш погляд, розпуск Верховної Ради в умовах військової інтервенції дозволяє інституту глави держави на деякий час одноосібно розробляти й впроваджувати стратегічний курс розвитку держави. Але, при цьому, такий курс є ситуативним рішенням і тимчасовим заходом й тому, проблема орієнтирів розвитку, механізмів захисту національних інтересів, функціонування ефективних інститутів державної влади ставить перед Україною нові геополітичні виклики. Саме їх політичному аналізу й будуть присвячено наші наступні наукові розробки.

Таким чином, підсумовуючи результати дослідження можна дійти наступних висновків. По-перше, Президент будь-якої держави виступає не тільки її очільником, а певним сценарієм її стратегічного розвитку, що також впливає на політичний розвиток інших держав. По-друге, в умовах військової інтервенції іншої держави, президент формує стратегічний план ситуативно й він виступає як реакційна стратегія розвитку. Тому, такий план не має ані чітких орієнтирів розвитку, ані фундаментальних складових, що формують нові орієнтири геополітичної ролі держави. По-третє, функціонування інституту глави держави в умовах політичної та військової кризи без стратегічного курсу розвитку негативно впливає на баланс сил в системі державних відносин, де центром розробки й прийняття політичних рішень стає лише один інститут, що у свою чергу формує приховані рецидиви авторитаризму.

Список використаних джерел:

1. Симонишвили Л. Р. Формы правления: История и современность. Учебное пособие /Л. Р. Симонишвили.—М.: Флинта; МПСИ, 2007.—280 с.
2. Чиркин В. Е. Элементы сравнительного государственоведения /В. Е. Чиркин.—М.: РАН, Институт государства и права, 1994.—151 с.
3. Бачинин В. А. Политология. Энциклопедический словарь / В. А. Бачинин.—СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 2005.—288 с.
4. Беляев А. А. Политика и ее роль в развитии общества /А. А. Беляев // Социально-политические науки.—1991.—№ 9.—С. 38—44.
5. Фатенков А. Н. Кто должен править: люди или законы, массы или личности? Апология экзистенциальной автократии /А. Н. Фатенков // Полис.—2005.—№ 2.—С. 158—171.
6. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Учебное пособие. В 4-х т. / Ответ. ред. Б. А. Страшун.—М.: Изд-во БЕК, 1995.—Т. 1–2.—778 с.
7. Лигачев Ю. И. Конституционное право зарубежных стран. Учебник / Ю. И. Лигачев, В. И. Семенов.—М.: ООО Изд-во «Юрлитинформ», 2002.—240 с.
8. Конституционное право зарубежных стран: Учебник для вузов / Под общей ред. чл.-кор. РАН, проф. М. В. Баглая, д. ю. н., проф. Ю. И. Лейбо, проф. Л. М. Энтина.—М.: Изд-во «НОРМА», 2003.—832 с.
9. Шатіло В. А. Інститут президентства в системі державної влади України. Монографія /В. А. Шатіло.—К.: Український центр політичного менеджменту, 2004.—159 с.
10. Конституція України [електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80/page2>
11. Малкіна Г. Політична відповідальність глави держави /Г. Малкіна // Політичний менеджмент.—2008.—№ 2.—С. 42—50.

Стаття надійшла до редакції 28.05.2014 р.

Нурмухометова М. Г. Формирование концепта «стратегический курс» развития государства в условиях военно-политического кризиса

Предлагается анализ института главы государства в решении системных политических кризисов. Осуществляется уточнения

понятия «стратегический курс», «глава государства» и «системный кризис». Делается вывод, что институт главы государства может выступать инструментом решения политических кризисов. Но в тоже-самое время, переходное состояние политической системы Украины в условиях военно-политического кризиса делает такую роль главы государства практически невыполнимой.

Ключевые слова: *государственный курс, политический кризис, военно-политическая интервенция, институт главы государства, геостратегия.*

Nurmukhometova M.G. Concept formation «a strategic course» state developments in the conditions of military-political crisis

The analysis of institute of the head of state in the solution of system political crises is offered. It is carried out specifications of the concept «strategic course», «head of state» and «system crisis». The conclusion is drawn that the institute of the head of state can act as the tool of the solution of political crises. But in too—it is a high time, the transition state of political system of Ukraine in the conditions of military-political crisis does such role of the head of state almost impracticable.

Keywords: *state course, political crisis, military-political intervention, institute of the head of state, global strategy.*

УДК 327:351.74

Загребельний О. В.

Здобувдач кафедри політології філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА ЯК ВОЄННО-ПОЛІТИЧНИЙ КОНФЛІКТ

У статті розглянуто громадянську війну як одну із форм воєнно-політичного конфлікту.

Ключові слова: *воєнно-політичний конфлікт, громадянська війна, воєнний конфлікт, збройний конфлікт.*

Реалії сучасної дійсності, на превеликий жаль, свідчать про наявність значної кількості невиправданих спроб вирішення суперечливих питань на основі застосування сили.

Сучасний світ продовжує жити під тиском військових обставин і застосування воєнних засобів у різних регіонах світу, без яких нинішня постіндустріальна цивілізація не може врівноважити політичне існування, і навіть у, здавалося б, мирній політиці багатьох країн інколи спалахують баталії, близькі за напруженістю до воєнних. Народи часто не відчувають, як запеклі політичні битви непомітно втягують їх у широкомасштабні кровопролиття в братовбивчих конфліктах. Воєнні форми протистояння ми спостерігаємо сьогодні в різних регіонах світу.

Одним із проявів яких є збройні конфлікти в різних формах, починаючи від незначних зіткнень напіввійськових формувань і закінчуючи досить масштабними бойовими діями, що охоплюють значні території. Як правило, причинами цих конфліктів є боротьба за владу всередині країни, що робить їх наслідки для населення більш відчутними. Прикметною рисою сучасних конфліктів також є посилення ролі зовнішніх сил та їх вплив на хід та перебіг подій таких громадянських воєн. Для України, яка знаходиться в безпосередній близькості до таких конфліктів та межує із рядом потенційно конфліктних територій, а також приймає участь в міжнародних миротворчих операціях, дослідження особливостей сучасних збройних конфліктів, ролі і місця міжнародних організацій, окремих держав в їх врегулюванні, є актуальним питання не тільки зовнішньої політики але й військової політики як такої.

Настання багатополярного світу замість біполярного в умовах глобалізації супроводжується сплеском цілої низки конфліктів, характерною ознакою яких є перехід їх з глобального рівня на регіональний і локальний. Локальні війни і воєнні конфлікти становлять сьогодні одну з основних загроз як для національної, так і для міжнародної безпеки. А як характеризують історичний розвиток таких засобів розв'язання людських проблем науковці?

Війну політологи характеризують як збройну боротьбу між державами, групами країн чи суспільними, релігійними, етнічними та іншими спільнотами. Війною також часто, в переносному розумінні, називають крайню межу загострення політичної боротьби, котра переростає в ворожі відносини між певними політичними силами (наприклад, війна між владою і непримиренною опозицією, війна законів між центром і периферією...).

Основними типами конфліктів сьогодення є громадянські війни низької інтенсивності та асиметричні війни, які ведуться між більш сильними та слабкими державами чи недержавними акторами [8, с. 33]. Конфлікти нового покоління—конфлікти на основі сепаратизму, націоналізму, повстанські рухи тощо—мають виразний асиметричний характер, що значно ускладнює, а іноді й унеможлиблює їх швидке та стійке розв'язання. Затяжний характер більшості з сучасних конфліктів є їх характерною рисою.

Громадянські війни, які сьогодні відбуваються найчастіше у найбідніших країнах, відкидають у часі перспективи економічного та соціального розвитку останніх. Перераховані фактори обумовлюють актуальність проблеми вивчення ознак та соціальної природи внутрішньої війни.

Актуальність обраної теми статті обумовлена наступними чинниками. По-перше, будь-яка громадянська війна є політичним (воєнно-політичним) конфліктом, який найбільш чітко відображає на політичному рівні наявні в суспільстві соціальні суперечності та проблеми державного і публічного.

Громадянська війна являє собою катастрофу страшнішу, ніж війна із зовнішнім ворогом. Вона розводить по різні сторони барикад єдиний народ, розколює сім'ї і навіть особу людини. Вона носить тотальний характер та залишає важкі душевні травми, які довго впливають на духовне та соціальне життя суспільства.

По-друге, громадянська війна—потенційний можливий стан будь-якого суспільства. Вона може виникати не тільки як класовий або

політичний, але і як цивілізаційний конфлікт, в якому конфліктуючі сторони відстоюють різну систему цінностей. Війни можуть породжуватися майстерним розпалюванням політичних або етнічних пристрастей, нацьковуванням суспільної думки на тих, з кого конструюють «образ ворога», але за наявності серйозних підстав для подібної конфронтації.

По-третє, в сучасному інформаційному світі можна спостерігати громадянську війну нового типу, яка наочно простежується, перш за все, в діяльності засобів масової інформації. Її можна чітко виявити під час апеляції до «екстремізму», яку використовують як один з методів ведення інформаційної асиметричної війни, ефективного прийому зміни суспільної свідомості. Основним засобом при згаданій ситуації стають не докази, а хльосткі фрази, стереотипи, періодичні повторення, вбивання в суспільну свідомість відповідно створених міфів, інколи дезінформація і врешті-решт фальсифікація справжніх фактів.

Громадянська війна, в якій би країні вона не відбувалася, завжди викликає науковий інтерес дослідників — істориків, політологів, соціологів, військових фахівців.

Українські вчені В. Марченко, М. Цюрупа [7] та Г. Костенко [4] досліджуючи воєнно-політичні конфлікти, надають характеристику загальними рисам останніх в цілому.

Аналізуючи сучасний стан вивчення даної теми можна відмітити відсутність загальних робіт, а також обмежену кількістю досліджень, в яких дана тема розкривається. Основна частина робіт присвячена розкриттю філософії і природи війни. Це перш за все роботи філософів французької школи філософії війни (Ж. де Шабре, Р. Анрі), німецької (К. фон Клаузевіц, С. Штейнметц) та російської школи (М. Бердяєв, С. Франк). Серед сучасних досліджень привертає увагу робота Х. Енценсбергера «Взгляд на гражданскую войну». Автор розкриває динаміку та характерні риси громадянських війн, що відбулися після закінчення «холодної війни». При аналізі сучасних досліджень російських вчених чітко простежується переоцінка громадянської війни в Росії в 1918–1923 рр. Особливу увагу заслуговують роботи А. Посадського, який розглядає феномен громадянської війни з погляду політичної конфліктології, роботи Г. Ємцова, який досліджує трансформацію державних і правових інститутів під час громадянської війни, роботи військових істориків. Серед вітчизняних досліджень феномена війни слід зазначити роботи А. Зарубіна, П. Артюха. Проте вчені, вивчаючи проблему, не розкрили особливостей громадянської війни як особливого виду локальних війн. На сьогодні при класифікації війн найбільш поширеним є поділ війн

на справедливі та несправедливі, загарбницькі і національно-визвольні, громадянські та світових. Але особливу увагу привертає класифікація, при якій відокремлюються наступні типи війн: світові, локальні та коаліційні. Світова війна — це комплекс заходів (політичних, економічних, фінансових, ідеологічних заходів, психологічні обробки і військові дії) якої-небудь держави (групи держав або однієї нації) на користь досягнення певної мети, які, зрештою, призводять до світового панування. Світові війни можуть бути: справедливі, загарбницькі, національно-визвольні. Дійсно, всякий опір світовій експансії, всяке протистояння в будь-якій формі (або протидія) є відомими нам характеристиками війн: справедливі, національно-визвольні.

Другий тип війн — локальні. «**Локальна війна**» — це війна за участю двох чи кількох держав, що ведеться в окремому районі з обмеженими цілями. Вона може стати результатом ескалації збройного конфлікту. До даного типу війн — локальних — необхідно віднести і громадянські війни. Причини їх майже завжди одні і ті ж і стосуються інтересів конфлікуючих сторін, правда, за умови, що інші країни не втручатимуться до конфлікту заради своїх інтересів.

Третій тип війн — коаліційні, які, можна сказати, займають проміжне місце між двома попередніми. Їхня мета полягає в підтримці рівноваги сил у регіоні, у спробі змусити сусідів, що порушили встановлену рівновагу, дотримуватися умов співіснування або ж повернути в колишні межі агресора, що намагався приєднати чужі території, порушивши правила гри. Особливе місце в даній типології займають громадянські війни, що відносяться до локальних війн.

До визначення поняття громадянська війна існує декілька підходів. Громадянську війну можна визначити як доведення боротьби економічних, соціальних, політичних, ідейних, династичних, релігійних, етнічних, регіональних, племінних, кланових, нарешті, особистих інтересів до рівня збройного протистояння в рамках однієї країни [3].

Стандартна локалізація громадянської війни як збройного конфлікту в рамках однієї держави з погляду сучасної політики не завжди відповідає дійсності. Для підтвердження вище сказаного розглянемо декілька варіантів.

По-перше, громадянська війна далеко не завжди ведеться в легітимно існуючих межах держави. По тій простій причині, що цих меж може не існувати. Так, громадянська війна в Китаї 20–40-х років ХХ сторіччя важко піддається територіальній локалізації, оскільки на неї накладається сепаратизм в Тибеті і Синьцзяні (при цьому відомо,

що ці території в громадянській війні практично не приймали участь). І, звичайно, ще важче визначити ці межі державної території при розгляді Громадянської війни в Росії.

По-друге, без зовнішнього втручання у внутрішні справи держави, що переживає громадянську війну, як засвідчує історія часто не обходиться.

Втручання у внутрішні справи держави може відбуватися з ряду причин. Найчастіше воно, зазвичай, мотивується підтримкою однієї з сторін-учасниць. Подібна ситуація спостерігалася під час громадянської війни в Росії у 1917–1922 рр. Допомогу країн Антанти можна розглянути як допомогу Білому руху. В історії маємо приклади, коли допомога одній стороні громадянської війни століття). Вище згадане свідчать про те, що при оцінці громадянської війни надавалася на неофіційному рівні (Іспанія 30-і роки ХХ ст.) треба особливо ретельно враховувати такий чинник, як інтереси інших країн. Іноді це приховується під такою товщею політики, що досить не просто розібратися в самій її суті. Так, громадянська війна в Афганістані (рух

Талібан проти залишків урядових сил моджахедів). Від поняття громадянської війни тут тільки міжнаціональна усобиця і жертви; все інше — сфера закордонних інтересів. Фінансування талібів здійснюють Об'єднані Арабські Емірати і Саудівська Аравія — політичні сателіти Америки. Контроль і вплив на талібів мав і Пакистан переслідуючи свої перспективні інтереси. Також є інтереси і у Індії: зайнятий в даному конфлікті Пакистан після його закінчення може в повну силу переорієнтуватися на Кашмірську проблему Індії. До всіх зацікавлених сторін можна додати і Сполучені Штати Америки.

По-перше, це відволікає арабів від їх основної проблеми — ізраїльської, по-друге, ця ситуація створює атмосферу постійного напруження для Ірану — традиційного ворога США. Останні, передчувають, що в перспективі пропакистанські талиби-сунніти завжди знайдуть можливість влаштувати ворожнечу з іранськими шиїтами.

По-друге, войовничість талібів з часом може буде спрямована проти екс-радянських республік Середньої Азії. При такій розстановці сил стає очевидним, що співвітчизники, що воюють між собою, спираються на підтримку зовнішніх сил.

Це робить громадянські війни більш зтяжними, нерідко безперспективними і виникає небезпека територіального розповсюдження військового конфлікту.

Ще одним сценарієм впливу і втручання зовнішніх сил в громадянську війну є діяльність розвідувальних служб, іноді зіткнення служб різних країн. Головною метою таємної розвідувально-підривної діяльності іноземних спецслужб, обслуговуючих стратегічні інтереси своїх держав, — знесилити за допомогою внутрішніх міжусобиць, знекровити країну, щоб полегшити її політичне і економічне підкорення. Типовим прикладом такої громадянської війни є вже згаданий внутрішньоетнічний конфлікт з використанням релігійного чинника, що стався в Афганістані після виводу з цієї країни радянських військ. Як відомо, після цього в Афганістані з'явилися бойові загони талібів загальною чисельністю 56 тисяч, що призвело до загострення міжусобиці. Важливо відзначити, що до керівництва руху «Талібан» були надіслані агентура і кадрові співробітники ЦРУ США. Рух отримав фінансову і матеріальну підтримку від ЦРУ [3]. Можна припустити, що мета такої підтримки привести до влади в Афганістані маріонетковий уряд, просунути експансію ісламського фундаменталізму до Середньої Азії, перш за все до Узбекистану, Казахстану, Таджикистану. Не випадково таліби заявляли в своїх прокламаціях, що їх інтереси тягнуться на весь Таджикистан і такі релігійні центри, як Бухара, Самарканд. Більш того, вони не приховують, що їм потрібні нафта і газ Прикаспійського регіону, золото Навої, рідкісні метали і опіум Таджикистану. Практично вони розглядають всю Середню і Центральну Азію як зону своїх інтересів.

По-третє, варіант, коли питання проблема громадянської війни виходить за межі однієї держави — це вирішення проблем внутрішнього військового конфлікту за допомогою військових і політичних сил міжнародного співтовариства. В даному випадку участь у вирішенні проблем беруть участь міжнародні організації. В якості прикладу, можна назвати, міжнародне миротворче втручання у громадянські війни Африканського континенту. В спробах врегулювати військовий внутрішній конфлікт приймали участь ООН, ОАЕ, ЕКОВАС (військова ланка цієї африканської регіональної організації ЕКОМОГ). За підрахунками вчених за період з 1900 р. по 1960 р. 12% із 129 громадянських війн були таким чином «інтернаціоналізовані», за період з 1960 р. по 2000 р. відбулося 85 громадянських війн і майже 31% з них за участю міжнародних сил [2].

Громадянські війни — найбільш небезпечні конфлікти в історії людства. Сучасна наука, політична конфліктологія, відносить їх до різновидів внутрішньополітичного збройного конфлікту. «Військовий» і «збройний» конфлікти вважаються однорідними в контексті порушеної

проблеми воєн взагалі, але більшість західних і російських дослідників сучасного політичного конфлікту схиляються надалі до їх диференціації. Основна відмінність між ними полягає в тому, що в ході військового конфлікту головним засобом його ведення є регулярні збройні формування з обох сторін [1]. Боротьба ж, наприклад, політичних партій за державну владу з застосуванням збройних структур, які не мають законного державного статусу, і застосування проти них легітимних державних силових структур не може кваліфікуватися як «військовий конфлікт». Це відноситься і повною мірою до збройних конфліктів всередині окремих політичних формувань або між двома і більше недержавними політичними об'єднаннями. Це просто озброєний внутрішньополітичний конфлікт.

Розглядаючи «збройний» і «військовий» конфлікти, закономірно буде з'ясувати, до якого виду належать громадянські війни, яких було чимало, особливо у XX столітті. У громадянській війні державним військовим структурам протистоять регулярні війська опозиції, які мають організацію і озброєння не гірше, а іноді в багато разів краще, ніж армія держави. Наприклад, білі армії під час Громадянської війни в Росії у початку XX століття мали і якісно краще підготовлений і добре збройний склад, ніж Червона армія на початковому етапі війни. Теж саме можна сказати про громадянську війну в Чечні, але вже в кінці XX століття, коли проти російської армії виступали збройні формування сепаратистів і міжнародних найманців набагато краще озброєних і підготовлених, ніж окремі російські частини.

З'ясування співвідношення громадянської війни, «воєнного» або «збройного конфлікту» призвело сучасних конфліктологів до наступних висновків: відповідь полягає в нормах сучасного міжнародного права і в принципах життєдіяльності сучасної цивілізації. Згідно з ним на одній території може повноправно функціонувати лише одне державне об'єднання. Державні збройні формування на даній території можуть бути лише одні. Тому громадянська війна — це не «військовий», а «збройний конфлікт».

З одного боку це вірно, але все ж це не зовсім так. Ці погляди на громадянську війну як на «збройний», а не «військовий» конфлікт справедливі швидше за все для другої половини XX століття, ніж для першої. Норми сучасного міжнародного права і принципи життєдіяльності сучасної цивілізації, на які посилаються сучасні дослідники політичних конфліктів, стали з'являтися і вироблятися після закінчення Другої світової війни і в другій половині XX століття. Адже саме тоді

була створена така міжнародна організація, визнана всіма країнами світу, як ООН. Саме під її егідою розроблялися і приймалися багато сучасних цивілізованих міжнародних законів і декларацій.

Громадянські війни початку ХХ століття не підпадають під юрисдикцію сучасних норм та законів. Вони велися, не спираючись на міжнародні норми і цивілізовані закони. Більш того, політичні партії підтриманні різними класами, в ході громадянських війн відмітали старі «буржуазні» закони, мораль і совість старого світу і керувалися в своїх діях «революційною» необхідністю, яка ніяк не узгоджувалася з нормами часу. Так робили більшовики в Росії під час Громадянської війни, стверджуючи що все справедливо і законно, що йде на благо революції і влади трудящих. Були прийняті диктаторські закони в Мексиці, коли почалася революція, а потім і громадянська війна в цій латиноамериканській країні [5, ст. 47–55].

Не визнавалися старі закони і в Іспанії. Революційний уряд встановлював свої власні закони, що також призвело до громадянської війни. Тому про громадянські війни початку ХХ століття можна говорити не про як «збройні», а як про «військово-політичні конфлікти».

Для «військово-політичних конфліктів» характерно те, що вони є від початку є політичними, а потім переростають у військовий конфлікт. Мова йде про боротьбу за політичну і державну владу на безкомпромісній, нульовій основі. Коли боротьба досягає свого найвищого напруження, коли вже немає інших способів, крім як насильницьких домогтися влади, тоді вона переходить у військове протистояння. У цьому протистоянні починають використовуватися напіврегулярні та регулярні збройні формування з двох і більше сторін. Так було, наприклад, у Громадянській війні в Росії, коли у військовому протистоянні зіткнулися три основні сили. У Мексиці і в Іспанії також зіткнулися кілька течій в боротьбі за політичну владу.

Громадянська війна як військово-політичний конфлікт має найбільш негативний вплив на суспільство. Воно розколює його, втягує у військове протиборство і при цьому, безжально розділяє сім'ї, по ідеологічному протистоянню. Громадянські війни, звичайно, розколюють колись єдине суспільство, але варто лише втрутитися в його внутрішню боротьбу зовнішній силі, як вона, забувши незгоди, може об'єднатися для відсічі їй. Мова йде про інтервенції в роки громадянської війни. Інтервенція дуже часто загострювала і продовжувала громадянські війни. Це пов'язано з тим, що під час кризи в сусідній державі за допомогу однієї із сторін або під приводом захисту своїх національних інтересів, легше всього

втрутитися у справи країни на в якій вирує полум'я громадянської війни та отримати за це хороші дивіденди. Громадянські війни найчастіше супроводжуються інтервенцією. Так, наприклад, було в Росії, Іспанії, і в Мексиці. У всіх трьох країнах вона призвела до об'єднання вчорашніх супротивників проти інтервентів.

В даному випадку громадянська війна ускладнюється військово-політичним втручанням сусіднього або не завжди, звичайно сусідніх держав. Вони намагаються за допомогою військової сили диктувати вигідні для себе умови політики. Таким чином, на внутрішній військово-політичний конфлікт накладається зовнішній, що, безсумнівно, призводить до його подальшого загострення, консолідації внутрішніх сил, спрямованих проти нього і продовження цього конфлікту.

Военно-політичні конфлікти, зокрема, громадянські війни, бувають «вузькими» і «широкими». Під поняттям «широкий» воєнно-політичний конфлікт розуміється будь-яке зіткнення між двома і більше збройними структурами, що мають державний статус і переслідують при цьому легітимні державні інтереси. Під час Громадянської війни в Росії «білі» і «червоні» вважали себе вправі воювати один проти одного за державні інтереси і говорити від імені народу. «Вузький» воєнно-політичний конфлікт має на увазі зіткнення двох і більше сторін, які не мають державного статусу, але намагаються здобути цей статус. Так можна навести приклад боротьби партії більшовиків за владу проти Тимчасового уряду, яка стала початком Громадянської війни в Росії.

Громадянські війни можуть бути «широкомасштабними» і «локальними». Все залежить від того, як населення країни буде втягнуто у воєнно-політичний конфлікт. Якщо бере участь велика частина населення, військові дії ведуться на всій території країни, то це широкомасштабна громадянська війна. Такі війни були в Мексиці, Росії і в Іспанії. Якщо це війна зачіпає окремих регіон країни, то це локальна громадянська війна. Така війна велася в Чечні в кінці ХХ століття. Цим театром війни, де широко застосовувалися військові дії, був окремих регіон Росії—Північний Кавказ [10, с. 63–68].

Военно-політичні конфлікти бувають різними. Але громадянська війна займає особливе місце серед них. Вона небезпечна тим, що під час неї ведеться безкомпромісна боротьба за владу між громадянами однієї країни, що веде країну та суспільство до руйнівних наслідків. Такі воєнно-політичні конфлікти найчастіше закінчуються лише рішучою перемогою однієї сторони, а всі політичні противники або репресуються, або змушені емігрувати, або прийняти закони сторони-переможниці.

Громадянське примирення як остаточний вихід із стану війни при цьому конфлікті, або взагалі неможливе, як це сталося в Росії.

Зазвичай, громадянська війна (локальна по своїй характеристиці) на перший погляд найменш небезпечна для долі людства, насправді може обернутися для останнього глобальною катастрофою. Крім того, сучасна громадянська війна створює загрозу втягування до конфлікту сусідніх держав, а в екстремальному варіанті може привести навіть до розв'язування світової, навіть, і ядерної війни зі її згубними наслідками для всього людства.

Таким чином, громадянську війну, як особливий вид локальних війн, можна охарактеризувати як збройну боротьбу між різними групами населення, що має в своїй основі глибокі соціальні, національні і політичні протиріччя, відбувається при зовнішньому втручанні, приймає різні форми, включаючи повстання, заколоти, розрізнені зіткнення, великомасштабні військові операції за участю регулярних армій, дії озброєних загонів в тилу існуючих урядів і державних утворень, диверсійно-терористичні акції.

Список використаних джерел:

1. Батрименко О. В. Особливості сучасних збройно-політичних конфліктів. Дис... канд. політ. наук. — Київський національний університет імені Тараса Шевченка. — К., 2005. — 185с.
2. Ведантам Ш. Гражданских войн прибавилось / Ш. Ведантам [Электронный ресурс]. — Электрон. текстовые данные. — Режим доступа: <http://washigtonpost.com>.
3. Зарубин А. Феномен гражданской войны / А. Зарубин // Историческое наследие Крыма. — 2003. — № 2. — С. 23–28.
4. Костенко Г. Типи, види воєнних конфліктів та їх класифікація / Г. Костенко // Науковий вісник Дипломатичної академії. — К., 1999. — Вип. 2.
5. Лавров Н. М. Мексиканская революция 1910–1917 гг. / Н. М. Лавров. — М., 1972. С. 48–57.
6. Лебедева М. М. Политическое урегулирование конфликтов: подходы, решения, технологии / М. М. Лебедев. — М.: Аспект Пресс, 1977.
7. Марченко В. Воєнно-політичний конфлікт: методологія наукового аналізу та прогнозування / В. Марченко, М. Цюрупа // Вісник національної академії оборони України. — 2008. — № 4 (8). — С. 163–167.

-
8. Степанова Е. А. Государство и человек в современных конфликтах / Е. А. Степанова // Международные процессы. — 2008. — Т. 6. — № 1 (16) — С. 29–40.
 9. Широнин В. КГБ—ЦРУ. Секретные пружины / В. Широнин. — М., 2002. — 231 с.
 10. Шишов А. В. Военные конфликты XX в. От Южной Африки до Чечни / А. В. Шишов. — М.: «Вече», 2006.

Стаття надійшла до редакції 14.06.2014 р.

Zagrebelnyy A. V. Международные миротворческие операции, как политический инструмент урегулирования военных конфликтов

В статье рассмотрена гражданская война как одна из форм военно-политического конфликта.

Ключевые слова: *военно-политический конфликт, гражданская война, военный конфликт, вооруженный конфликт.*

Zagrebelny A. The Civil War as a military and political conflict

The article deals with the civil war as a form of political and military conflict.

Keywords: *military and political conflict, military conflict, the settlement of military conflicts, international peacekeeping operations.*

УДК 312:061.1ЄС

*Донська А. Г.**Аспірантка кафедри політології філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК КОНЦЕПТУ ЄВРОПИ ТА ПОЛІТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ЕКСКЛЮЗИВНИЙ ТА ІНКЛЮЗИВНИЙ АСПЕКТИ

Розглядаються причини та особливості взаємозв'язку Європи як політичного поняття з концептуальними основами політики Європейського Союзу (ЄС) в інклюзивному та ексклюзивному аспектах. Проаналізовано основні концепти Європи та досліджено можливі зміни визначення поняття Європи залежно від тих чи інших теоретичних передумов розвитку ЄС.

Ключові слова: *Європа, Європейський Союз, сила, імперія.*

На території Європи протягом тривалого часу утворювалися політичні об'єднання, союзи, альянси, які мали на меті утвердження миру та добробуту держав європейського простору. Європейський Союз (ЄС) виступає на сьогодні результатом ряду об'єднань політичного, економічного, культурного характеру. Для багатостороннього вивчення особливостей ЄС та його ролі у світовій політиці потрібно звернутися до теоретичних основ дослідження політики, адже політична наука може посприяти виробленню ґрунтовної багатоаспектної теорії розуміння політичних процесів у Європі загалом та в ЄС зокрема.

Вданій статті Європа розглядається як політичне поняття, сформоване під впливом політичної історії та ідей на основі спільної ідентичності, принципів демократії та лібералізму, яке умовно конструюється Європейським Союзом. Європа як політичний проект може виступати в якості легітимації зовнішньої та внутрішньої політики Європейського Союзу. Концепт Європи перебирає на себе частину характеристик ЄС і навпаки. Можна виокремити наступні три основні причини зведення поняття «Європа» до розуміння меж та політики Європейського Союзу.

По-перше, це політика Європейського Союзу та зростання його ролі як актора світової політики. В Європі немає альтернативних політичних акторів та інтеграційних утворень, рівних або більш потужних

за ЄС. Використовуючи такий інструмент як Європейська політика сусідства (ЄПС) та основні її складові, Європейський Союз поширює свій вплив на сусідні держави. Саме тому, ЄС доволі легко впливати на соціально-політичні, економічні, культурні процеси в Європі.

По-друге, змістовне наповнення концепцій розширення Європейського Союзу характеризується аплікації концепції «сили» Джозефа Ная щодо Європейського Союзу, та похідних від цього концептів, таких як Нормативна сила Європи, Етична сила Європи та інших. Тим самим, виявляється можливим описувати Європу як таку, яка падає під опис концепції сучасного типу імперій.

По-третє, існують особливості ведення наукового дискурсу всередині європейської спільноти. Основні наукові дослідження проводилися і проводяться в найбільш економічно і політично розвинених країнах Європи, які утворили так зване «ядро» не лише ЄС, а й Європи в цілому, це Великобританія, Франція, Німеччина. Після заснування Європейського Союзу почалося активне створення кафедр з європейських студій в університетах, окремих дослідних установ, мета яких — обґрунтування політики ЄС щодо держав-членів, країн-сусідів та інших глобальних акторів. Саме тут поширюються дослідження Європи, її стану та можливого майбутнього розвитку, і всі вони проводяться в контексті становлення і можливого розширення Європейського Союзу. Проте, в інших країнах на європейській території через економічні та суспільно-політичні складнощі не проводиться і не стимулюється паралельний науковий дискурс, альтернативний ініційованому в ЄС.

Тим самим, в науці і політиці використовується спрощення, за якого концептуалізація Європи зводиться до ЄС. Саме тому, як зауважують ЕльмарАльтфатер та БіргітМанкопф, «для багатьох європейців Європа тотожна Європейському Союзу, а не географічному континенту Європи» [5, s. 48]. Європейський Союз стимулює розробку теорій, які легітимізують його право визначати зміст поняття Європи. Тим самим, дискурс довкола концепту Європи зводиться до розуміння природи, глобального значення та основ розширення ЄС. У світовому вимірі зміна інституційних меж, зумовлена процесами внутрішньоєвропейської інтеграції та розширення ЄС, призводить до того, що про Європу стає можливим говорити як про «інклюзивне чи ексклюзивне поняття, яке для одних слугувало свідченням, що вони абсолютно гарантовано належать до Європи, у той час як інші, тим самим, витіснялися за межі європейських кордонів» [2]. Тож, на сьогодні Європу можна розглядати:

а) в ексклюзивному, або виключаючому аспекті («виведення за межі», яке передбачає окреслення Європи відповідно до кордонів ЄС, обмеження можливості інтеграції до ЄС, зменшення глобальної взаємодії, а також взаємопроникності всередині самого ЄС) як континентальну «торговельну державу» та як «фортецю»;

б) в інклюзивному аспекті (включаючому, в межах якого розширення, взаємозалежність, інтеграція, гнучкість кордонів розглядаються як необхідна умова існування Європейського Союзу) як силу, що екстраполюється назовні (військова, громадська, нормативна, етична, глобальна та мала), як «не-актор» світової політики та як імперію.

Інклюзивний та ексклюзивний аспекти визначення поняття Європи дозволяють теоретично осмислити як сучасний стан європейського простору, так і спроекувати майбутній його розвиток.

В межах ексклюзивного поняття Європа може виступати континентальною «торговельною державою», тобто як великий децентралізований і нерегульований ринок, в який інтегровані політичні інституції, громадські організації, що охоплюють безпекові та економічні рівні міждержавної кооперації. За даного розуміння, ЄС має поглиблювати лише торговельні зв'язки з іншими країнами, уникаючи порушення суверенітету держав ЄС та їхніх національних інтересів.

Концепт «Європа як фортеця» переносить акцент на протекціонізм в політиці ЄС та обмеження можливого розширення. Концепт виник під час Другої світової війни у межах Гітлерівської пропаганди, і позначав необхідність міцного укріплення кордонів Європи, на яку поширюється влада Німеччини, з метою уникнення вторгнень з боку інших держав. Цей концепт було забуто до 90-х рр. ХХ ст., коли з'явилися прибічники створення закритих кордонів Європи (а саме Європейського Союзу) та недопущення нових мігрантів у країни ЄС. Стверджується, що «ЄС може посилити власні внутрішні та захисні функції за допомогою значного обмеження своєї відкритості та глобальної взаємозалежності» [11, р. 218]. Вважається, що формально «фортеця Європи» вже була офіційно створена 20 червня 1994 року резолюцією Ради Європейського Союзу «Про обмеження допуску громадян третіх країн на територію держав-членів з метою працевлаштування». Даний концепт сприймається консерваторами та націоналістами як позитивний, який має бути покладено у зовнішню політику ЄС. Так, антиєвропейські політичні сили в різних країнах влаштовують демонстрації із закликом збереження національної ідентичності, що особливо знайшло підтвердження на виборах до Європейського парламенту 2014 року.

Вихідним поняттям для концепту Європи в ексклюзивному плані є держава. Німецький дослідник Херфрід Мюнклер наголошує на небезпеці, що очікує Європейський Союз у разі, якщо політика Союзу виходитиме із особливостей та пріоритетів національної держави. Кордони ЄС стали асоціюватися з межами Європи, «які перетворилися на межі виключення (Exklusionsgrenzen)» [10, с. 253]. Постало питання визначення кола тих країн, які мають право на вступ до ЄС, політичним шляхом, що зазвичай наштовхується на суперечки між націями та етносами з приводу їх самовизначення та самоідентифікації, а також сприйняття їх ззовні. На думку Х. Мюнклера, проблема полягає у відсутності єдиної сфери публічності загальноєвропейського громадянського суспільства та збереження значущості національних кордонів.

Існує й інший підхід до розуміння Європи як умовного конструкту в ексклюзивному аспекті, за якого ЄС, як і вся Європа, може виступати лише «не-актором» [7, р. 44], або відносно ефективним актором світової політики. Так, ЄС розглядається як придаток держав-членів та як потенційний учасник міжнародних відносин.

В інклюзивному (включаючому) аспекті можна говорити про Європу як силу, потугу, владу (power), що реалізується ЄС, який прагне включити до сфери свого впливу якомога більшу кількість міжнародних акторів, тим самим встановити принципи демократії та лібералізму не лише на території Союзу, а й на міжнародній арені. ЄС — це «часткова і непостійна сила, втім така сила, яка може бути розчленована аналітичними інструментами міжнародних відносин і виміряна відповідно до критерію сили» [12, р. 3]. Дослідити концептуальне підґрунтя зміни ролі ЄС у зовнішніх відносинах виявляється можливим на основі аналізу різних теорій сили Європи.

ЄС використовує різні типи сили, що концептуалізується в науковому дискурсі починаючи з 50-х років ХХ століття. В науково-теоретичних роботах зазвичай розглядається не сила ЄС, а сила Європи, адже, як було зазначено на початку статті, саме концепт Європи як Європейського Союзу є провідним в сучасному науковому дискурсі. З одного боку, маючи силу, ЄС привласнює концепт Європи, а з іншого — сприйняття Європи як сили легітимізує на теоретичному рівні реалізацію і нав'язування пріоритетів ЄС у світовій політиці.

Відповідно до ідеї Джозефа Ная-молодшого існує два основних типи сили: традиційна (а саме жорстка, військова, *hard power*) та сучасна (м'яка, *soft power*). Європейський Союз відповідно до концепту військової сили Європи виробив Спільну безпекову та оборонну політику — нормативна

та військова доктрина Союзу, закріплена у відповідних нормативних документах. Проте, застосування жорсткої (військової) сили розглядається як крайня міра, що зумовлено утвердженням пріоритету миру та безпеки у світовій політиці.

Саме тому, для ЄС стає актуальною концептуалізація і практичне застосування того, що Джозеф Най-молодший називає «м'якою силою», тобто «це здатність досягати бажаного на основі добровільної участі союзників, а не за допомогою примусу...» [3, с. 21]. Наприкінці ХХ століття використання «м'якої сили» ЄС було теоретично й нормативно обґрунтовано та донесено до європейської громадськості. Про це свідчить збільшення впливу ЄС та зростання масштабів розширення ЄС порівняно з попередніми роками.

Першим серед багатьох наступних, які можна зарахувати до різних трактувань та видів «м'якої сили» Європи, виникає концепт цивільної сили Європи (civilian power Europe), його сучасною та концептуально оформленою версією є поняття нормативної сили Європи (normative power Europe, НСЕ). Більш детально про концепти цивільної та нормативної сили Європи можна дізнатися в попередніх статтях автора. В даній статті варто зазначити лише, що цивільна сила Європи передбачає економічну, дипломатичну та інституційну кооперація з метою утвердження спільного розуміння «європейськості». Проте обмеженість концепту цивільної сили Європи економічними відносинами та зовньо-політичними діями дала поштовх до все більш частого використання поняття нормативності та етичності щодо політики ЄС. Нормативна сила Європи (НСЕ)—це сукупність визначених принципів, введених із міжнародних нормативно-правових актів та внутрішніх документів ЄС, які використовуються Європейським Союзом з метою легітимації політичних відносин з акторами світової політики та впливу на них. До таких принципів можна віднести свободу, демократію, повагу до основних прав та свобод людини, верховенство права та договірну основу спільноти, які закріплено в нормативно-правових актах ЄС.

Значення етики та моралі у політиці ЄС концептуалізовано у понятті етичної сили Європи («ethical power Europe»—скорочено ЕРЕ, українською скорочення—ЕСЕ), яке передбачає відповідальність ЄС за розвиток інших країн та регіонів, допускає застосування військової сили, проте основи діяльності виводяться не з нормативно-правових актів ЄС, а з загальної міжнародної етики. Першим, хто провів аналіз ролі етики і моралі у європейській політиці і формуванні концептуальної схеми ведення на її основі міжнародних відносин був Майкл

Оукшот. На сьогодні в нормативно-правових актах інституцій ЄС визначається і закріплюється так званий етичний імператив ЄС (за Лізбет Аггестам), який полягає в тому, щоб бути провідником миру у світі, прийняти на себе глобальну відповідальність. «Політичні еліти в державах-членах все більше прагнули представити зовнішню і безпечову політику ЄС як виразно «етичну» за характером» [8, р. 30].

У зв'язку з посиленням ролі ЄС у світовій політиці виникає концепт глобальної сили Європи як провідного системоутворюючого економічного, політичного та культурного актора у світовій політиці. Саме тому, з'являються концепції Європи як глобального актора, глобального гравця, глобальної сили (всі ці поняття є синонімічними і рівнозначними у використанні).

На основі унікальної політичної побудови Союзу проаналізовано доцільність розуміння Європи як малої сили, запропоноване норвезьким дослідником Асле Тойе (Asle Toje) в роботі «Європейський Союз як мала сила: наступне за періодом після Холодної війни» (2010). Саме поняття було введено ще Робертом Кеохеном, проте він вживав його стосовно малих держав. Натомість, Асле Тойе пропонує ЄС не зрівнюватися в силі зі вже існуючими традиційними державами, а використовувати свої унікальні характеристики для адаптації до нових суспільно-політичних умов. ЄС почав діяти як «мала сила» ще з 2003 року, коли стратегічну поведінку Союзу можна охарактеризувати як залежну, але не від зовнішніх акторів, а від внутрішніх. ЄС «поділяє те саме поняття, що й мала сила в тому, що кількість ресурсів, доступних для території, є відносно малою» [12, р. 181]. Тим самим, Європа стає малою силою, яка окремо по своїх частинах не може бути визначним гравцем світової політики, натомість як інтегрована і взаємозалежна цілісність стає актором світового масштабу із загальновизнаним міжнародним статусом.

Крім того, ЄС можна розглядати в інклюзивному (виключаючому) аспекті як новий тип сучасної імперії в межах концепції Європи як імперії, розробленої «неомедієвіалістами» та іншими дослідниками. Європа як імперія включає в себе ЄС (ядро імперії), та всі держави, які прагнуть наслідувати європейські моделі розвитку та з якими країни ЄС мають тісні торговельно-економічні та політичні зв'язки. Ян Зелонка поглиблює подібні характеристики, як він її називає, нової «середньовічної» європейської імперії. Наприклад, це зони м'яких кордонів, що змінюються; збереження соціально-економічної та культурної диференціації; мультикультурні ідентичності; різні типи громадянства; децентралізація влади і виборчих процесів [13, с. 10–15]. Така європейська імперія

має бути створена на противагу вестфальській імперії і не зачіпатиме інтересів суб'єктів, які знаходяться в межах європейського простору. Зелонка пояснює, що Європейський Союз виглядає і діє як імперія, тому що він намагається утверджувати політичний і економічний контроль над різними периферійними акторами через формальне приєднання і різні форми економічного і політичного домінування. Він називає Європу неімперською імперією, що означає трансформацію сутності не лише концепту Європи, а й імперії, які у поєднанні дають нове розуміння поліваріантності політики ЄС. Х. Мюнклер вбачає у створенні нового типу імперії в Європі шлях до вирішення питань розмежування Європи як всередині, так і ззовні. В новій імперській Європі кордони мають бути замінені межовими просторами (Grenzräume). Ульріх Бек та Едгард Гранде розвивають концепт Європи як «космополітичної імперії» [6, р. 53], яка базується на зменшенні ролі національних кордонів, консенсусі, транснаціональній взаємозалежності та додатковій цінності політики, залежної від кооперації. Тож, Європа як імперія в сучасній науці може розглядатися як можливий бажаний політичний устрій країн ЄС, який уможливить припинення дискусій довкола питання європейськості тих чи інших народів та їх основного або другорядного значення.

Постає питання про те, які зміни концепту Європи можливі у найближчому майбутньому та як вони будуть пов'язані зі світовими політичними процесами. Зміст поняття Європи найближчим часом продовжуватиме визначатися майбутнім Європейського Союзу, а саме його фактичним збереженням цілісності і наявності політичного впливу у світовій політиці.

Після V розширення Євросоюзу (2004 та 2007 роки), глобальної фінансової кризи 2008 року, етнокультурних конфліктів в Європі (наприклад, протести у жовтні 2005 року в Парижі), невдоволення політичним балансом серед країн ЄС з боку новоприйнятих членів існує загроза переформатування Союзу, його розпаду або, навпаки, посилення централізації та уніфікації. В той же час, спостерігається тенденція до виходу за кордони Євросоюзу і розширення меж співпраці між різними акторами. Так, європейські політичні сили, представлені в Європарламенті, вже протягом тривалого часу розширюють сфери свого впливу на інші країни Європи, приймаючи в члени асоціацій політичні партії з країн, що не входять до Євросоюзу. Наприклад, ALDE Party—Альянс лібералів і демократів за Європу—АЛДЕ (англ. TheAllianceofLiberalsandDemocratsforEuropeParty, ALDE Party)—європейська партія, засно-

вана в 1993 році, включає ліберальні і ліберально-демократичні партії, в основному діють у країнах ЄС. ALDE Party зареєстрована в Бельгії як некомерційна асоціація. Незважаючи на свій статус партії та наявність однойменної фракції у Європарламенті, партія АЛДЕ є скоріше конфедерацією політичних партій європейських країн (включає 57 членів з 38 країн Євразії, зокрема і з України).

Враховуючи дві суперечливі тенденції поглиблення панєвропейської взаємодії, з одного боку, та максимальне обособлення ЄС та країн-членів, основна тема поточних політичних і наукових дебатів—це ставлення до розширення кордонів ЄС, прийняття нових членів та пом'якшення візової політики з іншими країнами. Тим самим, майбутнє розуміння поняття Європи залежатиме від майбутнього Європейського Союзу, а отже може бути розглянуто в ексклюзивному (виключаючому) та інклюзивному (включаючому) аспектах.

Виключення з майбутнього проекту Євросоюзу нових держав-членів, прийняття за основу розвитку європейського простору концепту Європи як фортеці відстоюється так званими «євроскептиками»—науковцями та політиками, які вважають за необхідне збереження існуючих меж Європейського Союзу, пріоритет надають поглибленню інтеграції та встановлення жорстких непроникних кордонів Європи (а саме в межах ЄС).

Радикальне крило євроскептиків відстоює ідею неможливості спільної економічної, безпекової, соціальної, культурної політики на території Європи. Вважається, що Євросоюз наразі уявляє собою жорстко-централізоване політичне утворення з домінуючими позиціями Німеччини, Франції та Великобританії. Інші ж країни позбавлені в Союзі значного політичного впливу, асимілюються найбільшими державами та позбавляються власної культурної ідентичності та політичного впливу. Майже в кожній країні Європейського Союзу представлені політичні партії, які виступають проти політики Європейського Союзу, та закликають держави до виходу з нього. Науковці та політики занепокоєні зростанням антиєвропейських рухів, планами євроскептиків створити загальноєвропейську патріотичну партію, яка зможе сформувати фракцію у Європейському парламенті та кардинально змінити зовнішньо—та внутрішньополітичний курс Євросоюзу, вироблений з часів заснування.

Поширення ідей радикальних євроскептиків може призвести до кардинальної зміни трактування концепту Європи з позитивного і прогресивного його значення до негативного, загрозливого і застарілого.

В даному контексті Європа може сприйматися як синонім політичної, економічної, культурної уніфікації, яка призводить до виродження націй та змішування культур.

В інклюзивному аспекті майбутнє Європейського Союзу вбачається у подальшому включенні все нових регіонів, держав та територій у європейські політики, проведення подальшої інтеграції та розширення Євросоюзу. Так звані «єврооптимісти», або «єврофіли» позитивно сприймають тенденції розвитку Євросоюзу та вважають європейський проект унікальним політико-територіальним утворенням, який має всі можливості для подальшого розширення і зростання його впливу.

Найбільш впливова наукова і політична течія в даному контексті — європеїзм. В межах європеїзму визнається, що народи на території Європи мають спільні цінності, спільну історію та спільне майбутнє. Політика, економіка, культура Європи має виходити із розуміння спільної ідентичності європейських народів. Інтеграція до ЄС розглядається як логічний і доцільний крок всіх європейських країн, чому має сприяти як сам Союз, так і країни, які не являються його членами.

Провідною теорією інклюзивного аспекту трактування майбутнього розвитку ЄС є федералізм як один з найбільш давніх проектів інтеграції європейського простору. Ідея федералізму в Європі з часів зародження і до Другої світової війни, а потім після утворення ЄС мала своїх теоретиків та прихильників. В основі своєї федералізм передбачає створення класичної федеральної держави ЄС. Натомість, в сучасній інтерпретації федералізм в Європі передбачає інтеграцію, але не асиміляцію всіх сфер суспільно-політичного життя. Так, бельгійський політик і дослідник Гі Ферхофштадт у роботі «Сполучені Штати Європи. Маніфест для нової Європи» (2005), виходячи зі зростання недовіри населення до політичних інститутів ЄС, пропонує спільну координацію економік країн ЄС та централізований захист Європейської соціальної моделі [4].

Більш поміркованим баченням майбутнього Європи є теорія збереження стабільності і всіх політико-економічних досягнень і напрацювань Євросоюзу Союзу, які він має в першому десятилітті XXI століття. Ключові ідеї теорії були розроблені Стенлі Хофманом в межах теорії інтергавернменталізму, перейнявши і розвинувши які Ендрю Моравчік сформулював теорію ліберального інтергавернменталізму. Е. Моравчик [9] запропонував розглядати дії національних урядів на двох рівнях: національному, де відбувається безпосередня інтеракція з електоратом, та європейському, на якому наднаціональні організації стимулюють уряди досягати компромісів та виконувати досягнуті домовленості.

Тим самим, будучи впливовими політичними ідеями, федералізм та інтеграверменталізм за умови подальшого поширення і втілення у європейській політиці, призведуть до ще більшого усталення асоціації поняття Європа з Європейським Союзом, адже відбудеться так би мовити «консервація», локалізація європейськості в ЄС.

Крім того, в інклюзивному аспекті можна розглядати концепт «Європа регіонів» як «гнучку, інтерактивну систему, в межах якої міські округи з різних частин Європи виробляють спільні програми та ініціативи в рамках ЄС (чи поза ним), незалежно від старих національних держав, де вони розташовані» [1, с. 396]. Тим самим, відбудеться перехід європейської політики з державного і національного на регіональний рівень, яку можуть реалізовувати громадські рухи та організації громадянського суспільства.

Таким чином, інклюзивне та ексклюзивне розуміння природи Європейського Союзу та його майбутнього розвитку безпосередньо впливає на значення концепту Європи в наступні роки. Саме від посилення чи послаблення політичних позицій ЄС у світовій політиці та переформатування його структури функціонування залежить, розширення або звуження концепту Європи, наповнення його новим позитивним або, навпаки, негативним змістом.

Список використаних джерел:

1. Геффернен М. Значення Європи. Географія та геополітика / М. Геффернен; [Пер. з англ. В. Верлок]. — К.: Дух і літера, 2011. — 464 с.
2. Мюнклер Г. Європа як політична ідея [Електронний ресурс] / Г. Мюнклер // Часопис І. — 2007. — Число 50. — Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n50texts/muenkler.htm>
3. Най Дж. «Мягкая» сила и американо-европейские отношения / Дж. Най // Свободная мысль — XXI. — 2004 — № 10. — С. 20–24
4. Ферхофштадт Г. Сполучені Штати Європи: Маніфест для нової Європи / Г. Ферхофштадт; [Пер. з англ. Сергій Кокізіук]. — К. Видавництво К. І. С, 2007. — 68с.
5. Altvater E. Konkurrenz für das Empire. Die Zukunft der Europäischen Union in der globalisierten Welt / E. Altvater, B. Mahnkopf. — Münster: Verlag Westfälisches Dampfboot, 2007. — 304 s.
6. Beck U. Das kosmopolitische Europa. Gesellschaft und Politik in der Zweiten Moderne / U. Beck, E. Grande — Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2004. — 432 s.

7. Bretherton C. The European Union as a global actor / C. Bretherton—London; New York: Routledge, 2006.—273 с.
8. Hyde-Price A. A ‘tragic actor’? A realist perspective on ‘ethical power Europe’ // *International Affairs*—2008—Vol. 84:1.—pp. 29–44.
9. Moravcsik A. Preferences and Power in the European Community: A Liberal Intergovernmentalist Approach // *Journal of Common Market Studies*.—December 1993.—Vol. 31—No 4.—Pp. 473—524.
10. Münkler H. Imperien. Die Logik der Weltherrschaft—vom Alten Rom bis zu den Vereinigten Staaten / H. Münkler—Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag, 2008.—336 s.
11. Telò M. Europe: a civilian power? European Union, global governance, world order / M. Telò—Basingstoke: Hants, New York: Palgrave Macmillan, 2006—xix, 291 p.
12. Toje A. The European Union as a Small Power: After the Post-Cold War / A. Toje.—New York: Palgrave Macmillan, 2010—xiii, 256 p.
13. Zielonka J. Europe as an empire / J. Zielonka—New York: Oxford University Press, 2006.—224 p.

Стаття надійшла до редакції 23.06.2014 р.

Донская А. Г. Взаимосвязь концепта Европы и политики Европейского Союза: эксклюзивный и инклюзивный аспекты

Рассматриваются причины и особенности взаимосвязи Европы как политического понятия с концептуальными основами политики Европейского Союза (ЕС) в инклюзивном и эксклюзивном аспектах. Проанализированы основные концепты Европы и исследованы возможные изменения определения понятия Европы зависимости от тех или иных теоретических предпосылок развития ЕС.

Ключевые слова: *Европа, Европейский Союз, сила, империя.*

Donska A.G. Correlation of the concept of Europe and the European Union policy: exclusive and inclusive aspects

The causes and features of the correlation of a political concept Europe and conceptual framework of the European Union (EU) are considered in inclusive and exclusive aspects. The main concepts of Europe are analyzed and investigated possible meaning changes of the concept of Europe according to the certain theoretical background of the EU.

Keywords: *Europe, European Union, the power of the empire.*

УДК 321.015

Подзолков Ю. А.

*Здобувач кафедри політології Одеської національної академії зв'язку
ім. О. С. Попова*

ОГЛЯД ТЕОРІЙ І СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ПІДХОДІВ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ПУБЛІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Розглядаються теорії та підходи, що застосовуються до дослідження публічної політики: порівняльний аналіз, що допомагає зіставити політичні курси різних урядів; кореляційний аналіз зв'язку між публічною політикою і різними економічними, соціальними й політико-ідеологічними факторами; мережний підхід до політики; політико-процесуальний підхід; теорія публічного правління, що акцентує увагу на проблемі співробітництва, та ін.

Ключові слова: *публічна політика, взаємодія держави й суспільства, суспільні процеси, демократія.*

У науковій літературі справедливо відзначається той факт, що публічна політика на даний час зіштовхується з необхідністю реагування на такі сучасні виклики, як: криза всіх форм тотальної організації політики й управління; зростання різноманіття й нестійкості політико-управлінських процесів; формування суспільства знань; підвищення ролі інформаційно-комунікаційних технологій, а також когнітивного компонента суспільної саморегуляції; глобалізація та пов'язана з нею зміна функцій національних держав» [1, с. 179].

Зазначені процеси приводять до того, що публічна політика змушена підлаштовуватися під різноманіття культурних, економічних і політичних інтересів, що веде до підвищення значення мережної взаємодії держави, бізнесу, асоціацій громадянського суспільства. Мережна взаємодія виникає саме через слабкість публічної політики, що не дозволяє громадянам вступати в публічний діалог з державою. Таким чином, соціальні мережі стають креативним способом вираження громадянської позиції, що дає новий імпульс розвитку громадянського суспільства. Мережна активність громадян реалізується через обмін ресурсами, всі

наявні канали доступу до Інтернету, через друзів, звернення до місцевої влади, підприємців та ін.

Дослідники порівняльної публічної політики пишуть, що вона є вивченням того, як, чому й з яким результатом різні уряди проводять особливі курси діяльності або бездіяльності, які власне і становлять собою політику. Однак, як вважає Л. Сморгунов, недостатньо визначати курс через політичні й управлінські рішення або їхню відсутність. Варто враховувати весь комплекс практичних дій по реалізації рішення. Якщо ж говорити про бездіяльність уряду в певному питанні, то не завжди воно виражає який-небудь особливий курс [2, с. 361].

Поява нових соціальних практик у владних відносинах свідчить про виникнення нової системи регулювання суспільних процесів, що з'єднує принципи й практику управління з механізмами саморозвитку, самоврядування й саморегулювання, що спонтанно формуються усередині соціуму. Можна сказати, що в сучасному суспільстві складається переважно мережна система політичних взаємодій. Все це наводить на думку про те, що в соціумі який стрімко розвивається, з'являється новий тип політичного правління, що відрізняється від традиційної уяви про інститути, норми, структури демократії й автократії? Можна припустити, що в такий спосіб відроджується поки ще слабко вкорінена практика безпосередньої демократії, прямого впливу суспільства, яке постійно впливає на процеси прийняття й виконання політичних рішень; відбувається становлення більш високої форми народовладдя, при якій політичне правління занурене в контекст широкої публічної рефлексії. Емпіричну базу підтвердження й розвитку ця гіпотетична перспектива знаходить у мережних соціальних рухах (МСР) [3, с. 54].

Важливе значення для дослідження публічної політики має теорія публічного правління, однією з нових тем якої в останні роки стає проблема співробітництва. Співробітництво є одним із типів відносин між публічною й приватною сферами. Якщо порівняти співробітництво із простою взаємодією, заснованою на контракті, то ми прийдемо до висновку, що співробітництво ґрунтується на такій моделі взаємодії, при якій створюється єдина платформа взаємодії зі спільним ризиком, спільною відповідальністю за отримані результати. Взаємодія ж на перший план виводить адміністрацію, що визначає цілі, об'єкти контракту, вид кооперації та ін. Найбільш популярні види співпраці між владою й суспільством — це реалізація спільних проектів з ініціативи громадськості, обговорення можливих рішень суспільно значимих проблем.

Розвиток теорії публічного управління не міг не позначитися на концепції електронного публічного правління, яка стає все більш популярною. Пан Сук Кім, проводячи різницю між електронним урядом й електронним правлінням, відзначає, що електронний уряд конституює спосіб, яким інститути публічного сектора використовують технологію для здійснення адміністрування й розширення надання існуючих послуг. Електронне правління, однак є не просто технологічним або фізичним застосуванням ІКТ для публічних справ, а способом, яким організується й використовується політична й соціальна влада. Електронне правління стосується того, як громадяни взаємодіють із урядом або впливають на законодавство чи публічні процеси. Електронне правління мотивує досягнення такої мети більше явним й ефективним способом, використовуючи ІКТ. [4, с. 46]. У зв'язку з цим деякі дослідники вважають, що розвиток даних відносин серйозно змінює внутрішню організацію й способи діяльності публічного управління і влади. В цьому відношенні електронне правління—це новий спосіб функціонування публічно-владних організацій: «Е-правління є більш широким концептом, що визначає й оцінює, як впливають технології на урядову практику управління й на відносини між державними службовцями та широким суспільством, що включає в себе й виборчі структури, і зовнішні групи на зразок неприбуткових організацій, неурядових організацій або корпоративних інститутів приватного сектору» [4, с. 47].

Дослідники відзначають епохальний масштаб переходу до нової парадигми публічної політики. Як пише відомий теоретик інформаційного суспільства М. Кастельс, велика трансформація соціуму, напрямок якої пунктирно намічений практикою МСР, потребує цілої історичної епохи просування по «незвіданій дорозі створення нових форм спілкування», «фундаментальної культурної матриці сучасних суспільств», освоєння нових цінностей і змістів, «пошуку нового соціального контракту» [5, р. 54].

Публічна політика реалізується в умовах відкритості культурного, економічного, політичного просторів. Ускладнення публічної політики численними факторами життя сучасної ситуації актуалізує питання про вибір теоретико-методологічних підходів до її дослідження.

Є кілька популярних підходів до дослідження інститутів і технологій публічної політики. Так, деякі дослідники думають, що це можливо в рамках побудови деліберативної демократії («демократії обговорень»), заснованої на активному обміні ідеями між підлеглими й управляючими, як це описано в

Ю. Хабермаса [6, с. 33]. Теорія деліберативної демократії має основне значення для обґрунтування концепції публічної мережної політики.

Деякі дослідники (Л. Сморгунів, А. Соловійов, І. Мірошніченко, С. Коверзнева) віддають перевагу при дослідженні публічної політики мережному підходу. «Завоювавши позиції в політичній науці як аналітичний інструмент, мережний підхід спочатку використовувався для обґрунтування емпіричного інструментарію в якісних і кількісних дослідженнях секторів у публічній політиці, а потім обумовив створення концептуальних моделей політичних мереж, що інтерпретують різноманітні форми відносин між державою й групами інтересів на основі горизонтальних зв'язків і мережних структур, що пропонують різні типології на основі їхніх комплексних параметрів» [7, с. 8].

Уперше згадка про передумови формування політичних мереж зустрічається в роботі Е. Гріффіта «Безвихідь демократії: дослідження сучасного уряду в дії», що побачила світ в 1930-і роки. Учений аналізує неформальні зв'язки, що виникають у ході процесу прийняття політичних рішень, що й надає їм характер мережної взаємодії [8, с. 59]. В 1950-х роках Дж. Фрімен у монографії «Політичний процес» провів дослідження політичних субсистем мережного характеру, у якому показав принципи взаємодії бюрократичного апарату, конгресменів і груп інтересів» [9, р. 34]. У роботах норвезького політолога С. Роккана неодноразово застосовується термін «мережі», що свідчить про їхнє важливе значення в теорії вченого. Будучи прибічником неoinституціоналізму, С. Роккан вважав мережні структури, що поєднують приватні й державні фактори, важливими додатковими або паралельними каналами, що забезпечують врахування численних інтересів у процесі прийняття політичних рішень» [10, р. 75].

Дослідник А. Курочкін вважає, що виникнення й розвиток мережного підходу в політологічній теорії, а також концепт політичних мереж варто розглядати з точки гносеологічного й онтологічного підходів. «У рамках першого причиною появи мережного підходу є розвиток методологічного апарату суспільних наук, тоді як другий пояснює появу цієї теорії фактичним виникненням і поширенням таких форм політичної координації й управління» [11, с. 119].

На думку інших дослідників, організація повноцінного дискурсу між владою й громадянським суспільством можлива за умови поглиблення лібералізації партійно-політичного законодавства, що розмиває монополію партії влади й сприяє оздоровленню партійної системи й переходу

від імітації діалогу із громадянським суспільством до його реального втілення, підвищення якості політичної конкуренції (Б. Макаренко).

Цікавим є політико-процесуальний підхід, що досліджує динаміку поведінки осіб, що приймають рішення, а також чинники, що впливають на цей процес. Завдяки цьому підходу стає можливим дослідження ролей окремих акторів, які беруть участь у процесі прийняття рішень, а також зовнішніх акторів, що відбиваються на прийнятті рішень. Даний підхід має свій евристичний потенціал, навіть незважаючи на те, що в реальній публічно-державній практиці функції, які виконують актори на різних стадіях політико-управлінського циклу, досить часто перетинаються між собою.

Перевагами політико-процесуального підходу є його гнучкість і відкритість, що дозволяє вносити корективи при його застосуванні. Так, наприклад, коли дослідження має потребу в більшій деталізації стадій політико-управлінського циклу, то їхній перелік може бути розширений, наприклад, ресурсною підтримкою рішення («бюджетування») [12, с. 159]. Є у даного підходу, як і в будь-якого іншого, свої недоліки. Це пов'язано з нестабільністю процесу просування публічного рішення, у котрий на будь-якій стадії можуть включатися різні державні органи й групи інтересів, між якими йде постійна конкуренція. Результатом цього може стати не тільки коректування, але й повна зміна змісту первісно сформульованого рішення.

Ще один підхід дослідників полягає в тім, щоб розглядати інститути й механізми публічної політики як інструментарій «демократії участі» [13]. Вивчаючи процес прийняття рішень, звертають увагу на ступінь участі тих або інших акторів у виробленні політичного курсу і їхній вплив на прийняття тих або інших рішень.

Дослідники сфери публічної політики відрізняються більш широким баченням. Вони виходять із того, що публічна політика має справу не стільки із процесом вибору з безлічі можливих політичних рішень, скільки з наслідками їхнього прийняття. Таким чином, вивчення публічної політики повинне охоплювати не тільки процес прийняття рішень, але й аналіз процесу проведення політичного курсу від моменту його прийняття до моменту реалізації включно, тобто його вплив на сфери економіки, охорони здоров'я, утворення, безпеки й ін.

Англійський політолог М. Херопп вважає, що під поняттям «політика» «ми повинні мати на увазі не тільки те, чим у дійсності вона є, але також і для чого вона призначена. Знання про політику — це не тільки відомості про те, хто вирішує, але також і про наслідки рішень.

Ми хочемо знати не тільки про те, чим політика є насправді, але також і про те, чого з її допомогою можна досягти. Таким чином, підхід, пов'язаний з вивченням публічної політики, є корисним розширенням підходу, що вивчає прийняття рішень» [14, р. 1–2].

Ряд дослідників звертають увагу на зв'язок між характером політичної системи й публічною політикою. Мова йде про те, що політична система може визначати характер і спрямованість публічної політики, а публічна політика, у свою чергу, провокує модифікацію структурних елементів системи. Звернемося до дослідження А. Сміта, що проаналізував 12 випадків конфліктів із приводу публічної політики в п'ятих західних демократичних країнах з виділенням чотирьох основних типів політичних курсів. Це дослідження ґрунтується на даних про результати політики як якомусь наборі урядових рішень по спірних питаннях. Диференціація політичних курсів визначається за допомогою порівняння акторів, що представляють законодавчу й виконавчу влади, і процесів прийняття рішень. У результаті цього виділяються чотири основні типи публічної політики: 1) розподільна політика; 2) секторально фрагментована політика; 3) емоційна політика; 4) перерозподільна політика. При цьому той або інший тип публічної політики використовується в різних країнах при вирішенні конкретних проблем і не становить стійкої характеристики тієї або іншої демократичної системи. Можна сказати, що дані типи публічної політики є якимись моделями, однаково пристосованими для всіх демократій при вирішенні конкретних проблем. Так, у ФРН розподільна політика використовувалася при рішенні проблем, що виникають із приводу субсидій для сільського господарства, і перерозподільна — у ході конфлікту з питання співучасті в рішеннях.

Ще одне дослідження (Г. Пітерсон, Дж. Дуті, К. Маккуллох), що становить інтерес, засноване на порівнянні різних демократичних країн, розподілених по типах демократій А. Лейпхартом. Автори зіставляють типи демократій із двома змінними: поведінкою на «вході» політичної системи й характером системи прийняття рішень. При цьому дві змінні включають два значення: інтегровану й фрагментовану поведінку та інтегровану й фрагментовану системи прийняття рішень. У результаті виходять чотири типи демократій, зіставлених із чотирма типами публічної політики. Як пишуть дослідники, поняття, інтегрована й фрагментована поведінка і відповідні системи прийняття рішень відносяться до рівня фрагментації вимог, що надходять у політичну систему з економічного й соціального оточення. Деполітизована демо-

кратія характеризується коаліційною поведінкою еліт, включенням у процес прийняття рішень всіх основних груп інтересів, низьким рівнем політизації основних державних проблем. Така демократія проводить перерозподільну політику, підвищуючи ступінь рівності в суспільстві. Консенсусна демократія характеризується фрагментованою політичною культурою, сполученою з коаліційною або узгодженою поведінкою політичних еліт. Регулятивна публічна політика спрямована на підтримку вже встановленої рівноваги за рахунок дій елітних груп. Доцентрова демократія включає відсутність згоди й інтеграції як на рівні еліт, так і на рівні мас, характеризується необмеженим політичним конфліктом і сильним потенціалом для нестабільності й соціальних вибухів. Політика розподілу визначається силовим натиском різних політичних акторів, що перемагають у політичній конкуренції.

Премфорс, Хейденхаймер, Хекло, Адамс як основу порівняння різних національних типів публічної політики використовують різні політичні стилі, що характеризують процес прийняття рішень з публічних питань. Політичні стилі описуються за допомогою таких змінних: 1) характер політичних змін, оцінюваний як радикальний, зрідка радикальний і нерадикальний; 2) централізм: високо централізований стиль, централізований і менш централізований; 3) консультація: екстенсивно консультаційний стиль, обмежена консультація; 4) відкритість: відкритий, відносно відкритий, відносно закритий, закритий стиль; 5) конфліктний рівень: високий, відносно низький, низький; 6) дорадчий: високий рівень дорадчості, відносно дорадчий, не дуже дорадчий.

Так, наприклад, політичний стиль у Великобританії характеризується тенденцією до проведення широких консультацій, уникненням радикальних змін у політиці й прагненням не здійснювати дії, які б призводили до екзальтації добре організованих інтересів. Французький стиль навпаки включає орієнтацію на проведення радикальних змін у політиці, спрямованих на дозвіл інтенсивних конфліктів. Шведський політичний стиль відрізняється радикальними змінами, але в той же час широкими консультаціями й спробами умиритворити опозицію. Оцінюючи ці три країни по шести змінних, одержуємо наступний результат: Швеція по чотирьох вимірах перебуває на першому місці, її політика найбільш відкрита й характеризується широкими консультаціями й високим ступенем дорадчості. Великобританія оцінюється в цілому низькими показниками інтенсивності радикалізму політичних змін, дорадчості й відкритості. Франція оцінюється високо за рівнем радикалізму й централізації й низько за рівнем консультацій [2, с. 368–369].

Представники школи Картайта-Віленського відомі своєю прихильністю до кореляційного аналізу зв'язку між публічною політикою й різними економічними, соціальними й політико-ідеологічними факторами. Основним висновком їхніх наукових досліджень стало те, що для визначення політичного курсу більш важливими факторами є не передвиборчі програми політичних партій, а рівень економічного й соціального розвитку. Звідси випливає, що при будь-якій політичній партії, яка перемогла, публічна політика буде практично незмінною. Критика даної теорії пов'язана з її за давністю. Адже її положення були засновані на ситуації 1950-х років. Крім того, на думку дослідників даної наукової школи, публічна політика обмежується тільки політикою добробуту, що неправомірно [2, с. 373].

І найголовніше, що вивчення публічної політики саме по собі є методологічним підходом. Деякі дослідники висловлюють думку, що публічна або державна політика є окремим випадком інституціонального підходу до розуміння політики. На перший погляд, дійсно може здатися, що вчені-інституціоналісти обмежуються описом формальних інститутів уряду — законодавчих, виконавчих і судових органів влади, а також конституції, що регулюють відносини між ними. Однак це не зовсім так. Концепт публічної політики не може ігнорувати інститути, тому що від них залежить політичний курс. Так, наприклад, прихильники концепту публічної політики більш глибоко, ніж інституціоналісти вивчають бюрократію, тому що державні службовці безпосередньо впливають на формування й реалізацію політичного курсу, а також неурядові структури, які впливають на здійснювану державну політику (Power and Policy).

Про що все це говорить? Про те, що сьогодні класична «представницька демократія», так само як і традиційне «державознавство» уже не може ефективно справлятися з аналізом тих численних проблем, які можна і потрібно вирішувати у форматі публічної політики.

Концепт публічної політики полягає в тому, що будь-які суспільні проблеми повинні спочатку обговорюватися на рівні зацікавлених співтовариств. Тому дослідники, які обирають даний підхід, повинні більше звертати увагу на те, як саме формуються різні співтовариства, здатні усвідомлювати свої загальні проблеми й домовлятися про їхнє вирішення.

Таким чином, концепт публічної політики не може опиратися тільки на досягнення політології. Абсолютно очевидно, що вона виходить за її рамки й використовує досягнення таких наук, як соціологія, державне управління, соціальна психологія, комунікативістика, лінгвістика та ін.

Список використаних джерел:

1. Сморгунов Л. В. Принятие политических решений: теория и методология / Л. В. Сморгунов, А. В. Павроз // Полис. — 2005 — № 4.—С. 179–183.
2. Сморгунов Л. В. Сравнительная политология / Л. В. Сморгунов. —СПб.: Питер, 2012.—448 с.
3. Красин Ю. А. Государство и общество: сдвиги во властном поле / Ю. А. Красин // Полис. — 2013.— № 5.—С. 51–58.
4. Сморгунов Л. В. От электронного государства в электронному правлению: смена парадигмы / Л. В. Сморгунов / Политическая наука. — 2007.— № 4.—С. 20–49.
5. Castells V. Network of Outrage and Hope: Social Movements in the Internet Age / V. Castells. —Cambrige: Polity Press. — 200 р.
6. Тимофеева Л. И. Модернизации России как альтернатива кризису невозможна без диалога власти и оппозиции / Л. И. Тимофеева // Социология власти. — 2011.— № 8.—С. 30–42.
7. Мирошниченко И. В. Социальные сети в Российской публичной политике: автореф. дис... д. полит. наук: спец. 23.00.02 — Политические институты, политические процессы и технологии / Инна Валерьевна Мирошниченко. —М., 2013.—41 с.
8. Griffith E. The Impasse of Democracy: A Study of the Modern Government in Action / E. Griffith. —N.-Y.: Harrison-Hilton Books Ins., 1939.—P. 57–58.
9. Freeman J.L. Political Process Executive Bureau—Legislative. Committee Relations / J.L. Freeman. —N.-Y.: Garden City, 1955.—P. 32–36.
10. Rokkan S. Norway: Numerical Democracy and Corporate Pluralism / S. Rokkan. —Bergen; Chr. Michelsens Institute, 1966.—P. 70–115.
11. Курочкин А. В. Теория политических сетей: предпосылки становления и место в современной политической науке / А. В. Курочкин // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. —Тамбов: Грамота, 2011.— № 8.—Ч. III. —С. 117–120.

12. Дегтярев А. А. Процесс принятия и осуществления решений в публично-государственной политике: динамический цикл и его основные фазы / А. А. Дегтярев // Полис. — 2004. — С. 158–169.
13. Оценка состояния и развития гражданского общества России: Проблемы, инструменты и региональная специфика / Под ред. В. Н. Якимца // Научные труды Института системного анализа РАН. — М.: КРАСАНД, 2012. — Т. 52. — 200 с.
14. Power and Policy in Liberal Democracies. **Edited by M. Harrop.** — Cambridge: Univ Pr, 1992. — 319 p.

Стаття надійшла до редакції 11.05.2014 р.

Подзолков Ю. А. Обзор теорий и систематизация подходов к исследованию публичной политики.

Рассматриваются теории и подходы, применяющиеся к исследованию публичной политики: сравнительный анализ, который помогает сопоставить политические курсы разных правительств; корреляционный анализ связи между публичной политикой и различными экономическими, социальными и политико-идеологическими факторами; сетевой подход к политике; политико-процессуальный подход; теория публичного правления, акцентирующая внимание на проблеме сотрудничества, и др.

Ключевые слова: *публичная политика, взаимодействие государства и общества, общественные процессы, демократия.*

Podzolkov U.A. A review of theories and systematization of approaches to the study of public policy.

Discusses the theory and approaches to the study of public policy: a comparative analysis, which helps to compare different political courses of governments, the correlation analysis of the relationship between public policies and various economic, social, political and ideological factors, the network approach to politics, political and procedural approach, the theory public government, focuses on the issue of cooperation and others.

Keywords: *public policy, the interaction of state and society, social processes, democracy.*

УДК 321

Нагорянський Є. А.*Здобувач кафедри державного управління Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ВЗАЄМОЗАЛЕЖНІСТЬ ПУБЛІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ТА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Описано взаємозалежність публічної політики та громадянського суспільства. Досліджено деякі підходи до розуміння публічної політики. Розмежовано поняття «публічна політика», «публічна сфера» та «сфера публічної політики».

Ключові слова: *публічна політика; публічна сфера; сфера публічної політики; громадянське суспільство; демократія.*

Проблема визначення взаємозалежності публічної політики та громадянського суспільства набуває особливої актуальності в світлі різних підходів до визначення «публічної політики» (Publicpolicy). Так, з точки зору вітчизняної школи науки державного управління, найточніше поняття «публічна політика» відображає визначення запропоноване С. Телешуном: «публічна політика» (Publicpolicy)—політика органів державного управління, заснована на механізмах публічного узгодження інтересів заінтересованих сторін та спрямована на досягнення суспільно значимих цілей та вирішення суспільно важливих завдань [8, с. 192].

Політична енциклопедія термін «публічна політика» визначає дещо ширше—(англ. Publicpolicy) горизонтальна (на відміну від політики владної—вертикальної) складова політичного процесу, що безпосередньо впливає на формулювання й ухвалення політ. рішень, забезпечує зв'язок між владними структурами та суспільством—економ. акторами, громадськими організаціями та рухами, експертами, цільовими суспільними групами [7, с. 571].

Варто пояснити, що дещо відмінні підходи до розуміння предмета нашого дослідження зустрічаються й у зарубіжних дослідників, де часто зустрічаються розбіжності щодо суті концепції публічної політики (відкрита, суспільна, публічно-державна чи соціальна). Але найчастіше термін «публічна політика» застосовується для означення державної політики країн Європейського Союзу та Сполучених Штатів Америки,

яка є результатом сумісної діяльності національних та наднаціональних органів управління.

Публічна політика, нерозривно пов'язана із публічною сферою. Сфера (від грецьк. σφαῖρα) — замкнута поверхня. Публічна сфера — це відкрита, доступна всім бажаним область вільного обговорення громадянами суспільно значущих питань.

Автором сформульовано власне бачення структур відкритості в громадянському суспільстві — сфера публічної політики — це діяльність, що має своєю метою регулювання взаємин між суб'єктом та об'єктом, суб'єктом та суб'єктом відкритої діяльності, для забезпечення певного стану деякої суспільно-політичної одиниці, що функціонує в середині та обмежена певною замкнутою поверхнею.

Сфера публічної політики ближча, ніж парламентський комплекс, до сфери приватного життя, де вперше виражаються соціальні проблеми, пов'язані з неврахуванням потреб будь-яких груп або провалами в регулятивній діяльності державного апарату. Проблеми, які переживають в особистому досвіді індивіди як їх незадоволеність або фрустрація, спочатку артикулюються повсякденною мовою у спілкуванні в родині, у колі друзів, зі знайомими, сусідами, колегами по роботі. Ця мережа взаємодій і становить приватну сферу. Сфера публічної політики, зважаючи на неформалізований її характер, не відділена жорсткою межею від приватної сфери і тому має більшу чутливість, ніж інституціалізована політична система, до нових соціальних проблем. Вона їх відстежує, привертає до них увагу, драматизує їх таким чином, щоб за їх вирішення бралися законодавчі органи. Недовірлива, підозріла громадськість також пильно стежить за тим, як ці проблеми вирішуються. Обговорення всіх «важливих питань» останніх десятиліть в сучасних демократичних суспільствах ініційовані не представниками державного апарату або членами парламенту, а громадськістю. Ризик, пов'язаний з великомасштабними технологічними проектами і науковими експериментами, загрози навколишньому середовищу, глобалізація і проблеми нового економічного порядку, мультикультуралізм, непереможена соціальна та економічна нерівність жінок — всі ці питання піднімалися спочатку в сфері публічної політики і лише потім ставилися на «порядок денний» для розгляду в рамках інституціалізованої політичної системи.

Говорячи про публічну політику в сфері відкритості, незмінно використовують метафору соціального простору, де в ході критичних дискусій про суспільство інформація і аргументи перетворюються в громадську думку. Ю. Габермас говорячи про сферу публічної політики,

стверджує, що її не можна розуміти як інститут або як організацію. Це навіть не структура норм з диференційованими компетенціями і ролями, правилами членства і т. д. Не є вона і системою; хоча вона дозволяє проводити внутрішні кордони, зовні вона характеризується відкритими, проникними і рухливими горизонтами.

Публічна політика в сфері відкритості може бути найкраще описана як мережа для передачі інформації і точок зору (тобто думок, що виражають позитивне чи негативне ставлення); потоки комунікації в процесі передачі фільтруються і синтезуються таким чином, що вони зростаються в пучки що відносяться до конкретної теми громадських думок» [9, р. 360]. Публічна політика, будучи областю комунікативної дії, являє собою, поряд з приватною сферою, частину життєвого світу. Вона виступає як проміжна структура між приватними секторами життєвого світу і політичною системою. Артикулюючи і резонуючи проблеми, що у приватній сфері, і чинячи тиск на політичну систему, публічна політика виконує роль посередника.

Громадянське суспільство є «організаційним субстратом» публічної політики [9, р. 367]. Добровільні асоціації та соціальні рухи, з яких складається громадянське суспільство, виступають виразниками неформальної громадської думки. Ці колективні актори шукають прийнятні інтерпретації своїх соціальних інтересів і прагнуть впливати на інституціоналізовану політичну систему.

Іншим необхідним елементом сфери публічної політики є засоби масової інформації. Вони являють собою комунікаційну інфраструктуру публічної політики, яка завдяки ЗМІ розширюється за межі контексту простих взаємодій суб'єкта та об'єкта і набуває більш абстрактного характеру [9, р. 374]. Поєднуючи читачів, слухачів чи глядачів, мас-медіа створюють ефект віртуальної співприсутності великої кількості людей. Саме в неформальних групах громадськості та ЗМІ, якщо вони не придушуються владою, здійснюються процедурно нерегульованими дискурсами з питань, що становлять спільний інтерес.

Нарешті, демократична політична культура, не будучи компонентом публічної політики, являє собою необхідну умову її функціонування. Тільки розвинена політична культура в умовах демократії породжує готовність громадян проявляти активність, вона ж охороняє публічну сферу від спотвореного впливу адміністративної чи економічної влади. Ніяке правове регулювання не зможе захистити дискурсивні передумови формування громадської думки при відсутності нетерпимості громадян до експансії влади за межі, встановлені законами.

Про виникнення публічної політики розмірковували два найвидатніших теоретика публічної сфери, Г. Арендт і Ю. Габермас. Вони відповідали на питання про виникнення публічної політики по-різному. Г. Арендт будує свою концепцію на основі ідеалізованої моделі античного поліса, виходячи з дихотомії публічне—приватне. В її інтерпретації антична сфери публічної політики ототожнюється з державою. Публічна політика створюється дією, тобто таким видом активної діяльності, яка спрямована на саморозкриття унікальності особистості і на конституювання «спільності світу всередині певної людської групи» [1, с. 277]. Останнє означає встановлення за допомогою «мови і вчинку» взаємозв'язку між вільними рівними людьми, що утворюють в результаті солідарне політичну спільноту.

Інтерпретуючи публічну політику як область вільної мови і вчинку, Г. Арендт виступає спадкоємицею тієї традиції в тлумаченні політики, яка була закладена Аристотелем: політика має бути вільною від примусу і забобонів взаємодію рівних громадян, які, взаємно формуючи і освічуючи один одного, знаходять в цьому спілкуванні знання, що дозволяє їм виробити рішення щодо спільного життя. Ключовими тут є два моменти: уявлення про те, що зміст політики становлять загальні турботи, і ідея пізнання у взаємодії—практична мудрість (фронезис), що дозволяє досягти справедливих політичних рішень, видобувається тільки в процесі спілкування людей. Надалі ці уявлення були надовго витіснені з політичної філософії концепцією «реальної політики», що бере початок від Макиавеллі. Положення про внутрішню і зовнішню війни стають основною передумовою політичної теорії, і політика розглядається виключно як боротьба за владу. Влада розуміється як потенціал для затвердження власних інтересів. Так, наприклад, М. Вебер визначає владу як можливість того, що в соціально-політичному відношенні така особа може нав'язати свою волю іншій навіть всупереч її опору. При цьому акторами можуть бути як окремі індивіди, так і групи [10, р. 323–329].

Відроджуючи аристотелевську традицію в розумінні політики, Г. Арендт розглядає владу як потенціал загальної волі, який сформований у вільній, не примусовій комунікації рівних громадян. Вона протиставляє владу і насильство: «Насильство може лише зруйнувати владу, воно не здатне зайняти її місце» [1, с. 268]. Комунікативною владою, за Г. Арендт, ніхто не може володіти: «... Владою ж, власне, ніхто не володіє, вона виникає серед людей, коли вони діють разом, і зникає, як тільки вони знову розсіюються» [1, с. 265]. Політичну владу не можна накопичувати, щоб потім пустити в хід для затвердження

своїх інтересів, вона існує лише в тій мірі, в якій реалізується, породжуючи легітимні закони та інститути. «З реалізованою владою ми маємо справу будь-який раз, коли слова та справи виступають нерозривно сплетеними один з одним, де промови не порожні; де словами не зловживають з метою приховування намірів, але говорять їх, щоб розкрити дійсність, і діяннями не зловживають в цілях насильства і руйнування, але засновують і зміцнюють ними нові зв'язки, створюючи тим самим нові реальності. Влада є те, що спонукає до існування і взагалі утримує в бутті сферу публічної політики» [1, с. 265].

Поліс, який розуміється Г. Арендт як солідарна політична спільнота рівноправних учасників, був для греків самоціллю, представляв вище благо саме по собі. Дія в рамках публічної політики виключає переслідування громадянами власних інтересів споживчого характеру. Реалізація цих інтересів відбувається в приватній сфері домашнього господарства. Це сфера необхідності, праці, спрямованого на підтримання біологічного життєвого процесу. Для неї характерні відносини нерівності і панування глави сім'ї над домочадцями і рабами. Дихотомія публічне—приватне це і дихотомія політичного та економічного. Останнє в античному суспільстві було обмежено рамками домашнього господарства.

В період ранньої сучасності, згідно Г. Арендт, відбувається повний занепад сфери публічної політики. Причиною цього є виникнення соціуму або суспільної сфери. Соціальне у Г. Арендт—це економіка, що вийшла за межі домашнього господарства. «... З виникненням суспільства в Новий час, тобто з виходом «домогосподарства» і «економічних» (οικία) видів діяльності в простір громадського, саме ведення господарства і всі заняття, раніше належали до приватної сфери сім'ї, тепер стосуються всіх, тобто стали «колективними» турботами» [1, с. 45]. Соціальна сфера є областю взаємопроникнення публічного та приватного. Таке стирання граней виявилось згубним як для приватної, так і для публічної сфери. З одного боку, розвиток суспільства певною мірою поглинув сім'ю. З іншого боку, громадський дух з його ідеалами загального блага підринається незнаючим кордонів поширенням цінностей приватного благополуччя.

Якщо для Г. Арендт рання сучасність—це час занепаду сфери публічної політики, то Ю. Габермас саме до XVII-XVIII ст. відносить виникнення сфери публічної політичного типу, яка не співпадає з державою, а протистоїть їй. З роками його погляд на майбутнє сфери публічної політики стає все більш оптимістичним. У роботі 1962 р. «Структурна трансформація громадськості» [2] Ю. Габермас

пов'язує з історією сучасного суспільства і підйом, і занепад нової сфери публічної політики. Вона зародилася в таких місцях громадського обговорення як салони, клуби, кафе і, що найбільш важливо, в пресі. Газети, журнали, публічні дискусії формують критично мислячу аудиторію. Публічна політика виникає як опосередковуюча ланка між диференційованою державою і деполітизованою приватною сферою, тобто вона була породжена конфронтацією між абсолютистською державою і буржуазією в процесі звільнення від старого режиму. Функцією цієї публічної політики було наглядати за абсолютистською державою з тим, щоб забезпечити прозорість політичних рішень.

Значна частина роботи «Структурна трансформація громадськості» була присвячена занепаду сфери публічної політики, яка слідувала за її зародженням і процвітаням в період ліберального конституціоналізму. Ідеали свободи слова та дискурсивного формування громадської думки і волі не були повністю реалізовані в епоху класичного капіталізму. Виконавча влада постійно чинила опір принципом публічності, тобто встановленню нагляду з боку влади публічності. Але справжній підрич сфери публічної політики відбувається в результаті появи держави благоденства, коли внаслідок всезростаючого вторгнення держави в громадянське суспільство зникає сам простір між державою і суспільством, яке займала публічна політика. Державний інтервенціонізм веде до занепаду ролі сім'ї, до її поступового перетворення в клієнта держави, яка взяла на себе роль гаранта соціального страхування від ризиків ринкової економіки. Так знищується приватна основа незалежності індивіда. Розвиваючи класичну тезу Франкфуртської школи про масову культуру, Ю. Габермас говорив також про втрату критичного потенціалу культури в результаті її комерціалізації. Зрошення літературної громадськості зі сферою споживання і стандартизованого дозвілля вносить свій вклад в деградацію сфери публічної політики, бо читачі все більше розглядаються не як критично мисляча аудиторія, а як пасивно споживаюча публіка, яка шукає розваг.

Пізніше, в «Теорії комунікативної дії» Ю. Габермас описує ослаблення критичних функцій публічної політики як наслідок вторгнення системних імперативів в життєвий світ, як результат колонізації економічної й адміністративної підсистем області комунікативної дії. Але з часом, як свідчить робота «Фактичність і значимість», інтерес Ю. Габермаса зміщується до дослідження потенціалу опору життєвого світу тенденціям монетаризації і бюрократизації. Опис «кінця» сфери публічної політики змінюється більш оптимістичним баченням перспек-

тив демократії. Велику роль в цьому зіграв успіх нових соціальних рухів у демократизації сучасного суспільства.

Але повернемося до питання про становлення сфери публічної політики в період сучасності. Питання правового та соціально-політичного простору, де ведуться вільні критичні дискусії по фундаментальним політичним питанням, Ю. Габермас описує в «Теорії комунікативної дії». Хвилі юридифікації можна розглядати, в тому числі, і як етапи правової інституціоналізації сфери публічної політики. Оскільки публічна політика являє собою посередника між приватною сферою і державою, то умовою її становлення є характерна для сучасності диференціація, в даному випадку диференціація приватної сфери і держави. Ця диференціація почалася зі становлення сильної монархічної держави в період абсолютизму. Затвердження державної монополії на законне застосування сили вело до відокремлення держави від традиційного життєвого світу, до перетворення його в підсистему, регульовану таким специфічним засобом як влада. Перша хвиля юридифікації закріплює таке відділення сучасної держави, що створене абсолютизмом. Друга хвиля, яка вела до правової держави, встановлювала конституційне обмеження адміністративної влади. Захист життя, свободи і власності індивідів від державної сваволі означала захист приватної сфери життєвого світу, як сфери негативної свободи від дій державного апарату. Це посилювало диференціацію держави і суспільства. Третя хвиля вела до демократичної правової держави. Встановлення загального і рівного виборчого права і прав на організацію політичних асоціацій і партій, що означає інституціоналізований захист вже безпосередньо самої сфери публічної політики. Це сфера позитивної свободи, в рамках якої громадяни можуть організовуватися, щоб впливати на державу. Четверта хвиля юридифікації, яка призвела до демократичної правової держави благоденства, мала двозначні наслідки для сфери публічної політики. З одного боку, вона допомагала приборканню ринкової економічної системи в інтересах життєвого світу, а з іншого боку, сприяла вторгненню держави в приватну сферу. Посилення інтервенціонізму адміністративної системи веде до дедиференціації суспільства і держави, тобто загрожує самій умові існування публічної політики. Боротьба за демократизацію сучасного суспільства має бути спрямована на зміцнення незалежності публічної політики і зростання її впливу на формально організовану політичну систему.

Отже автор в своєму дослідженні взаємозалежності публічної політики та громадянського суспільства приходить до висновку що публічна

політика виступає проміжною структурою між приватними секторами життєвого світу і політичною системою. Артикулюючи і резонуючи проблеми, що знаходяться у приватній сфері, і чинячи тиск на політичну систему, публічна політика виконує роль посередника. Публічна політика горизонтальна (на відміну від політики владної—вертикальної) складова політичного процесу, що безпосередньо впливає на формування й ухвалення політичних рішень, забезпечує зв'язок між владними структурами та суспільством—економ. акторами, громадськими організаціями та рухами, експертами, цільовими суспільними групами. А публічна політика, в розумінні горизонтальної суб'єкт-суб'єктної структури відкритості можлива лише при належній взаємодії добровільних асоціацій, соціальних рухів, з яких і складається громадянське суспільство, з органами державної влади.

Список використаних джерел:

1. Арендт Х. *Vita activa, или О деятельной жизни* / Х. Арендт; Пер. с нем.—СПб: Алетейя, 2000.—437 с.
2. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості / Ю. Габермас; Пер. з нім.—Львів: Центр гуманітарних досліджень Львівського університету, 2000.—318 с.
3. Косенко Д. В. Делиберативная политика в теории коммуникативного действия Юргена Хабермаса / Д. В. Косенко // Теория и практика общественного развития—Краснодар: Издательский дом «ХОРС», 2013. Вып. 9.—С. 255–257.
4. Косенко Д. В. Концепція політичної влади в теорії комунікативної дії Юргена Габермаса: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к. політ. н.: 23.00.01 «теорія та історія політичної науки» / Д. В. Косенко.: К. 2013.—18 с.
5. Косенко Д. В. Рационализация политической власти демократических обществ в теории коммуникативного действия Ю. Хабермаса / Д. В. Косенко // Социально-гуманитарные знания.—М.: АНО РЖ «СГЗ» 2013. Вып. 6.—С. 232–240.
6. Косенко Д. В. Рационализация политической власти как платформа для общественных инноваций в постнациональном государстве / Д. В. Косенко // Молодой ученый—Чита: Издательство «Молодой ученый» 2014. Вып. 12 (71).—С. 336–339

7. Політична енциклопедія / [Редкол.: Ю. Левинець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін.].—К.: Парламентське видавництво, 2012.—808с.
8. Телешун С. Публічна чи державна політика—вітчизняна дилема вибору / С. Телешун // Вісник НАДУ. Серія політологія і право—К.: НАДУ, 2012. Вип. 25.—С. 185–196.
9. Habermas J. Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy / J. Habermas.—Cambridge: Polity Press, 1996.—631 p.
10. Max Weber on Law in Economy and Society.—Cambridge, Mass., 1954.—366 p.

Стаття надійшла до редакції 15.04.2014 р.

Нагорянский Е. А. Взаимозависимость публичной политики и гражданского общества

Описано взаимозависимость публичной политики и гражданского общества. Исследованы некоторые подходы к пониманию публичной политики. Разграничены понятия «публичная политика», «публичная сфера» и «сфера публичной политики».

Ключевые слова: *публичная политика; публичная сфера; сфера публичной политики; гражданское общество; демократия.*

Nagoryansky E. Interdependence of public policy and civil society

The interdependence of public policy and civil society were described. Investigated several approaches to understanding public policy. Delineated the concept of «public policy», «public sphere» and «public policy sphere».

Keywords: *public policy; public sphere; public policy sphere; civil society; democracy.*

УДК 32.02:01.8 (47)

Самер Абд Ельмонеім Резек Абуржейла,*Аспірант Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України*

ПОНЯТТЯ «ПОЛІТИЧНИЙ КОМПРОМІС» ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ ЙОГО ЗАСТОСУВАННЯ

Аналізуються закономірності використання політичного компромісу в рамках державного моделювання. Показано шляхи його застосування в умовах забезпечення ефективного державного управління та подолання політичної нестабільності.

Ключові слова: *політичний компроміс, політичний консенсус, баланс політичної влади, конфлікт.*

Політика заснована на перманентній конкуренції політичних акторів за здобуття політичної влади. Демократична парадигма організації соціально-політичного простору встановлює правила політичної гри, за якими ключовим ресурсом та інструментом досягнення політичних цілей виступає громадська підтримка. За таких обставин, політичний плюралізм лежить в основі сучасного політичного процесу. Різноманітність ідеологічного спрямування та форми політичної ідентифікації суспільства зумовлюють численні конфлікти між політичними силами за реалізацію власної політичної волі, отримання електоральної підтримки та вирішення державних питань у разі проходження в органи державної влади. Необхідність досягнення консенсусу у варіативних політичних питаннях — ключовий елемент збалансування соціально-політичної реальності. Актуальність даної тематики зросла у світлі останніх геополітичних подій, коли дисбаланс соціально-політичної взаємодії вийшов за межі окремих внутрішніх національних політичних систем і почав вторгатися у сферу міжнародної політики. Складність у досягненні політичного компромісу між конкуруючими політичними силами неминує детермінує поглиблення конфлікту та може мати негативні наслідки. Тому вивчення сутності політичного компромісу, методології та шляхів його застосування лежить не тільки в основі теоретичного осмислення політичного процесу, а й у розумінні його практичних проявів.

Питання взаємодії громади в політиці мають значну історію вивчення і стали об'єктом вивчення теоретиків демократії та ліберальної парадигми Д. Локка та Ж.-Ж. Руссо. Серед численних представників політичних шкіл та наукових традицій, які розглядали політичний компроміс через призму організації соціально-політичного середовища та конфліктів політичних акторів в рамках представлення суспільних інтересів, можна виокремити Р. Арона, М. Хеттіха, Дж. Сарторі, Б. Кріка, А. Пшеворського, Д. Растоу, В. Алтухова, А. Глухову.

Головна мета цієї розвідки полягає у визначенні сутності політичного компромісу в контексті моделювання соціально-політичного простору, вивчення природи даного явища та систематизації форм суспільної взаємодії на консенсусній основі. Окрім того, здійснено спробу комплексного аналізу реальності політичних компромісів в українській політиці, розкриття ключових складностей та перспектив колективної взаємодії українських політичних акторів.

Квінтесенцією політичної системи країн ліберального устрою виступає політичний плюралізм. Диверсифікація ідеологічної ідентифікації демократичного соціуму вимагає ефективного функціонування каналів візуалізації суспільних інтересів. Проте, у разі ідейного різноманіття політичного світогляду громади та під час представництва суспільних інтересів й ініціатив через політичні сили виникають суперечки та конфліктні ситуації, які потребують успішного вирішення задля раціоналізації функціонування політичної системи в цілому. Основою для регламентації політичної конкуренції та балансування суспільних інтенцій можна вважати здатність соціуму до пошуку спільних знаменників при узгодженні тих чи інших питань політичного моделювання.

Питання свідомої взаємодії представників суспільства в рамках вирішення політичних суперечок та вироблення норм політичної поведінки історично набули надзвичайної актуальності в період теоретичної фундаменталізації ліберальної парадигми та поширення концепції політичного плюралізму. Зокрема теорія суспільного договору, що лягла в основу концепції соціально-політичного устрою англійського мислителя Д. Локка, заснована на принципі суспільного консенсусу, що в подальшому еволюціонував у стійкі конфігурації політичного улаштування [1, с. 200]. Потенціал політичного компромісу в рамках теорії Д. Локка матеріалізується у регуляції політичної влади держави з правовим обмеженням етатизму і забезпечує конституційну регламентацію суспільних свобод через балансування каналу владно-суспільної взаємодії [1, с. 200–201].

Наступний імпульс для теоретичного осмислення природи політичного компромісу та потенціалу функціональних можливостей даного явища надав діалектичний методологічний підхід, що полягає у боротьбі протилежностей. Діалектика стала передумовою екстраполяції поняття «компроміс» на численні концепції різних інтегративних наукових царин. Зокрема, К. Маркс використав зазначені категорії для формування ідеї класового соціуму як генеруючої сили розвитку політики й економіки, що стало проявом впливу теоретичних засад «договірних» концепцій на розвиток суспільних наук у цілому [2, с. 19].

У свою чергу, в галузі соціології представники західної наукової традиції О. Конт та Г. Спенсер на базі теоретичного осмислення процесів суспільного консенсусу сформували теорію двостороннього перманентного процесу інтеграції і диференціації, що полягає у систематизації каналів колективної взаємодії громади [3, с. 622]. Рівень соціальних суперечностей та суспільної єдності на основі «компромислової» інтеграції окремих суб'єктів громадської комунікації як окремих елементів цілісної системи соціуму визначає динаміку прогресу суспільства та обсяг функціонального потенціалу суспільної структури [3, с. 622].

Позиціонуючи соціальну рівновагу як основу цілісності суспільної системи, Г. Спенсер зумів навіть екстраполювати біологічні принципи організації середовища на сферу соціологічного моделювання. Вивчаючи закономірності балансування суспільної взаємодії в єдиній структурній площині, науковець визначає наступні критерії координації елементів соціальної системи: «регуляція відносин всередині соціуму, розподіл ресурсів та поширення інформації» [3, с. 622]. Таким чином, в основі теорії «соціального організму» Г. Спенсера як шляху еволюції соціуму лежать консенсус, соціальна рівновага, регламентація взаємодії елементів громадської системи та координації каналів суспільної взаємодії.

Інший представник соціологічної царини Е. Дюркгейм визначав компроміс як основу соціального контракту та суспільної інтеграції. Науковець сформував універсальну теорію «структурної взаємозалежності», що покликана вирішити питання суспільної диверсифікації та пов'язаної з цим явищем загрози суспільного конфлікту. На думку автора: «Необхідність у збереженні соціальної інтеграції в рамках суспільної взаємодії виявляється на тлі диференціації та відновлення загальних рамок колективної свідомості, що розділяють світогляд й орієнтири» [3, с. 622]. Перенесення даної концепції на сферу політичного моделювання генерує ключовий принцип збалансування політичного простору — рівновага політичного різноманіття суспільної

свідомості, що полягає у вищезгаданому консенсусі політичної ідентифікації громади.

Інший американський дослідник Т. Парсонс на основі власного системного підходу виокремив наступні алгоритми організації соціуму та каналів його «компромійної» взаємодії: «Суспільне середовище складається з чотирьох дієвих систем — культурної, соціальної, особистісної і поведінкової, і кожна з цих систем повинна мати чотири базові особливості — адаптацію, досягнення цілей, інтеграції та латентності. Адаптація вирішує проблему збереження необхідних ресурсів, трансформації їх у необхідні блага з подальшим розподілом між представниками спільноти; досягнення цілей спрямоване на мобілізацію суспільних інтересів з використанням наявних ресурсів; інтеграція — на розв'язання проблем координації взаємозв'язку системних елементів; латентність включає амбівалентну проблему генерування системних елементів і регулювання напруги всередині існуючих структурних елементів» [3, с. 223]. При цьому взаємодія суспільних акторів у кожній сфері системи піддається регламентації з боку окремого засобу: якщо в економічній сфері даним інструментом виступають гроші, в системі норм суспільної поведінки — освіта, то ключовим ресурсом політичної складової суспільних ініціатив виступає влада. Отже, вагомим елементом консолідації громади в рамках досягнення політичних цілей і вирішення питань суспільної диференціації на шляху реалізації власних політичних інтенцій в межах окремої функціональної субсфери соціальної структури виступає регламентація процесу розподілу політичної влади. Відкритість центру прийому політичних рішень всередині суспільно-політичної системи та доступність владних преференцій для громадськості інтенсифікують стабілізацію соціально-політичних відносин і детермінують становлення політичного компромісу як квітесенції організації політичного процесу.

Політична влада як інструмент визначення рівня сприйняття політичною системою терпимості/нетерпимості політичних акторів актуалізує питання адаптивності того чи іншого політичного режиму до застосування політичного компромісу як механізму координації соціально-політичних конфігурацій.

Ліберальна модель організації соціально-політичного простору, заснована на конструктивних архетипах «політичного плюралізму» та «балансу гілок політичної влади», виступає продуктивним середовищем матеріалізації політичного консенсусу суспільних елементів та гілок політичної влади у державі. Наявність виборних механізмів форму-

вання державної влади, різноманіття політичної ідентифікації громади та потреби у представництві поліваріативних інтересів громадянського суспільства парламентськими політичними силами зумовлюють перманентний конфлікт соціальних інтересів, що лежить в основі ліберальної парадигми. Необхідність вирішення політичних суперечностей для збереження цілісності ліберальної політичної системи й формування універсальної концепції державного розвитку детермінує вироблення механізмів правової регламентації політичного процесу та демократичного регулювання ідейних конфронтацій. Таким чином, демократичний політичний режим потребує дієвого інструменту мінімізації соціальної напруги, що не виходив би за межі правового поля і не обмежував би індивідуальні свободи як окремого індивіда, так і цілої соціальної групи, що знаходиться у меншості. Як результат, ідеальний засіб координації суспільної взаємодії — політичний компроміс.

У ліберальному суспільстві з демократичним політичним устроєм компроміс може застосовуватись на декількох рівнях. Найвищий щабель — це оптимізація взаємодії органів державної влади через політичний консенсус. Ліберальна матриця державного моделювання передбачає чітку диференціацію органів державного управління задля забезпечення рівноваги розподілу політичної влади та попередження процесів централізації владних ресурсів. Подекуди функціональні дефекти системи стримувань та противаг призводять до дисбалансу взаємодії управлінських інстанцій, що проявляється в умовах конфліктів між виконавчою та законодавчою гілками влади. Важливим аспектом збереження цілісності ліберальної політичної системи та забезпечення її ефективного функціонування якраз і виступає здатність до знаходження компромісу між законодавчою і судовою гілками влади.

Інший рівень політичного компромісу в державній структурі — це встановлення політичної рівноваги між більшістю і меншістю при демократичному політичному режимі. Кожний виборчий процес характеризується розділенням громади на основі їх політичної ідентифікації і не всі політичні сили чи окремі кандидати, які набули певної суспільної підтримки за результатами голосування, проходять до центру прийняття політичних рішень у державному апараті. Тому важливим принципом «ліберального компромісу» виступає забезпечення представництва й захисту інтересів меншості.

Демократичний формат улаштування соціально-політичних конфігурацій передбачає існування законодавчого поля, що продукує наступний рівень політичного компромісу — формування соціально-політичного

середовища держави через представництво електоральних інтенцій. Функціональним полем консолідації суспільних інтересів та репрезентації їх через канали політичного моделювання виступає парламент [4, с. 177]. Законодавчий орган влади покликаний формувати політичні рішення через конструктивну дискусію та продуктивний компроміс. Наявність ефективного політичного діалогу залежить не тільки від компетенції політичних акторів, а й від формату реалізації їхніх ініціатив через політичний діалог. Компроміс у парламенті, в першу чергу, застосовується задля збалансування зв'язку правлячої коаліції з опозиційними силами, що артикують інтереси громадської меншості, та задля поширення конструктивного нонконформістського дискурсу шляхом обмеження тотального превалювання правлячої еліти. Адже у процесі власної еволюції парламент сучасної формації виник як компроміс між збереженням консервативних засад влади монарха та необхідності представництва суспільних інтересів й обмеження централізації політичної влади [4, с. 178–179].

Політичний діалог і консенсус між суб'єктами політики формують підвалини демократичного політичного режиму, що лягло в основу ключової тези західної наукової традиції: «Для політологів, істориків та формальних спостерігачів американської політичної історії стало очевидним, що компроміс — це головна особливість ліберальної політики» [4, с. 2].

У свою чергу, авторитарний принцип організації політичної влади, що матеріалізується у антидемократичному політичному режимі, мінімізує сфери застосування реального політичного компромісу. Домінування привілейованої політичної еліти формує виключно низхідний канал суспільно-політичної комунікації й призводить до однорідної політичної ідентифікації спільноти викликаного або ідеологічною пропагандою, або насильницьким нав'юванням штучних архетипів колективної політичної свідомості.

Проте, навіть сприятливий ліберальний тип політичних конфігурацій не завжди гарантує успішність причинно-наслідкової складової політичного компромісу. Політична угода задля нівелювання радикальних протиріч не завжди несе в собі високі моральні ідеали і призводить до повноцінного вирішення політичних конфліктів. Амбівалентна природа політичних компромісів не заперечує можливість їх застосування задля реалізації суб'єктивних інтенцій окремих політичних акторів, що нерідко виходять за межі політичної етики і мають латентний характер з метою обмеження громадського доступу [5, с. 89].

У будь-якому випадку, політичний компроміс—необхідний процес стабілізації політичного виміру суспільних відносин і механізм уникнення радикалізації політичних конфронтацій. Застосування політичного компромісу має певні передумови, етапи та закономірності, що визначають формат та зміст процедури укладення угоди й розв'язання політичних суперечностей. Ключова передумова ефективного застосування політичного компромісу—досягнення спільних рішень з подальшою імплементацією їх у хід політичного процесу з довготривалим ефектом. Довготривале узгодження численних ділових, соціальних і нормативних орієнтацій через канали політичної комунікації свідчить про наявність політичного консенсусу в державі.

Форма типологізації політичних компромісів та консенсусів має декілька інтерпретацій. Зокрема, у пострадянському науковому просторі розглядають матеріальний та процесуальний консенсус. Перший застосовується для визначення сутності курсу державної політики, другий для регламентації правил поведінки на політичній арені, засобів досягнення влади, порядку і реалізації політичних рішень. У свою чергу, в західних політичних теоріях побутує думка щодо класифікації політичного консенсусу на формальний та матеріальний. Формальний консенсус не залежить від особистісних якостей окремих політичних акторів, а виступає своєрідним компромісом між громадянським суспільством й форматом здійснення політичної влади в цілому. Відповідно, матеріальний консенсус полягає в цілковитій підтримці рішень окремих політичних акторів та в орієнтації громади чи інших суб'єктів політики на рішення представників правлячого прошарку щодо державної політики [6].

Формальний консенсус найбільш сприятливий для демократичних політичних режимів, у яких ключову роль відіграє не особистісний склад політичної еліти, а легітимність формату організації соціально-політичних конфігурацій. Для авторитарного політичного устрою чи демократичного політичного режиму з президентською формою моделювання державного правління більш адаптивним виступає матеріальний консенсус, оскільки для даного типу політичної системи необхідне визнання спільнотою діяльності ключового суб'єкта державної політики—президента.

Досліджуючи закономірності суспільної взаємодії, американський політолог Дж. Сарторі, виокремлює три рівні досягнення політичного консенсусу на тлі, вищезгаданих структурних сегментів й напрямів застосування політичних компромісів при подоланні політичних супер-

ечностей в рамках політичної системи: консенсус на рівні спільноти; консенсус на рівні режиму; консенсус на рівні політики [7, с. 515].

Перший рівень зосереджений навколо ціннісних орієнтирів та типу політичної культури. У разі здатності спільноти до консолідації та за належного рівня політичної культури, вирішення протиріч політичної ідентифікації громади перестає бути тимчасовим узгодженням соціумом конфліктних позицій і нівелює можливості надмірної диференціації політичних орієнтирів суспільства. Другий рівень регламентує принципи владно-суспільної взаємодії і створює нормативно-правову базу організації соціально-політичного простору. Третій рівень — це застосування компромісу при координації роботи органів державної влади [7, с. 515].

Розглядаючи координацію українського соціально-політичного простору через призму досягнення політичного консенсусу на всіх рівнях політичної системи, варто відзначити ще один важливий напрям застосування політичного компромісу — демократизація державного правління. Реформація політичного устрою, що супроводжується комплексною трансформацією принципу організації органів державного управління та формату організації каналів владно-суспільної комунікації потребує не тільки чіткої регламентації даних процесів, а й ефективного компромісу на рівнях політичної еліти та політичних орієнтирів громадянського суспільства. Якщо баланс суспільних орієнтирів полягає в демократичному імпульсі соціуму, то узгодженість політичних еліт потребує певних заходів регламентації. Історичний досвід демократизації політичної системи вказує на необхідність регулювання правил політичної гри через політичний компроміс політичних сил, виражених у нормативній базі та пактах. На думку дослідника процесів демократичної модернізації А. Пшеворського, якщо пакти визначають інституціональні принципи організації політичної системи й взаємодії органів державної влади, то ці важливі питання виносяться за рамки політичної конкуренції й боротьби політичних сил: «Такі пакти потрібні для захисту демократичних інститутів від тиску, якому вони ще не можуть протистояти» [8].

Реформування української політичної системи супроводжувалось трансформацією політичних орієнтирів українського соціуму й політичної еліти в напрямку адаптації демократичних засад політичного моделювання. Формування державних органів влади і питання інституціалізації політичної влади було регламентовано Конституцією України. Проте, на практиці питання консолідації політичного режиму не абстрагувались від політичної конкуренції суб'єктів українського політикуму.

Як результат, компроміс щодо конфігурації державного управління був не довготривалим і завершився реформуванням інституціональної матриці української політики у 2004 та 2010 роках, продовжуючи бути остаточно невирішеним й дотепер. Проблема українського політичного моделювання полягає в тому, що питання стабілізації інститутів державної влади продовжують позиціонувати в площині боротьби політичних сил. Кожна ланка циркуляції політичної еліти з протилежним політичним світоглядом супроводжувалась реформуванням нормативної бази, що суперечить нормам демократичної модернізації. Відсутність компромісу в протистоянні різних груп політичної еліти відобразилась на дисбалансі політичного устрою української держави.

Перманентний конфлікт політичних сил України, що заснований на нівелюванні національного чинника політичного світогляду представників політичної еліти, призвів до дестабілізації курсу державної політики еліти та деструкції єдиної концепції політичного розвитку. Відсутність чіткої парадигми політичного моделювання й визначеного вектора державної політики завершилась кризою політичної системи й владно-суспільним конфліктом.

Інша закономірність українських політичних реалій—це пошук політичного компромісу політичними акторами задля реалізації власних інтересів. Дана тенденція на практиці виявляється у конфіденційних домовленостях між представниками різних політичних сил, не заради національно-державного прогресу, а з метою збереження власних політичних прерогатив. Зазначені обставини призводять до нівелювання політичної ідентифікації громадських орієнтирів та негативно відображаються на політичному плюралізмі, формуючи з суб'єктів державної політики єдиний елітарний суспільний прошарок, що не орієнтується на чіткі ідеологічні установки чи власний політичний світогляд, а ставить за мету виключно необхідність утримання політичної влади. В умовах зазначеної стратегії політичний компроміс застосовується діючими акторами не для модернізації політичного устрою, а задля збереження індивідуальних привілеїв.

Загалом, політичний компроміс—важливий інструмент координації суспільно-політичних відносин. Політичні процеси зумовлюють конкуренцію та ідейні конфронтації політичних акторів, тому баланс сил усередині політичної системи потребує досягнення компромісу в рішеннях суб'єктів соціально-політичної діяльності. Модернізація державного устрою можлива лише завдяки досягненню консенсусу на рівні каналів владно-суспільної взаємодії, функціональних прерогатив державних

органів влади та вирішення конфліктів суб'єктів політичного процесу в рамках презентації громадських інтересів. Застосування політичного компромісу — ключовий елемент моделювання демократичного політичного устрою. Ліберальну парадигму сформовано на основі захисту індивідуальних прав окремих індивідів за допомогою консенсусу суспільних ініціатив. Окрім того, політичний компроміс детермінує демократизацію політичного режиму й інтенсифікує демократичні трансформації державної системи.

Політичний компроміс може застосовуватись як метод утримання політичної влади і мати латентний характер. Угоди такого формату, засновані на взаємних поступках сторін у рамках переслідування власних індивідуальних інтенцій не залежних від національних інтересів державного розвитку. Демократизація українського політичного устрою відзначається відсутністю реального компромісу на рівні взаємодії державних органів влади. Дана тенденція призвела до деструкції єдиної універсальної концепції державного розвитку і постійними змінами у конституційному законодавстві, яке знаходиться в межах політичної конкуренції суб'єктів українського державного простору. В цілому, політичний компроміс незамінний інструмент організації соціально-політичного простору, консолідації громадянського суспільства та стабілізації каналів владно-суспільної взаємодії.

Список використаних джерел:

1. Grant R.W. John Locke's Liberalism. — University of Chicago Press, 2010 — 230 p.
2. Marx K. Karl Marx on Society and Social Change: With Selections by Friedrich Engels. — University of Chicago Press, 1973. — 206 p.
3. Michie J. Reader's Guide to the Social Sciences. — Routledge, 2014 — 2165 p.
4. Fumurescu A. Compromise: A Political and Philosophical History. — The Cambridge University press, 2013. — 291 p.
5. Margalit A. On Compromise and Rotten Compromises Princeton University Press, 2009 — 240 p.
6. Глухова А.В. Компромисс и консенсус как методы регулирования и разрешения политических конфликтов. — Режим доступу: <http://www.rciabc.vsu.ru/irex/pubs/glukhova4.htm>
7. Clarke P.B., Foweraker J. Encyclopedia of Democratic Thought. — Routledge, 2003 — 768 p.

8. Przeworski A. Democracy and market: political and economic reforms in Eastern Europe and Latin America [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://pavroz.ru/files/pshevorskidimir.pdf>

Samer Abd El moneim Rezek Abu Rjeila Понятие «политический компромисс» и основные направления его применения.

Анализируются закономерности использования политического компромисса в пределах государственного моделирования. Показаны пути его применения в условиях обеспечения эффективного государственного управления и преодоления политической нестабильности.

Ключевые слова: *политический компромисс, политический консенсус, баланс политической власти, конфликт.*

Samer Abd Al moneim Rezek Abu Abu Rjeila The concept «political compromise» and main directions of its usage.

Examines the usage patterns of a political compromise between the State of modeling. The ways of its application in conditions of good governance and overcome political instability.

Keywords: *political compromise, political consensus, balance of political authority, conflict.*

УДК 304.4:316

Коломіць Л. В.

*Аспірантка кафедри політології філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ТЕХНОЛОГІЧНИЙ ДЕТЕРМІНІЗМ В СИСТЕМІ ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ ЗБ. БЖЕЗИНСЬКОГО: КОНЦЕПТ «ТЕХНОТРОННОГО СУСПІЛЬСТВА»

Концепт «технотронного суспільства» розглядається як специфічне застосування Зб. Бжезинським принципу технологічного детермінізму до аналізу політики. Досліджується роль технологій та електроніки як принципових детермінант суспільно-політичних змін, що супроводжуються зміною соціальної структури, цінностей та загального світоглядного спрямування спільноти.

Ключові слова: *технологічний детермінізм, технотронне суспільство, технотронна революція.*

Науково-технічна революція, поява якісно нових форм комунікації, зростання ролі наукових знань, а, відповідно, і соціальної ролі носіїв цих знань, призвели до корінних змін в функціонуванні як суспільного, так і політичного механізмів. Технологічний детермінізм протягом минулого століття в тій чи іншій формі знаходив широке застосування в гуманітарних науках. Із його поширенням пов'язують теорії, в центрі уваги яких знаходиться проблематика постіндустріального та інформаційного суспільств. Одним із прикладів таких теорій є запропонований Зб. Бжезинським концепт «технотронного суспільства».

В роботах вітчизняних дослідників мало уваги приділяється технократичному виміру політичної концепції Зб. Бжезинського, тому метою статті є аналіз місця технологічного детермінізму в системі політичних поглядів З. Бжезинського, особливостей вияву наслідків впливу «технотронної революції» на окремі держави та структуру міжнародних відносин в цілому.

Дослідженням проблем, пов'язаних з розглядом тих чи інших аспектів постіндустріального суспільства, досить глибоко займались закордонні дослідники, а саме: Д. Белл, Дж. Гелбрейт, Е. Тоффлер, М. Кастельс, Д. Рісмен тощо.

Зб. Бжезинський, один з найвпливовіших стратегів зовнішньої політики США ХХ ст., в своїх працях «Між двома епохами: роль Америки в технотронну еру» (1970), «Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні перспективи» (1997), «Стратегічне бачення: Америка і криза світової влади» (2012) сформулював цілісну картину наслідків впливу науково-технічного прогресу на політичні процеси. Найбільш детально ця проблема розглядається в першій із зазначених робіт, проте і в інших своїх творах дослідник так чи інакше звертається до аналізу ролі техніки як чинника політичних змін.

В роботі «Між двома епохами...» Зб. Бжезинський зауважує, що вплив науки і техніки на окрему людину та людські спільноти, особливо в більш розвинених країнах світу, стає основним джерелом сучасних змін. На його думку, трансформація, що має місце, особливо в Америці, призводить до створення суспільства, яке не схоже на свого індустріального попередника. В індустріальному суспільстві технічні знання застосовувались з однією конкретною метою: прискорення і вдосконалення методів виробництва, а соціальні наслідки були скоріше побічним продуктом цього. В технотронному суспільстві наукові та технічні знання окрім підвищення виробничого потенціалу, швидко починають безпосередньо впливати на всі аспекти життя. Технотронним є, на думку дослідника, таке суспільство, яке культурно, психологічно, соціально і економічно формується під впливом техніки та електроніки, що прослідковується зокрема на прикладі обчислювальної техніки та засобів масових інформації. Такий підхід автора до аналізу суспільно-політичних процесів демонструє значну роль технологічного детермінізму в його політичній доктрині [5].

Аналізуючи еволюцію соціального лідерства, Бжезинський приходить до висновку, що якщо в індустріальному суспільстві відбувається зміна сільської аристократії на міську плутократичну еліту, то в технотронному настає час політичного лідерства, яке пов'язане із «володінням спеціальними навичками та інтелектуальними талантами» [4, р. 12]. Знання стає інструментом влади, а ефективна мобілізація талантів — важливим способом отримання влади. Крім того, в технотронному суспільстві, про яке веде мову Бжезинський, зростає роль університетів, вони набувають форму «фабрик думок» («аналітичні центри», «thinktank»), стають джерелом політичного планування та соціальних інновацій. Цих поглядів Зб. Бжезинський дотримується і в «Стратегічному баченні», він вважає, що американцям не слід забувати, наскільки сильно внутрішня ста-

більність економіки, міжнародний престиж і впливовість, залежать від домінування США в сфері вищої освіти.

Прояви впливу технотронної революції на політичну сферу Зб. Бжезинський демонструє на прикладі протиставлення характеристик індустріального та технотронного суспільств. В індустріальному суспільстві грамотність, вважає дослідник, є основою статичного взаємопов'язаного понятійного мислення, що в свою чергу слугує базою формування ідеологічних систем. За умов технотронного суспільства поява аудіовізуальних комунікацій спричиняє поширення більш мінливих, розрізнених уявлень про реальність, які уже вписуються у формалізовані системи. Широке використання математичної логіки та систематичних міркувань спричиняє можливість зведення соціальних конфліктів до кількісного та вимірюваного вигляду та відроджує тренд більш прагматичного підходу до соціальних проблем, а це, в свою чергу, супроводжується занепокоєнням про збереження людських цінностей.

Разом із зростанням активності раніше пасивних мас в індустріальному суспільстві відбувається інтенсифікація політичних конфліктів на тлі проблем позбавлення громадянських прав та права голосу, тобто питання політичної участі стає ключовим. Ці маси організуються трейд-юніонами та політичними партіями та об'єднуються ідеологічними програмами. Політичні вподобання у такому випадку перебувають під впливом націоналістичних переживань, поширюваних через друковані видання (в т. ч., журнали), публікованих національною мовою читачів. В технотронному суспільстві головною тенденцією є об'єднання індивідуальної підтримки мільйонів неорганізованих громадян із залученням останніх комунікаційних технік для маніпулювання емоціями та контролем розуму, а телебачення (через заміщення мови образністю, яка має скоріше міжнародний, аніж національний характер) створює дещо більш космополітичне, через високий ступінь імпресіонізму, участі в глобальних питаннях.

Сполучені Штати, на думку автора, є принциповим глобальним розповсюджувачем технотронної революції. Саме американське суспільство справляє найбільший вплив на інші суспільства, спричиняє далекосяжну трансформацію їхнього світогляду та моралі. Незважаючи на внутрішню напругу, США є найбільш інноваційною та креативною спільнотою сучасності. В той же час, Бжезинський визнає, що вплив Сполучених Штатів на світовій арені має і руйнівний характер. США знаходяться в центрі світової уваги, наслідування, заздрості, захоплення і ворожості — згідно переконань Бжезинського, політика жодної країни

не супроводжується настільки інтенсивною зацікавленістю світової спільноти. Насправді ж, вплив Америки на світ тривалий час мав у значній мірі ідеалістичний характер: США асоціювалися зі свободою. Пізніше вплив стає більш матеріалістичним: Америка розглядалася як країна можливостей. На сучасному етапі, говорить Бжезинський, низка проблем внутрішнього та зовнішнього характеру заплямували ідентифікацію Америки зі свободою. Таким чином, на перший план вийшов науковий та технологічний вплив, який сформував основу для лідерства США у науковій, технологічній та освітній галузях.

Так, аналізуючи умови, в яких опинились Сполучені Штати після розпаду СРСР, Бжезинський в «Великійшахівниці» приходиться до висновку, що США змогли стати «першою і єдиною дійсно світовою державою» [2, с. 6], внаслідок того, що змогли зберегти і розширити своє лідерство у використанні новітніх наукових відкриттів для військових цілей, у сфері інформаційних технологій. Врешті решт, з точки зору дослідника, технологічна сфера є однією зі складових, які мають вирішальне значення для світового панування.

Країни Третього Світу є, як твердить Бжезинський у праці «Між двома епохами...», жертвою технотронної революції. І справа не лише в незначних темпах змін, розвитку на шляху до досягнення рівня передових країн (адже деякі країни, серед яких Південна Корея, Тайвань тощо вже в 70-х. рр., тобто на момент написання книги, продемонстрували вражаючі темпи росту), а насамперед в пануванні та інтенсифікації психологічної депривації.

Якщо не акцентувати увагу на специфічних рисах, властивих окремим країнам Третього Світу, пише Бжезинський, в загальних термінах політична піраміда в менш розвинутих країнах побудована на базі селянських мас, досі переважно залучених до ручної праці та неписьменних, проте без колишньої обмеженості їх сучасним рівнем розвитку — нові засоби комунікації сприяють поширенню та розвитку занепокоєння матеріальною та національною депривацією; наступною ланкою є швидко зростаюче міське населення; далі йде «псевдо-інтелігенція», до складу якої входять насамперед молоді люди, що мають формально високий рівень освіти, проте часто низький рівень професійних якостей, та з високим рівнем незадоволення відсутністю можливостей самореалізації; на верхівці піраміди знаходиться високоосвічений та вузько мислячий клас еліти, що бореться за одночасне досягнення стабільності та прогресу (прикладом цього Бжезинський називає Іран 60-х. рр.), або інколи відкласти чи запобігти реформам (деякі країни Латинської Америки),

оскільки, «для того, щоб зберегти власні привілеї, вони потрапляють у залежність від продовження статус-кво» [4, р. 46].

Дослідник проводить паралель між вищезначеними характеристиками країн, що перебувають на нижчому щаблі розвитку, з проблемою расової напруженості в самих США, звідси у нього з'являється концепт так званого «глобального гетто», основну проблематику якого він розширює до проблем, що постають перед інтелектуальною політичною елітою Третього Світу. Остання, на думку автора, тяжіє до наслідування стилю життя більш розвиненого світу та до еміграції, прямої чи непрямой, внаслідок чого виникає політичний вакуум, що пізніше заповнюється псевдо-інтелігенцією, яка перебуває під впливом ксенофобських доктрин.

Одночасне співіснування аграрного, індустріального та нового технологічного суспільств, що характеризуються різними перспективами життя, буде робити порозуміння більш складним в ті моменти, коли з'являтимуться відповідні можливості. На думку Бжезинського, наслідком цього буде своєрідний розкол світу щодо вподобань та поглядів людства. В свою чергу, цей розкол призведе до послаблення «і без того слабкої тканини соціального та політичного порядку, результатом чого стане внутрішній та, можливо, зовнішній хаос» [4, р. 52]. Зростаюча анархія в Третьому Світі, зауважує дослідник, ще в більшій мірі набудуватиме расистського та націоналістичного забарвлення. В результаті, можуть утворитися сильні передумови поширення хаосу в світі: як найгірший варіант автор розглядає можливість того, що нестабільність, пануюча в Третьому Світі, призведе до залучення розвинутих країн в потенційно антагоністичні форми взаємин.

Вплив Сполучених Штатів як першої глобальної спільноти, як уже зауважувалось, формує конфліктні тенденції. В той час як США прагне до встановлення глобальної стабільності та використовує свої значні ресурси для попередження революційних заворушень, Бжезинський визнає, що їхній соціальний вплив на світ носить тривожний, інноваційний та креативний характер. Одним із наслідків такого впливу стало явище уніфікації інших спільнот, і не лише тому, що регіоналізм з 1960-х рр. став широко використовуватися в якості основної формули закордонної політики Вашингтону, але й тому, що інші нації вбачають в уніфікації найкращу зброю для боротьби з американським впливом.

Відбуваються зміни і в самому розумінні держави — вона виходить за межі виключно національної спільноти та формується більш широке трактування — як транснаціонального кооперативного утворення.

Раніше явище «національної держави» було свого роду компромісом, продиктованим факторами економіки, безпеки та іншими, наслідком століть конфліктів. На сьогоднішній день, вважає автор, баланс починає бути нестійким, причиною чому є створення новітніх та масштабніших систем кооперації, інтеграція дрібних, але складних одиниць у більші формування, що стає можливим із появою комп'ютерів, кібернетики, комунікацій тощо. Прикладом цього є функціональна інтеграція регіонів, а інколи навіть цілих континентів. В роботі «Між двома епохами...» Бжезинський передбачає створення ЄС, який він пов'язує з амбіціями голлізму до конструювання Європи саме в «європейському» вигляді, що не перебуває під впливом зовнішньої гегемонії (тобто із Францією як політичним лідером на чолі). Проте в час, коли національні держави втрачають суверенітет, психологічна необхідність національної спільноти зростає, що в свою чергу викликає суперечки та конфлікти.

Однією із ознак сучасності, вважає Бжезинський, є те, що, не зважаючи на стрімкі зміни та турбулентність соціальних процесів, ще немає відповідного концепту революції — «стратегії дій, спрямованих на заміщення діючих інститутів та цінностей на нові; це є як методом змін, так і сутністю цих змін». [4, р. 119]. Індустріальна епоха запропонувала такий концепт (в розумінні дослідника це-марксизм), який пізніше знайшов своє застосування в окремих країнах в рамках процесу індустріалізації. Що ж стосується постіндустріального суспільства, наразі немає релевантних концептів.

Тотальні інтегративні революції минулого були можливими, оскільки інтегративні ідеології формували каркас для тотальних змін та перебудови. Інтегративна ідеологія сама по собі є відображенням епохи, коли влада спиралася на чітко встановлені вірування та інститути. Комуністична партія, з її претензією на непогрішність, була, таким чином, втіленням епохи інтегрованих великих вірувань і авторитарних інститутів. Швидкі зміни в науці, масове поширення освіти та інтенсивне поширення комунікацій — фактори, які сприяють формуванню нестійких переконань і реакцій та створюють ситуацію, в якій суб'єктивні чинники соціальної дії та організації починають домінувати над колективними.

На даний момент, зауважує дослідник, прослідковується напруга, зумовлена фрагментацією та уніфікацією, які стимулюються на політичній, економічній та інтелектуальній площинах розривом між технологічною та електронною епохами та продовженням існування

в нову еру інститутів і соціальних форм, отриманих з від іншого історичного періоду.

Аналізуючи перспективи Радянського Союзу, Зб. Бжезинський вже в праці «Між двома епохами...» піддає сумніву спробу об'єднати ідеологічний застій з технологічним оновленням. Така спроба, на його думку, здатна скоріше спричинити внутрішні протиріччя, часто пов'язані із протистоянням між ідеологами та технократами. Результатом буде або тимчасовий компроміс (в стилі Брежньєва), або різкі політичні повороти від одного аспекту до іншого. Подальша напруга буде розширювати прірву між політичною системою та суспільством. Політична система не зможе відреагувати на внутрішні складнощі, і зростаючий суспільний тиск буде викликати більш фундаментальну переоцінку одночасно і ідеологічної, і інституційної основи радянського устрою.

Автором теорії «технотронної революції» також було запропоноване власне бачення майбутнього Радянського Союзу. Він вважає, що, орієнтуючись на роль партії та ідеології, можливі деякі альтернативні шляхи політичного розвитку СРСР:

- олігархічне скам'яніння (зміцнення домінуючої ролі партії і утримання суті догматичного характеру ідеології; як партія, так і ідеологія намагатимуться зберегти політичний контроль без впровадження важливих для суспільства інновацій; результатом ідеологічної обробки буде панування окостенілої бюрократії, яка, маскуючись під революційними гаслами, буде проводити консервативну політику);

- плюралістична еволюція (трансформація партії в менш монолітне тіло; ідеологічна ерозія догматичного ленінізму-сталінізму; партія стане більш терпимою до відкритого ідеологічного діалогу у власних рядах; держава та суспільство стануть важливим джерелом інновацій та змін);

- технологічна адаптація (передбачає трансформацію догматично-бюрократичної партії в партію технократів; головна увага приділятиметься науковій експертизі, ефективності та дисципліні; партія складатиметься з наукових експертів, здатних на основі кібернетики та комп'ютерних технологій забезпечувати громадський контроль, та використовувати наукові інновації для безпеки та промислового зростання держави; націоналізм прийде на зміну ідеологічним догмам в ролі інтегративного принципу, що пов'язує суспільство з державою);

- войовничий фундаменталізм (відродження зусиль для розпаду ідеологічних вподобань, що в свою чергу вимагатиме більш революційних відносин політичної системи та суспільства; політичне обґрунтування необхідності соціальних змін; розвиток вимагатиме застосування сили

для подолання як фактичного опору, так і соціальної інерції; централізоване керівництво);

- політична дезінтеграція (внутрішній параліч правлячої еліти, зростання активності різних ключових груп всередині неї; розкол в збройних силах; поширення невдоволення серед не-російських національностей).

Сучасна Америка, на думку дослідника — найбільша соціальна лабораторія в світі, саме тому вирішальні дилеми світу проявляються тут найбільш різко. Наразі ж США знаходяться на переході від індустріальної до технотронної епохи. Як перший у світі приклад спільноти постіндустріального типу, Сполучені Штати більше не перебувають під впливом сил, що стимулювали соціальні зміни в передових країнах світу. Ця широка трансформація викликає кризу встановлених американських цінностей та інститутів, зокрема і традиції ліберальної демократії, що в свою чергу зумовлює необхідність переосмислення американської системи.

Ліберальна демократія являє собою своєрідну суміш аристократичних традицій, конституційного законодавства та масової демократії. На відміну від комунізму, вона не була результатом «травматичного історичного досвіду» [4, р. 279], скоріше це — продукт повільного зростання, що іноді прискорюється еволюційними потрясіннями (в Англії, Франції, США), які у своїй сукупності створили широку традицію політичної поведінки.

Наразі, стверджує Зб. Бжезинський, має місце третя американська (другу він пов'язує з Новим Курсом) революція. Вона важко піддається визначенню, адже не можна бути впевненим у її результаті. Третя революція починає набирати обертів після Другої світової війни внаслідок зростання ролі та поширення освіти: відбувається об'єднання національної могутності з сучасною наукою (що в першу чергу пов'язане з розвитком ядерної енергетики, основним спонсором досліджень якої є уряд); зароджуються швидкісні континентальні комунікації (система шосе, повітряний пасажирський транспорт, миттєва трансконтинентальна телефонна система, телевізійні комунікації); відбуваються зміни в управлінні, зумовлені появою комп'ютерів та інших електронних пристроїв, що ускладнили та навіть призвели до дифузії влади; індустрія втрачає позицію основного джерела зайнятості для більшості американців. Рухом технологіями і, зокрема, технікою, третя революція змінює основні інститути та цінності американського суспільства, внаслідок чого занепокоєння змішуються зі сподіваннями.

Вже наприкінці 60-х рр., говорить Бжезинський, американська національна еліта, що зберігала своє панування ще в 1940–50-х рр., піддається все більшому тиску як нових, географічно більш розсіяних економічних інтересів, так і нових інтелектуальних еліт. Навіть більше, через величезні зміни в країні, зумовлені промисловим зростанням та поширенням мобільності, федеративний устрій також починає втрачати власне підґрунтя. З проблемами зіштовхується і двопартійний уряд. Індустріальна та ліберально-консервативна база більше не в змозі адекватно охопити існуючі конкурентні політичні сили.

Зміцнення як місцевого, центрального, уряду є визнаною невідкладною необхідністю демократичного процесу в Сполучених Штатах. Необхідною постає зміна системи координації в цілому. Так, тенденція до більшої координації, але меншої централізації, призведе у відповідності з американськими традиціями, до розмитості чіткого розмежування між державними і приватними установами [1].

Очевидність неминучих наслідків технологічних інновацій демонструє гарний приклад необхідності крос-інституційної співпраці. Однією з найбільш нагальних потреб є створення механізмів, які змогли б забезпечити зв'язок національних і місцевих органів влади, наукових кіл та бізнес спільноти у вирішенні завдання оцінки не лише експлуатаційних особливостей нових технологій, але їх культурних та психологічних наслідків.

Концепція інтернаціональної революції, натхненна ідеологією індустріальної епохи, за словами Бжезинського, наразі стикається з новими реаліями. Існує широке розмаїття соціальних умов, а також особливостей застосування науки і технологій, що включає в себе важливі нюанси культурної, релігійної та історичної традиції, а також економічні та технічні фактори. Технотронна революція, на думку автора, може частково стати саморегулюючим явищем, на основі розповсюдження використання масових комунікацій.

В «Стратегічному баченні» Бжезинський також відводить технологічній детермінанті значну роль у формуванні тенденцій політичних змін, проте швидше акцентує увагу на ролі комунікацій. Поширення грамотності та революція в комунікаціях стали причиною політичного пробудження. В XIX ст., на думку автора, «політичні брошури і друковані видання розвивали в народі потяг до політичних змін» [3, с. 29], поява в XX ст. радіо дозволила «транслювати політичні виступи для широкої аудиторії, і змусила раніше політично пасивні народи поринути у рій політичних подій», поява ж загальносвітового телебачення та Інтернету

послугувала «збільшенню можливостей політичних активістів пробуджувати свідомість у мільйонів» [3, с. 30], завдяки всепланетному охопленню ЗМІ, наприкінці ХХ століття політичні хвилювання перетворились на загальні курси вуличної боротьби, в яких раніше розрізнені політичні угруповання змогли обмінюватись тактичним досвідом.

Таким чином, концепт «технотронного суспільства» використовувався Зб. Бжезинським як для окреслення тих тенденцій, які формуються в світі під впливом техніки та електроніки як найважливіших детермінант сучасного суспільно-політичного розвитку, так і для обґрунтування глобального лідерства США. В праці «Між дома епохами: роль Америки в технотронну еру», автор прогнозує, що внаслідок впливу технотронної революції трансформації зазнають не лише існуючі політичні інститути, але й пануючі світоглядні системи. В своїх наступних роботах Зб. Бжезинський фокусує увагу насамперед на геостратегічному вимірі політики, втім можна стверджувати, що він не відмовляється від ідей, запропонованих у вигляді теорії «технотронного суспільства», технологічний вимір і надалі посідає в розумінні дослідника ключову роль у забезпеченні могутності держави.

Список використаних джерел:

1. Батрименко, О. В. Бюрократія в системі сучасної демократії [Текст]: дис. на здоб. наук. ступеня д-ра політичних наук: 23.00.02 — політичні інститути та процеси / О. В. Батрименко. — К.: Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2013. — 360 с.
2. Бжезинський Зб. Велика шахівниця. Американська першість та її геостратегічні імперативи [Текст] / Збігнев Бжезинський. — Львів-Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. — 224 с.
3. Бжезинський, Зб. Стратегічне бачення: Америка і криза світової влади [Текст] / Збігнев Бжезинський. — Львів: Літопис, 2012. — 168 с.
4. Brzezinski, Zb. Between Two Ages. America's Role in the Technotronic Era [Текст] / Zb. Brzezinski. New York: Harperpublishinghouse, 1970.- 334 pp.
5. Heilbroner, Robert L. Technological Determinism Revisited [Текст] / Does Technology Drive History? The Dilemma of Technological Determinism. Ed. by Merritt Roe Smith and Leo Marx — The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, England, — 1994. — P. 67–78.

Стаття надійшла до редакції 28.06.2014 р.

Коломиец Л. В. Технологический детерминизм в системе политических взглядов Зб. Бжезинского: концепт «технотронного общества»

Концепт «технотронного общества» рассматривается как специфическое использование Зб. Бжезинским принципа технологического детерминизма к анализу политики. Исследуется роль технологий и электроники как принципиальных детерминант общественно-политических изменений, которые сопровождаются изменением социальной структуры, ценностей и общей мировоззренческой направленности общности.

Ключевые слова: *технологический детерминизм, технотронное общество, технотронная революция.*

Kolomiets L. V. Technological determinism in the system of political views of Zb. Brzezynski: the concept of the «technetronic society»

The concept of the «technetronic society» is regarded as a specific application of the principle of technological determinism by Zb. Brzezynski in analysis of the political sphere. The role of technology and electronics as the principal determinants of social and political changes, accompanied by the changes in the social structure, values and general outlook of community.

Keywords: *technological determinism, technetronic society, technetronic revolution.*

УДК 324

Макаренко Б.*Кандидат політичних наук, здобувач НПУ імені М. П. Драгоманова*

ВИБОРИ ЯК ГОЛОВНИЙ НАПРЯМ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ ОСОБИСТОСТІ

Розглядаються проблеми політичної участі громадян у трансформаційних суспільствах.

Ключові слова: *людина, суспільство, культура, політика, трансформаційне суспільство, адміністративний ресурс, політична участь.*

У демократичному суспільстві особистості гарантоване право вибору. Як відзначає І. Бекешкіна, вибори є ключовим механізмом демократичного суспільства, оскільки це найбільш поширений, масовий і доступний спосіб залучення усіх громадян до формування органів влади та визначення курсу розвитку країни. Саме через вибори громадяни можуть чинити вирішальний вплив як на відбір політичної еліти, якій на певний термін народ делегує повноваження щодо управління суспільством, так і на вибір шляху розвитку країни та спосіб розв'язання найбільш актуальних соціальних проблем [1, с. 187–188].

Звернемося до показників участі у виборах громадян Росії, України, Білорусі після розпаду СРСР. Протягом цього періоду у Російській Федерації спостерігається відносно стабільні показники участі громадян у виборах. Так, на виборах Президента РФ явка виборців коливалась у межах 64–70 %: 1996 р. — 69,81 % у першому та 68,88% у другому турах, 2000 р. — 68,64%, 2004 р. — 64,38%, 2008 р. — 69,6 %, 2012 — 65,34 %. На виборах до Державної Думи РФ мінімальна явка виборців спостерігалась у 1993 р. — 54,8 %, максимальна на наступних виборах 1995р. — 64,4 %. Після цього фіксувалися коливання даного показника у межах 56–62 % (1999 р. — 61,85%, 2003 р. — 55,8%, 2007 р. — 59 %, 2011 — 60,1%).

В Україні за роки незалежності активність виборців мала тенденцію до зниження. Так, на президентських виборах максимальна явка спостерігалась у 1991 р. (84,32 %), а мінімальна — у 2010 р. (67,2 % у першому і 69,7 % у другому турі). На парламентських виборах кожного наступного

разу явка виборців була меншою ніж у попередні рази, впавши з 76,07 % у 1994 р. до 57,98 % у 2012 р.

Інша картина спостерігається в Білорусі. Так, на виборах Президента Білорусі 1994 р. явка виборців склала 78,9 % у першому та 70,6 % у другому турі. В той час як у наступні роки цей показник складав 83,9 % (2001 р.), 92,6 % (2006 р.), 90,7 % (2010). На виборах до парламенту явка виборців складала у 1995 р.— 64,8 % у першому і 60,4 % у другому турі, у 2000 р.— 61,1 %, у 2004 р.— 90,1 % (перший тур), 2008 р.— 75,3 %, 2012 р.— 74, 2%.

Проте, як зазначає А. Єгоров, парадоксальність білоруської ситуації полягає в тому, що при високій явці виборців, громадяни вкрай низько оцінюють ступінь свого впливу на результати виборів, а також значущість виборів та інших демократичних інститутів для вирішення суспільних проблем. Отже, висока явка виборців є скоріше традиційною поведінкою мас, що мало говорить про реальний ступінь політичної активності [2, с. 79].

В трансформаційних суспільствах, що виникли на теренах колишнього СРСР, участь громадян у виборах стикається з низкою проблем. Зокрема, значного поширення в пострадянських країнах набули практики використання адміністративного ресурсу. Як відзначає Н. Ніколаєнко, практика виборів в Україні показала, що результат у виборчій, а отже політичній боротьбі прямо пропорційно залежить від наявності ресурсів, в тому числі адміністративного. Такі правила боротьби змушені прийняти всі учасники політичної гри. Там, де є влада, там є її намагання утримати себе тривалий час, вирішуючи завдання, які вона поставила, прийшовши до влади [3, с. 633].

На думку фахівців Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, використання електоральної моделі політичної участі відбувається на фоні практики використання адміністративного ресурсу, який сприяє відтворенню в українському політичному процесі патрон-клієнтельних зв'язків між елітою та громадянами. Як правило, ініціатива відновлення мобілізаційних форм політичної участі належить представникам регіональної або місцевої влади, які за їх допомогою виконують накази центральної влади щодо підтримки політичного курсу та забезпечують власну легітиміацію. З одного боку, патрон-клієнтельні зв'язки є захисною реакцією суспільства від перспектив політичної нестабільності, проте, з іншого, — вони створюють значні перешкоди на шляху демократизації українського сус-

пільства, формування системи горизонтальних зв'язків у сфері політики та підміняють собою механізми громадянського суспільства [4, с. 298].

Здійснюючи аналіз адміністративного ресурсу як чинника формування моделі електоральної участі, Н. Ротар виокремлює категорії виборців, які до завершення процесу становлення демократії в Україні є найбільш вразливими до його дії, зокрема селяни, державні службовці та працівники бюджетних установ і організацій, студентство, локалізовані групи громадян (у лікарнях, військових частинах, в'язницях, колоніях), представники малого та середнього бізнесу у невеликих містах та селах, етнонаціональні групи, що компактно проживають на певних територіях. В останньому випадку не використовується прямий чи навіть опосередкований тиск, влада вдається до м'яких форм адміністративного ресурсу, пов'язаних зі сферою соціально-економічних, культурних та ідентифікаційних можливостей цієї групи [5].

Тиск влади на громадян під час виборів полягає насамперед у тому, що всю адміністративну вертикаль зобов'язують працювати на відповідного кандидата. Органи влади перетворюються на свого роду «територіальну команду» для проведення кампанії. Усі організації, які хоч найменшою мірою залежать від влади: силові структури, освітні й медичні установи, державні ЗМІ, органи місцевого самоврядування і соціального забезпечення тощо залучаються до кампанії. Співробітники цих органів перетворюються на агітаторів та активістів, причому досить специфічних. Такі активісти в основному залякують виборців: пенсіонерам погрожують позбавленням пенсій, інвалідам — грошової допомоги та ін. В остаточному підсумку тиск згори у тій чи іншій формі доходить чи не до кожного виборця. Звичайно, говорити в таких умовах про «вільне волевиявлення» громадян безглуздо [3, с. 637].

Н. Ротар обґрунтовує, що зниженню продуктивності адміністративного ресурсу сприятиме підвищення соціально-економічних параметрів життя громадян України; виведення політичної системи України з трансформаційного стану, який не сприяє формуванню демократичних традицій виборчого процесу та засвоєнню демократичних цінностей електоральної культури громадянами нашої держави; розвиток інститутів громадянського суспільства; вільне функціонування незалежних ЗМІ; вдосконалення виборчого законодавства та надання державою гарантій захисту виборчих прав громадян у суді. Серед чинників подолання практики використання адміністративного ресурсу є низка таких, які залежать від громадянина, зокрема йдеться про основні характеристики політичної

і правової культури виборців, рівень політичної компетентності громадян та залучення до процесу публічної політики [5].

Іншою суперечливою практикою, що поширюється серед виборців у пострадянських суспільствах, стає голосування за винагороду. За словами М. Шульги, в останні роки в Україні серед різноманітних моделей поведінки виборців все більш поширеною стала така, в основі якої превалює не політичний складник, а утилітарно-прагматичний. При цьому право голосу громадянина розглядається як ресурс, а точніше, як товар, якому є відповідний грошовий еквівалент. Причому мова йде не про одинокі випадки, а про масову поведінку, виражену суспільну тенденцію [6, с. 147].

Подібну точку зору поділяють В. Бортников та В. Троценко, згідно з якими, участь у виборах стає не лише свідченням демократичності політичного ладу і проявом волевиявлення, а вимушеним засобом, способом забезпечення свого благополуччя і навіть самовиживання, а тому часто не відбиває справжніх політичних уподобань виборців. Не випадково така політична практика, разом з уявою про можливість фальшування, підриває довіру до виборів як до інституту демократії [7, с. 7].

В цьому контексті досить примітним є ставлення громадян до явища «продажу голосів». Так, в Україні, за результатами дослідження Центру Разумкова 2012 р., лише дещо більше половини громадян засвідчили негативне ставлення до продажу виборцями їх голосів—51%. «З розумінням» ставляться до такого продажу, оскільки виборці «йдуть на це через скрутне матеріальне становище», 24% громадян. Засвідчили байдужість до явища «продажу голосів» 19% громадян [8, с. 42].

Говорячи про проблеми участі в виборах у країнах пострадянського простору, варто звернути увагу й на таке явище, як абсентеїзм, про що свідчить наявність значного сегменту пасивних виборців, котрі постійно відмовляються від участі у виборах.

Так, згідно з В. Петуховим, єдиною формою впливу на владу, що поширена серед значної кількості росіян, залишаються вибори—найпростіший та найбільш необтяжливий вид участі. Проте і вони, особливо в останні роки, починають сприйматися, в першу чергу молоддю, як формальність, якщо і потрібна, то головним чином для, аби не допустити безвладдя та хаосу. Кого і як при цьому обирають, особливого значення не має. Також в суспільстві є значна частина громадян, яка в принципі заперечує легітимацію влади через виборні процедури. Саме неучасть, а не протестне голосування, стає все більшою мірою найпоширенішим засобом виявлення політичного невдоволення громадян [9, с. 49].

На думку М. Слюсаревського, абсентеїзм може виражати активне заперечення індивідом чи соціальною групою панівних в суспільстві ідеалів і цінностей чи протест проти політичного режиму, його дій. Але ж абсентеїзм може виражати й інше—звичайну байдужість до політичного життя, зумовлену переконаністю людини, що політика аж ніяк не впливає на її життєву ситуацію, добробут [10, с. 13].

О. Іващенко, аналізуючи характерні риси пасивних виборців за даними соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, приходять до висновку, що громадяни, відмовляючись від свого виборчого права, переважно виражають таким чином свою позицію до політичного та соціального становища в країні, на поліпшення якого вони мало сподіваються; без належної довіри до всіх владних інституцій, політичних партій та їхніх лідерів, вони прагнуть і частіше домагаються повноцінного щасливого і комфортного, вільного і творчого життя, покладаючись лише на себе, бо переважно вважають життєвий успіх залежним лише від себе. В результаті про неактивних виборців складається враження як певною мірою самодостатніх громадян, котрі не дуже переймаються політикою й критично налаштовані до українського політикуму, де не бачать гідних лідерів, яким можна було б довірити владу в країні [11, с. 89].

В свою чергу М. Слюсаревський причину ігнорування виборів вбачає, насамперед, у роздмуханій політичними силами, що перебувають в опозиції, зневірі людей у бажанні чи спроможності влади забезпечити чесні вибори, а також зневірі в тому, що їх голос може змінити становище в країні. Однак не можна скидати з рахунку й респондентів, яких узагалі не цікавить політика і які вважають недоцільною саму процедуру виборів. Скоріше за все, ці люди принципово аполітичні [10, с. 13–14].

В умовах суспільства, що трансформується, участь у виборах часто набуває протестного характеру. Так, на думку українських фахівців Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України специфіка електоральної моделі політичної участі громадян України багато в чому визначається наявною можливістю звернення до електоральних форм політичного протесту, яке відбувається у ситуативно-протестній, системно-протестній та активно-протестній формах. Остання є найбільш виразним показником ставлення громадян до діючої системи влади, оскільки має стійкий, закономірний, повторюваний у часі характер з тенденцією до посилення. Для України, в якій демократичні стандарти виборів та виборчого процесу достатньо часто порушуються, наявність протестного варіанта голосування є для

громадянина шансом висловити власне невдоволення тим, як відбувається процес виборів, а для політиків набуває допоміжного значення у з'ясуванні суті суспільних настроїв виборців [4, с. 299–300].

Згідно з Н. Ротар, в Україні основними чинниками обрання протестного варіанта голосування є суб'єктивне відчуття невдоволення власним становищем, невідповідність між ціннісними очікуваннями та реальними можливостями громадян, різниця між нормативною та описовою оцінкою політичного режиму, невдоволення діяльністю окремих політичних інститутів, недовіра до них [5].

Іншим важливим вектором розвитку політичної участі у пострадянських суспільствах стає групова активність на рівні місцевих громад. Так, М. Лендбел акцентує увагу, що участь громадян у політичному процесі, в ідеалі, є найбільш візуалізованою на місцевому рівні, зокрема у територіальних громадах — муніципалітетах, — де можна використати різноманітні форми впливу на прийняття рішень носіями влади, фізична доступність до яких є реальною, на відміну від управлінських структур на вищих рівнях адміністративно-політичного поділу країни [12, с. 111].

На думку Н. Ротар, відправним пунктом у підвищенні політичної компетентності громадян України є поступове накопичення досвіду участі у розв'язанні проблем розвитку територіальних громад. Постійна практика звернення до діалогу з органами місцевого самоврядування сприятиме формуванню конструктивної моделі політичної участі у вигляді діалогу на національному рівні політики [5].

В свою чергу, Н. Великая, аналізуючи основні тенденції політичної участі у місцевих громадах в Російській Федерації, вважає, що проблематиці політичної участі на рівні місцевого самоврядування мало приділяється уваги. Пояснити це можна і політичною кон'юнктурою, і тими об'єктивними умовами, що склалися, в нашому політичному просторі, коли реально мають вагу, конкурують між собою і заявляють про себе два рівні влади: центральний і регіональний. Місцевий рівень лише формується, причому в умовах, що не сприяють його дієздатності. Тим часом, в західних демократіях саме на місцевому рівні найактивніше проявляє себе політична участь, під якою розуміються різні способи активності громадян, які прагнуть впливати на структури управління, процес ухвалення рішень. До діяльності подібного роду можна віднести голосування, участь в демонстраціях, мітингах, пікетах, внесення грошових внесків, листи, петиції, вступ до особистих контактів з політиками або посадовими особами, членство в організаціях, висунення громадянських ініціатив на місцевому рівні [13, с. 45].

Згідно ж з висновками аналітиків Національного інституту стратегічних досліджень, формування дієвої місцевої самоорганізації громадян є однією з важливих складових рівноправного партнерства держави та громадянського суспільства в процесі забезпечення суспільної стабільності. Ефективна самоорганізація громадян позитивно впливає на здійснення місцевого управління на засадах децентралізації, ефективне представництво суспільних інтересів, на забезпечення легітимності владних інституцій і на стабільність політичної системи в цілому [14, с. 76].

Застосування різних форм участі громадськості, з точки зору О. Захарченко, є корисним для обох суб'єктів цього процесу—влади та громадськості. Зокрема, для самої громадськості переваги полягають у наступному:— громадська участь надає громадянам можливість впливати на процес вироблення та реалізації політики;— допомагає громадськості краще зрозуміти та виявити проблеми, які перешкоджають ефективному розвитку територіальної громади;— підвищує громадську поінформованість щодо процедур розробки та прийняття рішень: хто ухвалює рішення, на чому базуючись та ін.;— сприяє формуванню духу громади, соціальних відносин та соціальної відповідальності;— підвищує можливості громадськості та формує у неї почуття власної значущості для розвитку громади;— сприяє відповідності ухвалених рішень потребам громади;— сприяє побудові довірливих стосунків з представниками місцевих органів влади, збільшує довіру до діяльності влади.

В свою чергу, для місцевої влади відзначаються наступні переваги від участі громадськості:— її результатом є більш відкрита місцева влада, готова встановлювати зворотний зв'язок з представниками територіальної спільноти;— шляхом добровільних ініціатив громадськості покращувати якість муніципальних послуг заощаджуються час та гроші місцевих бюджетів;— підвищується рівень поінформованості влади про проблеми територіальної громади;— підвищується якість рішень, що ухвалюються місцевою владою, та якість послуг, що надаються населенню;— підвищується інституційна спроможність влади щодо розробки та імплементації місцевої політики;— збільшується «прозорість» у процесі розробки та прийняття владою рішень, зменшується рівень корупції в органах влади;— громадська участь сприяє побудові довірливих стосунків з громадськістю, споживачами послуг, НДО, ЗМІ, а також довірі громадськості до діяльності влади [15, с. 12].

Однак великий потенціал групової активності на рівні місцевих громад у пострадянських суспільствах поки що реалізується не в повній мірі. Так, стосовно Російської Федерації, згідно з Н. Великою, загальнонаціональною тенденцією є те, що застосування більшості форм участі здійснюється за вказівкою «зверху», а не залежить від ініціативи громадян, хіба-що окрім звернень до органів влади та за місцем проживання [16, с. 46].

Аналіз сучасного стану розвитку місцевої демократії в сучасній Україні, що представлений у доповіді Національного інституту стратегічних досліджень, свідчить про відсутність у більшості територіальних громад чіткого функціонування механізмів впливу громадськості на прийняття політичних рішень органами місцевої влади. Важливою проблемою, що перешкоджає зростанню ефективності застосування майже усіх форм місцевої демократії, є свідоме відсторонення органами місцевої влади суб'єктів громадянського суспільства від участі в управлінні громадою. Найбільш поширеним заходом, до якого з цією метою вдаються посадовці органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, є обмеження інформаційної відкритості проектів рішень, результатів роботи цих органів, а також даних про врахування громадської думки у процесі їх діяльності. Нерозуміння органами місцевого самоврядування потреби залучення членів територіальних громад до вирішення окремих питань місцевого значення призводить до формалізації механізмів громадської участі у виробленні муніципальної політики. Найчастіше головною метою проведення громадських слухань, ініційованих органами місцевої влади, є не стільки прагнення до діалогу з громадськістю, скільки формальне підтвердження легітимності їхніх дій [16, с. 25–29].

М. Лендзел, звертаючи увагу на таку форму громадянської активності, як громадський слухання, відзначає, що їх проведення часто відрізняється формальним характером. Ще більшою проблемою є нехтування органами самоврядування їх рішеннями. Адже поширення в Україні, подібно до Росії, неінституалізованих політичних практик, в тому числі і щодо залучення громадян до політичної сфери, має наслідком використання його поширених форм для просування інтереси місцевих еліт, представлених безпосередньо в місцевих органах влади, або ж таких, що опосередковано формують їх політику, відстоюючи свої бізнес-інтереси. Так само неефективним є використання механізму громадських рад при органах влади, в тому числі і місцевих, який почав активно поширюватися з 2006 року. Відсутність реформування без-

посереднього механізму прийняття рішень органами державної влади практично унеможлиблює досягнення головної мети громадських рад — зростання рівня активності громадськості у прийнятті державних рішень. Переважна більшість з них створені як міжвідомчі структури, залучення громадськості в переважній більшості носить формальний характер, а решта мають характер експертних рад, тобто до їхнього складу входять призначені представники громадськості [12, с. 120–121].

В свою чергу П. Манжолла, аналізуючи функціонування громадських рад в Україні, вказує на низьку ефективність діалогових форм співпраці влади та громадян, що спричинюють як об'єктивні, так і суб'єктивні фактори. Серед цих факторів основними є такі: обмеження повноважень громадських рад дорадчим статусом та невизначеність джерел їх фінансування; низький рівень політичної культури усіх учасників даного процесу [17, с. 16].

Серед причин, які зумовлюють низький рівень громадянської активності, В. Бортников виокремлює наступні: наявність соціально-психологічних стереотипів, пов'язаних з патерналістським настроями, які частково відтворюються в умовах несправедливої та недосконалої системи розподілу ресурсів на всіх рівнях; низький рівень матеріального забезпечення переважної більшості громадян, що корелює з мінімальними показниками громадянської активності; брак політичних ідеалів, які б стимулювали громадянську активність; втрата довіри до інститутів державної влади та можливості впливу на них, а також брак розвинених механізмів зворотного зв'язку між владою і громадянами; нерозвиненість інституційної структури громадянського суспільства, яка виступає в якості каналів громадянської активності — профспілок, інших громадських об'єднань і груп, незалежних ЗМІ тощо [18, с. 87].

М. Шульга, констатує той факт, що більшість громадян в Україні знаходиться у стані пасивності, байдужості до будь-яких суспільних акцій, невіри в їх успіх, причинами подібного стану речей вважає, по-перше, відсутність традиції участі в публічних практиках на основі особистісного вибору громадянина і як наслідок цього — відсутність у людей установок, мотивів на участь в них, а по-друге, розчарування, що виникло у пересічних громадян на основі новітнього досвіду, набутого в соціальних практиках, коли їхні активні публічні дії не давали ніякого результату для них, для реалізації їхніх соціальних інтересів [6, с. 17].

Список використаних джерел:

1. Бекешкіна І. Ставлення населення до виборів як до демократичного інституту / І. Бекешкіна // Соціальні виміри суспільства. Збірник наукових праць. — Вип. 13. — К., 2010. — С. 187–197.
2. Егоров А. Массовые политические акции в Беларуси: проблемы анализа / А. Егоров // Палітычная сфера. — 2008. — №10. — С. 79–92.
3. Ніколаєнко Н. О. Проблеми періодизації застосування адміністративного ресурсу в Україні / Н. О. Ніколаєнко // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. — Вип. 49 — К., 2011. — С. 633–638.
4. Політичні проблеми сучасної України: аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. — К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. — 600 с.
5. Ротар Н. Ю. Участь громадян України у циклічних політичних процесах трансформаційного періоду: автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / Н. Ю. Ротар. — Чернівці, 2007. — 39 с.
6. Шульга М. О. Дрейф на узбіччя. Двадцять років суспільних змін в Україні / М. О. Шульга. — К.: ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф», 2011. — 448 с.
7. Бортников В. Деякі проблеми політичної участі громадян в умовах демократичного транзиту / В. Бортников, В. Троценко // Політичний менеджмент. — 2009. — №1. — С. 3–15.
8. Парламент і парламентські вибори в Україні 2012 р.: політична ситуація, суспільні настрої та очікування (Аналітична доповідь Центру Разумкова) // Національна безпека і оборона. — 2012. — №7–8. — С. 2–80.
9. Петухов В. В. Гражданское участие в контексте политической модернизации России / В. В. Петухов // Социологические исследования. — 2012. — № 1. — С. 48–60.
10. Слюсаревський М. Політична участь як особливий «зріз» політичної поведінки / М. Слюсаревський // Політичний менеджмент. — 2009. — №5. — С. 8–18.
11. Іващенко О. Пасивні виборці: нові прояви старих звичок? / О. Іващенко // Українське суспільство 1992—2010. Соціологічний моніторинг / За ред. д. е. н. В. М. Ворони, д. соц. н. М. О. Шульги. — К.: ІС НАНУ, 2010. — С. 82–89.

12. Лендбел М.О. Форми політичної участі на місцевому рівні в постсоціалістичних країнах Центральної і Східної Європи / М. О. Лендбел // Нова парадигма: Журнал наукових праць. — Вип. 90. — К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. — С. 110–125.
13. Великая Н.М. Основные тенденции политического участия в местном самоуправлении / Н. М. Великая // Социологические исследования. — 2003. — № 8. — С. 45–49.
14. Україна в 2010 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: монографія / за заг. ред. А. В. Єрмолаєва. — К.: НІСД, 2010. — 528 с.
15. Захарченко О. Роль громадськості в розвитку місцевого самоврядування: теоретичні аспекти / О. Захарченко // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Серія «Політичні науки» — К., 2002. — Т. 20. — С. 9–13.
16. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні: аналіт. доп. / А. В. Єрмолаєв, Д. М. Горелов, О. А. Корнієвський [та ін.]. — К.: НІСД, 2012. — 48 с.
17. Манжола П. Г. Форми участі громадськості у діяльності органів влади та прийнятті політичних рішень / П. Г. Манжола // Стратегічні пріоритети. — 2007. — №4. — С. 13–18.
18. Бортников В. Соціокультурний вимір політичної участі / В. Бортников // Політичний менеджмент. — 2007. — №5. — С. 76–91.

Стаття надійшла до редакції 16.05.2014 р.

Макаренко Б. Выборы как главный ориентир политического участия личности

Рассматриваются проблемы политического участия граждан в трансформационных обществах.

Ключевые слова: *человек, общество, культура, политика, трансформационное общество, административный ресурс, политическое участие.*

Makarenko B. Elections as the main direction of political participation of an individual in transformation societies

The problems of political participation of citizens in the transformation societies.

Keywords: *human, society, culture, politics, transformation society, administrative resource, political participation.*

УДК 061.21+323.383 (045)

Ісхакова Н. Г.*Кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та соціальних технологій Національного авіаційного університету*

ПОЛІТИЧНА МОБІЛІЗАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ: ЧИННИКИ І ЗАСОБИ

Досліджується процес політичної мобілізації населення як завершальний етап демократизації суспільства. Розкриваються чинники політичної мобілізації. З'ясовуються дієві засоби політичної активізації населення, зокрема українського.

Ключові слова: *політична мобілізація, політична активність, політична участь, демократизація.*

В Україні політична активність громадян не носить організованого характеру. У масовій свідомості недостатньо сформовані вміння і навички *повсякденної* суспільно-політичної *колективної* діяльності. В результаті цього вимальовується небезпечна тенденція до наростання спонтанних протестів населення при низькій здатності до організованих форм участі у політичному процесі. Ця тенденція простежується на протязі всієї новітньої української історії, особливо у подіях 2004 та 2013–2014 років. Через повільне формування практик колективної політичної активності, залишаються не реалізованими завдання щодо активізації широких верств населення у політиці, кооперування громадян в добровільні об'єднання, унормування політичної активності соціальних груп та індивідів.

Інтерес дослідників до проблем політичної мобілізації пов'язаний з роботою К. Дойча «Соціальна мобілізація та політичний розвиток», в якій він описав роль мобілізації в умовах демократизації (модернізації) суспільства. За допомогою мобілізації громадяни отримують можливість виконувати нові політичні ролі та долучатися до нових форм політичної соціалізації [8]. У контексті сучасної теорії демократії виробився погляд на політичну мобілізацію як участь у політичному процесі автономних раціональних індивідів (Й. Шумпетер). Російський дослідник Д. В. Гончаров у межах теорії політичної участі проаналізував мобілізаційні моделі виборців [2].

Останнім часом у вітчизняній науковій літературі все частіше політична мобілізація розглядається дослідниками в галузі масової комунікації. Так, на активізацію населення через Інтернет ресурси для участі у акціях протесту звернула увагу Ю. А. Львічова [3], а українська дослідниця Т. Кремень [4] довела, що дієвим засобом політичної мобілізації виступають соціальні медіа, зокрема у стабільних західних країнах.

І все ж, у сучасній українській науці проблема соціально-політичної мобілізації є мало розробленою. При тому, що існує нагальна необхідність підвищення рівня колективної політичної участі в умовах демократизації.

У даній статті авторка прагне представити процес політичної мобілізації мас як завершальний етап демократизації суспільства та з'ясувати дієві засоби мобілізації, зокрема українського населення, до участі у політичному житті.

Сам термін «мобілізація» багатоплановий. У гуманітарних науках під ним розуміють процес активізації, що забезпечить успішне виконання певного завдання. Масова мобілізація означає процес в якому бере участь широке коло однодумців на загальному та місцевому рівнях в якості членів різного роду суспільних організацій для виконання певної політичної мети. Під соціально-політичною мобілізацією слід розуміти процес активізації індивідів та соціальних груп у політиці на постійній основі. Мова йде про *асоціативну* (колективну) *повсякденну* політичну діяльність, що передбачає високий рівень участі мас у політиці. В такому разі поняття «політична мобілізація» матиме вужче значення. Під ним можна розуміти процес активізації людей та ресурсів державою, політичними партіями, суспільними рухами, окремими лідерами [3]. Політична мобілізація це процес залучення індивідів і груп до різних форм політичної активності.

Політична мобілізація населення—це невід'ємна складова процесу демократичної трансформації сучасного суспільства. Теоретики «транзитології» наголошують на важливості мобілізації мас, без якої неможливі системні зміни.

У цьому зв'язку можна згадати динамічну модель переходу до демократії американського політолога Д. Росту [5]. Вчений виділив основні фази демократизації, особливо наголосивши на ролі суб'єктивних чинників такого переходу. Ці фази розглядаються сучасними політологами як такі, що характерні для всіх перехідних суспільств. Особливу роль вчений відводить завершальній фазі («звикання»), де відбу-

вається політична активізація населення, що сприяє утвердженню нової форми взаємодії громадянського суспільства та держави. Таким чином, закріплюються демократичні політичні інститути та процедури. Мобілізація широких верств важлива не лише на завершальному етапі демократизації, але на початку цього процесу. Дана модель передбачала також наявність основної передумови переходу до демократії— національну єдність, усвідомлення більшістю громадян приналежності до єдиної політичної спільноти.

У ґрунтовному дослідженні «Переходи від авторитарного правління: попередні висновки про невизначені демократії» (1986р.) автори Г. О'Доннел, Ф. Шміттер здійснили порівняльний аналіз перехідних процесів, що відбувалися у країнах Південної Європи та Латинської Америки. Автори дійшли висновку, що політична мобілізація населення є кінцевою стадією переходу до демократії. Це стадія «ресоціалізації», тобто засвоєння громадянами нових політичних норм і цінностей шляхом поступового входження в нову систему політичних відносин [7, с. 71].

Однією з найбільш продуманих та логічних щодо пояснення демократичної трансформації суспільств є теорія послідовності окремих фаз Зб. Бжезінського [1]. На думку вченого, лише на останній фазі досягається політична стабільність в наслідок закріплення демократичної політичної та правової культури.

Отже, зусиллями теоретиків «транзитології» були з'ясовані загальні закономірності процесу демократизації суспільства, в якому політична мобілізація має відіграти ключову завершальну роль.

Так, спочатку відбувається лібералізація режиму, що розширює можливості політичної діяльності індивідів і соціальних груп. Тобто починається активізація недержавних інститутів (асоціацій, організацій тощо), що сприяє широкій участі громадян у політичному процесі. Важливо наголосити на організаційній стороні такої участі, на відміну від спонтанних масових протестів. Відтак, поступово громадянська активність стає нормою політичної поведінки населення. Консолідація демократії— завершальна стадія демократичної трансформації. На цій стадії відбувається «звикання» або адаптація населення до нових політичних механізмів і легітимація нового демократичного режиму. На думку Д. А. Фадеєва: «консолідація режиму—це процес встановлення та адаптації демократичних структур, інститутів та норм, що частково або повністю визнаються громадянським суспільством як легітимні» [6, с. 121].

Таким чином, успішність процесів демократизації безпосередньо залежить від адаптованості громадян до нової політичної системи. Встановлення нового взаємозв'язку людини та політичної влади залежить від якості колективних дій в політиці (організованої політичної участі) різних груп та індивідів. Мобілізація має в політичному процесі силами недержавних інститутів—показник якості демократичних змін. Поки політична активність широких верств не набуде ознак автономності, організованості та постійності, говорити про суттєві зміни у політичній системі зарано. Тому рівень громадянської активності може бути показником демократизації політичного режиму.

Важливими наслідками такої самоорганізації громадян має стати поява нових способів колективних акцій по захисту своїх інтересів та прагнень. При цьому колективні дії в політиці мають бути не хаотичні, а в рамках «громадських» чи правових норм.

Такий сценарій демократичних змін із ключовою роллю політичної мобілізації має вже проходили країни так званої «попередньої хвилі» минулого століття. Прикладами може стати Іспанія (1970-х років), де на стадії лібералізації було послаблено переслідування робітничих рухів, а також Бразилія (1980-х років), де одразу активізувалися молодіжні організації. Так, зниження державного контролю призвело до політичної активізації громадян.

Підвищення рівня політичної мобілізації має ряд наслідків у соціально-політичній сфері: стабілізація системи потреб та соціальних очікувань, засвоєння нової системи ролей та норм поведінки, забезпечення каналів недержавного регулювання політичної активності, усвідомлення цілей в політичній сфері через розвиток групової самосвідомості. Це сприяє утвердженню моделі суспільно-організованої демократії (А. Пшеворський).

Однак, положення та приклади теорії демократизації не у повній мірі можуть бути застосовані до трансформаційних процесів пострадянських країн, в тому числі України. Політичну активність громадян цих країн ускладнюють патерналістські очікування, що вкорінені у масову свідомість, а крім того, незацікавленість у політичному житті, недостатній рівень політичної освіченості, недовіра до інститутів влади. У цих країнах лояльність до демократії напряму залежить від успішності економічних перетворень.

Тому на сучасному етапі демократичних перетворень зростає значення основних суб'єктів мобілізації. На думку української дослідниці Т. Кремень основними суб'єктами виступають: держава та міждержавні

об'єднання; інституційні угруповання, які існують всередині державних інститутів, наприклад, депутати та депутатські групи в парламенті, групи впливу в уряді; позадержавні об'єднання, члени яких мають безпосередній контакт та поєднанні неформальними зв'язками; асоціації тобто формальні об'єднання які мають організаційну структуру та апарат управління; політичні, духовні лідери, моральні авторитети.

Традиційно функцію соціально-політичної мобілізації населення виконують політичні партії та суспільно-політичні організації. Саме вони перетворюють соціальні очікування у чітку програму дій, координують спільні політичні дії, мають фінансові та організаційні ресурси.

Останнім часом, все більше стає помітним мобілізуючий вплив соціальних мереж Інтернет. Російська дослідниця Ю. А. Ільчова проаналізувала рухи супротиву останніх років в таких країнах як Єгипет, Туніс, Лівія, Алжир, Ірак, Йорданія, Кувейт, Марокко, а також спроби вияву непокори в Росії. У всіх випадках Інтернет зіграв ключову роль у консолідації соціуму на протест та виступив інструментом впливу на суспільство. «Під час успішного повалення правлячих режимів на арабському Сході ключову роль зіграли соціальні мережі *Twitter* та *Facebook*» [3].

Важливо, що цей інструмент може використовувати будь-яка політична партія, суспільно-політична організація чи навіть представники влади. Практично всі політичні організації у сучасному світі використовують соціальні медіа як мобілізуючий інструмент. Мова йде не лише про активізацію населення на протест в певний конкретний момент. Інтернет ресурси здатні об'єднувати людей певної соціальної групи постійно, підвищити класову ідентифікацію, сприяти усвідомленню соціальних інтересів і потреб. Відтак, засобами Інтернет цілком можливо побудувати систему «солідаризованих групових суб'єктів», які б здійснювали постійний (повсякденний) колективний вплив на органи влади. Додамо, що за різними соціологічними даними у 2014 році майже половина населення України є користувачами Інтернет.

Серед значимих суб'єктів політичної мобілізації не слід виключати державу. Найефективнішими засобами виступають проведення виборів та референдумів. Також, послаблене державне регулювання політичної сфери дає можливість артикуляції інтересів соціальних груп та їх політичній активності. З іншого боку, послаблене державне регулювання не означає відсутності політико-правових норми які встановлюють загальні рамки політичної активності індивідів, їх обов'язки та права, а також встановлюють ситуації в яких застосовується примус. Саме від

держави залежить впровадження принципу «правозаконності» (всезагальність правил підпорядкованості).

В результаті широкої участі індивідів у політичному житті суспільства стимулюється стійка заінтересованість громадян у політичній системі та активну участь в ній. Політичні норми, в тому числі і правові, наділяють індивідів широкими правами та свободами, що дає можливість реалізації своїх інтересів у різних формах політичної участі. Вільне функціонування політичних партій та організацій розширює можливості політичної активності людей щодо задоволення своїх інтересів та досягнення цілей.

Слід наголосити на ще одному дієвому засобі політичної мобілізації, однак лише у довгостроковій перспективі — це громадянська освіта. Впровадження системи громадянської освіти сприятиме формуванню сталих політичних цінностей та традицій політичного життя, демократичних норм поведінки.

Процес політичної мобілізації широких верств населення є завершальним етапом демократизації суспільства та показником якості системних перетворень. В сучасному українському суспільстві залишаються не реалізованими завдання щодо активізації населення у політиці, кооперування громадян в добровільні об'єднання, унормування політичної активності мас. В подальшому, дієвим засобом мобілізації українського населення до участі у політичному житті є Інтернет ресурси. Інтернет володіє величезними можливостями впливати на розум та почуття людей, їх спосіб мислення та політичну мотивацію. Запровадження системи громадянської освіти мінімізує маніпулятивні впливи з боку ЗМІ. Набуття практичного політичного досвіду, навичок системної політичної активності, особливо у молоді, може бути забезпечено шляхом консолідації зусиль різних суб'єктів мобілізації.

У подальших дослідженнях якості демократичних змін в Україні, слід враховувати масштаби політичної мобілізації українського населення. Актуальним буде проведення аналізу рівня політичної активності широких верств населення, здатності до кооперування громадян в добровільні політичні об'єднання.

Список використаних джерел:

1. Бжезінський З. Вибір: світове панування чи світове лідерство / З. Бжезінський. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. — 204 с.

2. Гончаров Д. В. Политическая мобилизация / Д. В. Гончаров // Полис. — 1995. — №6. — С. 129–137.
3. Ильичева Ю. А. Мобилизационные технологии: сущность, предпосылки возникновения, основные инструменты и средства / Ю. А. Ильичова // Теория СМИ и массовой коммуникации. — 2013. — №2. — С. 129–137.
4. Кремень Т. В. Политическая мобилизация: объекты и субъекты / Т. В. Кремень // Историческая и социально-образовательная мысль. — 2013 №5 (21). — С. 146–149
5. Ростоу Д. А. Переходы к демократии: попытка динамической модели / Д. А. Ростоу // Полис. — 1996. — №5. — С. 5—15.
6. Фадеев Д. А. От авторитаризма к демократии: закономерности переходного периода / Д. А. Фадеев // Полис. — 1992. — №1–2. — С. 117–123.
7. Харитоновна О. Г. Генезис демократии (Попытка реконструкции логики транзитологических моделей) / О. Г. Харитоновна // Полис. — 1996. — №5. — С. 70—78.
8. Deutsh K. W. Social Mobilization and Political Development / K. W. Deutsh // Comparative Politics. A Reader / Ed. by Eckstein H., Apter D. E. Toronto, 1964.

Стаття надійшла до редакції 07.05.2014 р.

Исхакова Н. Г. Политическая мобилизация населения: факторы и средства

Исследуется процесс политической мобилизации населения как завершающий этап демократизации общества. Раскрываются факторы этого процесса. Выясняются эффективные инструменты политической активизации населения, в частности украинского.

Ключевые слова: *политическая мобилизация, политическая активность, политическое участие, демократизация.*

Iskhakova N. H. Political mobilization of population: factors and instruments

The process of political mobilization of population as finishing stage of democratization of society is studied. The factors of this process open up. The effective instruments of political activation of population is researched.

Keywords: *political mobilization, political activity, political participation, democratization.*

УДК 316.77.004:35.08 (477)

Савельєв С. Г.*Аспірант кафедри політології Інституту соціологічних наук, Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова*

АДАПТАЦІЯ СВІТОВОГО ДОСВІДУ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОБОТИ БЮРОКРАТІЇ В УКРАЇНІ

Розглядається питання інформатизації роботи державного апарату розвинених країн світу, позитивні чинники даного процесу та можливості його застосування в Україні, дається характеристика сучасному етапу розвитку інформаційних технологій на держслужбі української держави та шляхи їх подальшої еволюції.

Ключові слова: *бюрократія, державна служба, державне управління, інформаційно-комунікаційні технології, інформатизація.*

Останні десятиліття в усьому світі характеризуються активною трансформацією системи державного управління, спрямованої на підвищення її ефективності та результативності. Більшістю розвинутих країн і країн з перехідною економікою реалізуються комплекси програм, що стосуються адміністративної реформи, реформи державної служби, реформи системи державного регулювання економіки та ін. Впровадження інформаційно-комунікаційних технологій в державному управлінні також слід розглядати як міру поліпшення якості роботи бюрократичного апарату.

Розробка даної проблематики на теперішній час активно ведеться в наукових колах як вітчизняних, так і зарубіжних вчених, що розглядають інформатизацію державного апарату як один з найголовніших шляхів його модернізації та вдосконалення. Серед зазначених дослідників важливо виділити такі прізвища як Грінберг А. С., Клименко І. В., Матвієнко О. В., Нижник Н. Р., Тишкун Т. В.

Становлення України як правової демократичної держави вимагає від інституту державної служби, особливо на перехідному етапі адміністративного реформування, дієвості, гнучкості і динамізму. Одним з найважливіших факторів, який повинен забезпечити ці вимоги, є питання впровадження в державну службу досвіду іноземних держав

у сфері інформаційних технологій, покликаних змінити характер роботи державного службовця, посиливши її аналітичну складову в процесі прийняття рішень з управління або регулювання. Це питання і його вивчення є метою даної статті.

Розглядаючи досвід розвинутих країн світу, важливо відзначити, що план дій адміністрації США в області Національної інформаційної інфраструктури (The National Information infrastructure: Agenda for action, 1993) став найбільш важливою ініціативою адміністрації Клінтона — Гора. В липні 1994 р. Комісією Європейського співтовариства був прийнятий план дій «Європейський шлях в інформаційне суспільство» (Europe's Way to the Information Society. An action plan). У лютому 1996 р. в уряд ФРН була представлена програма дій «Шлях Німеччини в інформаційне суспільство» (Germany's Way to the Information Society). Протягом 90-х років ХХ в. аналогічні програми були прийняті в більшості найбільш розвинутих держав і цілій низці країн [1, с. 10].

В Америці в 1995 році були прийняті два ключові закони, які визначили стан інформатизації органів влади: «Про реформу управління інформаційними технологіями США» (Information Technology Management Reform Act of 1995), «Про скорочення обороту документів» (Paperwork reduction Act of 1995). Розділ, пов'язаний з реформою управління інформаційними технологіями, був включений також до Закону США «Про національну оборону на 1996 р» (National Defence Authorization Act for Fiscal Year 1996).

Американські законодавці були стурбовані низькою ефективністю попередніх вкладень в державні інформаційні системи, недостатньо кваліфікованим використанням інформаційних технологій урядовими установами, що не сприяло своєчасному отриманню федеральним урядом переваг від швидких змін, які відбувалися в глобальній інформаційній індустрії.

Метою законодавчого регулювання було: — спонукати федеральний уряд до стратегічного використанню інформаційних технологій для підвищення ефективності роботи; — стимулювати своєчасне придбання сучасних інформаційних технологій та кваліфіковане їх використання; — підвищити ефективність інформаційно-технологічного забезпечення урядових структур через переорієнтацію «від процесу на результат»; — підвищити відповідальність чиновників перед Конгресом і громадянами за використання інформаційних технологій і ресурсів в діяльності установ; — забезпечити рівень послуг, що виявляються федеральним урядом, на рівні кращих зразків від приватного

сектора; — здійснити міжвідомчий підхід до використання інформаційних ресурсів, доступних до загального користування в федеральному уряді; — зменшити число зловживань і помилок, що виникають в умовах небалого управління інформаційними системами; — забезпечити здатність федерального уряду та окремих його агентств до вдосконалення управлінських процесів та роботи в цілому по інформаційним технологіям; — запровадити єдиний підхід до управління інформаційними ресурсами з метою підвищення дієвості та ефективності виконання програм федерального уряду.

Для координації та обміну досвідом створено Раду глав з інформаційних справах, в яку входять представники різних відомств. Під керівництвом заступника директора Офісу управління і бюджету Радою розробляються пропозиції з проблем скорочення суспільних витрат на збір інформації, впровадження інформаційних технологій в урядових і приватних установах, даються рекомендації з питань формування федеральної галузевої політики. Така Рада отримує експертну допомогу від спеціальних груп радників, які створює сама, а також від міжвідомчих так званих «функціональних груп», які можуть створюватися за дорученням Президента США для вивчення систем телекомунікації, розробки інформаційної політики, програмного забезпечення, дотримання інформаційної (зокрема, комп'ютерної) безпеки.

Кожен річний звіт Конгресу по бюджету повинен містити повідомлення про результати їх діяльності. Періодично відбувається вибіркова перевірка відомств на предмет виявлення ефективності використання інформаційних технологій, результати якої впливають на перерозподіл бюджетного фінансування. Згідно із Законом «Про реформу управління інформаційними технологіями» в задачі Конгресу США входить контроль за тим, щоб протягом найближчих 5 років органи влади досягли зниження вартості функціонування та підтримки інформаційних технологій на 5% і на стільки ж підвищили продуктивність їх використання.

Закон «Про реформу управління інформаційними технологіями США» доповнюється Законом «Про скорочення обороту документів», спрямованим на ефективне використання наявних у федеральних агентствах інформаційних ресурсів, скорочення кількості документів та інформації, що вимагаються від юридичних і фізичних осіб федеральними органами. Метою цього закону є зведення до мінімуму кількості документів, що складаються для федерального уряду. Він вимагає від федеральних агентств забезпечення високої віддачі і соціального сенсу інформації, яка створюється, збирається, підтримується і поширюється

для федерального уряду. Цей закон захищає права та інтереси окремих громадян, підприємств і суспільства в цілому, стимулюючи зниження витрат і зусиль на збір інформації, покращуючи якість послуг, що надаються населенню, підвищуючи ефективність використання інформації, а також відкритість та звітність держави перед суспільством.

В даний час в США, країнах Європи та в Росії у вищих органах державної влади та управління, в міністерствах і відомствах, в обласних та місцевих органах управління функціонують і розробляються інформаційні системи, створюються інформаційно-аналітичні центри. Використання інформаційно-довідкових та аналітичних систем позитивно впливає на сферу державного управління та створює можливості для вдосконалення і збагачення практики державного управління.

Потрібно відзначити, що рівень інформатизації органів державного управління в США дуже високий і, перш за все, за рахунок використання сучасних технологій, високого ступеня стандартизації програмних продуктів, сучасних засобів зв'язку, що забезпечують швидкий і надійний доступ до будь-яких баз даних, експертним системам, які призначені для інтелектуальної підтримки фахівців і керівників в процесі прийняття рішень. Структурні підрозділи інформатизації органів державного управління в США одними з перших почали використовувати у своїй діяльності інформаційні системи і впроваджувати нові інформаційні технології (кінець 60—х рр.). Тому сьогоdnішній стан робіт з інформатизації державних органів США дуже відрізняється від того, що спостерігається в Росії і Україні.

В США сьогодні основна увага зосереджена не тільки на розробці нових інформаційних систем державного управління, але і на модернізації комп'ютерного обладнання та розвитку сучасних програмних засобів інтелектуальної підтримки. Наприклад, Міністерство фінансів США основну частину коштів, виділених на інформатизацію, направило на програму модернізації інформаційної системи податкової служби США і вдосконалення управлінської діяльності 24 податкових служб країни. Широке поширення в управлінській діяльності урядових і президентських структур США отримали ситуаційні центри, які стосуються класу систем групової підтримки рішень. Основний режим роботи в ситуаційному центрі — аудіо- та відеодіалог, що забезпечується спеціальними комп'ютерними засобами за розробленими сценаріями. Загальна технологія робіт в ситуаційних центрах спрямована на реалізацію наступних функцій: — можливість ведення колективного діалогу великої кількості учасників нарад; — образно-графічне і геоінформаційне представлення

об'єктів і предметів наради доповнюється необхідними текстами і таблицями; — динамічне проведення експрес-аналізу та оцінки стану ситуації та альтернативних рішень, запропонованих керівниками відповідних відомств та експертами — учасниками нарад.

Мультимедійні комп'ютерні системи, сучасні засоби зв'язку становлять основу технічного забезпечення ситуаційних центрів.

Комп'ютерні системи такого класу значно прискорюють роботу на складних ділянках аналітичної діяльності, наприклад, при аналізі та оцінці оперативної обстановки в тій чи іншій надзвичайній ситуації, при обробці соціально-економічної інформації, підготовці звітів, формуванні оперативних доповідей і довідок.

Отже, можна констатувати, що найбільш перспективним, але дорогим напрямком інформатизації структур державного управління є системи підтримки прийняття групових рішень. В Японії, США та країнах Західної Європи накопичено значний практичний досвід з використання таких систем в ситуаціях, де рішення приймаються голосуванням.

Так, у Німеччині розробкою нових інформаційних технологій і застосуванням їх в державно-управлінській діяльності займаються провідні наукові центри та фірми, наприклад, Німецький національний центр з математики та обробки даних, включає в себе п'ять головних дослідницьких інститутів. Загальна кількість співробітників складає 1200 чоловік. Цей центр забезпечує: — наукові дослідження в галузі інформаційних технологій. При цьому основне значення мають роботи з розробки та впровадження методів для створення інформаційних систем; — науково-методичну підтримку інтелектуальних систем; — консультації в галузі технології мультимедіа та організації телеконференцій.

З 1976 р в Німеччині існує кадрова інформаційна система (EPOS) Федерального Міністерства внутрішніх справ (ВМІ). У 1992 році почалася її модернізація, в основу якої було покладено концепція кадрової системи Міністерства юстиції, яка максимально враховує функції організації і персоналу [4].

Цікавий досвід і уряду Канади, яке інвестувало 880 млн. доларів на реалізацію ініціативи Service Canada щодо поліпшення якості державного управління. Головним завданням було визнано вдосконалення всіх державних послуг особисто, по телефону, поштою або через Інтернет.

Ініціатива Service Canada передбачала: — створення на всій території Канади мережі центрів доступу Service Canada, побудованих за системою «одного вікна». Центри надають особистий доступ до послуг і

програм усіх урядових установ і організацій;— створення безкоштовної телефонної служби з номером, доступним в будь-якому населеному пункті країни;— розвиток державних послуг в режимі он-лайн через Інтернет-сайт Canada. gc. ca.

Ключовим фактором реформування державної служби стало застосування інформаційно-комунікаційних технологій. Ініціатива Service Canada дала можливість не тільки інвестувати в службу, засновану на Інтернеті, а й переорієнтувати всі державні послуги, незалежно від каналу надання, з тим щоб вони максимально відповідали потребам і очікуванням громадян [2, с. 2].

У Росії одне з найбільш комп'ютеризованих відомств— Міністерство з надзвичайних ситуацій (МНС), на основі сучасних інформаційних технологій реалізує концепцію ситуаційних центрів, що дозволяє оперативно вирішувати завдання прогнозування та оцінки наслідків можливих надзвичайних ситуацій. В системі широко використовуються сучасні аудіо- та відеозасоби, технології проведення телеконференцій, сучасні системи зв'язку і досить потужний картографічний фонд.

Розробкою систем ситуаційного управління займаються не тільки в МНС, а й в органах виконавчої влади та в президентських структурах. Розроблено концепцію та впровадження інформаційно-комунікаційної системи Ради Федерації. Ця система має можливість швидкого доступу до баз даних парламентів багатьох країн Європи та Америки [4].

Основні цілі інформатизації державного управління визначаються загальною стратегією реформ в Україні, потребою інтенсивного розвитку національної інформаційної інфраструктури, яка повинна охоплювати різні сфери життя і діяльності суспільства. Тому розвиток інформатизації має бути спрямований на досягнення таких цілей:— істотне підвищення рівня повноти, оперативності та доступності різних форм і видів інформації для кожного громадянина України;— якісне поліпшення інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності системи державного управління;— кардинальне перетворення системи інформаційно-маркетингового забезпечення суб'єктів господарської діяльності всіх форм власності;— всебічне використання потенційних можливостей інформаційних технологій, систем і мереж для повномасштабного вирішення соціальних та гуманітарних проблем, в тому числі для вдосконалення системи освіти, охорони здоров'я, розвитку науки, культури, мистецтва;— активізація діяльності в системі міжнародного інформаційного обміну в інтересах розвитку політичних, економічних, соціальних

і гуманітарних зв'язків; — забезпечення належного рівня інформаційної безпеки та захисту інформації.

Для досягнення цих цілей формування державної політики інформатизація повинна базуватися на наступних принципах: — відкритість і загальнодоступність інформації; — забезпечення конституційних прав і свобод кожного громадянина в інформаційній сфері; — збалансованість прав і обов'язків, інтересів і відповідальності суб'єктів сфер інформації, інформатизації та інформаційної безпеки і законодавче закріплення певних функцій держави в цих сферах; — гармонізація національного законодавства з міжнародним правом.

При реалізації цих принципів необхідно, щоб нормативно-правова база інформатизації та державне регулювання розвитку інформаційної інфраструктури, інформаційних технологій, засобів, систем і мереж були спрямовані на вирішення наступних завдань: — заохочення приватних інвестицій у розвиток інформаційних технологій, засобів, систем і мереж; — заохочення конкуренції в різних видах діяльності у сфері інформатизації, у тому числі при розробці інформаційних технологій, засобів, систем і мереж — забезпечення ринку сфери інформатизації режимом вільного доступу на основі принципів справедливості, взаємної вигоди і паритету взаємовідносин між суб'єктами різних форм власності та різних видів діяльності; — створення структур адміністративного регулювання, які можуть відслідковувати і гнучко реагувати на стан і тенденції розвитку інформаційних технологій, засобів, систем і мереж, ринку інформаційних послуг; — забезпечення можливості постійного міжнародного обміну поглядами та інформацією по національним регулятивним і законодавчим ініціативам для розробки і впровадження гнучких і ясних регулюючих положень на підтримку розвитку інформаційних технологій, засобів, систем і мереж.

Структура державного управління України вимагає інформаційної підтримки, оскільки поточна державно-управлінська діяльність органів влади та обґрунтованість управлінських рішень багато в чому залежать від повноти і якості інформаційних ресурсів, якими вони володіють. Інформатизація органів державного управління повинна розглядатися як постійний технологічний процес, який забезпечує своєчасну обробку інформаційних запитів і сприяє виробленню і прийняттю оптимальних рішень [3, с. 91–92].

Аналіз стану розробок, впровадження та експлуатації інформаційних систем для органів державного управління в Україні показав, що за

останні роки в Україні зроблена значна робота щодо застосування інформаційних технологій.

Практично у всіх органах державної влади в Україні забезпечується інформаційна підтримка поточної роботи на рівні окремих персональних комп'ютерів з набором типових програмних продуктів. Більшість органів виконавчої влади застосовують локальні обчислювальні мережі.

Для України, в якій на тлі економічних реформ розгортається адміністративна реформа, питання формування інформаційної та аналітичної бази для прийняття управлінських рішень на державному рівні є особливо актуальним. Органи державної влади гостро відчувають недостатність інформаційного забезпечення своєї діяльності.

Єдиний підхід до подолання цього становища полягає у створенні державної інформаційно-аналітичної системи (ІАС). Рішення про її формування було прийнято на засіданні Ради національної безпеки і оборони України в червні 1997 року і введено в дію Указом Президента України від 21 липня 1997 №663/97. Метою робіт є створення державної інформаційної інфраструктури, яка б забезпечувала в подальшому інформаційно-аналітичну підтримку взаємодії фахівців органів державної влади в процесі обґрунтування прийняття рішень з питань управління державою. Взаємний зв'язок структурних елементів системи передбачається здійснювати за допомогою загальної телекомунікаційної інформаційної магістралі на базі загальнодержавних каналів зв'язку, відомчих систем інформування та каналів зв'язку, а також урядових засобів зв'язку.

Державна політика в сфері інформатизації визначена законами України, які створюють правове поле для реалізації Завдань Національної програми інформатизації.

Для вироблення політики в сфері інформатизації в процесі підготовки і затвердження завдань Національної програми інформатизації Верховна Рада України своєю постановою від 4 лютого 1998 № 77/98-вр створила Консультативну раду з питань інформатизації при Верховній Раді України як дорадчий орган на громадських засадах.

В Україні згідно з Програмою діяльності Кабінету Міністрів, схваленої постановою Верховної Ради України від 15 жовтня 1996 №412, поставлено питання про введення єдиної державної комп'ютерної системи «Кадри» та створення Генерального реєстру контрактів з керівниками підприємств, установ та організацій, що перебувають

у загальнодержавній власності, та головами правлінь акціонерних товариств, контрольні пакети акцій яких належать державі.

Кабінет Міністрів України своєю постановою від 21 серпня 1997 №918 затвердив «Програму розробки та впровадження державної комп'ютерної системи «Кадри»», яка призначена для реалізації інформаційних технологій у сфері державної служби. Згідно з Програмою діяльності Кабінету Міністрів України від 1998 року поставлено завдання здійснити організаційні заходи щодо забезпечення виконання «Програми розроблення та впровадження єдиної державної комп'ютерної системи «Кадри»».

Метою єдиної державної комп'ютерної системи «Кадри» є забезпечення цілісного механізму супроводу комплексу питань підготовки, відбору та обліку проходження служби, підвищення кваліфікації та перепідготовки державних службовців, а також окремих категорій працівників, які включені в сферу державного управління відповідно до діючих нормативно-правових документів України.

За допомогою системи «Кадри» повинні вирішуватися і поточні питання функціонування державної служби, а саме: — інформаційно-аналітичний моніторинг всіх ланок державної служби; — аналіз дій і заходів з реформування державної служби; — моделювання інформаційних потоків і проблемних ситуацій; — експертиза заходів щодо створення компонентів державно-управлінської системи; — прогнозування соціальних та економічних наслідків використання важелів державної служби для управління народногосподарським механізмом.

На сучасному етапі розвитку інформаційних технологій, основними напрямками державної політики у сфері державного управління України мають бути електронізація документообігу в органах державної влади та місцевого самоврядування всіх рівнів, автоматизований моніторинг стану управління системами і підсистемами державного організму, проведення соціологічних досліджень з використанням електронних засобів інформації, розвиток засобів «електронного уряду» та «електронної демократії» [5].

Важливим також є створення основи для самоосвіти та оперативної консультації на основі використання інформаційних ресурсів, які доступні за допомогою глобальної мережі. Для цього доцільно поліпшити використання засобів дистанційного навчання з метою здобуття знання державними службовцям без відриву від основних обов'язків [4].

Висновки: Враховуючи вищесказане, необхідно відзначити, що державна політика у сфері формування інформаційних ресурсів та інформатизації роботи бюрократичного апарату повинна бути спрямована на створення умов для ефективного і якісного інформаційного забезпечення рішень стратегічних та оперативних завдань соціального та економічного розвитку України, а також враховувати світовий досвід у розвитку інформатизації держуправління.

На сучасному етапі розвитку суспільства інформаційні технології відіграють важливу роль у реформуванні всіх сфер суспільства, комплексно змінюючи старі підходи до них. Тому створення інформаційної системи державного управління—це не застосування нових технічних засобів до набряклої бюрократичної державної машини, а побудова концептуально нової системи державного управління. Інформаційно-технологічні нововведення в цьому напрямку в Україні повинні мати комплексний характер, і підмогою для цих змін є необхідність розробки відповідної нормативно-законодавчої бази, що відповідає сформованим умовам в державі.

Список використаних джерел:

1. Гринберг А.С. Информационный менеджмент: Учеб. пособие для вузов. / А. С. Гринберг, И. А. Кароль. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. — С. 10.
2. Клименко І.В. Технології електронного урядування: Навчальний посібник / І. В. Клименко, К. О. Линьов. — Київ: Вид-во ДУС, 2006. — С. 42.
3. Матвієнко О. Основи організації електронного документообігу: Навчальний посібник. / О. Матвієнко, М. Цивін. — К.: Центр учбової літератури, 2008. — С. 91–92.
4. Нижник Н.Р. Інформаційні технології в структурах державної служби / Н. Р. Нижник, Г. І. Леліков // Центр інформаційної безпеки. — Режим доступу: <http://www.bezpeka.com/ru/lib/spec/infosys/art101.html>. — Дата доступу: 04.09.13. — Украинский Центр Информационной Безопасности.
5. Тишкун Т.В. Інформаційні системи в державному управлінні / Т. В. Тишкун // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Сер.: Культура і соціальні комунікації. — 2009. — Вип. 1. — С. 199–208.

Стаття надійшла до редакції 18.06.2014 р.

Савельев С.Г. Адаптация мирового опыта информационно-коммуникационного обеспечения работы бюрократии в Украине

Рассматривается вопрос информатизации работы государственного аппарата развитых стран мира, положительные факторы данного процесса и возможности его применения в Украине, дается характеристика современному этапу развития информационных технологий на госслужбе украинского государства и пути их дальнейшей эволюции.

Ключевые слова: *бюрократия, государственная служба, государственное управление, информационно-коммуникационные технологии, информатизация.*

Savelyev S.G. Adaptation of the world experience information and communication in support of bureaucracy in Ukraine

Discusses the question of public institutions informatization work of developed countries, the positive factors of this process and it's application in Ukraine, gives a characteristic of the present stage development of information technology in the public service of the Ukrainian state and the ways of their further evolution.

Keywords: *bureaucracy, civil service, public administration, information and communication technologies, information.*

УДК 328

Примуш М. В.*Доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології
Донецького національного університету*

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ В УМОВАХ СИСТЕМНОЇ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ

Досліджується сучасний український парламентаризм як предмет і політична практика функціонування вищого представницького і законодавчого органу державної влади. Автором здійснено огляд вітчизняних та зарубіжних наукових досліджень специфіки впливу законодавчої влади на військово-політичну кризу. Окремий акцент зроблено на необхідності теоретичного переосмислення поняття «парламентаризм» з урахуванням його антикризової функції та досвіду України. Через дослідження теоретико-методологічних основ та практичного досвіду функціонування інституту парламентаризму в сталих демократіях запропоновано перспективні напрямки вдосконалення української версії парламентаризму.

Ключові слова: *парламент, політична партія, народний депутат, законодавча влада, прийняття політичних рішень.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими завданнями виступає у тому, що інститут парламентаризму є ключовим механізмом розвитку сучасних політичних систем та демократичного суспільства з метою репрезентації народних інтересів у законодавчій владі. Також, функціонування інституту парламентаризму є показником сталості демократичності політичного розвитку й слугує індикатором наявності дієвого інституту народного представництва. Разом з тим, український інститут парламентаризму знаходиться у системній кризі й не виконує покладених суспільством функцій. Наочно про це свідчить високий рівень недовіри до Верховної Ради й взагалі, громадська думка вважає, що парламент не є тим інститутом, який здатний вирішувати суспільні проблеми [1, с. 54]. У той самий час, політична криза й військова інтервенція іншої держави вимагає від Верховної Ради швидких та рішучих дій, а замість цього вона все більше поглиблює

існуючу політичну кризу, й замість розробки стратегічних рішень фокусує свою увагу на вирішенні бізнесових питань зацікавлених груп [2]. У той самий час в стінах парламенту формується група реформаторів, які пропонують стратегічні рішення не тільки для вирішення кризи, але й зміненню ролі Верховної Ради в політичній системі України. Саме комплексному аналізу можливих тенденцій розвитку й характеру змін в Українському парламенті й присвячено наше дослідження.

Актуальність теми наукової статті полягає у тому, що в основі конституцій, регламентів та правил діяльності парламенту лежить практична реалізація таких принципів політики, як ідея народного суверенітету, розподілу влади на три незалежних гілки, ідея прав та свобод людини, принцип громадянського представництва в законодавчій владі — в українському досвіді парламентаризму характеризуються як недостатні для вирішення системних проблем [3]. У теоретичному вимірі ідеї та теорії теорія парламентаризму являє собою складний історичний шлях розвитку й поглиблення класичної ідеї розподілу влади на три гілки, де роль локомотиву, джерелу політичному процесу відводилася народу, що формував через обраних представників законодавчу гілку влади на протигагу владі монарху. Судова ж влада мала виступати показником стриманості у вирішенні складних протиріч [1, с. 28]. Наразі прогресивний розвиток держави та демократії багатоманітним переосмислив вказаний принцип, звернувши його у сторону партнерських стосунків між гілками влади. У США це призвело до появи інституту лоббізму, а в Україні — кулуарним домовленостям зацікавлених груп. Небезпека такого стану криється у тому, що Україні покищо не вдалося побудувати ефективні інститути захисту фундаментальних доктрин представницької демократії, до яких відносять права та свободи людини, громадянське суспільство, правову й соціальну держава тощо [4]. У політичній теорії таким інститутом мав стати парламентаризм, як система традицій узгодження політичних рішень, а не як елемент політичних торгів з метою покращити життя суспільства. Явище парламентаризму у своєму значенні має значні соціокультурні корені, які здебільшого й призвели до нормативно-правового закріплення ідеалів демократії. Іншими словами, парламентаризм генерує соціальну енергію у вироблення однакових для всіх процедур (законів) й одночасно з цим він виступає своєрідною ареною з перерозподілу цінностей у будь-якому суспільстві [5]. Й тому, для України сенс зазначеної тези полягає у тому, яким саме чином законодавча гілка влади здатна вирішити системну політичну кризу в умовах

актуального питання сьогодення — військової загрози. Саме вирішенню цього питання й присвячено наше дослідження.

За для розуміння фундаментальної ролі інституту парламентаризму у суспільстві варто визначити ті його механізми політико-правового оформлення, які й відносять його до важливого соціального інституту. При цьому, варто розуміти, що по свій природі цей інститут необмежується лише сферою громадянського представництва. Парламентаризм як категорія політичної науки виступає здебільшого не як інститут, а як складне, багатомірне явище, що відображає характер соціально-політичних процесів. Іншими словами, він є віддзеркаленням тих настроїв, проблем, характером зв'язків, які й панують у суспільстві на певний момент часу. Тому, при визначенні парламентаризму як предмету дослідження виникає комплекс проблем методологічного характеру. Корінь проблеми полягає у тому, що поняття «парламентаризм» виступає змістовною характеристикою законодавчої гілки влади [1, с. 97]. Проте, у той самий час у зв'язку з ускладненням політичної ситуації в державі та в суспільстві, парламентаризм стає також своєрідною енергією реформування всієї політичної системи, що інколи може йти врозрід з позицією очільника держави. На відміну від інституту парламентаризму, очільник держави як вища постать вертикальної ієрархії на акумуляцію змін отримує на це прямиий народний мандат, статус гаранта Конституції й широкий список повноважень, у який включено збереження територіальної цілісності, командування збройними силами тощо. Але, Президент на відміну від парламенту не втілює в своїй діяльності той спектр громадської думки, який веде до прийняття консенсусного рішення, що влаштовує всі сторони політичного процесу. Завдяки названому представницькому характеру ідея парламентаризму у будь-які часи, за будь-яких умов виступає системою прийняття стратегічних рішень, які обумовлюють вирішення гострих соціальних і політичних проблем. Однак, як показує досвід розвитку парламентаризму в Україні, він після свого оформлення в демократичну інституцію представницької влади з моменту проголошення незалежності нашої держави, на думку експертів й представників громадянського суспільства, так й не перетворився дієздатний, незалежний представницький орган влади з ефективним інструментарієм державного будівництва. Навпаки, його роль у суспільстві характеризується як деструктивний елемент на шляху демократичного політико-правового розвитку. Що, в умовах системної кризи та де-факто військового стану, ставить значні виклики щодо здатності політичної

системи реагувати на актуальні виклики, а парламент приймати ефективні політичні рішення.

Виходячи з наведеного, мета представленої дослідження полягає у вивченні місця та ролі інституту українського парламентаризму в умовах військово-політичної кризи.

Об'єктом дослідження є зовнішні фактори впливу на функціонування інституту парламентаризму в умовах військово-політичної кризи.

Предметом дослідження є специфіка процесів формування й діяльності інституту парламентаризму в Україні

Як ми вже зазначали, дослідження інституту парламентаризму в Україні має значні методологічні труднощі. Тому, методологія нашого дослідження складається з сукупності загальнонаукових методів та підходів й спеціальних методів наукового дослідження. Так, широко використовується системний підхід, який дозволяє дослідити інститут парламентаризму як систему реалізації соціально-політичних інтересів, що структурно належить до органів державної влади. Структурно-функціональний підхід дозволив виділити інститут парламентаризму як особливий рівень системи більш високого порядку — державних інституцій. Синергетичний підхід дав можливість дослідити інститут парламентаризму як специфічну систему представництва громадянських інтересів, яка діє за власними законами розвитку й виступає складовою системи більш високого порядку — самоврядних процесів організації державної влади.

На представленій методології будують свої дослідження такі вчені як Є. Р. Борінштейн, О. О. Долженков, В. П. Заблоцький, А. І Кіссе, А. І. Кавалеров, М. І. Милова, Г. Руджеро, О. С. Токовенко, Г. П. Щабельний та ін., які розробили не тільки категоріальний чи методичний інструментарій дослідження парламентаризму, але й включили його у систему загальної теорії парламентаризму як системи узгодження інтересів державної влади й народу в умовах перехідного стану політичної системи [5]. Втім, на думку І. Аліпулатова, Д. Єжов, А. Керімов, М. Хайбулін та інші, які досліджували різні аспекти даного представницького інституту, політичній науці покищо не вдалося розмежувати функції законодавчих та виконавчих влад при привілейованому становищі інституту глави держави, що актуально саме для України [6, с. 27]. З наведеного виходить, що в нашій державі після розпаду Радянського Союзу у 1991 випав історичний шанс розвинути і затвердити власні демократичні інституції. Проте, як показала практика, будівництво державних інституцій без чітких орієнтирів їх мети й ресурсів

для власної діяльності може стати джерелом політичної корупції й бездіяльності у контексті реагування на зовнішні загрози. Тобто, в Україні на наш погляд, ще не створено елементів політико-правової відповідальності парламентаріїв перед виборцями, й тому, перед викликами сьогодення, вітчизняний інститут парламентаризму зазнає значної кризи власного розвитку — а саме, у неможливості реагувати й втілювати у життя рішення, що відповідають реальним потребам суспільства на теперішній момент часу. Втім, окреслена проблематика не нова в політичній науці. На думку В. Гурієвської, зазначена проблема не є такою по суті, а скоріше виступає однією з тенденцією розвитку парламентаризму в Україні. Мова йде про те, що трансформаційний стан політичної системи призвів до того, що інститут парламентаризму в Україні покищо не визначив роль та місце Верховної Ради в політичній системі нашої держави як центру розробки політичних рішень з метою утворення політичного консенсусу між групами тиску й інтересів [3]. Навпаки, формування фракції у Верховній Раді, її кількісний склад хоча й визначається Конституцією, але сам механізм жодним чином не вводить критеріїв відповідальності цієї фракції за прийняті рішення. Йому, вона аналізується як аспект законодавчого процесу, ніж виступає тим стратегічним центром. З іншої сторони, дослідники наводять тезу, що за таких умов парламент має стати двопалатним — де верхню палату будуть займати не стільки адміністративні й посадові особи з регіонів, скільки представники чи групи представників громадянського суспільства.

На наш погляд, шлях до двох палатного парламенту зміг би дещо зламати існуючу систему прийняття політичних рішень шляхом залучення громадян до системи розробки, прийняття й реалізації політичних рішень. Втім, як наочно демонструє практика функціонування двопалатного парламенту в унітарних державах, реального досягнення консенсусу щодо регіональних проблем, місцевих або соціальних проблем не відбувається. Рішенням могло б стати застосування імперативного мандату й виробленні імперативних форм зв'язку депутатів з виборцями, що означає вироблення процедури відзиву народного обранця у випадку невиконання ним доручень електорату [6, с. 20]. Втім, за таких умов, Народний депутат стає заручником політичної ситуації — оскільки він виступає представником офіційної влади, то у своїх діях має враховувати більше державний інтерес, ніж емоційні погляди виборців. Тому, за таких умов вбачається нам актуальним вироблення національної моделі парламентаризму, де джерелом організаційної діяльності має виступати партійна фракція. Можна зробити принципове упушення

з приводу того, що вона може формуватися не тільки з представників однієї партії. Проте, з урахуванням корупційних схем при прийнятті політичних рішень, вказана теза немає сенсу. Тому, пошук оптимальної моделі партійної фракції не завжди відповідає реаліям політичного та суспільного життя.

Тому, рішення яке ми пропонуємо носить рекомендаційний характер й дедалі буде більш глибоко вивчено на науковому рівні у наступних наших дослідженнях. Отже, головним факторами, що перешкоджає ефективній роботі депутатських (партійних) фракцій України, є низький рівень професійної підготовки депутату як фахівці в галузях розвитку держави. Результатом такої ситуації є утворення фракцій популістами, що жодним чином не зможе налагоджувати рівновагу між політичними силами й інтересами держави. По-друге, в Україні вкрай назріла проблема представництва регіонів у вищому законодавчому органі влади, й будь-яка реформа місцевого самоврядування жодним чином не вирішить проблеми участі регіонів у розробці державної політики ефективніше безпосередньої участі. Разом з тим, це не означає, що Україні негайно потрібно вводити другу палату парламенту як й розробляти окремий інститут регіонального представництва. Навпаки, необхідно утворити реальний механізм фахово-професійної підготовки депутатів і представників регіонів. Утворити це можна вже після парламентських Виборів-2014 року шляхом консультативного включення громадських представників у діяльність певної фракції. Аналізу процедури, механізму оформлення такої діяльності будуть присвячені наші наступні дослідження. Але, варто розуміти, що вказана логіка вже знайшла своє практичне застосування у діяльності партійних фракцій парламентів Грузії, Молдови, Польщі та інших країн. Результатом такого механізму може стати значний рівень деескалації політичного конфлікту, який зараз відбувається в Донецькій та Луганській областях.

Таким чином, підсумовуючи результати дослідження ми дійшли наступних висновків. По-перше, інститут парламентаризму являє собою відображення існуючих соціально-політичних процесів, які відбуваються у суспільстві. Таке віддзеркалення наносить свій відбиток на весь спектр системи розробки й прийняття політичних рішень. По-друге, залежність між соціально-політичною ситуацією й характером політичних рішень парламенту знаходить своє відображення в системі формування депутатських фракцій, як здебільшого формується з метою нормативного оформлення законодавчого процесу. Але, як показує практика, депутатські фракції створюються також з метою захисту певного інтересу.

По-третє, український парламентаризм через власний кризовий розвиток так й не оформився в ефективну систему ні з прийняття політичних рішень, ні з громадського представництва. Виходом з кризової ситуації могло б стати включення у законодавчий процес представників регіонів України, громадянського суспільства. Проте, низький фаховий рівень загальної системи законотворчості покищо немає ефективних відповідей на виклики сьогодення.

Список використаних джерел:

1. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование / А. Лейпахрт. — М.: Аспект Пресс, 1997. — 402 с.
2. Касьян В. Суверенітет: від бажаного до дійсного / В. Касьян // Віче. — 1994. — №2 (23)
3. Гурієвська В. М. Міфи і тиранії української політики та суспільства / В. М. Гурієвська // Дзеркало тижня. — 2009. — №37 (765). — 3–9 жовт.
4. Рівень довіри громадян до соціальних та державних інститутів [електронний ресурс] // Режим доступу: <http://infolight.org.ua/charts/riven-doviri-gromadyan-do-socialnih-ta-derzhavnih-institutiv>
5. Рада продолжает маневры на пороховой бочке [електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.bagnet.org/news/politics/238601>
6. Гурієвська В. Системні фактори впливу в системі парламентаризму / В. Гур'євська // Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України. Серія: філософія, методологія, теорія та історія державного управління. — 2011. № 3. — С. 24–32.
7. Медведчук В. Двопалатний парламент: правова ретроспекція формування класичної доктрини і моделі / В. Медведчук // Вісник Національної академії правових наук. 2013. № 1. — С. 14–23.

Стаття надійшла до редакції 15.05.2014 р.

Примуш Н. В. «Тенденции развития украинского парламентаризма в условиях системного военно-политического кризиса»

Исследуется современный украинский парламентаризм як предмет и политическая практика функционирования высшего представительского и законодательного органа государственной власти. Автором осуществляется анализ отечественных и зарубежных

научных разработок в сфере изучения влияния законодательной власти на военно-политический кризис. Отдельный акцент делается на необходимости теоретического переосмысления понятия «парламентаризм» с учётом его антикризисной функции и опыта Украины. Через исследование теоретико-методологических основ и практического опыта функционирования института парламентаризма в стабильных демократиях предлагаются перспективные направления усовершенствования украинской версии парламентаризма.

Ключевые слова: *парламент, политическая партия, народный депутат, законодательная власть, принятие политических решений.*

Primush N. V. «Tendencies of development of the Ukrainian parliamentarism in the conditions of system military-political crisis»

In article modern Ukrainian parliamentarism as a subject and political practice of functioning of the highest representative and legislature of the government is investigated. The author carries out the analysis of domestic and foreign scientific development in the sphere of studying of influence of legislature on military-political crisis. The separate emphasis is placed on need of theoretical reconsideration of the concept «parliamentarism» taking into account its anti-recessionary function and experience of Ukraine. Through research of teoretiko-methodological bases and practical experience of functioning of institute of parliamentarism in stable democracies the perspective directions of improvement of the Ukrainian version of parliamentarism are offered.

Keywords: *parliament, political party, People's Deputy, legislature, adoption of political decisions.*

УДК 328.126 (477)..001895

Баскакова Ю. В.

Кандидат юридичних наук, доцент кафедри парламентаризму та політичного менеджменту Національної академії державного управління при Президентові України

ФОРМИ ДІЯЛЬНОСТІ КОМІТЕТІВ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ ПО ЗАБЕЗПЕЧЕННЮ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПАРЛАМЕНТУ

Розглядаються особливості форм здійснення діяльності комітетами Верховної Ради України в забезпеченні функціонування законодавчого органу влади на шляху становлення парламентаризму.

Ключові слова: *парламентський процес, суб'єкти законодавчої ініціативи, законодавчий орган влади, парламентська діяльність, парламентський контроль, нормативно — правове визначення, громадянське суспільство.*

Наразі прогресивний розвиток держави є неможливим без таких фундаментальних доктрин, як права та свободи людини, громадянське суспільство, правова держава, розподіл влади. До таких важливих доктрин також відноситься й парламентаризм. Система будь-якої сучасної демократичної держави не може існувати без інститутів парламенту, омбудсмену, органів місцевого самоврядування, конституційного суду, судів загальної юрисдикції, виборів, референдумів і т. п.

Особливо актуальною сьогодні, як для науки політології, так і для практики, є проблема форм здійснення діяльності комітетами Верховної Ради України в забезпеченні функціонування законодавчого органу влади на шляху становлення парламентаризму.

Згідно з Конституцією державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову відповідно до ст. 6 Конституції України. В основному законі ст. 75 визначено, що єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент — Верховна Рада України. Оскільки носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в державі є народ, а народ може здійснювати владу безпосередньо і через органи державної влади, діяльність парламенту є формою опосередкованого управління народом державою [1].

Верховна Рада України складається з 450 народних депутатів, яких обирають на основі загального, рівного і прямого виборчого права таємним голосуванням терміном на п'ять років, працюють на постійній основі.

Згідно зі ст. 3 Закону України «Про статус народного депутата України» від 17.11.1992 № 2790-ХІІ зазначені вимоги несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності, а саме: народний депутат не має права бути членом Кабінету Міністрів України, керівником центрального органу виконавчої влади; мати інший представницький мандат чи одночасно бути на державній службі; обіймати посаду міського, сільського, селищного голови; займатися будь-якою, крім депутатської, оплачуваною роботою, за винятком викладацької, наукової та творчої діяльності, а також медичної практики у вільний від виконання обов'язків народного депутата час; залучатись як експерт органами у кримінальному провадженні, а також займатись адвокатською діяльністю; 6) входити до складу керівництва, правління чи ради підприємства, установи, організації, що має на меті одержання прибутку [2].

Згідно зі ст. 6 вищезазначеного Закону закріплені форми здійснення діяльності народного депутата України у Верховній Раді України і зазначено, що народний депутат у порядку, встановленому законом: 1) бере участь у засіданнях Верховної Ради України; 2) бере участь у роботі депутатських фракцій (груп); 3) бере участь у роботі комітетів, тимчасових спеціальних комісій, тимчасових слідчих комісій, утворених Верховною Радою України; 4) виконує доручення Верховної Ради України та її органів; 5) бере участь у роботі над законопроектами, іншими актами Верховної Ради України; 6) бере участь у парламентських слуханнях; 7) звертається із депутатським запитом або депутатським зверненням до Президента України, органів Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, керівників інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також до керівників підприємств, установ та організацій, розташованих на території України, незалежно від їх підпорядкування і форм власності у порядку, передбаченому цим Законом і законом про регламент Верховної Ради України.

Аналізуючи вищезазначене можна зазначити, що парламент є уособленням частини державної інституції, а саме є однією із гілок влади, які в сукупності являють собою організацію державної влади.

Інститут парламентаризму є ключовим елементом сучасних політичних систем: ступінь демократизації суспільства залежить від рівня

наукового осмислення сутності парламентаризму, його впровадження в політичну практику держави. Інтерес до проблем функціонування інституту парламентаризму у вітчизняній науці державного управління викликаний процесами, що відбуваються в українському суспільстві.

Явище парламентаризму притаманне будь-якій країні з більш-менш розвиненою демократією. Неможливо собі уявити жоден демократичний устрій без існування й повноцінної діяльності в державі парламенту. За своєю суттю парламентаризм пов'язаний із суспільно-політичним розвитком і вдосконалюється одночасно з цим розвитком.

Парламентаризм як політична категорія дуже складне, багатомірне явище. При визначенні парламентаризму як предмету дослідження виникає ряд проблем методологічного характеру. Незважаючи на те, що останнім часом політологи часто використовують поняття «парламентаризм», проте, у відношенні його змістовної характеристики залишається багато проблемних питань. Періодично, коли ускладнюється політична ситуація в державі та суспільстві, проблема створення або реформування реальної представницької установи стає одним з ключових моментів в реформуванні державного механізму. Саме парламент втілює в собі той форум громадської думки, на якому може бути прийнято консенсусне рішення, що влаштовує всі сторони конкурентного політичного процесу. Завдяки такому представницькому характеру ідея парламентаризму знаходить свою підтримку серед населення.

Парламент України є основною владною структурою держави, що може протистояти виконавчій владі у її прагненні отримати якомога більше прав для реалізації владних повноважень. Будь-який дисбаланс у протистоянні цих двох владних гілок завжди несе у собі елемент загрози для демократії. На протязі багатьох століть знані світові філософи, політологи та соціологи, працюючи над теоретичними засадами побудови демократичного суспільства, намагалися врахувати всі можливі прояви негативних рис характеру людей, які стоять за владним кермом, аби створити такі умови, за яких неконтрольовані дії владних осіб були б неможливими.

Дослідження особливостей партійного розвитку України в умовах парламентаризму передбачає проведення системного (комплексного) та структурно-функціонального аналізу ролі партійного чинника в структурі владних відносин, оскільки державно-управлінські рішення безпосередньо стосуються визначення пріоритетів політики та виділення необхідних для їх реалізації ресурсів. Ґрунтовний аналіз зарубіжної та вітчизняної практики утворення і функціонування партій в умовах

парламентаризму, створення за їх участі парламентсько-урядових коаліцій сприятиме подальшим дослідженням цієї проблематики в контексті визначення найбільш сприятливих умов та дієвих факторів партійно-політичного структурування суспільства, забезпечення його стабільності, вдосконалення демократичних засад взаємодії гілок влади.

Верховна Рада як орган державної влади, покликана забезпечувати діяльність держави шляхом своєї парламентської діяльності. Державні органи призначаються саме для безпосереднього здійснення державної влади, для цього вони наділяються повноваженнями державно-владного характеру, керують державою, соціальними процесами та суспільними справами. Отже, діяльність Верховної Ради є діяльністю державно-владного органу, що за своїм характером є формою опосередкування діяльності держави.

Аналіз наукової літератури свідчить, що проблеми становлення парламентаризму, суб'єктів парламентської діяльності та забезпечення механізмів фракційної стабільності парламенту досліджувалися вченими країн Заходу. Серед них варто виділити Г. Адамса, Р. Арона, П. Бурдье, Р. Даля, Ж.-М. Денкена, М. Догана, М. Дюверже, А. Лейпхарта, Р. Міхельса, Р.-Ж. Шварценберга.

Науково-теоретичною базою є праці вітчизняних і зарубіжних вчених в галузях державного управління, політології та права. Зокрема: С. Бабія, Е. Базовкіна, М. Білецького, М. Погребинського, А. Білоуса, К. Богомаза, В. Якушика, Н. Гаєву, О. Гараня, В. Журавського, В. Горбатенка, І. Калмакана, О. Брищенко, М. Кириченка, А. Колодій, О. Корнієвського, В. Костицького, Т. Кузьо, В. Литвина, І. Музику, Ф. Рудича, М. Примуша, А. Слюсаренка, М. Томенка, Ю. Шведа, Г. Шморгуна, В. Яблонського, які акцентують увагу на взаємозв'язку фракційної стабільності парламенту України із ефективною діяльністю суб'єктів парламентської діяльності та державного управління.

Конституційно-правовою основою становлення парламентаризму, забезпечення діяльності суб'єктів парламентської діяльності та державного управління є наступні нормативно-правові джерела: Конституція України 28.06.1996 № 254к/96-ВР [1], закон України «Про статус народного депутата України» від 17 листопада 1992 року N 2790-ХІІ [2], закон України «Про Регламент Верховної Ради України» від 10.02.2010 року № 1861-VI [3], закон України «Про комітети Верховної Ради України» від 04.04.1995 № 116/95-ВР [4], закон України «Про політичні партії в Україні» від 05.04.2001 № 2365-ІІІ [5], закон України «Про вибори народних депутатів України» від 17.11.2011 року № 4061-VI [6], Положення

про Апарат Верховної Ради України, затверджене Розпорядженням Голови Верховної Ради України від 25 серпня 2011 р. № 769 [7].

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Серед невіршених частин загальної проблеми все ще залишається потреба в дослідженні форм здійснення діяльності комітетами Верховної Ради України в забезпеченні функціонування законодавчого органу влади на шляху становлення парламентаризму.

Мета статті—дослідити форми здійснення діяльності комітетами Верховної Ради України в забезпеченні функціонування законодавчого органу влади на шляху становлення парламентаризму.

Унікальність парламенту як політичного інституту полягає в його ролі посередника між суспільством і органами виконавчої влади; системи, у якій формується владна воля нації на основі представництва структурованих груп інтересів на державному рівні.

Аналізуючи можна зазначити, що функції, що здійснює Верховна Рада України, можна поділити на: законодавчі; номінаційні; контролюючі; фінансові.

До законодавчих повноважень Верховної Ради належить внесення змін до Конституції України в межах і в порядку, передбачених розділом XIII Конституції. При цьому зміни не можуть стосуватися скасування чи обмеження прав і свобод людини та громадянина і не можуть бути спрямованими на ліквідацію незалежності чи порушення територіальної цілісності України. Лише Верховна Рада України визначає засади внутрішньої та зовнішньої політики України; затверджує загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля; усуває Президента України з поста в порядку імпичменту; розглядає і приймає рішення щодо схвалення програми діяльності Кабінету Міністрів України. Лише закони України регулюють питання прав і свобод людини та громадянина, громадянства, прав корінних народів і національних меншин, основ соціального захисту, правового статусу власності, територіального устрою України, судоустрою і судочинства; засади використання природних ресурсів, засади зовнішньополітичної та зовнішньоекономічної діяльності; основи національної безпеки, організації Збройних сил і забезпечення громадського порядку; порядок направлення підрозділів Збройних сил України до інших держав; порядок допуску та умови перебування підрозділів Збройних сил інших держав на території України,

одиниці ваги, міри й часу; порядок використання і захисту державних символів.

Номінаційні функції Верховної Ради стосуються впливу на формування інших органів державної влади: призначення виборів Президента; призначення уряду, призначають та звільняють із посад голову Антимонопольного комітету України, голову Державного комітету телебачення та радіомовлення України, голову Фонду державного майна України; призначають на посади та звільняють за поданням Президента голову Служби безпеки України. Також депутати мають право призначати та звільняти за поданням Президента голову Національного банку України, а також половину складу Ради Національного банку України; призначати на посади та звільняти з посад половину складу Національної Ради України з питань телебачення і радіомовлення; призначати на посади та звільняти з посад членів ЦВК за поданням Президента; давати згоду на призначення на посаду та звільнення з посади Президентом України Генерального Прокурора України; призначати на посади та звільняти з посад третину складу Конституційного Суду України, обирати суддів безстроково.

Реалізація контролюючих функцій Верховної Ради передбачає здійснення контролю за діяльністю інших органів державної влади: здійснення контролю за діяльністю Кабінету Міністрів, розгляд питання про його відповідальність та ухвалення резолюції недовіри йому; висловлення недовіри Генеральному прокурору, що спричиняє його відставку з посади; ратифікація підписаних Президентом і Урядом міжнародних договорів та угод; проведення парламентських слухань та звернення із запитам до керівників інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Повноваження Верховної Ради у фінансовій галузі передбачають затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього; контроль за його виконанням, прийняття рішення щодо звіту про його виконання; затвердження рішень про надання Україною позик і економічної допомоги іноземним державам та міжнародним організаціям, а також про отримання Україною від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій позик, не передбачених Державним бюджетом України, здійснення контролю за їх використанням. Винятково закони України встановлюють: систему оподаткування, податки і збори; засади створення і функціонування фінансового, грошового, кредитного та інвестиційного ринків; статус національної валюти та іноземних валют на території України; порядок утворення і погашення державного

внутрішнього та зовнішнього боргу, порядок випуску та обігу державних цінних паперів [8].

Ефективність роботи парламенту значною мірою визначається правовими засадами діяльності та функціонування законодавчого органу влади, політичних партій, депутатських фракцій, рівнем правової культури й політичною відповідальністю.

Згідно зі ст. 7 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» від 10.02.2010 № 1861–VI організаційне, правове, наукове, документальне, інформаційне, експертно-аналітичне, матеріально-технічне та фінансове забезпечення діяльності Верховної Ради, її органів, народних депутатів, депутатських фракцій (депутатських груп) у Верховній Раді здійснює Апарат Верховної Ради.

Структура Апарату Верховної Ради затверджується більшістю голосів народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради за поданням комітету, до предмета відання якого належать питання регламенту.

Апарат Верховної Ради діє на основі Положення про Апарат Верховної Ради, яке затверджується постановою Верховної Ради. Положення про структурний підрозділ Апарату Верховної Ради затверджується Головою Верховної Ради України.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про комітети Верховної Ради України» від 04.04.1995 № 116/95-ВР комітет Верховної Ради України—орган Верховної Ради України, який утворюється з числа народних депутатів України для здійснення за окремими напрямками законопроектної роботи, підготовки і попереднього розгляду питань, віднесених до повноважень Верховної Ради України, виконання контрольних функцій.

Комітет відповідальний перед Верховною Радою України і підзвітний їй. Діяльність комітетів координує Голова Верховної Ради України згідно з Конституцією України та в порядку, встановленому Регламентом Верховної Ради України.

Відповідно до ст. 11 Закону України «Про комітети Верховної Ради України» від 04.04.1995 № 116/95-ВР комітети Верховної Ради України здійснюють такі функції: 1) законопроектну; 2) організаційну; 3) контрольну.

Аналізуючи статтю 14 Закону України «Про комітети Верховної Ради України» від 04.04.1995 № 116/95-ВР контрольна функція комітетів полягає в: 1) аналізі практики застосування законодавчих актів у діяльності державних органів, їх посадових осіб з питань, віднесе-

них до предметів відання комітетів, підготовці та поданні відповідних висновків та рекомендацій на розгляд Верховної Ради України; 2) участі за дорученням Верховної Ради України у проведенні «Дня Уряду України»; 3) контролі за виконанням Державного бюджету України в частині, що віднесена до предметів їх відання, для забезпечення доцільності, економності та ефективності використання державних коштів у порядку, встановленому законом; 4) організації та підготовці за дорученням Верховної Ради України парламентських слухань; 5) організації та підготовці слухань у комітетах; 6) підготовці та поданні на розгляд Верховної Ради України запитів до Президента України від комітету відповідно до положень пункту 34 частини першої статті 85 Конституції України; 7) взаємодії з Рахунковою палатою; 8) взаємодії з Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини; 9) направленні матеріалів для відповідного реагування в межах, установлених законом, органам Верховної Ради України, державним органам, їх посадовим особам; 10) погодженні питань, проведенні консультацій щодо призначення на посади та звільнення з посад керівників відповідних державних органів, створенні і ліквідації спеціальних державних органів, що віднесені до предметів відання комітетів, та здійсненні інших погоджень і консультацій у випадках, передбачених законом.

Нормативно закріплені права і обов'язки комітетів Верховної Ради України при здійсненні законопроектної функції (ст. 15) вищезазначеного Закону, а саме комітет при здійсненні законопроектної функції має право: 1) розробляти з власної ініціативи проекти законів та інших актів Верховної Ради України з питань, що віднесені до предметів відання комітетів, з наступним внесенням їх на розгляд Верховної Ради України членами комітету за його рішенням; 2) визначати завдання щодо розробки законопроектів чи їх структурних частин з питань, віднесених до предмета їх відання; 3) опубліковувати за своїм рішенням у засобах масової інформації проекти законів, розроблені відповідно до пункту 1 цієї статті, до внесення їх на розгляд Верховної Ради України; 4) вносити пропозиції і поправки під час розгляду на своєму засіданні проекту закону чи іншого акта Верховної Ради України; 5) створювати робочі групи і призначати їх керівників із числа членів комітету для підготовки проектів актів Верховної Ради України, питань, що обговорюються на засіданнях комітетів, проектів рішень, рекомендацій, висновків комітетів; 6) включати до складу робочої групи членів комітету, інших народних депутатів України, співробітників науково-дослідних інститутів і навчальних закладів, авторів проектів законодавчих актів

та інших фахівців за їх згодою; 7) залучати до роботи в робочих групах фахівців на контрактній основі з оплатою за рахунок коштів, передбачених у кошторисі видатків на здійснення повноважень Верховної Ради України; 8) залучати до роботи в робочих групах посадових та службових осіб державних органів та органів місцевого самоврядування за згодою керівника відповідного органу; 9) звертатися до державних органів, органів місцевого самоврядування, наукових установ і організацій, об'єднань громадян з проханням висловити пропозиції щодо проектів законів; 10) ініціювати укладання в межах коштів, передбачених у кошторисі видатків на здійснення повноважень Верховної Ради України, договорів з науковими установами, навчальними закладами та спеціалістами на науково-інформаційний пошук, розробку, доопрацювання та експертизу проектів законів.

Глава 3 Закону України «Про комітети Верховної Ради України» від 04.04.1995 № 116/95-ВР закріплює права і обов'язки комітетів Верховної Ради України при здійсненні контрольної функції.

Згідно зі ст. 24 вищезазначеного Закону комітети з питань, віднесених до предметів їх відання, здійснюють аналіз практики застосування державними органами, органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами Конституції та законів України, аналіз відповідності закону прийнятих ними підзаконних нормативно-правових актів, своєчасності їх прийняття.

За наслідками такого аналізу комітет вносить державним органам, органам місцевого самоврядування, їх посадовим особам рекомендації щодо приведення у відповідність із законом підзаконного нормативно-правового акта. Рекомендації комітетів підлягають обов'язковому розгляду державними органами, органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами, об'єднаннями громадян, підприємствами, установами і організаціями. Про результати розгляду та вжиті заходи має бути повідомлено комітетам у встановлений законом строк, якщо відповідними рекомендаціями не встановлено більш пізній строк.

Відповідно до ст. 25 Закону України «Про комітети Верховної Ради України» від 04.04.1995 № 116/95-ВР комітети мають право ухвалювати висновки і рекомендації, а також право виступу представника від комітету на пленарному засіданні при розгляді Верховною Радою України питання щодо: 1) програми діяльності Кабінету Міністрів України, звітів про виконання загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля; 2) відповідальності Кабінету Міністрів України та прийняття

резолуції недовіри Кабінету Міністрів України; 3) затвердження рішень про надання Україною позик і економічної допомоги іноземним державам та міжнародним організаціям, а також про одержання Україною від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій позик, не передбачених Державним бюджетом України, здійснення контролю за їх використанням; 4) щорічної доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні; 5) висловлення недовіри Генеральному прокурору України, що має наслідком його відставку з посади; 6) дострокового припинення повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

Згідно зі ст. 27 Закону України «Про комітети Верховної Ради України» від 04.04.1995 № 116/95-ВР регламентована контрольна діяльність комітетів у бюджетному процесі, а саме:

1) мають право на внесення пропозицій щодо основних напрямів бюджетної політики на наступний бюджетний період;

2) попередньо розглядають проект закону про Державний бюджет України на відповідний бюджетний період та не пізніше 1 жовтня року, що передує плановому, подають свої пропозиції щодо цього законопроекту до профільного комітету;

3) мають право на виступ свого представника в обговоренні питання при розгляді проекту закону про Державний бюджет України в першому читанні;

4) попередньо розглядають питання про виконання Державного бюджету України (включаючи висновки і пропозиції Рахункової палати щодо результатів контролю за дотриманням бюджетного законодавства) у частині, що віднесена до компетенції комітетів.

Відповідно до ст. 31 вищезазначеного Закону комітети у відносинах з Рахунковою палатою:

1) розглядають узагальнені відомості, одержані відповідно до Закону України «Про Рахункову палату»;

2) розробляють на підставі доповідей та інформацій (повідомлень) Рахункової палати пропозиції щодо удосконалення законодавчих актів України, готують висновки з питань, передбачених Законом України «Про Рахункову палату».

У разі встановлення комітетом порушення прав, свобод і інтересів людини та громадянина, інтересів держави, територіальної громади, що охороняються законом, комітет направляє такі матеріали для відповідного реагування в межах, встановлених законом, органам

Верховної Ради України, державним органам чи органам місцевого самоврядування.

На підставі Постанови Верховної Ради України від 25.12.2012 № 11–VII «Про комітети Верховної Ради України сьомого скликання» утворені комітети Верховної Ради України сьомого скликання у кількості 29 [9].

Відповідно з Додатком до Постанови Верховної Ради України від 25 грудня 2012 року № 11–VII визначені предмети відання комітетів Верховної Ради України сьомого скликання та Спеціальної контрольної комісії Верховної Ради України з питань приватизації.

Предмети відання Комітету з питань бюджету: державна бюджетна політика та міжбюджетні відносини; державний бюджет України (включно з питаннями доходів, видатків бюджету, контролю за виконанням бюджету); бюджетний процес; державний внутрішній і зовнішній борг; проведення експертизи щодо впливу законопроектів, проектів інших актів на показники бюджету та відповідності законам, що регулюють бюджетні відносини; діяльність державних фінансових органів; діяльність Рахункової палати.

Предмети відання Комітету з питань фінансів і банківської діяльності наступні: грошово-кредитна політика, банки та банківська діяльність, валютне регулювання, правовий режим цінних паперів, законодавче регулювання ринку цінних паперів, ринку фінансових послуг та фондового ринку, діяльність небанківських фінансових установ (та суб'єктів) страхової діяльності, функціонування фінансових ринків та запобігання відмиванню незаконних доходів.

Реалізуючи зазначені контрольні повноваження, комітет, за наслідками здійснюваного ним контролю, має давати фахову оцінку діяльності органу виконавчої влади, посадової особи, що має бути основою для оцінки їх діяльності та, при виявленні відхилень від приписів закону, — вжиття заходів впливу щодо їх усунення. Це забезпечить посилення ефективності контрольної діяльності комітетів парламенту за діяльністю органів виконавчої влади, сприятиме підвищенню результативності контрольної діяльності ВР України в цілому.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що здійснення Верховною Радою України функції контролю за діяльністю органів влади об'єктивно зумовлено органічним поєднанням принципу законності з принципом поділу влади, що передбачає підконтрольність виконавчої та судової влади органу законодавчої влади. Тим самим забезпечується подальший розвиток засад парламентаризму в Україні, а саме функціонування

парламентаризму є запорукою демократичного розвитку суспільства і держави.

Висновки і перспективи подальших розробок: Враховуючи сучасне нестабільне положення Верховної Ради України в системі державних органів України, особливої актуальності набувають форми здійснення діяльності комітетами Верховної Ради України в забезпеченні функціонування законодавчого органу влади на шляху становлення парламентаризму. Обґрунтовано, що наявність правових механізмів забезпечення форм діяльності комітетами вітчизняного парламенту є однією з наявних проблем, яке б зіграло важливу роль у стабілізації політичного та економічного життя країни.

Список використаних джерел:

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/>.
2. Закон України «Про статус народного депутата України» від 17.11.1992 року N 2790-ХІІ. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/>.
3. Закон України «Про Регламент Верховної Ради України» від 10.02.2010 р. № 1861–VI. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/>.
4. Закон України «Про комітети Верховної Ради України» від 04.04.1995 № 116/95-ВР. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/>.
5. Закон України «Про політичні партії в Україні» від 05.04.2001 № 2365-III. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/>.
6. Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 17.11.2011 № 4061–VI.- Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/>.
7. Положення про Апарат Верховної Ради України, затвердженого Розпорядженням від 25.08.2011 № 769. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/>.
8. Політологія: навч. посіб. / [М. П. Гетьманчук та ін.]; за заг. ред. д-ра іст. наук, проф. М. П. Гетьманчука. — К.:Знання, 2011. — 415 с.
9. Постанова Верховної Ради України «Про комітети Верховної Ради України сьомого скликання» від 25.12.2012 № 11–VII. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/>.

Стаття надійшла до редакції 13.05.2014 р.

Баскакова Ю. В. Формы деятельности комитетов Верховной Рады Украины по обеспечению функционирования парламента

Рассматриваются особенности форм осуществления деятельности комитетами Верховной Рады Украины в обеспечении функционирования законодательного органа власти на пути становления парламентаризма.

Ключевые слова: *парламентский процесс, субъекты законодательной инициативы, законодательный органы власти, парламентская деятельность, парламентский контроль, нормативно—правовое определение, гражданское общество.*

Baskakova Y. Form of providing action the committees of Verhovna Rada Ukraine in function of parliament

Discusses the features of the form of providing action the committees of Verhovna Rada Ukraine in function of legislative authority in the sphere of parliament affairs in Ukraine.

Keywords: *parliamentary process, the subjects of legislative initiative, legislative authority, parliamentary activity, parliamentary oversight, regulatory definition of civil society.*

УДК 342.53

*Антонова О. С.**Здобувач кафедри політології Донецького національного університету*

ВПЛИВ ЗОВНІШНІХ ПОЛІТИЧНИХ УМОВ НА ПРОЦЕСИ УТВОРЕННЯ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ФРАКЦІЙ

Досліджується питання значення парламентських фракцій в умовах системної й довготривалої політичної кризи. Визначаються властиві їм політико-правові ознаки як виразників інтересів громадян. Підкреслюється місце парламентських фракцій в системі владно-політичних відносин. Подається комплексний політичний аналіз ролей парламентських фракцій як невід'ємної частини системи державної влади. Акцентується увага на контрольній функції парламентської фракції як необхідної умови й критерію її ефективної діяльності.

Ключові слова: *парламент, парламентська фракція, законодавча влада, політична відповідальність, народний депутат.*

Демократичний розвиток держави сьогодення неможливо уявити без політичних партій, бо вони беруть на себе відповідальність у сфері реалізації інтересів громадян. Разом з тим, політична партія для того, щоб на законодавчому рівні виконувати цей захист має в парламенті утворити свій осередок — фракцію. Бо, саме фракції мають юридичний та фахово-політичний статус займатися законотворчою діяльністю у парламенті. Класично, у політичній науці фракцію розуміють як інструмент посередництва між окремим депутатом та фракцією, фракцією і політичною партією, фракцією та інститутом влади, що разом утворює стабільну та ефективну систему стримувань й противаг. Метою такого процесу є забезпечення ефективного перерозподілу політичних інтересів й знаходження балансу між ними [1, с. 3]. Але, як вважає класик політичної думки Дж. Локк, ефективна влада це така, де закони не наносять шкоди суспільству, а допомагають йому знайти абсолютну свободу, що виражена слідуванням природнім законам захисту власних інтересів [2, с. 6–7]. У свою чергу інший класик політичної науки Ш. Л. Монтеск'є наголошував на тому, що краща виконавча влада — це обмежена у діяль-

ності, функціонуюча в межах народного інтересу та безпосередньо йому підконтрольна [3, с. 181]. Отже, з наведеного виходить, що класична теорія розподілу влади має значні аспекти відірваності від реального життя й незважаючи на декларацію захисту природніх прав людини не враховує такий аспект, як «незгода» зі системою. Мова йде про те, що народовладдя у практичній площині означає слабкий та недостатній контроль за виконавчою владою. Через це уряди та парламенти мають певний рівень самостійності у своїх діях, але у той самий час народна участь їх в діях є обмеженою. Доказом цього факту є досвід Парижської Комуні, де диктатура пролетаріату призвела до слабкої та неефективної системи прийняття важливих рішень, обмежуючись лише їх обговоренням [4, с. 128].

Для України, яка опинилася в складних умовах іноземного вторгнення це означає, що державні інститути повинні об'єднатися в ефективну, швидкореагуючу систему розробки й прийняття політичних рішень. Але, цього, на наш погляд, не відбувається. З однієї сторони, як це вже нами в межах статті наголошено, вдається взнаки недосконалість теоретичного осмислення процесів розподілу влади, де вони працюють за умов колективної згодивсїх учасників політичного процесу. А з іншої — інститути представницькою влади працюють за умови не тільки наявності (як фактичної, так і конституційної), але й власного функціонування — мова йде про наявність прозорих й юридично оформлених процедур. Разом з тим, названі установи можуть мати дорадчий характер, або бути розпущеними й нелегітимними (тобто, будучи обраними, але не маючими довіри до себе). Таким чином, ми отримуємо багато в чому дивну ситуацію, яку зараз й спостерігаємо в Україні: політична система та її інституції не користуються довірою у населення, але разом з тим, вони демонструють значний рівень політичної участі й обирають власних представників. Тобто, відбувається протиріччя, яке у теорії свідчить про руйнацію інституцій громадянського представництва, але одночасно з цим відбувається їх формування, де ключовою вимогою є «не політичність» його представників. Отже, проблема дослідження формується нами як політичний аналіз процесів формування партійних з числа представників громадянського суспільства, тобто пересічних громадян в умовах гострої політичної, соціальної та інституціональної кризи.

Як показали події «Євромайдану-2014», існуюча система громадянського представництва показала свою неефективність, відірваність від інтересів народу й взагалі стала взірцем корупції й знедолення народу.

Серед чинників, які ускладнювали та поглиблювали суперечності й політичні конфлікти в Україні, стали напружені стосунки між гілками влади на всіх її рівнях — починаючи від «центр-регіони» і закінчуючи стосунками між гілками влади. Одним з головних акторів системної кризи в Україні став парламент — Верховна Рада, яка у народній думці давно отримала назву «зрада». Отже, конфліктність і перманентний стан політичного розвитку України має низку об'єктивних і суб'єктивних причин, серед яких: неструктурованість суспільних інтересів за політичними ознаками, брак сталого виборчого законодавства, недовершеність судово-правової та адміністративної реформ тощо [1, с.3]. Проте, на наш погляд, назване це лише фрагмент системної кризи в Україні, яка вимагає від дослідника розробити науково обґрунтовану концепцію її реформування. При цьому, варто розуміти, що мета будь-якої політичної реформи — вироблення «балансу сил» у функціонуванні сталої політичної системи з чітким функціональним розподіленням компетенцій та повноважень. А це у свою чергу підіймає проблему аналізу ролі парламенту у зазначених процесах на новий теоретичний та практичний рівень. Фактично, проблема функціонування парламенту криється в системі утворення партійних фракцій, які у свою чергу виступають індикатором його продуктивності. Тому, саме специфіці формування партійних фракцій в сучасних політичних умовах й присвячено наше дослідження.

Актуальність представленої теми дослідження полягає у тому, що процеси формування партійних фракцій в Україні досліджуються крізь призму конституційного права та співвідношенням з нормами й традиціями демократії. У той самий час, фракційне оформлення політичних партій має внутрішню логіку та закономірності, що мають пряму логічну залежність від внутрішніх та зовнішніх умов, що у дослідженні й доводиться. Проте, з урахуванням факту причинності криз в Україні в особі Верховної Ради, також виникає об'єктивна потреба комплексного аналізу власно інституту парламентаризму як єдиного представника органу законодавчої влади в нашій державі. Така функціональна оцінка парламенту, на наш погляд, повинна відповісти на питання низького авторитету й кризи довіри населенням до цього інституту, що є виразником його інтересів з метою їх нормативного захисту.

Предметом представленого дослідження є характеристика суспільно-політичних процесів впливу на формування партійних фракцій в Україні.

Об'єктом виступають вектори розвитку системної трансформації в Україні.

З конституційної точки зору процес утворення партійної фракції є чітко регламентованим й зводиться до утворення у кількості 25 депутатів певної групи яка займається питаннями законотворчості, контролю над виконавчою владою й формуванням спеціалізованих комітетів [5, с. 14]. При цьому, така позиція не розкриває сутності діяльності партійної фракції й тим більше не пояснює причини системної кризи законодавчої гілки влади в Україні й тим більше не аналізує шляхи її вирішення. На користь нашої думки висловлюється український фахівець І. Калетник, який зазначає, що в Україні склалася дивна ситуація, де парламентарії розробляють та реєструють щорічно більше 14 тис. законопроектів, з яких законами стали лише 2%, а пройшли публічне обговорення ще менше [6, с. 2]. Тому, новизною нашого дослідження є забезпечення науково обгрунтованої позиції щодо вивчення парламентської фракції Верховної Ради України як найважливішого учасника процесу реформування політичної системи з урахуванням наявних та можливих загроз її функціонування.

Проблеми функціонування партійних фракцій та розвитку парламентаризму в політичній науці мають глибоке коріння та власну традицію свого методологічного інструментарію. Беручи свій початок з ідеї розподілу влади Дж. Локка та Ш. Л. Монтеск'є вона вбачається як механічна процедура перерозподілу владних повноважень, де законотворчість належить народним представникам [2, с. 63]. Разом з тим, поглиблення процесів соціальної диференціації призвели до різноманіття інтересів, більшість з яких навіть знаходилася у глибокому конфлікті світоглядних позицій (наприклад, різність інтересів буржуазії та пролетаріату, або в сучасних умовах робітників й олігархії) [8, с. 285]. Інститут депутатської фракції найчастіше розуміється як представництво політичної партії в парламенті, й разом з цим відзначається багатогранністю власного формування, і тому виступає об'єктом наукового пізнання різних галузей суспільно-політичних наук. Переважну більшість подібних досліджень складають роботи юридичної галузі, котрі розглядають парламентську фракцію як нормативну одиницю парламенту, яка формується з єдиною метою—прийняттям закону. Весь інший час фракція залишається позаувагою юридичного поля. Тобто, представники юридичних наук обмежуються лише законодавчою функцією партійної фракції.

Водночас, такий підхід породив проблему ефективності діяльності партійної фракції, оскільки за регламентом Верховної Ради вона не несе відповідальності за прийнятті рішення й це питання стосується лише народного депутата. Саме у такому ракурсі ведуть свої дослідження

відомі вітчизняні дослідники В. Андрущенко, В. Бабкін, О. Бабкіна, А. Білоус, Д. Видрін, Ф. Кирилюк, Л. Кривенко, А. Макаров, О. Мироненко, М. Рибачук, Ф. Рудич та інші. Фокус їх уваги стосується також проблематики історико-політичної еволюції партійної фракції як елементу більш складного процесу—утворення та розвитку інституту парламентаризму. При цьому, методологічного й практичного оформлення вказана проблематика отримала в працях В. Бебика, А. Георгіци, Л. Горьового, Ю. Древаля, В. Журавського, О. Копиленка, С. Светової, М. Томенка, С. Рябова, О. Ющика та ін. Але, разом з цим, залишається відкритим питання дослідження процесу формування партійної фракції у контексті впливу зовнішніх загроз. На практичному рівні вказана проблематика має прояв у вигляді геополітичних орієнтацій політичних партій, наприклад, проросійська орієнтація фракцій Комуністичної партії або Партії регіонів чи проєвропейська фракцій «Батьківщини» чи «УДАРу». При чому, дослідники більше вдаються до політичного аналізу мотивів зовнішнього курсу партійних фракцій з позицій передвиборчої агітації політичних партій, представниками яких вони виступають [7].

Політичною історією багатьох країн доведено, що кардинальні зрушення в державно-політичному житті суспільства відбуваються в ньому за умов наявності глибинних протиріч і статусних конфліктів між учасниками політичного процесу. Й дуже часто ареною таких протиріч стає парламент в особі депутатських фракцій або груп. Мова йде про те, що дотримання меж встановлених регламентом або Конституцією компетенції партійних фракцій не є засобом вирішення політичної кризи. Навпаки, як наочно доводить дослідниця О. Майданник—неухильне виконання повноважень та реалізація базових функцій партійною фракцією лише створює умови для:—загострення міжвладних конфліктів в державі, де вони трансформуватися в цивілізований діалог між її головними гілками, але не завжди є засобом уникнення суперечностей, які й спричинили загострення;—зміна форми правління на парламентсько-парламентську республіку спричинила в Україні подвійність статусу Верховної Ради як парламентської установи, центру прийняття політичних рішень й елементом політичної корупції, оскільки саме від парламенту залежить швидкість й рішучість боротьби з нею;—вказана подвійність й політична слабкість парламенту, відсутність ефективного механізму формування партійних фракцій звели інститут політичної відповідальності до рівня «відсутності». Мова йде про те, що фракції переформовуються за інтересами, ніж для консолідації протидії кризі.—у нових умовах фракції створюються не з метою нейтралізації

конфліктогенних чинників у відносинах гілок державної влади й посиленні відповідальності парламенту, а з метою утворення національного консенсусу, що в умовах політичної кризи й наявності елементів військового стану робить роботу Верховної Ради не ефективною [8, с. 284].

Отже, наведений наліз показує, що партійна фракція в Україні як інститут хоча й сформувалася юридично, втім як елемент ефективної законодавчої та представницької влади через складність і суперечливість реформ не стала локомотивом змін й справжнім центром народної довіри. Втім, умови політичної кризи 2014 року мають поставити перед політичними партіями нові виклики системного характеру, а саме перетворити власну фракцію на центр розробки політичних рішень й захисту народних інтересів. Разом з тим, вказане актуалізує іншу проблему—аспектам управління партійною фракцією в умовах системної трансформації політичної системи під тиском зовнішніх загроз. Саме вирішенню вказаної проблеми будуть присвячено наші наступні наукові розробки.

Таким чином, Підсумовуючи результати представленого дослідження можна дійти наступних аналітичних висновків. По-перше, проблема компетенції й повноважень партійних фракцій дає їм значні ресурси для вирішення та управління суспільно-політичними процесами. Разом з тим, партійна фракція через названу роль знаходиться під значним тиском. Мова йде про громадський, кулуарний й державний тиск, й тому вона постійно має маневрувати між різними політичними інтересами. По-друге, така ситуація призвела до того, що партійна фракція через неузгодженість дій керівництва й відсутність чіткого плану розвитку на сьогодні не запропонувала жодного рішення для вирішення гострої військово-політичної кризи в Україні. По-третє, наведені тези переконливо свідчать, що партійна фракція в нових умовах виступає єдиним центром розробки політичних рішень, що мають для держави стратегічне значення, й тому у своїй діяльності вони мають демонструвати принцип консенсусу з державними інтересами, а не пошук компромісу з протирічними інтересами зацікавлених груп, як це відбувається зараз.

Список використаних джерел:

1. Кречмер Г. Фракції. Партії в парламенті / Г. Кречмер.—К.: «Заповіт», 1999.—299 с.
2. Локк Дж. Избранные философские произведения / Дж. Локк.—М., 1960.—510 с.
3. История буржуазного конституционализма XVII-XVIII в. в.—М., 1992.—670 с.

4. Георгіца Ю. Г. Парламентський контроль в Україні (конституційно-правовий аспект) / Ю. Г. Георгіца. — Х., 1998. — 191 с.
5. Ганжа Н. В. Конституційно-правовий статус депутатських фракцій в Україні: проблеми законодавчого оформлення / Н. В. Ганжа // Держава та регіони. Серія: Право, 2011 р., №3. — С. 13–19
6. Калетнік І. Лише кожен дев'ятий зареєстрований законопроект стає законом / І. Калетнік // Голос України. — 2012. — 28 грудня. — №248 (5498). — С. 2.
7. Верховна Зрада [електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.volynpost.com/blogs/1129-verhovna-zrada>
8. Майданник О. Контрольна функція парламенту: сутність, зміст, призначення / О. Майданник // Право України. — 2013. — №5. — С. 280–286.

Стаття надійшла до редакції 26.05.2014 р.

Антонова О. С. Влияние внешних политических условий на процессы создания парламентских фракций

Исследуется вопрос значения парламентских фракций в условиях системного политического кризиса. Определяются свойственные им политико-правовые черты как представителей народного мнения. Подчеркивается место парламентских фракций как неотъемлемой части системы государственной власти. Акцентируется внимание на комплексном политическом анализе партийной фракции как неотъемлемой части системы государственной власти.

Ключевые слова: *парламент, парламентская фракция, законодательная власть, политическая ответственность, Народный Депутат.*

Antonova O.S. Influence of external political conditions on processes of creation of parliamentary fractions

The question of value of parliamentary fractions in the conditions of system political crisis is investigated. Political and legal lines peculiar to them as representatives of national opinion are defined. The place of parliamentary fractions as integral part of system of the government is emphasized. The attention is focused on the complex political analysis of party fraction as integral part of system of the government.

Keywords: *parliament, parliamentary fraction, legislature, political responsibility, People's Deputy.*

УДК 321:172.1

Ищенко О. М.

Кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії гуманітарних наук Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Пугач В. Г.

Кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Міжрегіональної академії управління персоналом

«ПРИСМЕРК» ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА КРИЗА ДЕРЖАВНИХ ІНСТИТУЦІЙ

Концепт «громадянського суспільства» аналізується переважно в межах сучасного постіндустріального суспільства. На підставі узагальнено-аналітичного розгляду ситуації, що склалася на кінець ХХ—початок ХХІ ст. у найважливіших сферах людської життєдіяльності, автори статті фіксують низку «показників», які свідчать про кризу даного явища.

Ключові слова: *громадянин, права і свободи людини, громадянське суспільство, держава, державні інституції.*

У світі науки й соціально-політичної практики є поняття, що зберігають свою безумовну цінність. Одним із таких безперечно виступає «громадянське суспільство».

Тематика «громадянського суспільства» належить до найбільш актуальних та обговорюваних у системі сучасних суспільних наук. Інтерес до проблеми зумовлений перспективами його розвитку в умовах постіндустріальних цивілізацій, які насамперед пов'язують із труднощами щодо зміцнення демократичних засад суспільного сьогодення. Не викликає жодних сумнівів підтримана науковим загалом думка, що розвиток інститутів громадянського суспільства як царини активного соціуму і водночас приватного життя людей «є важливим напрямком демократичної модернізації суспільства, умовою і засадою відповідального врядування, соціальної стабільності та національної безпеки» [1, с. 21]. Сумніви викликає інший аспект проблеми, дотичний до пошуку ефективних механізмів боротьби із суспільним антагонізмом громадянського

суспільства, який сьогодні вбачається радше у його масовізації та соціальній анемії, аніж в авторитарних політичних режимах.

Як у філософських, так і у політологічних джерелах поширена думка, що громадянське суспільство є виключно європейським феноменом та поняттям, пов'язаним із настанням «західних» демократій. Втім, його сучасні й смислові горизонти є дещо ширшими, з приводу чого, наприклад, відомий японський політолог Цудзінака Ютака зауважує: «громадянські суспільства існують навіть в ісламських державах та КНДР, хоча їх відрізняє своєрідність форм» [2, с. 96].

Ретроспективний аналіз еволюції суспільствознавчих наук засвідчує, що з кожним етапом історичного розвитку термін «громадянське суспільство» поглиблювався, наповнювався новим смислом, ставав все більш багатозначним, відчуваючи тиск з боку нових викликів. При цьому проблема громадянського суспільства завжди була предметом жвавих суперечок та обговорень й займала особливе місце у системі пошуку оптимальної моделі розподілу та контролю влади в суспільстві.

Відомо, що історичні та ідейно-теоретичні витоки громадянського суспільства сягають Нового часу і передусім пов'язані з економічним зміцненням буржуазних станів країн Західної Європи. Саме в цей період «коло приватних інтересів та самостійної приватної особи все більше розширюється і починає поступово охоплювати відносини власності, виробництва і розподілу, товарно-грошовий обіг, питання ставлення до релігії, свободи сумління, свободи думки і таке інше» [3, с. 278]. У цей період сфера «приватного» поступово, проте неухильно звільняється від політичної влади, яка набула свого оформлення за феодалізму. Подібні зрушення відіграли вирішальну роль у детермінації нового виміру соціальної реальності—відносно самостійної сфери громадянського суспільства. Саме в межах філософської думки Нового часу (Т. Гоббс, Дж. Локк) і набуває смислових контурів дане явище.

Завершеного оформлення поняття «громадянського суспільства» отримує у німецькій класичній філософії, зокрема, у працях Г. Гегеля та К. Маркса. Гегель Г. тлумачив громадянське суспільство як буржуазне за визначенням. Суспільство, що складається з окремих (приватних) індивідів—власників, відчужених один від одного егоїстичними інтересами, основними характеристиками якого є: система потреб, правосуддя, поліція та корпорації. Фактично, громадянське суспільство у німецького філософа є «системою всебічної залежності». Розробник історичного матеріалізму К. Маркс заперечує первинне походження держави щодо громадянського суспільства. У марксистському аналізі головна увага

зосереджена на умовах виникнення, рисах, наслідках та перспективах його розвитку.

До кінця XIX століття у соціально-філософській думці набуло чіткого оформлення теоретичне обґрунтування вище означеного феномену. Втім, незабаром інтерес до даної тематики поступово почав втрачатися. Лише у 70—80—ті рр. XX століття соціально-філософська та політологічна думка реанімує проблему громадянського суспільства. Ренесанс громадянського суспільства як концепту, що насамперед відображав тогочасні соціально-політичні практики тих часів пов'язується з іменами відомих польських вчених А. Михника та Є. Колаковського. Польські автори звернулися до ідеї громадянського суспільства з метою обґрунтування дій польського руху «Солідарність» у його боротьбі із комуністичною владою Польщі, з приводу чого американські дослідники Е. Арато та Д. Коген писали: «Надзвичайний історичний успіх у відродженні поняття громадянського суспільства, завдячував тому, що воно теоретично випереджало та об'єднувало у собі нову дуалістичну (як радикально реформістську, так і еволюціоністську) стратегію трансформування диктаторських режимів... на підставі ідей про самоорганізацію суспільства, перебудову суспільних зв'язків поза межами державного авторитаризму шляхом апеляцій до незалежної громадськості не через офіційні, державні, контрольовані партіями канали спілкування. Завдяки всьому цьому концепція громадянського суспільства набула значення головного орієнтиру суспільної думки» [4, с. 25].

Повернення суспільно-політичної думки XX століття до вище означеного поняття та відновлення активності у його розробці, не вивели цей феномен зі стану багатовимірності та неоднозначності. Крім того, в ході сучасних дискусій щодо осмислення громадянського суспільства, його особливостей та перспектив все частіше лунають думки про застарілість даного концепту. Низка, особливо західних дослідників, відкидають саму категорію «громадянське суспільство» замінюючи «соціетарним», «масовим», «корпоративним», «політичним» тощо. Іспанський соціолог-постмарксист М. Кастельс взагалі вважає, що інститути й організації громадянського суспільства перетворилися на «порожні шкарлупи», які все менше співвідносяться з життям людей. Натомість британський соціолог Дж. Кін всіяко намагається ініціювати нові дискусії про «старомодну категорію», наповнити її новим теоретичним змістом і надати політичне значення. Вчений переконаний, що без громадянського суспільства, надійно захищеного та незалежного, такі цілі, як свобода, рівність, спільне планування та суспільне прийняття рішень — порожні

гасла. «Громадянське суспільство, — зауважує Дж. Кін, — повинно стати для політичної влади вічною полудою на оці» [5, с. 50]

Проблема громадянського суспільства перебуває в центрі уваги й вітчизняних дослідників (Ф. Рудич, С. Рябов, О. Дергачов, М. Головатий, М. Міхальченко, Б. Кухта, В. Барков, Т. Розова та багато інших). У фокусі наукового розгляду українських вчених опинилася ціла низка ключових питань, зокрема: особливості громадянського суспільства, умови його виникнення та розвитку, співвідношення суспільства й державної влади, роль політичних партій та громадських організацій та рухів, місце ЗМІ тощо.

Відомо, що громадянське суспільство формується у суспільствах міських мешканців: громадяни — це городяни, адже латинське слово *civis* в перекладі означає «громадянин», яке на початку було пов'язане зі словом *civitas* — «місто» (*Civitas* називали Давній Рим). Отже, громадяни — це насамперед спільнота городян, мешканців міста — спільнота міських буржуа. Найбільш помітна єдність етимології між громадянином і городянином у німецькій мові, де *burger* — означає і буржуа, і городянин. Поряд із тим, як стверджує відомий фахівець у галузі філософії права В. Нерсесянц, термін «громадянське суспільство» походить від синкретичного поєднання давньоримських слів «*civitas*» — місто чи спілка римських громадян, «*civis*» — громадянин, «*ius civile*» — римське цивільне право. Дослідник зауважує, що на прикладі вищезначеної етимології ми маємо нерозрізнений синтез політичного та неполітичного значень, які у подальшому зазнають смислової дивергенції, а саме поняття «громадянського суспільства» та «цивільного права» набудуть неполітичного смислу, а поняття «громадянина», навпаки, підкреслено політичного. Більше того, від слова «*civitas*» походить поняття *civilitas* (цивільність), чемність, культурність, які вказують на ще одну суттєву рису громадянського суспільства — його цивілізованість. «Громадянське суспільство — влучно зазначає сучасний політолог І. Кравченко, — це не все суспільство, не весь народ, тим паче не сукупність населення країни. Це лише найкраща, найбільш розвинена та динамічна, пов'язана з прогресом суспільства частина соціуму» [6, с. 50].

Системоутворюючою складовою громадянського суспільства є права людини. Система відносин громадянського суспільства необхідно передбачає таку державно-правову політику, в якій визнається зверхність, первинність прав людини. Вони притаманні кожному індивіду від народження, а їх зміст об'єктивно визначений

її біологічною та духовною природою. Держава визнає права людини як найвищу цінність, і за жодних обставин не зазіхає на них, а лише забезпечує їх практичну реалізацію засобом невтручання, обмеження своєї активності щодо автономії, свободи індивідів, які своєрідно віддалені від держави цими правами. Натомість забезпечення прав людини залежить не лише від державних механізмів їх гарантування. Зважаючи на те, що права людини мають моральні, соціокультурні характеристики, тому не останню роль у їх практичній реалізації відіграє культура. Несприятлива ситуація у моральній та культурній царині суспільства (масштабність поширення та споживання неякісної, низькопробної літератури з культивуванням агресії та насилля, користування послугами генної інженерії, порноіндустрія тощо) згубно впливає на стан справ у сфері прав людини, з якими власне пов'язаний феномен «громадянського суспільства». І якщо німецький філософ Ф. Ніцше наприкінці XIX століття проголосив «смерть Бога», то сучасні дослідники все частіше починають говорити про «смерть людини». «Можна бути впевненим: людина зникне, як зникає обличчя, накреслене на прибережному піску? І чи може існувати світ без людини — не виконавця, не споживача, а творчої людини? А якщо може, то який кінець очікує людство, яке вже не боїться страшного суду, а хоче стати у чергу на клонування?» [7, с. 404].

Досить часто, громадянське суспільство тлумачиться як такий витвір цивілізації, у становленні якого значну роль відіграла приватна власність. Таким чином, реанімується класична концепція громадянського суспільства, яка особливий наголос робить на економічній його складовій. Володіння власністю, захищеність її законом є необхідною умовою і водночас характерною ознакою громадянського суспільства, а його головною дійовою особою людина — власник. Існування персоніфікованої власності ліквідує розрив між працею людини та винагородою за цю працю, породжує ініціативу, спонукає до пошуку, творчості і таке інше. Це, зрештою, становить основу забезпечення свободи особи та зумовлює виникнення громадянського суспільства, адже «без можливості людини самостійно забезпечити своє духовне та матеріальне існування, ні про яку свободу як початок громадянського суспільства, мови не може бути» [8, с. 61]. Ідея «священності та недоторканості приватної власності» як одного з постулатів усталеної концепції громадянського суспільства виникла через прагнення буржуазії захистити своє майно від зазіхань абсолютного монарха та його оточення («monde»). Однак, у сучасному суспільстві ставлення до приватної власності зазнало істотних змін.

Сформувалося чітке переконання щодо необхідності обмеження прав приватного власника суспільними інтересами, служіння приватної власності суспільству (соціальні функції власності). Так, у конституціях багатьох демократичних країн за певних умов і, перш за все заради суспільних інтересів, передбачено націоналізацію приватної власності.

Приватне начало в житті людини як важлива умова існування громадянського суспільства передбачає й визнання за нею права на директивне мислення, вільний вибір, свободу думки і таке інше. Наявність такої «умови» у сучасному суспільстві також викликає серйозні сумніви. На глибоке переконання багатьох мислителів суспільне сьогодення економічно розвинених країн все більше нагадує «суспільство комфорту» (Х. Ліврага), «масове суспільство» чи «суспільство смітничого кошику» (Ж. Бодрійяр). «Суспільство комфорту затуманує наш розум, нав'язує нам хибні потреби, переконує нас у тому, що нам життєво необхідні якість предмети, перебільшуючи їх цінність. Ці псевдопотреби придушують людину, позбавляють її можливості вибору, незалежності... У нас відбирають право на нашу частку внутрішньої свободи. І я маю на увазі не якусь абстрактну свободу, а нашу особисту, персональну свободу користуватися тим, чим бажаємо, і жити так, як ми хочемо» [9, с. 5]. До того ж, домінування споживацьких цінностей, так званий синдром масового споживання, послаблює у людей прагнення до єдності та громадськості, цінності солідарності втрачають актуальність та поступово зникають під впливом того, що американський економіст Д. Гелбрейт називає «культурою задоволення».

Найчастіше соціальною основою громадянського суспільства визнається середній клас дрібних та середніх власників, без якого, як стверджує переважна більшість науковців, воно не може сформуватися в принципі чи як таке. Втім, цей аспект давно скорегований сучасністю і все частіше сприймається як непорозуміння, що дійшло до наших днів. «Між тим у сучасних країнах, де ці класи справді розвинені, ставлення до них давно переглянуто: не середній клас, а новий клас професіоналів усіх видів діяльності без апеляції до майнового цензу визначається соціальною основою громадянського, демократичного та суспільного розвитку» [6, с. 49]. Більше того, теоретик концепції постіндустріального суспільства американський економіст Л. Туроу наголошує, що нині середньому класу навіюється думка про несучасність його колишніх ідеалів. Науковець апелює до відомого вислову аналітика: «середній клас — це, швидше, соціальний світогляд,

а ніж певний рівень матеріального комфорту», втім «усе менше людей буде мати такий світогляд, оскільки в кінцевому підсумку він повинен ґрунтуватися на реальному житті» [10, с. 207].

Необхідною умовою актуалізації громадянського суспільства є сфера політичної участі «приватних» осіб. Лише тут вони зорганізовані навколо своїх потреб та інтересів і постають як громадяни—публічно—політичні особи, що беруть участь в обговоренні та розв'язанні найважливіших суспільних справ, у формуванні державної влади на підставі усвідомлення свого громадянського (суспільного) обов'язку. Сутність публічної сфери, посилаючись на німецького філософа Ю. Хабермаса, розкривається через ідею колективного публічного дискурсу, який знайшов свій «інституціональний» вираз у європейських салонах і кафе XVIII та XIX століть, де освічені буржуа спілкувалися один з одним та формували сферу громадської думки. У буквальному сенсі спільна мова, історія та культура—це необхідні передумови для демократичної освіти та політичної активності громадян.

Тож, для існування громадянського суспільства важлива не проста участь у виборах та сплата податків, але й відповідність реально існуючої ситуації в суспільстві цим громадянським діям. «Якщо від результатів виборів нічого не залежить (ні склад уряду, ні характер політики, що ним здійснюється), а податки витрачаються без відома та згоди його платників, громадянське суспільство існує лише на словах, а не на ділі. І жодна приватна ініціатива не замінить цієї провідної громадянської чесноти—бути не лише в курсі того, що відбувається в державі та суспільстві, але й брати в їх долі посильну участь, коротше, жити не лише приватним, але й публічним життям» [6, с. 10].

Важливим атрибутом громадянського суспільства є вільні альтернативні політичні вибори, засобом яких формується, зокрема, один з найважливіших політичних інститутів—парламент. Останній являє собою не лише представницький орган, який забезпечує сублімацію окремих приватних інтересів громадянського суспільства у інтереси загальні, але й «дає можливість уникнути прямого зіткнення, громадянської війни, замінюючи традиційну феодальну міжусобицю громадянським миром та злагодою» [6, с. 9].

Однак на сьогодні існує низка чинників, пов'язаних з ключовими аспектами розвитку сучасного суспільства, котрі спростовують факт існування парламенту якості механізму зв'язку держави з громадянським суспільством. До цих чинників належать ті, що безпосередньо пов'язані з розрізненим фрагментованим й атомізованим суспільством, члени

якого опікуються винятково своїми особистими інтересами при цьому ігноруючи більш загальні проблеми. Йдеться про виникнення ситуації, коли відсутня всебічна збалансованість таких амбіполярних соціальних цінностей, як суспільне благо та індивідуальний вибір. Подібна ситуація, посилюючись на французького політичного діяча А. де Токвіля може спровокувати розвиток повної байдужості до політико-суспільних справ (*apolitia*), що прямо призводить до формування деспотизму. Загострення проблеми політичної партиципації призводить до того, що участь у публічній сфері для переважної більшості громадян сьогодні втрачає свій сенс та привабливість. Як наслідок—парламент перетворюється на арену суперництва та торгу для приватних інтересів та лобістських груп, що їх відстоюють, представництво—справою різноманітних маніпуляцій. Інститути політичної демократії виявилися настільки далекими від структур та процесів, які відіграють сьогодні реальну роль, що для більшості вони схожі на пародію.

Адекватною ілюстрацією розгортання соціальної дезінтеграції, збільшення відчуженості людини від суспільства в сучасному цивілізованому світі та занепаду громадянського суспільства є дослідження відомого американського філософа Х. Патнема. Вчений констатує факт швидкої руйнації громадянського суспільства в США. Втрачує американцями своєї схильності «постійно створювати асоціації». Дані, що були виявлені в ході ґрунтового дослідження засвідчили, що за останні 30 років американці все менше виявляють бажання брати участь у будь-яких періодичних колективних акціях, обіймати керівні посади у різноманітних громадських організаціях й загалом ухиляються від участі у будь-яких суспільних справах. В результаті, американці стають все більше ізольованими, менш доброзичливими у ставленні один до одного. Відповідно глибоку кризу починає переживати й громадянське суспільство. «Зростаюча соціальна ізоляція та прогресуючий розрив соціальних зв'язків—не нові феномени. Е. Дюркгейм та М. Вебер ще на початку ХХ століття попереджали про прийдешню соціальну небезпеку, пов'язану зі зростанням раціоналізованого, секуляризованого та матеріалістичного середовища. Сьогодні їх прогнози, схоже, стають реальністю» [6, с. 15].

Зрештою підстави говорити про присмерк громадянського суспільства та кризу державних інституцій дає й оцінка стану сучасного суспільства як суспільства ризику, де основні акценти робляться на тій ризикованості перш за все фізичного виживання людини, її незахищеності, невпевненості та небезпеці. Абсолютизація безпеки, характерна для

суспільства ризику, в якому вона все частіше тлумачиться як ідеал, відсуває на другий план категорії рівності, справедливості, свободи, які впродовж тривалого часу були суспільним ідеалом. Це змушує визнати, що перед нами постала «гоббсова проблема» сучасного суспільства, утвореного значною кількістю ізольованих індивідів, охоплених страхом та невпевненістю у завтрашньому дні, як наслідок, затишний світ — «дім буття» (М. Бубер) став суспільством суцільного ризику, рушійна сила якого втілена у фразі «Я боюсь!» (У. Бек).

Відновлення інтересу до громадянського суспільства з боку сучасної наукової громадськості, серед іншого, пов'язується й з переходом до наднаціональних політичних утворень та структур. Нині поняття «громадянське суспільство» покликано заповнити теоретичну прогалину викликану неспроможністю національної держави задовольняти нові глобалістські запити. Фундаментальна ідея національної держави передбачає її культурну нейтральність, яка об'єднує громадян на підставі загальних політичних прав. Іншими словами, у національній державі існує фундаментальне розмежування політичного і приватного (культура, етнічна приналежність, релігійні вірування). Держава бере на себе зобов'язання неупереджено ставитися до усіх своїх громадян, забезпечувати захист кожного з них та гарантувати усі права людини й громадянина. На практиці жодна з держав не може зберігати абсолютний нейтралітет у етнокультурному сенсі. Маючи загальну мову ведення державних та юридичних справ, національні свята тощо, держава тим самим виступає в якості провідного агента поширення конкретної соціальної культури. Втім, існують держави у котрих переважна більшість громадян не є носіями однієї етнічної та культурної ідентичності. Тому, інтегративний потенціал (наявність єдиного культурного «субстрату») таких держав помітно зменшується, оскільки відчуває на собі опір з боку значної кількості різноманітних культур. Безперервні міграційні потоки, глобальне спілкування, що забезпечує «мережеве» суспільство позбавляє публічну сферу єдиного «культурного субстрату», а громадянське суспільство втрачає колективну самосвідомість, що підтримує його. Тож, вищезазначені та інші їм подібні особливості сучасності «сприяють» зникненню такої необхідної умови громадянського суспільства як усвідомлення його членів своєї приналежності до даного суспільства як цілого.

Отже, концепція громадянського суспільства являє собою втілення тривалої наукової традиції, є продуктом раціональних думок та дій,

що сягають Нового часу і на сьогодні сприймається швидше не як аналітична конструкція, а як картина специфічного суспільства.

Викладене вище дозволяє стверджувати, що громадянське суспільство—це насамперед синонім суспільства, у власному розумінні цього поняття, форма спільної (узгодженої) життєдіяльності людей спрямована на збереження та відтворення суспільства як такого. Воно є суспільством рівноцінних у своїх правах громадян, яке протистоїть суспільству станомо—ієрархічному і в основу якого закладена ідея народовладдя та суверенності націй. І, нарешті, громадянське суспільство—це теоретична стадія розвитку цивілізації, яка характеризується роз'єднанням соціальної єдності на відокремлених індивідів—власників, проте спроможних відстоювати свої права та інтереси через активну участь у політичному житті держави.

Список використаних джерел:

1. Павленко Р. Динаміка громадянського суспільства в Україні / Р. Павленко, С. Рябов // *Нова політика*.—1996.—№ 5.—С. 16—26.
2. Евтушенко А. А. Эволюция гражданского общества в Японии / А. А. Евтушенко // *Вопросы философии*.—Научно—теоретический журнал.—2012.—№12.—С. 95—104.
3. Нерсесянц В. С. Формирование и развитие концепции различения и соотношения общества и государства / В. С. Нерсесянц // *Общая теория права и государства. Уч. для вузов*.—М.: НОРМА—ИНФРА, 1999.—С. 277—283.
4. Арато Е. Відродження, занепад та реконструкція концепції громадянського суспільства / Е. Арато, Д. Коген // *Політична думка*.—1996.—№ 1.—С. 24—29.
5. Кин Дж. Демократия и гражданское общество / Джон Кин; Пер. с англ.; Послесл. М. А. Абрамова.—М.: Прогресс—Традиция, 2001.—400 с.
6. Гражданское общество, правовое государство и право («Круглый стол» журналов «Государство и право» и «Вопросы философии») // *Вопросы философии*.—Научно-теоретический журнал.—2002.—№ 1.—С. 3—51.
7. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / М. Фуко; Пер. с фр. Визгин В. П., Автономова В. С., вступ. статья Н. С. Автономовой.—СПб.: Изд-во «А—cad» АОЗТ «Талисман», 1994—408 с.

8. Біленчук П. Д., Гвоздецький В. Д., Сливка С. С. Філософія права: Навчальний посібник / за ред. П. Д. Біленчука. — К.: Атіка, 1999. — 208 с.
9. Ливрага Х. А. Общество комфорта и философия риска / Х. А. Ливрага // Новый Акрополь. Человек без границ. — 2003. — № 1 (34). — С. 5—10.
10. Туроу Л. Будущее капитализма. Как экономика сегодняшнего дня формирует мир завтрашний / Л. Туроу // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. Л. Иноземцева. — М.: Academia, 1999. — С. 185—223.

Стаття надійшла до редакції 22.05.2014 р.

Ищенко Е. Н., Пугач В. Г. «Закат» гражданского общества и кризис государственных институций.

Концепт «гражданского общества» анализируется преимущественно в рамках современного постиндустриального общества. На основе обобщено-аналитического рассмотрения ситуации, сложившейся в конце XX—начале XXI веков в основных сферах человеческой жизнедеятельности, авторы статьи фиксируют ряд «показателей» свидетельствующих о кризисе данного явления.

Ключевые слова: *гражданин, права и свободы человека, гражданское общество, государство, государственные институции.*

Ishchenko O.M., Pugach V.G. The decline of civil society and crisis of state institution.

The «civil society» concept is analysed mainly within the modern post-industrial society. On the basis of generalized and analytic treatment of the situation that existed in the basic areas of human activity in the late 20th and in the early 21st centuries, the article writers note a number of measures indicative of the phenomenon crisis.

Keywords: *citizen, rights and freedoms of man, civil society, state, state institution.*

УДК 321.015

Ткач О. І.

Доктор політичних наук, професор кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

КОМУНІКАТИВНІ ВІДНОСИНИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ДЕРЖАВНИХ СУБ'ЄКТІВ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

Стаття присвячена проблемам інформаційного забезпечення діяльності суб'єктів політичної діяльності та налагодження інформаційних взаємовідносин органів влади з суспільством.

Ключові слова: інформаційне забезпечення діяльності, суб'єкти політичної діяльності, інформаційне суспільство.

Постановка проблеми. Інформаційне забезпечення функціонування органів державної влади саме по собі не є гарантією підвищення якості політичного процесу, хоча може сприяти оптимізації процедури прийняття управлінських рішень. Вирішення лише техніко-технологічних проблем функціонування політичних інститутів України не призведе до автоматичного удосконалення державного управління. Критерієм ефективності функціонування й демократичності державних інститутів виступає рівень їхньої інформаційної відкритості. Саме тому в державному управлінні зв'язки із громадськістю мають виступати механізмом планованого й керованого спілкування та взаємодії державної влади із суспільством та його інституціональними структурами. Його функціонування має бути засноване на взаємній довірі й партнерських відносинах, знанні й повній інформованості усіх задіяних у ньому суб'єктів. До того ж він покликаний компромісно враховувати й реалізовувати як загальнозначущі інтереси розвитку суспільства й держави, так й індивідуальні та групові інтереси громадян, громад та окремої особистості зокрема.

Аналіз останніх наукових досліджень за темою статті свідчить про актуалізацію уявлень про те, що в результаті впровадження в діяльність державної влади інформаційно-комунікаційних технологій з позицій ідеології електронного уряду органи державної влади одержують новий оперативний канал прямого спілкування із громадянами, підконтрольний тільки державі. Сутність соціальної політики та її роль

в управлінні соціальною сферою досліджується в працях таких авторів як: С. Бульбенюка, В. Гончара, Д. Гордієнко, В. Гошовську, В. Давиденко, В. Жукова, О. Кіндратець, А. Колодій, В. Куценко, В. Медведчука, Д. Неліпу, О. Панкевича, Я. Пасько, Т. Перглер, А. Плехника, Т. Семигінонь, А. Сіленко, В. Скуратівського, О. Скрипнюка, В. Цвиха, Л. Четверикової та ін.

Як наслідок необхідність у ЗМІ, використовуваних як транслятори інформації, що надходить із системи державної влади до населення, відповідає. Тим самим, ЗМІ втрачають унікальну можливість монопольного одержання, розподілу, управління, маніпулювання інформацією часто стратегічного значення, що надходить із системи державної влади. Її перекручування або тенденційна подача може спровокувати негативні для всієї держави та країни наслідки.

Мета статті полягає в аналізі сутності *інформаційних відносин громадянського суспільства і суб'єктів соціальної політики*.

Вклад основного матеріалу. У політико-правових аспектах інформаційних відносин політичного лідерства й суспільства істотне значення для розвитку інформаційного суспільства має створення нормативної основи для надання в Україні інформаційних адміністративних послуг органами державної влади через Інтернет у рамках реалізації завдань по впровадженню загальнодержавної електронної інформаційної системи «Електронний уряд». Визначено порядок опублікування в мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади, впроваджені заходи щодо забезпечення відкритості й прозорості діяльності органів виконавчої влади, а також установлений порядок і вимоги з інформаційного наповнення й технічного забезпечення Єдиного веб-порталу органів виконавчої влади.

Згідно даних Державного комітету інформатизації України, за станом на вересень 2009 р., в мережі Інтернет представлено всі центральні органи виконавчої влади (ЦОВВ) та обласні державні адміністрації (ОДА) і 98% районних державних адміністрацій (РДА). Також у мережі Інтернет подана інформація про територіальні органи ЦОВВ (окремі веб-сайти або сторінки веб-сайтів ЦОВВ) й урядові органи державного управління, які діють у складі ЦОВВ та підлегли їм. Здійснюється інтеграція в Єдиний веб-портал органів виконавчої влади на рівні єдиної програмно-технічної платформи.

Такий рівень інформатизації органів влади досягнуто завдяки постановам Кабінету Міністрів України, які зобов'язують місцеві адміністрації підтримувати контакт із людьми через Інтернет. Однією з таких

постанов є «Порядок опублікування в мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади». Вона визначає порядок і види інформації, які центральні й місцеві органи виконавчої влади повинні публікувати на своїх офіційних сайтах.

Інституціонально-мережний характер сучасного соціуму виражається в підвищенні ролі паблік рілейшнз у системі державно-політичного управління суспільством. Найбільш дієвим методом соціального управління є метод «м'якого» управління, базу якого становить інформаційний вплив на людину. Політична та державно-адміністративна діяльність вже об'єктивно не можуть ефективно функціонувати без широкої організованої суспільної публічної підтримки своїх дій. А оскільки публічність — одна із ключових характеристик політики, вона разом з комунікативністю є суттєвим доповненням ефективного й результативного державного управління сучасним суспільством. Автор статті переконаний, що паблік рілейшнз — це діяльність з ефективною взаємодією адміністративної та політичної еліти з різними елементами політичної системи сучасного суспільства.

Активна політика держави з поширення в першу чергу правдивої інформації про свою діяльність (за допомогою піару) дозволяє залучити на свій бік все більше число громадян. Тому, можна зробити висновок, що формування відносин довіри суспільства до влади та політиків, забезпечення підтримки політичного курсу і, як наслідок, — успішна реалізація заходів, ініційованих владою, — це головне завдання не лише політичного, а й адміністративного піару в сучасному соціумі [1, с. 34].

Проведений аналіз свідчить, що відповідно до діючого законодавства України, на ЗМІ покладається обов'язок інформування громадян про діяльність галузей і структур державної влади. При цьому передбачається монопольне право ЗМІ відносно доведення до населення рішень уряду — закони, укази, постанови органів державної влади набувають чинності тільки після їхнього опублікування. ЗМІ є посередником у встановленні суспільних зв'язків між державною владою й населенням. Вони також володіють монопольним правом на одержання й розподіл інформації про діяльність органів державної влади. Оскільки самі органи державної влади не володіють законодавчо закріпленим правом прямого інформування населення про свою діяльність, ЗМІ є певною проміжною ланкою при проходженні інформації від органів і структур державної влади до громадян [2, с. 12].

У перехідний період від авторитарного до демократичного політичного режиму засоби масової інформації продовжують відігравати

роль важливого соціально-політичного інституту. Прогресивно налаштовані ЗМІ беруть активну участь у створенні та реформуванні політичної системи й здатні просувати соціальні реформи. У той же час вони піддаються владному впливу. Тому не випадково однією з основних характеристик ЗМІ у перехідному суспільстві стає їхня глобальна політизація, що зачіпає, насамперед, їх відносини із владою [3, с. 11].

ЗМІ—система взаємозалежних елементів, які пронизують суспільство й можуть відображати інтереси держави, партій, окремих колективів. У самій їхній сутності інформувати закладене протиріччя. З одного боку, ЗМІ сприяють інформаційному забезпеченню функціонування владних структур, з іншого боку—інформаційному забезпеченню реалізації суспільних інтересів. Тому ЗМІ в сучасному суспільстві доцільно розглядати як орган політичної влади та громадянського суспільства.

В Україні сфера інформатизації політичної діяльності в цілому, парламентської зокрема регламентована не повністю, оскільки багато блоків питань не залучені в нормативно-правове поле. Саме тому необхідні єдиний підхід до створення нормативно-правової бази інформатизації діяльності парламентарів як політиків та політичних лідерів, постійний моніторинг та аналіз політичної ситуації, оперативне вирішення виникаючих проблем у процесі забезпечення прозорості влади, її доступності для громадян [4, с. 12].

Ефективне розв'язання проблем інформаційної взаємодії громадян та парламентарів-політиків повинне забезпечуватися вдосконаленням нормативно-правової бази, що регулює створення й експлуатацію такого інформаційного середовища, яке дозволяє вирішувати завдання забезпечення прозорості влади, розширення доступу громадян до суспільно значимих інформаційних ресурсів при дотриманні встановлених законодавством вимог до інформаційної безпеки.

В сучасних умовах в Україні відбувається масове впровадження інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) у діяльність державних органів влади. Нині вони стали механізмом досягнення принципово нового рівня прозорості, безпеки, підконтрольності суспільству діяльності чиновників та політиків, що є ключовим чинником соціально-економічного росту, інструментом, за допомогою якого можна модернізувати систему державного управління й сприяти формуванню громадянського суспільства в країні. Саме тому вони мають досить важливе значення в забезпеченні відкритості держави, дотримання прав громадян на інформацію.

Якщо в попередню епоху відкритість влади для населення проявлялася лише у відбитті діяльності міністерств, відомств, високопоставлених державних чиновників та ЗМІ, то в інформаційну постіндустріальну епоху відкритість органів державної влади означає, крім посередницької ролі ЗМІ між владою й суспільством, установа прямого й зворотного зв'язку органів влади, населення, суб'єктів парламентської діяльності [5, с. 19].

Важливою проблемою є визначення оптимальних меж відкритості державної влади, оскільки надмірна відкритість політичної системи являє для держави таку ж небезпеку, як і її закритість. Вона здатна спровокувати нагнітання соціальної напруженості, виникнення політичних конфліктів і навіть увести країну в глибоку кризу, що прямо впливає на стан національної безпеки держави.

Дослідження існуючих західних схем вирішення забезпечення прозорості процесу державного управління, результативної взаємодії державних службовців та політиків усіх рівнів з інститутами громадянського суспільства, реалізації прав громадян на доступ до суспільно значимої інформації показало, що вони не цілком адаптовані до українських реалій та вимагають серйозного аналізу й модифікації.

Якщо інформатизація бурхливо розвивається тільки «нагорі», не проникаючи в суспільство, то вона позбавляє громадян можливості стежити за діяльністю державних структур, перевіряти їх, а виходить, не тільки не робить державу прозорішою, а й може підсилити монополію держави на інформацію. Електронізація «згори» дасть у руки правлячої еліти додаткові можливості маніпуляції суспільством та окремою людиною.

Технологія може змінити методи регулювання, але не міняє їхньої суті. Інформаційна відкритість не стане прямим наслідком цифрового забезпечення відносин громадян та державних інститутів і навряд чи приведе до лібералізації суспільних відносин.

Не випадково до організаційної структури інформаційного забезпечення інституту державно-адміністративного та політичного лідерства входять Президент, Верховна Рада, уряд, органи виконавчої влади, органи судової влади, органи державної влади. Ці органи державного управління є розвинутими комунікативними інфраструктурами, орієнтованими на збір інформації на всій території країни та її обробку в інтересах органів влади, підприємств, установ організацій і громадян. Саме ці відомства можуть внести вирішальний вклад у формування державних інформаційних ресурсів. Завдання полягає у тому, щоб визначити такий порядок взаємодії міністерств, агентств і служб, що забезпечить

ефективне використання інформації і засобів її обробки і поширення, що знаходяться в їхньому розпорядженні [6, с. 17].

Найважливішими компонентами системи інформаційного забезпечення виступають: а) інформаційні ресурси органів державної влади, що складають державну і службову таємницю; б) інформація, що має конфіденційний характер, не складової службової таємниці, доступ до якої, її обробка і збереження здійснюються органами державної влади; в) інформація, що не підлягає обмеженню в поширенні й у доступі до неї, знищення або перекручування якої може нанести шкода органам державної влади; г) система інформаційної безпеки.

Генераторами інформаційних ресурсів, що виконують функції збереження і поширення інформації, є органи державного та муніципального управління, що формують різного роду управлінські документи. Державна політика в галузі формування інформаційних ресурсів повинна передбачати їхню раціональну інтеграцію, що дозволить істотно підвищити ефективність функціонування владних структур за рахунок використання всієї накопиченої інформації.

Існують різні рівні управління державними інформаційними ресурсами: регіональний (суб'єкти), локальний (підприємства, організації). Для органів влади різних рівнів актуальним завданням залишається підвищення потужності інформаційних ресурсів, призначених для масової інформаційної взаємодії з населенням. Це особливо важливо нині, адже все ще залишаються складності з одержанням своєчасної й повноцінної інформації, необхідної для ефективного рішення завдань, що постають нині перед органами державної влади.

Така інформація повинна бути представлена в чіткій відповідності з установленим законом порядком і не повинна ущемляти права та законні інтереси фізичних і юридичних осіб. Інформація, доступ до якої можна одержати за допомогою існуючих інформаційних систем, як показав аналіз, найчастіше суперечлива і обмежена в змісті різновиду та форми надання. У зв'язку з цим потрібна реалізація конкретних заходів, що мають за мету підвищення рівня інформаційно-правового забезпечення органів державної влади і місцевого самоврядування [7, с. 87].

З урахуванням цієї проблеми можна стверджувати, що доцільним є прийняття концепції інформаційного забезпечення парламентської політичної діяльності з можливістю її подальшого коректування в залежності від змін, що відбуваються в суспільстві, державі, регіонах країни.

Така концепція покликана, на думку автора статті, вирішувати, зокрема, такі завдання, як: обґрунтування пріоритетних напрямків удосконалення нормативного регулювання порядку формування, збереження і використання інформаційних ресурсів; уточнення порядку доступу до одержання і використання інформації в системі державного управління; аналіз стану ефективності механізмів інформаційного забезпечення парламентської діяльності, визначення сукупності заходів для удосконалювання інформаційно-комунікаційної діяльності парламенту.

Наявність розвинутої інформаційної інфраструктури, що інтегрує всі рівні органів державної влади й управління, застосування ефективних засобів збору, систематизації, класифікації, передачі та збереження інформації, сучасних технологій одержання, обробки й аналізу даних стають умовами й показниками ефективності та результативності суб'єктів парламентської політичної діяльності. У зв'язку з цим потрібна інтенсифікація зусиль органів влади з активізації електронної взаємодії органів влади між собою, з органами державної влади суб'єктами політичної діяльності, організаціями й установами.

Оптимізація інформаційного забезпечення парламентської політичної діяльності пов'язана з застосуванням комп'ютерних технологій. Їхнє впровадження істотно змінює зміст різних видів управлінської діяльності, виводить на новий рівень інформаційне забезпечення процесів прийняття політичних рішень. Застосування нових інформаційних технологій дозволяє оперативно обробляти «вхідний» потік інформації, виключати дублювання даних, забезпечувати їхню повну систематизацію.

Це висуває високі вимоги до інформаційної культури і професійної компетентності, що відповідає рівневі комп'ютерної грамотності, не лише державних службовців, а й парламентарів-професіоналів. Нині відчувається гострий дефіцит Іт-спеціалістів на державній службі, є значна недостача кадрів для «інноватики», повільними темпами здійснюється цільова перепідготовка. Ці обставини стримують формування «електронного уряду» на регіональному рівні як нової моделі функціонування державних службовців та політиків [8, с. 24].

Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що вирішення завдань подальшого розвитку системи інформаційного забезпечення парламентської діяльності, підвищення якості інформаційної підтримки діяльності парламентарів-професіоналів та державних службовців залишається досить актуальним. Найбільш значимими завданнями, зв'язаними з підвищенням ефективності реалізації інформаційної політики у пар-

ламенті, органах державної влади і управління, доцільно виділити такі: своєчасне формування й актуалізація інформаційних даних, що дозволяють одержувати об'єктивні, оперативні відомості про діяльності суб'єктів та об'єктів державного управління; подальша інформатизація діяльності посадових осіб, що забезпечують виконання повноважень державних органів; забезпечення інформаційної безпеки системи державного управління; розвиток нормативного правового базису, спрямованого на ефективне регулювання суспільних відносин, зв'язаних із забезпеченням суб'єктів адміністративно-державної та політичної діяльності своєчасною, достовірною, безпечною інформацією з метою ефективної підготовки й реалізації адміністративно-політичних управлінських рішень.

Причини та фактори недостатньої ефективності інформаційного забезпечення суб'єктів адміністративно-державної та політичної діяльності суб'єктів адміністративно-державної та політичної діяльності, серед яких: нерозвиненість організаційної структури управління на рівні суб'єктів; низький рівень інформаційної підтримки діяльності посадових осіб усіх рівнів; перевага вертикальних управлінських впливів та інформаційних зв'язків над горизонтальними. Усе це вимагає оптимальної координації дій з формування ресурсів, подоланню міжвідомчих бар'єрів, обґрунтованості вироблених стратегічних і тактичних заходів, пов'язаних з раціональним використанням інформаційних ресурсів управління. У зв'язку з цим пропонується звернути увагу на той факт, що інфраструктура інформаційного простору не знайшла належного відображення в Державному реєстрі. Існує потреба в розробці порядку взаємодії суб'єктів при формуванні державного інформаційного ресурсу.

Висновки. Таким чином, проведений аналіз дозволяє сформулювати такі висновки: поняття «електронного уряду», що розглядається не тільки як організаційно-технологічна побудова системи управління, заснована на використанні сучасних ІКТ і мережної інфокомунікаційної інфраструктури. Як постіндустріальна філософія державного управління вона заснована на тому, що сучасні ІКТ надають державній владі якісно нові можливості інфокомунікаційної взаємодії з громадянами й комплексне забезпечення їм усього спектра державних послуг в індивідуальному порядку й онлайн-овому режимі. Таким чином, у сфері взаємодії державної влади із громадянським суспільством механізм PR технологічно трансформується і вбудовується в більш комплексний

за функціональними та технологічними можливостями мережний механізм інтерактивних інфокомунікаційних взаємодій.

Поліпшення механізмів інформаційної взаємодії держави як адміністративно-політичного інституту із суспільством та його громадянами за допомогою реалізації програми «Електронний уряд» сприятиме підвищенню якості наданих організаціям і громадянам державних послуг; спрощенню процедури і скороченню термінів їхнього надання; упровадженню єдиних стандартів обслуговування громадян; підвищенню відкритості інформації про діяльність органів державної влади, а також допоможе розширити можливості особистої участі організацій, громадян і інститутів суспільства в процедурах формування й експертизи рішень, прийнятих на всіх рівнях державного управління; забезпечити оперативність діяльності суб'єктів владних повноважень та необхідний рівень інформаційної безпеки «електронного уряду».

Технології «електронного уряду» сприятимуть перенесенню пріоритетів у діяльності органів влади від відомчих інтересів до задоволення потреб суспільства та громадян.

Список використаної літератури

1. Україна на шляху до європейської соціальної держави [Текст]: зб. матеріалів міжнар. конф., 26 трав. 2011 р., м. Київ / Держ. вищ. навч. закл. «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана»; [за ред. А. М. Колота, Д. Г. Лук'яненко, В. І. Чужикова]. — К.: КНЕУ, 2011. — 288 с.
2. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. — Х.: Фолио, 2009. — 160 с.
3. Котлер Ф., Ли Н. Маркетинг государственных и общественных организаций / Ф. Котлер, Н. Ли / Пер. с англ. Под ред. С. Г. Божук. — Спб.: Питер, 2008. — 384 с.: ил.
4. Петроє О. М. Соціальний діалог у державному управлінні: європейський досвід та українські реалії [Текст]: монографія / О. М. Петроє; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. — К.: НАДУ, 2012. — 303 с. Суспільний розвиток та соціально-гуманітарна політика держави [Текст]: навч. посіб. / Руденко О. М. [та ін.]; Кабінет Міністрів України, Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. — К.: Інтерсервіс, 2013. — 167 с.
5. Цікул І. Трансформація інституту партійного лідерства в сучасній Україні (гендерний підхід) / ІЦікул // Політична наука в Україні: стан і перспективи: матеріали всеукраїнської наукової

- конференції (Львів, 10–11 травня 2007 року) / Укл. М. Поліщук, Л. Скочиляс, Л. Угрин. — Львів, ЦПД, 2008. — С. 204–210.
6. Климаська Л. Д. Комунікативні технології в реалізації соціально-політичних проєктів [Текст]: автореф. дис.... д-ра політ. наук: 23.00.02 / Климаська Лариса Дмитрівна; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. — Л., 2013. — 18 с.
 7. Штрмайер Г. Політика і мас-медіа / Герхард Штрмайер / Пер. з нім. А. Орган. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія». — 189 с.
 8. Соціальний діалог у державному управлінні: навч. посіб. / [К. О. Ващенко та ін.]; за ред. О. В. Мірошніченка; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Федер. роботодавців України. — К.: НАДУ, 2012. — 294 с.

Стаття надійшла до редакції 11.05.2014 р.

Ткач А.И. Коммуникативные отношения гражданского общества и государственных субъектов социальной политики

Статья посвящена проблемам информационного обеспечения деятельности субъектов политической деятельности в социальной политике и информационных отношений структур власти с гражданским обществом.

Ключевые слова: *информационное обеспечение деятельности, субъекты политической деятельности в социальной политике, информационное общество.*

Tkach O.I. Communication society relations and entities social policy

The article is devoted the problems of the informative providing of activity of subjects of public administrative and political activity and adjusting of informative mutual relations of organs of power with society.

Keywords: *informative providing of activity, subjects of public administrative and political activity, informative society.*

УДК 352.07

Коваль Ю. О.

*Кандидат політичних наук, старший викладач кафедри політології
Донецького національного університету*

ФІНАНСОВА АВТОНОМІЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ЯК СКЛАДОВА СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ

Проаналізовано питання формування місцевого самоврядування з позицій організації соціальної політики держави. Вивчається специфіка організаційних та політичних складових формування місцевого самоврядування як механізму реалізації соціальної політики держави. Уточнюється поняття «фінансової автономії» з позицій здатності місцевого самоврядування України вирішувати соціальні задачі держави. Запропоновано основні напрямки щодо реформування місцевого самоврядування й перетворення його на ефективний інструмент соціальної політики держави.

Ключові слова: місьцеве самоврядування, фінансова автономія, соціальна політика, державна влада, самоврядність регіонів

Демократичний розвиток більшості сучасних країн світу неможливо уявити без ефективної та дієвої системи місцевого самоврядування. Демократичність цього інституту публічної влади полягає у його широкому колі громадянського представництва й значним рівнем спеціалізації щодо вирішення місцевих, локальних проблем. Ефективність його діяльності полягає у здатності влади оптимізувати діяльність територіальної громади провидити організаційні заходи економічного, політичного, соціального й культурного характеру. Найчастіше мова тут йде про юридичні гарантії існування місцевого самоврядування й створенні умов для його здатності вирішувати місцеві питання [1]. В Україні з цього приводу діяльність місцевого самоврядування регулюється потужною нормативно-правовою базою, а саме: Конституцією України [2], Законом України «Про місцеве самоврядування України» [3], ратифікованою Європейською Хартією місцевого самоврядування та іншими законними та підзаконними актами. У той самий час самодостатність місцевого самоврядування апіорі забезпечується його

фінансовою автономією й мова тут йде не скільки про надання місцевим громадам право здійснювати власну податкову чи економічну діяльність щодо користування власними природними ресурсами. Мова йде про те, що для України через загострення політичних криз та негативних наслідків їх прояву вкрай гостро постає питання реалізації політики соціального захисту населення, що включає в себе не тільки виплату пенсій та зарплати. Навпаки, як наочно продемонструвала криза на Донбасі-2014, вкрай гостро постає проблема переосмислення взаємовідносин за системою «центр-регіони», яка здебільшого уніфікує потреби областей України. У той самий час, регіони України відрізняються один від одного за багатьма критеріями, серед яких можна навести специфіку господарської діяльності, соціальних потреб, економічним і ресурсним потенціалом, рівнем внеску в ВВП держави тощо. Останнім часом до недоліків існуючої системи додаються фактори етнополітичних та етноконфесійних проблем. При цьому, складнощів додає той факт, що вказана проблематика є одним зі слабо розроблених дослідницьким напрямом вітчизняної політичної науки й характеризується практичною відсутністю робіт, пов'язаних як з вивченням специфіки й проблематики взаємовідносин між «центром» та «регіонами» з метою ефективного вирішення соціальних питань. Тому, представлено дослідження є однією зі спроб надати комплексний аналіз існуючої проблеми та запропонувати ефективні шляхи щодо їх вирішення з урахуванням вже існуючого практичного досвіду.

Об'єктом дослідження ж процеси реформування системи місцевого самоврядування в Україні у контексті підвищення його ефективності.

Предметом дослідження виступає інститут місцевого самоврядування як орган недержавного управління, що реалізує державну політику на місцях з метою залучення громадськості для вирішення власних потреб.

Метою дослідження є вивчення фінансової автономії місцевого самоврядування як механізму реалізації урядових програм зі впровадження соціальної політики в Україні.

Методологія дослідження базується на комплексному міждисциплінарному підході, що ґрунтується на сучасних теоретико-методологічних засадах, що напрацьовані у політології, теорії державного управління, економіці, теорії держави і права, соціології тощо. Системний підхід дав змогу розглядати взаємозв'язок між розвитком місцевого самоврядування й впровадженням державою соціальної політики як взаємопов'язану цілісну систему бюджетно-фінансових взаємовідно-

син. Взаємозв'язок полягає у виробленні певних стандартів соціальної політики центральним урядом й наданням місцевим органам влади гарантованої Конституцією і законами реальної здатності їм виконувати власні зобов'язання. Структурно-функціональний підхід, який є доповненням системного, акцентує свою увагу на функціональних взаємозалежностях між фінансовою автономією місцевого самоврядування та соціальної політики держави, що має вигляд у підвищенні основних соціальних стандартів (соціальний захист населення, підвищення зарплат та пенсій тощо) та збільшенням рівня фінансової автономії місцевого самоврядування України. Також у представленому науковому дослідженні широкого використання отримав інституціональний підхід, який дав змогу комплексно дослідити специфіку, характер й механізмів оптимізації між фінансовою автономією й соціальною політикою держави.

Основні принципи, характер, структура й сенс існування місцевого самоврядування закладені у Європейській хартії місцевого самоврядування (1985 р.), яка ратифікована Україною у 1997 р. і покладена в основу Конституції України та інших нормативно-правових актів [3]. Метою юридичного оформлення місцевого самоврядування стало створення йому реальної здатності щодо ефективного вирішення місцевих питань і захисту населення на місцях (у т. ч. й соціального). Назване зумовлює наданням місцевому самоврядуванню не тільки певних юридичних, організаційних та фінансових можливостей для власного існування, мова йде про створення ефективної регіональної економічної моделі, яка надасть місцевому самоврядуванню реальну можливість утворити систему фінансової автономії. Саме між системою фінансової автономії місцевого самоврядування й соціальними стандартами, які держава має виконувати й полягає їх головний взаємозв'язок [4, с. 123]. Логіка такого взаємозв'язку полягає не стільки в том, що місцеве самоврядування може отримати від держави право збирати й розподіляти власні фінансові ресурси самостійно та вільно ними користуватися. Мова у цьому випадку йде про лише про якісний вимір місцевого самоврядування знаходити власні ресурси для вирішення власних потреб, що є не тільки одним з перших вимірів фінансової автономії. Проте, вказана до реальної фінансової автономії відноситься дуже поверхово. По-перше, місцеве самоврядування не створюється лише для здійснення своїх функцій та повноважень в межах законодавства [4, с. 124]. По-друге, держава, яка надає ресурсної бази місцевому самоврядуванню лише для вирішення регіональних потреб сього-

дення ризику отримати низку соціально-економічних проблем, серед яких є відірваність регіональної адміністрації від інтересів мешканців певної території. Варто також розуміти, що місцеве самоврядування це недержавний інститут публічної влади, який функціонує в межах певної території й держава здійснює за ним нагляд, переважно правовий. Тому, розуміння фінансової автономії місцевого самоврядування лише крізь призму ставки місцевих податків та зборів є лише певною рамкою, а не ефективною системою [5]. При цьому, варто враховувати, що на плечі місцевого самоврядування лягає більш фундаментальна й майже не вирішена проблема реалізації соціальної політики на місцях. Мова йде про те, що саме місцеве самоврядування реалізовує на певній території певні стандарти соціальної політики держави. Тобто, повноцінне функціонування держави неможливо без вирішення проблем місцевого самоврядування й утворенням їм необхідної ресурсної інфраструктури. В іншому випадку, держава лише встановлює певні соціальні стандарти й сама їх виконує, а роль місцевого самоврядування криється лише у наданні звітів щодо направлення фінансових ресурсів на певні соціальні потреби. Отже, на сьогодні в Україні утворилася складна інституціональна система державно-територіальних відносин, де місцеве самоврядування у контексті проблеми ефективності діяльності постає як державна система управління справами на містах. У якості аргументу можна навести позицію українського дослідника А. С. Повстяна з приводу того, що місцеве самоврядування в сфері фінансової автономії забезпечене лише фінансовим потенціалом регіону, ніж сталим економічним розвитком [4, с. 122]. При цьому, місцеве самоврядування має виконувати таку стратегічну політику розвитку держави, як соціальну. В Україні з цього приводу існує дві точки зору. Згідно першої, то соціальна політика є стратегічним напрямом внутрішньої політики держави, й складається зі соціальних зобов'язань держави, соціальних гарантій та соціального захисту населення [5]. Згідно іншої точки зору, соціальна політика явище більш складне. Вона є складовою частиною загальної політики, структурно складається з комплексу соціальних програм та різноманітних заходів, що найчастіше спрямовуються своєю діяльністю на задоволення потреб та інтересів людей і суспільства; будується на складній формулі поєднання адекватного стану економіки з узгодженням потреб й фінансових ресурсів які на їх задоволення треба витратити [6, с. 3]. Отже, цим й доводиться тісний взаємозв'язок між соціальною політикою держави та фінансовою автономією місцевого самоврядування,

де перше в ієрархічній залежності стоїть дещо вищим за друге. Але, варто розуміти, що у правовому полі вказані проблеми не пересікаються й продиктовані здебільшого станом реального життя. При цьому, на наш погляд, варто розуміти, що соціальна політика держави зосереджується чітких принципах формування прийнятних з фінансової точки зору умов життя всіх членів суспільства для поліпшення його добробуту й немає на відміну від інших напрямків політики держави виступає єдиною, тобто не включає в себе регіональний рівень. На наш погляд, це в корні унеможливує реалізацію самого сенсу існування соціальної політики, оскільки регіони України знаходяться не в однакових стартових позиціях, мають різну ресурсну базу, тип та характер соціальних проблем, й тому державі будувати соціальну політику лише як систему виключно правових, організаційних, регулятивно-контрольних заходів з метою вдосконалення існуючих жодним чином не йде на користь ані державі, а ні суспільству. Скажімо, влада може наголосити, що метою соціальної політики держави може стати боротьба з бідністю, покращення умов життя пересічних громадян, збільшення зарплат та пенсій, збереження людського капіталу розвитку, гармонізація між соціальними гарантіями та станом економічного розвитку; але виконувати розпорядження щодо втілення у життя й виконання вказаних позицій лягає на певний регіон з його різномірною ресурсною та соціальною базою. Тому, виникає вкрай складна проблема міждисциплінарного характеру, яка полягає в комплексному аналізі оптимізації фінансової автономії місцевого самоврядування зі плануванням й здійсненням фінансової політики держави. Саме вирішенню цієї важливої задачі й буде присвячено наше дослідження.

Втім, варто зазначити, що представлена проблематика досліджена в Україні вкрай обмежено й подається з позицій нормативно-правового регулювання, що має за мету сприяти адміністративними шляхами вирішення проблем соціальних гарантій та соціального захисту населення. Саме така позиція знаходить своє відображення в роботах В. Кампо, В. Кравченко, В. Куйбіди, І. Луніна, М. Пабата, В. Полуянова, Ю. Шарова та інших. Вказана група дослідників розуміє систему місцевого самоврядування як певну модель розвитку держави, яка здебільшого й реалізує плани й задачі ефективного державного будівництва й розвитку [7, с. 100–102]. Варто також зазначити, що створена й методологія та категоріальний апарат дослідження соціально-політичних аспектів діяльності місцевого самоврядування. Так, у роботах О. Кириленка, В. Опаріна, І. Лютого та інших вказана проблематика представлена

як система оптимізації політики децентралізації влади, де соціальна політика дробиться на декілька рівнів: регіональне планування, стратегічний розрахунок, економічна аргументованість, затвердження, впровадження й корегування [8, с. 47]. Однак, незважаючи на теоретичне напрацювання представленої проблеми, аналізу реальної практики рішень покищо бракує.

Причиною практичного браку вирішення проблеми фінансової автономії у контексті реального впливу соціальної політики є сама орієнтація цих явищ відповідно до діючого законодавства в Україні. Так, у Конституції України міститься ряд фундаментальних положень, за якими населення має чіткі соціальні гарантії, які виконуються державою у першу чергу або декларуються як фактичне виконання. Мова передусім йде про положення соціального захисту населення та соціальної політики держави, де Україна є соціальною і правовою державою (ст. 1); людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (ст. 3); права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3); права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними (ст. 21); конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані; при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод (ст. 22) [2]. Іншими словами, держава бере у зону власної відповідальності весь спектр питань соціальної політики, але фактичне виконання цих зобов'язань покладено на органи місцевого самоврядування [9, с. 39–40]. Вказане, мало б означати, що держава поруч зі зобов'язаннями має надавати органам місцевого самоврядування значний рівень фінансової незалежності з урахуванням ресурсної бази конкретного регіону. Втім, фінансова автономія місцевого самоврядування обмежується певним колом проблемних питань й подається як можливість комплексного забезпечення економічного, соціального, культурного, спортивного, комунального, інфраструктурного та іншого розвитку певної території з формуванням потужної бази децентралізації управлінських рішень [10, с. 449]. На наш погляд, факт того, що проблематика «централізація» і «децентралізація» влади є фундаментальною проблемою місцевого самоврядування незалежно від рівня демократичного розвитку держави, але у той самий час не варто розуміти ці явища виключно як принципи побудови певної організаційної системи та управління нею під відповідні гарантії з боку

держави. Назване є лише частиною, однією з форм таких процесів як «децентралізація влади». Мова йде про те, що замість впровадження спеціальних програм або орієнтирів соціального розвитку держави розуміти факто того, що в виконання цих заходів повністю залежить від ресурсного й фінансового потенціалу певного регіону. Тому, на наш погляд, такі явища як децентралізація влади, фінансова автономія місцевого самоврядування, соціальні стандарти розвитку держави необхідно переводити у розряд функцій місцевого самоврядування. На користь такої логіки слугує практична реалізація представленої логіки в так званій скандинавській моделі місцевого самоврядування, де держава забезпечує його у фінансовому плані на рівні 19–24% [11]. В організаційному плані вказана модель буде з органами влади партнерські відносини, де органам місцевого самоврядування надається певний рівень автономії та підтримки зі сторони держави, який є необхідним певній території й є узгодженим з її потребами та ресурсами. Тобто, органи місцевого самоврядування за скандинавською моделлю зацікавленні у встановленні системи ефективного розвитку, підвищенню економічного потенціалу території тощо. Проте, мова не йде про пряме запозичення існуючого досвіду, навпаки, було б краще, як би держава, органи місцевого самоврядування, представники громадянського суспільства, вчені здійснили комплексний аналіз необхідної бази функціонального навантаження органів місцевого самоврядування з метою: — переосмислення ролі місцевого самоврядування як інституту громадянського представництва на містах. Тобто, держава має розробити певний рівень контролю, впливу, адміністративного втручання для певного регіону України; — встановити чітке функціональне навантаження місцевого самоврядування в забезпеченні соціальної політики й виконання соціальних гарантій держави [12, с. 47]. Мова йде про те, що держава й органи місцевого самоврядування мають відмовитися від практики часткового виконання власних зобов'язань через обмеженість у будь-яких ресурсів. Тобто, необхідно провести моніторинг з метою вдосконалення ресурсної бази та узгодити їх з потребами кожного регіону; — надати органам місцевого самоврядування реальну здатність самостійно формувати власну соціальну політику та соціальні стандарти відповідно до потреб певної території. Це означає, що місцеве самоврядування кожного регіону має бути зацікавлене у вдосконаленні інвестиційної привабливості, сприйнятого податкового клімату власної території [13, с. 81]; — провести системний аналіз критеріїв фінансової автономії місцевого самоврядування де ключовим принципом має стати

узгодження матеріально-технічної бази з потребами регіону; — вирішити парадоксальну ситуацію, що склалася в Україні де деякі регіони в середині держави не мають між собою стійких економічних та інших зв'язків.

Представлені кроки є лише етапом системної реформи місцевого самоврядування в Україні, проте її впровадження продиктоване реальними потребами регіонів нашої держави. З однієї сторони для її впровадження необхідно чітко розуміння векторів розвитку державної політики в сфері розвитку місцевого самоврядування, необхідності надання місцевому самоврядуванню значного рівня фінансової автономії, як реальної здатності його функціонування. Тому, для впровадження вказаних заходів необхідно провести комплексне проектування векторів розвитку держави та визначити внесок регіонів України й узгодити з їх потребами. Але, першим кроком такої реформи має стати не скільки політична воля лідерів держави, а скільки розроблення соціальних стандартів державою з узгодженням ресурсної бази місцевого самоврядування для їх виконання. Саме названий крок й має стати першим етапом забезпечення місцевого самоврядування здатністю вирішувати власні потреби. Втім, названий крок включає в себе необхідність більш детального вивчення механізмів впровадження, методичного забезпечення, комплексного наукового аналізу перспектив й наслідків такої реформи. Отже, вирішенню колу представлених проблем й будуть присвячені наші наступні наукові розробки.

Таким чином, підсумовуючи результати дослідження ми дійшли наступних висновків. По-перше, широке надання місцевому самоврядуванню в Україні аспектів фінансової автономії, нівелюються значним тиском видатків на виконання соціальних програм й гарантій держави. По-друге, чіткий взаємозв'язок між фінансовою автономією та соціальною політикою держави обумовлює вироблення політики узгодження місцевих ресурсів, потенціалу, рівнем автономії у фінансовій сфері регіонів з державними програмами у соціальній сфері. По-третє, в Україні назріли дві першочергові реформи місцевого самоврядування. Першою виступає адміністративна, що має за мету встановити певний рівень адміністративної свободи місцевого самоврядування й обмежити рівень державного впливу на його діяльність. Другою виступає переосмислення фінансової та соціальної політики держави з метою стимулювання регіонів проводити під наглядом й за допомогою держави ті реформи, які є актуальними для певної адміністративної території.

Список використаних джерел:

1. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» [електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>
2. Конституція України [електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
3. Європейська Хартія місцевого самоврядування [електронний ресурс] // Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_036
4. Повстан А. С. Забезпечення фінансової автономії органів місцевого самоврядування / А. С. Повстан // Економіка та держава. — 2010. — №6. — С. 122–124.
5. Стищенко О. Соціальна політика держави: завдання та принципи [електронний ресурс] // Режим доступу: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/1362>
6. Новікова О. Ф. Соціальна орієнтація економіки / О. Ф. Новікова / НАН України. Ін-т економіки. — Донецьк, 2009р. — 220 с.
7. Полуяннов В. П. Организационно-экономический механизм эффективного функционирования предприятий жилищно-коммунального хозяйства: монография / В. П. Полуяннов. — Донецк, 2004. — 220 с.
8. Кириленко О. П. Місцеві фінанси: навч. посіб / О. П. Кириленко. — Тернопіль: Астон, 2006. — 140 с.
9. Луніна І. Бюджетні доходи та податкові повноваження місцевих органів влади / І. Луніна // Економіка України. — 2008. — №6. — С. 37–47.
10. Сунцова О. О. Місцеві фінанси: навч. пос. / О. О. Сунцова — К.: Центр навчальної літератури, 2008. — 488 с.
11. Скандинавская модель: организация местных органов власти в Финляндии [електронний ресурс] // Режим доступу: <http://all-politologija.ru/knigi/mestnoe-samoupravlenie-kak-forma-demokratii-kovalenko/skandinavskaya-model-organizaciya-mestnix-organov-vlasti-v-finlyandii>
12. Яценко Ю. О. Бюджетний потенціал Донецької області: стан, проблеми і перспективи / Ю. О. Яценко // Економіка та держава. — 2010. — №6. — С. 45–48.

13. Ворона П. В. Державна підтримка малого і середнього бізнесу як стимулювання розвитку регіонів (зарубіжний досвід) / П. В. Ворона // Економіка та держава. — 2010. — №6. — С. 80–82.

Стаття надійшла до редакції 08.05.2014 р.

Коваль Ю. О. Местное самоуправление в Украине как составляющая социальной политики государства

Проанализированы вопросы формирования местного самоуправления с позиций организации социальной политики государства. Изучается специфика организационных и политических составляющих формирования местного самоуправления как механизма реализации социальной политики государства. Уточняется понятие «финансовой автономии» с позиций возможности местного самоуправления Украины решать социальные задачи государства. Предлагаются основные направления касательно реформирования местного самоуправления и его превращение в эффективный инструмент социальной политики государства.

Ключевые слова: *местное самоуправление, финансовая автономия, социальная политика, государственная власть, самоуправление регионов*

Koval Yu. O. Local government in Ukraine as a component of social policy of the state

Of formation of local government from positions of the organization of social policy of the state are in a complex analysed. Specifics of organizational and political components of formation of local government as mechanism of realization of social policy of the state are studied. The concept of «a financial autonomy» from positions of possibility of local government of Ukraine to solve social problems of the state is specified. The main directions concerning reforming of local government and its transformation into the effective instrument of social policy of the state are offered.

Keywords: *local government, financial autonomy, social policy, government, self-government of regions*

УДК: 328.161.2+ 328.182

Харченко О. С.

Аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ОСНОВНІ ЧИННИКИ СТІЙКОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

Виокремлюються чинники, які впливають на стійкість соціальної держави до реформування, а саме: політичні, інституційні та економічні. Розглядається особливості впливу цих чинників на реформування соціальної держави.

Ключові слова: *соціальна держава, реформа соціальної держави, стійкість соціальної держави.*

Соціальна держава стала побічним продуктом капіталістичної системи, а відтак вона безпосередньо залежить від стану розвитку капіталізму. При цьому капіталістична система постійно модернізується за рахунок конкуренції, а також «постійно намагається поширити свої принципи на інші соціальні системи» [21, р. 43–44]. Таким чином, на думку В. Стріка, досить доречним є припущення, що сучасне суспільство функціонує на капіталістичних засадах: «це... суспільство, в якому соціальні відносини, які регулюють економічну підсистему, проникають усе більше та оволодівають тими соціальними сферами, які раніше не будувалися на капіталістичних принципах» [22, р. 2].

Вирішуючи певні проблеми, динамічний розвиток капіталістичних відносин породжує нові соціально-економічні проблеми, потреби, ризики та конфлікти, які суттєво трансформують соціальну структуру суспільства, суспільні інтереси та, таким чином, владні відносини у суспільстві. Як наслідок, розвиток капіталізму потребував рішень нових проблем, потреб, ризиків та конфліктів, особливо, враховуючи, що капіталістичній ринковій економіці притаманні коливання, рецесії та кризи як невід'ємні фази інноваційних та інвестиційних циклів.

Потреба у нових рішеннях створює функціональний тиск чи вимоги до системи, яка не може знайти адекватної відповіді на ці запити, що зумовлює ризик краху цієї соціальної системи. Фінансова криза 2008 року та її економічні наслідки стали найбільш очевидними

прикладми того, як ринки зумовлюють загальні кризові процеси в суспільстві.

Розглядаючи історію соціальної держави, можна дійти висновку, що кризові процеси завжди супроводжували її розвиток внаслідок динамічного розвитку капіталізму. Заслугує на увагу той факт, що «криза соціальної держави» вже встигла стати кліше [10]. Але варто зазначити, що розвиток соціальної держави у сучасних розвинених капіталістичних країнах відбувається у відмінних умовах від тих, які були під час виникнення та перших соціальних програм та «розширення» соціальної держави. Це призвело до збільшення невідповідності між функціонуванням традиційної моделі соціальної політики та (новими) соціальними потребами, ризиками, які відтепер соціальна держава разом із ринком та домогосподарствами, на що звернув увагу Г. Еспін-Андерсен: «розвинені моделі соціальної держави були створені для задоволення економічно-домінуючої системи масового виробництва. В епоху «кейнсіанського консенсусу» не вбачалося очевидного зв'язку між соціальним захистом та економічним ростом, між рівністю та ефективністю. Цей консенсус був зруйнований, оскільки його базисне припущення не відповідало дійсності. Зростання не інфляційного попиту у межах однієї країни виявляється неможливим, а повна зайнятість населення має бути досягнута за рахунок сфери послуг, враховуючи спад трудових потреб для промисловості; традиційне домогосподарство, побудоване на фінансовому доході чоловіків, почало змінюватися; народжуваність почала падати, а спосіб життя став більш варіативним» [26, р. 3].

Ці зміни почалися під час сировинної кризи 1970-х років. Тривалий період стагфляції та надзвичайно високий рівень дефіциту бюджету, а також неоліберальна гегемонія, яка супроводжувалася програмами проти інтервенціоналізму та соціальної держави в 1980-х роках мали б зробити «розширення» соціальної держави та взагалі сам факт її існування неможливим. Таким чином, уперше про кризу та швидкий крах соціальної держави в науковій літературі заговорили в середині 1980-х років.

Хоча ринок мав самостійно себе регулювати, держава суттєво втрутилася в ринкову систему для забезпечення та відновлення його функціонування. На думку деяких дослідників, втручання держави спричинило економічні проблеми, які призвели до подальшого втручання, «перевантаженості держави функціями» та «некерованості» капіталістичними спільнотами. У той час як обов'язки і відповідальність держави, так само як і суспільні очікування, продовжували зростати, можливості держави почали обмежуватися [15, р. 67–73].

Як наслідок, стало зрозумілим основне протиріччя концепції соціальної держави: з одного боку, податковий тиск та регуляторна політика ускладнювало інвестування, а з іншого— розширені соціальні права робітників зменшували мотивацію працювати «як мінімум з такою силою та продуктивністю, якби вони працювали в межах необмеженого ринкового режиму» [15, р. 149]. Враховуючи це, можна дійти висновку, що «капіталізм не може не лише співіснувати, але й не може існувати без соціальної держави» [15, р. 153].

Варто зазначити, що незважаючи на тиск і виклики, реформ соціальної держави було надзвичайно мало. Це підтверджується тим, що більшість досліджень середини 1990-х років були зосереджені на питанні, чому не було досягнуто кардинальних змін соціальної держави. Починаючи з досліджень П. Пірсона (1994 та 1996 років) було засновано цілий напрямок, який шукав відповідь, чому не зважаючи на зростаючий тиск та безпосередні політичні заклики (наприклад, Р. Рейгана у США та М. Тетчер у Великобританії в 1980-х роках) щодо зміни суті соціальних програм, зміни так і не відбулися. А також, чому не зважаючи на передбачення та очікування краху соціальної держави, цього так і не відбулося.

П. Пірсон звертає увагу, «що впадає в очі, так це те, що надзвичайно важко знайти приклади радикальних реформ у розвинутих моделях соціальної держави [19]. Політика «скорочення» була впроваджена дуже обережно: де це було можливо, політичні актори намагалися досягти загального консенсусу для впровадження суттєвих реформ та обирали існуючі форми, а не експериментували із новими програмами, наприклад, приватизації». Таким чином, проблема політичної та інституціональної стійкості соціальної держави стала домінантною у наукових дослідженнях.

Основні програми соціальної держави (наприклад, пенсійне забезпечення) настільки популярні серед електорату, що будь-який намір їх перегляду не досягає успіху з огляду на рівень політичної підтримки політичного актора, який їх намагатиметься впровадити. Враховуючи це, можна говорити про існування «нової політики» щодо соціальної держави, оскільки внаслідок «постійних жорстких заходів економії», як ліві, так і праві політичні партії намагаються віднайти рівновагу між бюджетним обмеженням та зростанням їх електоральної бази, яка все більше залежить від гарантованих державою соціальних програм [17]. Як наслідок, політичні партії лівого спектру більше не можуть надалі розширювати соціальні програми, враховуючи обмеженість бюджету, у той час як політичні партії правого спектру також більше не можуть скорочу-

вати видатки на соціальні програми, оскільки їх електоральна база також стала залежати від соціальної держави (наприклад, як пенсіонери).

Ця політика є «ною», оскільки соціально-політична електоральна база, що підтримує соціальну державу, стала відмінною від тієї, яка була під час її становлення. Окрім цього, будучи запровадженими, соціальні програми створюють нові групи, які зацікавлені в їх існуванні — споживачі цих програм, їх провайдери та інші особи, зацікавлені у функціонуванні цих програм. Таким чином, електоральні змагання все більше переростають у конкуренцію політичних акторів, які є прибічниками соціальної держави. Так жоден політичний актор не може отримати кредит довіри щодо «розширення» соціальної держави, проте всі мають уникати звинувачень у її «скороченні» [25]. Як наслідок, різниця між урядом, який формується з політичних партій правого та лівого спектрів стала майже відсутньою, оскільки бюджетні обмеження виключають нестримне розширення соціальних програм, а залежність електоральної бази від соціальної держави не дозволяє їх скоротити.

Дослідження громадської думки підтверджують, що суспільна підтримка соціальної держави є значною. Наприклад, за результатами опитування у Франції, Німеччині, Італії та Іспанії, стало відомо, що більшість громадян виступає проти «скорочень» соціальної держави, але так само і проти її «розширення» [27]. Варто також зазначити, що відмінності підтримки різних моделей соціальної держави пояснюються тим, що чим більше ризики та доходи перетинаються, тим більшою є підтримка програм допомоги малозабезпечених та меншою — забезпеченого населення [12]. Також ці висновки підтверджуються результатами опитування європейських цінностей [7]. Так, найбільше занепокоєння населення викликаються питання безробіття та піклування про людей похилого віку, тобто, людей що користуються перевагами соціальної держави. У п'яти із 11 країн (Німеччина, Данія, Фінляндія, Греція та Португалія) стурбованість щодо безробіття зросла, відповідно ці громадяни висловилися на підтримку соціальної держави. Імовірно, це може бути пов'язано із наслідком фінансової кризи та її економічними наслідками [1]. У шести країнах (Австрія, Бельгія, Іспанія, Франція, Ірландія та Нідерланди) стурбованість щодо безробіття знизилася, хоча й залишилися на досить високому рівні.

У свою чергу, стурбованість щодо піклування про літніх людей є вищою, ніж стурбованість щодо безробіття. Це пояснюється ще й тим, що літні люди вважаються більш гідними для отримання допомоги, ніж безробітні [5]. Так, підтримка програм допомоги літніх людей

зросла у шести країнах (Німеччина, Данія, Іспанія, Фінляндія, Франція та Нідерланди), але зменшилася в інших (Австрія, Бельгія, Греція, Ірландія та Португалія).

Ще одним важливим показником високої підтримки соціальної держави є ступінь впевненості громадян у системі соціального захисту. Так, за даними того ж дослідження, громадяни лише трьох країн (Німеччина, Португалія, Греція) менше підтримували систему соціального захисту, ніж інші країни. У п'яти з 11 країн, (Бельгії, Данії, Іспанії, Франції та Греції) впевненість у системі соціального захисту зросла та лишилися на тому ж рівні (Португалія). У п'яти інших країнах (Австрія, Німеччина, Фінляндія, Ірландія та Нідерланди) спостерігалось незначне падіння рівня впевненості в системі соціального захисту, хоча він залишився на досить високому рівні [7].

Таким чином, якщо метою політиків є уникнення звинувачень виборців, їм здається більш безпечним утримуватися від широко-масштабних «скорочень» соціальної держави. Особливо це стосується соціал-демократичних та християнсько-демократичних політичних партій, оскільки вони асоціюються зі становленням соціальної держави [16]. Проте, інші дослідники ставлять під сумнів припущення, що реформування соціальної держави завжди супроводжується ризиком. Наприклад, стверджується, що виборці не надавали електоральну підтримку лише тим політичним акторам (політичним партіям, які формують уряд), якщо політика «скорочення» соціальної держави ставала основним предметом виборчої кампанії [3]. Проте, оскільки заздалегідь невідомо, чи стане політика «скорочення» основною темою електоральної кампанії, ризик проведення непопулярних реформ залишається високим. Більше того, лише ті виборці, які позитивно ставляться до соціальної держави та не вбачають зв'язку між функціонуванням соціальної держави та ефективністю економіки будуть звинувачувати політичних акторів у скороченні видатків на соціальні програми. При цьому, релігійні (християнські) та ліберально-демократичні політичні партії навіть можуть отримати електоральну підтримку після впровадження політики «скорочення» соціальної держави [6]. Отже, можна стверджувати, що існують різні ризики для різних політичних партій: наприклад, реформування ризиковане для політичних партій, які асоціюються із становленням та розвитком соціальної держави [16].

Окрім політичних перешкод реформування соціальної держави, існують також інституційні перешкоди, які сприяють стійкості соціальної держави. Зазвичай, соціальні програми забезпечуються стійкими,

не гнучкими інститутами, які унеможливають несподівані широкі зміни. Причини полягає в тому, що зміни регулювання чи / та критеріїв соціальних програм (наприклад, політика «скорочення» або реструктуризація), в які були довгострокові інвестиції роблять ці зміни дуже дорогими, ризикованими та непередбачуваними, а отже, їх вірогідність зменшується. Так, чим довше існує програма, тим менш вірогідним є її зміна [18, р. 20–21] та її зміна стає дорожчою [23].

Наприклад, у певний проміжок часу політичні актори хочуть відмінити солідарну пенсійну систему. Але зі старінням населення, збільшенням кількості пенсіонерів та зменшенням кількості працюючих, пенсійний фонд перестає наповнюватися. У свою чергу, перехід до накопичувальної пенсійної системи буде надзвичайно витратним, оскільки певне покоління працівників не робили інвестицій у власну пенсію. Отже, такі реформи є дуже складними для реалізації навіть якщо вони досить прогресивні та необхідні. Крім цього, політичні інститути, які виникли раніше, «суттєво впливають на процес прийняття політичних рішень, навіть якщо вже немає політичних підстав, які спричинили запровадження цих політичних інститутів» [13, р. 262]. Проте, хоча всі інституційні зміни є пов'язаними, це не означає, що їх неможливо реформувати [8].

Високий ступінь стійкості інститутів соціальної держави також пояснюється існуванням можливостей політичних акторів застосувати вето. При чому, право вето інституційно визначено, як «вимоги політичних акторів у межах коаліції щодо блокування прийняття певних законодавчих актів» [2, р. 238]. Таким чином, країни з малою кількістю інститутів вето, а відтак високим рівнем концентрації влади, мають більше шансів для реформування соціальної держави. Так, країни з вестмінстерською системою (Великобританія) мають більші шанси на впровадження реформ соціальної держави, ніж країни із фрагментованою системою (Швейцарія, США).

Деякі кількісні макропорівняльні емпіричні дослідження підтверджують гіпотезу, що у країнах із малою кількістю інститутів вето частіше відбуваються реформи, ніж у країнах із великою кількістю інститутів вето [11]. Варто зауважити, що наявність інститутів вето, наприклад, у федеративних державах, не означає, що вони автоматично застосовуються. У таких країнах застосування інститутів вето може відбутися лише у випадку, якщо домінуючі політичні актори мають чітку прихильність до «розширення» соціальної держави. Лише за цих умов політична партія з іншими поглядами на соціальну державу може застосувати інституційне вето для блокування бюджетних витрат на соціальні програми.

Проте, це не завжди має місце. Наприклад, у Німеччині як соціал-демократи, так і християнські демократи, виступають за «розширення» соціальної держави, а відтак «затримка реформ відбувається не через ефект блокування федеральних структур, скільки за рахунок динаміки міжпартійної конкуренції» [14, р. 225].

Варто зазначити, що вплив політичних акторів, які мають право вето на тривалість та прийняття законодавства щодо соціальних програм також залежить від того, хто їх ініціює [4]. Існує кілька чинників, які затримують прийняття законодавства, ініційованого правлячими політичними партіями: 1) велике число учасників політичної коаліції; 2) значна ідеологічна різниця між ними; 3) контроль за верхньою палатою представників опозиційної партії за умови необхідності схвалення рішення цією палатою; 4) закон передбачає збільшення так званих «змішаних» заходів (наприклад, поєднання політики «скорочення» та розширення видів соціальної допомоги). При цьому, ці чинники не діють у випадку, якщо законопроекти або програми були ініційовані урядом. Але це не виключає, що рішення політичних акторів, які мають вето, були враховані під час підготовки урядом відповідної програми. Проте, варто розрізнити, що консенсусне урядове рішення може відрізнятись від пропозицій та дій політичних партій, які входять в урядову більшість.

Таким чином, на думку більшості дослідників, виняткова стійкість моделей соціальної держави досягалася за рахунок поєднання політичних та інституційних чинників, які ускладнювали проведення реформ.

Враховуючи такі суттєві чинники, що унеможливлювали реформування всупереч прогнозам про кризу та крах соціальної держави, дослідники досить тривалий час звертали уваги на причинах відсутності реформ. Так, П. Пірсон зробив наступний прогноз: «політичні актори, які сформували уряд, та які прагнутимуть бути переобраними, впроваджуватимуть політику «скорочення» лише за умови, коли матимуть підтвердження мінімізації негативних електоральних наслідків. Але... такі способи важко віднайти. Проте, цей аналіз пропонує кілька шляхів вирішення цієї ситуації. Найсуттєвіший висновок, що необхідно не поєднання різних варіантів, а пошук уніфікованого рішення всіх політичних акторів щодо реформи. У всіх моделях соціальної держави, в усіх країнах, упровадження політики «скорочення» залишається важкою справою. Соціальна держава лишається найбільш стійким інститутом з усіх інших у післявоєнному періоді» [19].

Пізніше П. Пірсон прийшов до висновку, що соціальна держава — це «нерухомий об'єкт», який залишається стабільним інститутом, не зва-

жаючи на прагнення деяких політичних акторів до її зміни [24]. У ще більш пізньому дослідженні П. Пірсон наголосив, що: «враховуючи гострий демографічний та економічний тиск протягом останніх 30 років, а також зменшення організованих трудових ресурсів, ми мали б бачити більш радикальне скорочення рівня витрат на соціальні потреби, ніж це відбувалося» [20].

Проте, якщо реформування соціальної держави не відбувалося, можна спостерігати зміни в окремих взятих моделях чи країнах. Хоча інші моделі, наприклад, корпоративна модель, на думку Г. Еспін-Андерсена «застигла» та «має імунітет від змін» [26, р. 66–67]

Окрім інституційних та політичних чинників, що зумовлюють стійкість соціальної держави до економічних та демографічних тисків, існують також економічні [9]. Так, одним із економічних чинників, які негативно впливають на можливість проведення реформ є неефективність ринкового регулювання. Так, приводом для збільшення втручання держави в економіку стала необхідність збільшення захищеності громадян від соціальних ризиків. Проте, тепер цей аргумент став чинником стабільності соціальної держави. Варто зазначити, що вплив держави на економіку обґрунтовується захистом від безробіття, оскільки ринок не може врегулювати це питання. Розглядаючи питання необхідності державного регулювання соціального страхування та попередження соціальних ризиків (включно з пенсійним забезпеченням), необхідно звернути увагу, що зростаюча роль держави стала наслідком неспроможності приватних ініціатив впоратися з цими проблемами. Таким чином, існують жорсткі економічні умови, які стримують радикальну зміну механізмів соціального страхування.

Ще одна економічна причина, яка знижує вірогідність радикальної зміни системи соціального страхування полягає в тому, що приватизація соціальних послуг не призводить до зниження витратків, але збільшує їх вартість: «комерційні ініціативи соціального захисту, зазвичай, пропонують ... більш інтенсивну систему допомоги, в якій задіяні більш кваліфіковані спеціалісти із вищою заробітною платнею. Приватні школи пропонують малочисельні класи та вчителів із високим рівнем кваліфікації. У Великобританії між 1996/7 та 2001/2 вартість освіти зросла на 34%. Із 2001/2 до 2006/7 — на 39%. Ці показники не лише випередили загальний рівень інфляції, а й стали удвічі більшими за зростання доходів населення. При цьому, зростання приватного сектору стало ледь помітним. Така ж сама проблема спостерігається і у сфері медичного страхування» [9].

Отже, незважаючи на потреби в реформуванні та кризові процеси, радикальні реформи соціальної держави були досить обмеженими. Існують наступні чинники, які впливають на стійкість соціальної держави до реформ. По-перше, політичний чинник. Так, відсутність реформ пояснюється популярністю програм соціальної держави, що робить їх перегляд або скасування електорально небезпечним. Таким чином, для характеристики даного явища, П. Пірсон запропонував концепцію «нової політики» соціальної держави. Суть даної концепції полягає в тому, що електоральна база політичних усіх політичних партій стає залежною від соціальної держави, а отже різниця між урядами, сформованими як із правих, так і лівих політичних партій стає мінімальною. Окрім того, всі політичні партії стикаються з проблемою досягнення збалансованого бюджету та уникнення звинувачень за «скорочення» соціальної держави, щоб лишитися при владі. Як наслідок, політичні актори утримуються від «скорочення» соціальної держави.

По-друге, інституційний чинник. Зміст даного чинника полягає в тому, що тривале інвестування в соціальну програму знижує її гнучкість та робить її зміну дорогою. Окрім того, на стійкість інститутів соціальної держави впливає існування інституту вето у політичних акторів. Так, політичні актори, які мають інституційне вето можуть блокувати електорально не вигідні для них реформи.

По-третє, економічні чинники. Враховуючи, що соціальна держава виникла внаслідок неспроможності ринку до саморегулювання, це передбачає необхідність в соціальній державі. Отже, за відсутності соціальної держави, це призведе до поглиблення негативних явищ, зокрема, комодифікації. Окрім цього, заміщення інститутів соціального страхування приватними інститутами призводить до збільшення їх вартості, що спричиняє погіршення соціально-економічного становища більшої кількості населення.

Список використаних джерел:

1. Aftershocks. Economic Crisis and Institutional Choice / Anton Hamerijck, Ben Knappen, Ellen van Doorne (eds.).—Amsterdam University Press, 2009.—285 p.
2. Bonoli G. Political Institutions, Veto Points, and the Process of Welfare State Adaptation / Giuliano Bonoli // The New Politics of the Welfare State [Paul Pierson (ed.)].—Oxford, 2001.—Pp. 238–264.
3. Conditional punishment: a comparative analysis of the electoral consequences of welfare state retrenchment in OECD nations,

-
- 1980–2003 / Klaus Armingeon, Nathalie Giger // *West European Politics*.—2008.—Vol. 31 (3).—Pp. 558–580.
4. Daubler T. Veto Players and Welfare State Change: What Delays Social Entitlement Bills? [Electronic resource] / Thomas Daubler // *Journal of Social Policy*.—Vol. 37.—Issue 04.—2008.—Access mode: <http://journals.cambridge.org/action/displayAbstract?fromPage=online&aid=2165456>
 5. Deservingness versus values in public opinion on welfare: The automaticity of the deservingness heuristic [Electronic resource] / Michael Petersen, Rune Slothuus, Rune Stubager, Lise Togeby // *European Journal of Political Research*.—Vol. 50.—Issue. 1.—2011.—Access mode: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1475-6765.2010.01923.x/abstract>
 6. Electoral consequences of welfare state retrenchment: blame avoidance or credit claiming in the era of permanent austerity? / Nathalie Giger, Moira Nelson // *European journal of Political Research*—2011.—Vol. 50 (1).—Pp. 1–24.
 7. European Values Study [Electronic resource].—Access mode: <https://dbk.gesis.org/dbksearch/GDESC2.asp?no=0009&DB=E>
 8. Explaining Institutional Change: Ambiguity, Agency, and Power / James Mahoney, Kathleen Thelen (eds.).—Cambridge University Press, 2009.—254 p.
 9. Glennerster H. The sustainability of western welfare states [Electronic resource] / Howard Glennerster // CASE Seminar, November 2007.—London School of Economics and Political Science.—Access mode: http://eprints.lse.ac.uk/3989/1/The_sustainability_of_western_welfare_states_%28LSERO%29.pdf
 10. Globalization, government spending and taxation in the OECD [Electronic resource] / Geoffrey Garrett, Deborah Mitchell // *European Journal of Political Research*.—Volume 39.—Issue 2.—2001.—Access mode: <http://128.97.165.17/media/files/midinc.pdf>
 11. Hallerberg M. Empirical Application of Veto Player Analysis and Institutional Effectiveness [Electronic resource] / Mark Hallerberg.—Access mode: http://www.springer.com/cda/content/document/cda_downloaddocument/9781441958082-c1.pdf?SGWID=0-0-45-987443-p173953229
 12. Insecure Alliances: Risk, Inequality, and Support for the Welfare State [Electronic resource] / Philipp Rehm, Jacob Hacker,

- Mark Schlesinger // American Political Science Review.—Vol. 106.—№2.—2012.—Access mode: https://www.melbourn-institute.com/downloads/hilda/Bibliography/Journal_Articles/Rehm_etal_Insecure_alliances_risk_inequality_and_support_for_the_welfare_state.pdf
13. Jochem S. Pension reform: beyond path dependency? / Sven Jochem // Investigating Welfare State Change. The «Dependent Variable Problem» in Comparative Analysis [Jochen Clasen, Nico Siegel (eds.)].—Edward Edgar Publishing, 2007.—Pp. 261–280.
 14. Manow P. Germany: co-operative federalism and the overgrazing of the fiscal commons / Philipp Manow // Federalism and the Welfare State. Cambridge University Press, 2005.—Pp. 222–262.
 15. Offe C. Contradictions of the welfare state / Claus Offe.—Victoria: Hutchinson & Co, 1984.—306 p.
 16. Party's Welfare Image, Electoral Punishment and Welfare State Retrenchment [Electronic resource] / Gijs Schumacher, Barbara Vis & Kees van Kersbergen // ECPR Joint Sessions of Workshops, Workshop 3 'The Strategic Dimension of Social Policy Reforms', Münster, Germany, 22–27 March.—2010.—Access mode: <http://ecpr.eu/Filestore/PaperProposal/07da4a7d-4e15-4ee1-9ab5-fe895b9a0500.pdf>
 17. Pierson P. Coping with Permanent Austerity: Welfare State Restructuring in Affluent Democracies [Electronic resource] / Paul Pierson.—1999.—Access mode: <http://www.hks.harvard.edu/inequality/Seminar/Papers/pierson.PDF>
 18. Pierson P. Politics in Time: History, Institutions, and Social Analysis / Paul Pierson.—Princeton University Press, 2004.—208 p.
 19. Pierson P. The New Politics of the Welfare State [Electronic resource] / Paul Pierson // World Politics.—Vol. 48 (2).—1996.—Access mode: <http://www.people.fas.harvard.edu/~iversen/PDFfiles/48.2pierson.html>
 20. Pierson P. The Welfare State Over the Very Long Run [Electronic resource] / Paul Pierson // ZeS-Working Paper No. 02/2011.—2011.—Access mode: http://edoc.vifapol.de/opus/volltexte/2014/5289/pdf/ZeS_AP_2011_2.pdf
 21. Polanyi K. The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Time / Karl Polanyi.—Boston: Beacon Press books, 2001.—317 p.

22. Streeck W. How to Study Contemporary Capitalism? / Wolfgang Streeck // *European Journal of Sociology*.—Vol. 53.—2012.—Pp. 1–28.
23. Swank D. Political Institutions and Welfare State Restructuring. The Impact of Institutions on Social Policy Change in Developed Democracies / Duane Swank // *The New Politics of the Welfare State* [Paul Pierson (ed.)].—Oxford, 2001.—Pp. 197–237.
24. Vanhuyse P. The Political Economy of Pensions: Western Theories, Eastern Facts [Electronic resource] / Pieter Vanhuyse.—2001.—Access mode: http://www.euro.centre.org/data/pv/andersen_pierson.pdf
25. Weaver K. The Politics of Blame Avoidance [Electronic resource] / Kent Weaver // *Journal of Public Policy*.—Vol. 6.—№4.—1986.—Access mode: <http://historicalunderbelly.files.wordpress.com/2012/12/the-politics-of-blame-avoidance.pdf>
26. *Welfare State in Transition: National Approaches in Global Economies* / G.Esping-Andersen (eds).—SAGE Publications, 1996.—276 p.
27. Would you like to Shrink the Welfare State? The Opinions of European Citizens [Electronic resource] / Tito Boeri, Axel Borsch-Supan, Guido Tabellini.—2000.—Access mode: ftp://ftp.igier.uni-bocconi.it/homepages/tabellini/bbt_nov24.pdf

Стаття надійшла до редакції 08.05.2014 р.

Харченко А. С. Основные факторы устойчивости социального государства

Определяются факторы, которые влияют на устойчивость социального государства к реформам, а именно: политические, институциональные и экономические. Рассматриваются особенности влияния этих факторов на реформирование социального государства.

Ключевые слова: *социальное государство, реформа социального государства, устойчивость социального государства.*

Kharchenko O.S. Main factors of Welfare State Sustainability

Factors, influencing on Welfare State Sustainability (political, institutional, and economic) are identified. Main features of impact of these factors on Welfare State Reform are reviewed.

Keywords: *welfare state, welfare state reform, welfare state sustainability.*

УДК 321.01; 352.07; 353.2

Перегуда Є. В.

*Доктор політичних наук, доцент, завідувач кафедри політичних наук
Київського університету будівництва і архітектури*

ПРО ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ: ДОСВІД ГРУЗІЇ ТА МОЛДОВИ

Проаналізовані адміністративно-територіальний устрій, форма державного правління як чинники регіональної політики Грузії та Молдови. Розкриті організаційно-правові засади ухвалення та реалізації національних стратегій регіонального розвитку та регіональних стратегій. Досвід Грузії та Молдови свідчить про важливість інституційних реформ у галузі регіональної політики.

Ключові слова: *регіон, регіональна політика, регіональний розвиток, стратегія, президент, уряд, центральні органи влади, місцеві органи влади.*

Кризові політичні події в Україні актуалізують проблему реформування регіональної політики. На початку серпня Кабінет Міністрів України затвердив Стратегію регіональної політики на період до 2020 р. Її аналіз нашоухує на висновок, що при загальному розумінні гостроти проблеми останній не відповідає бачення владою шляхів її ефективного розв'язання, зокрема у сфері інституційного забезпечення. Але наявне прагнення влади використати світові практики розбудови регіональної політики. Отже, одним з аспектів вирішення проблеми є вивчення досвіду інших країн. В СНД піонерами стратегування регіональної політики за рекомендаціями європейських структур були Грузія та Молдова. Попри ґрунтовну літературу, зокрема у вітчизняній науці, щодо регіональної політики, досвіду Грузії та Молдови в цій сфері не приділено належної уваги. Тому метою статті є аналіз політичних, організаційно-правових засад формування та реалізації регіональної політики в Грузії та Молдові.

На регіональну політику останніх впливають невелика територія країн, висока питома вага сільського населення (більше 50%), дрібних сіл і селищ, наявність сепаратистських регіонів, «невизнаних республік», переважання нацменшин у низці регіонів, значна роль партій у політичному житті тощо. Водночас Грузії властива строкатіша етнічна

структура, що пов'язане, зокрема, з існуванням країв як важливих чинників ідентичності [1, с. 34].

Чинником регіональної політики є й засади національного політичного процесу. У Грузії з 2004 р. діяла президентсько-парламентська республіка. Президента позбавили статусу глави виконавчої влади, але його політична вага навіть зросла. Він не лише спрямовував, а й здійснював внутрішню та зовнішню політику. Водночас запровадили інститут уряду, який формувався на час повноважень Президента.

Того року здійснили й реформу інших органів виконавчої влади. Ліквідували органи, що не входили до міністерств, створили підпорядковані їм субагентства. Міністри, зокрема, призначали керівників територіальних органів міністерств, утворювали територіальні органи субагентств.

Тривалий час Грузія вважалася лідером інституційних реформ у колишньому СРСР, які стосувалися боротьби з корупцією, розбудови органів влади, зокрема правоохоронних структур, сприяння розвитку бізнесу. Але парламентські вибори 2012 р., на яких перемогла опозиція, та подальші події, зокрема судові процеси проти колишніх функціонерів влади, вимушена еміграція экс-Президента, змушують піддати сумніву ефективність реформ.

З 2013 р. набрали чинності зміни до Конституції, які передбачали парламентсько-президентську республіку. Президента позбавили функції спрямування політики, права скасовувати акти уряду та інших центральних органів. Тепер уряд формується за підсумками парламентських виборів.

Молдова з 2000 р. стала парламентською республікою [2]. Президент обирався парламентом, уряд — призначався на час повноважень останнього. Але кандидатуру Прем'єра до парламенту вносив Президент після консультацій з фракціями. Також він призначав уряд, якщо парламент підтримував програму уряду. У 2001–2008 рр., коли абсолютну більшість у парламенті мала одна партія (комуністична), її лідер та водночас Президент країни був ключовою політичною фігурою. Ситуація змінилася після того, як багатопартійна опозиція відсторонила комуністів від влади, а ключовими фігурами стали Прем'єр та, частково, спікер.

Уряд реалізує внутрішню та зовнішню політику Молдови, координує та контролює місцеві органи публічного управління, створює умови для функціонування самоврядування тощо [3]. У 2008 р. створили Міжміністерський комітет зі стратегічного планування на чолі з Прем'єром. Але в цілому уряди нестабільні, що пов'язане з міжпартійною боротьбою.

До органів, які в Україні називають центральними органами виконавчої влади, у Молдові вживають поняття «органи центрального публічного управління». Вони надають послуги через територіальні структури (деконцентровані служби).

У 2009 р. створили Держканцелярію. Вона забезпечує діяльність уряду, але у неї є й політичні повноваження, зокрема моніторинг упровадження документів політик, реалізація політики реінтеграції, координація сфери децентралізації, керівництво деконцентрованими службами тощо [4].

Стратегічними документами політики є концепції та стратегії. Вони декларують вичерпаність моделі економічного зростання на базі грошових переказів та перехід до моделі залучення інвестицій, розвитку експорту. Програма уряду, що діяв до весни 2013 р. [5], передбачала децентралізацію та деконцентрацію влади, діалог з суспільством тощо.

В Грузії ще у 1997 р. ухвалили Закон «Про місцеве самоврядування та управління» [6]. Він розмежував місцеві держуправління та самоврядування, передбачав передачу останньому певних функцій центру. До середини 2000-них років адміністративно-територіальний устрій (далі — АТУ) мав три рівні. Верхній — автономні республіки, Тбілісі та 9 країв. Конституція 2004 р. узаконила інститут губернаторів останніх. Їх призначав/звільняв Президент [7]. Нижній рівень — села, селища, містечка та їх об'єднання. Тут діяли органи самоврядування — представницькі (ради) та виконавчі (гамгеоби). Ради обирали вищих посадових осіб — гамгебелі. Середній рівень утворювали райони та окремі міста. Міські ради обирали, районні утворювали представники муніципалітетів. Вищим посадовцем міста був мер, виконавчим органом ради — офіс мера, виконавчим органом райради — гамгеоба, а її очільником — гамгебелі. Але гамгеоба та офіс мера були й держорганами. Тому мерів та гамгебелі до 2010 р. призначав Президент. У районах діють й територіальні органи міністерств і субагентств.

У 2005 р. АТУ реформували. Самоврядними одиницями залишились деякі міста (Тбілісі, Кутаїсі, Руставі, Поті, Батумі, Сухумі), та райони, а також громади Ередві, Курта, Тігві, Ажара. По суті поселення примусово об'єднали. Представницьким органом муніципалітету нині є сакребуло, виконавчими — гамгебелі і мер міста. До 2010 р. їх обирав сакребуло, нині призначає голова сакребуло за згодою останнього [7].

Згідно зі змінами до Конституції від 2010 р. губернаторів тепер призначає уряд. Лише за згодою останнього Президент може зупиняти діяльність органів самоврядування.

У 2004 р. Президент став розбудовувати новий механізм регіональної політики. Створили Держкомісію системи ефективного управління та територіального устрою [8]. Реформа мала на меті зміцнення фінансово-економічної спроможності регіонів.

Координує регіональну політику та відносини уряду з органами місцевого управління і самоврядування Прем'єр. Органом з регіональної політики з 2009 р. було Міністерство регіонального розвитку та інфраструктури. У 2009 р. уряд створив комісію з регіонального розвитку на чолі з міністром. Вона розробила, а уряд затвердив Держстратегію регіонального розвитку на 2010–2017 рр. [9]. Мета стратегії—створення умов для соціально-економічного розвитку регіонів. Серед її принципів, зокрема, деконцентрація і децентралізація влади. Напрями реформи включали уніфікацію оцінювання публічної служби, впровадження електронного управління, створення методології розробки регіональних стратегій, розвиток систем водопостачання, каналізації, поводження з відходами та їх комерціалізацію, транспортних систем, покращення системи трансфертів, системи муніципальних позик, підтримку інновацій, заснування регіональних інноваційних центрів, стимулювання іноземних інвестицій, сприяння експортоорієнтованому бізнесу тощо. Передбачається співробітництво між регіонами, зокрема створення спільних агентств.

Розробку регіональних стратегій забезпечують губернатори. На їх основі Міністерство регіонального розвитку та інфраструктури розробляє План дій щодо реалізації Стратегії, подає його та регіональні стратегії на затвердження уряду. Губернатори координують впровадження регіональної стратегії та Плану дій та очолюють регіональні ради регіонального розвитку. Ради забезпечують участь місцевого самоврядування, держорганів, місцевих спільнот у розробці та моніторингу впровадження стратегій.

Експертизу та фінансову підтримку політики регіонального розвитку надає Центр системи ефективного управління та реформування територіального устрою. Серед його функцій підтримка деконцентрації і децентралізації, діяльності Держкомісії системи ефективного управління та територіального устрою, Міністерства щодо впровадження реформ, підготовка рекомендацій, співробітництво з неурядовими та міжнародними організаціями, технічна, інформаційна та експертна підтримка, підтримка самоврядування у підготовці програм, у пошуку інвестицій.

Фінансову підтримку впровадження Держстратегії, Плану дій, регіональних стратегій покладено на Фонд регіонального розвитку. Нагляд

за ним забезпечує Міністерство регіонального розвитку та інфраструктури. Ще раніше створили Фонд муніципального розвитку для підтримки інституційної та фінансової спроможності місцевого самоврядування, інвестування в інфраструктуру, надання кредитів бізнесу. Спостережний орган призначає уряд, виконавчого директора—Прем'єр [10].

Існують суперечності між цілями політики та рухом до них. Сприяння зміцненню спроможності регіонів вимагає посилення управлінського впливу центральних органів. Ці суперечності виливаються у політичні протиріччя, оскільки учасниками процесів є різні політичні сили. Міністерства часто сприймають місцеві виконавчі органи як підлеглих, не усвідомлюють ролі та функцій місцевого самоврядування [11]. Кадри в місцевих та центральних органах мають низьку кваліфікацію і прагнуть перекласти відповідальність на центр. Є й міжетнічні суперечності. Так, серед вірменів було багато опозиційних організацій. До початку 2010-тих років центр утримував ситуацію, президентська партія перемагала на місцевих виборах. Але після виборів 2012 р. ситуація увійшла у зону турбулентності.

У Молдові діє дворівневий АТУ [12]. Перший рівень складають міста і села, другий—райони. Органи центрального управління діють через деконцентровані служби. Якщо в Україні територіальні органи центральних органів виконавчої влади координують місцеві держадміністрації, то у Молдові—Держканцелярія через територіальні бюро. Місцеву автономію у селах та містах здійснюють ради і примари, яких обирає населення, але які є й виконавчою владою рад. Управління справами районного значення здійснюють ради, які обирають своїх голів. Останні є також виконавчими органами рад.

Закон санкціонує можливість делегування місцевим органам повноважень центральних органів публічного управління (далі—ОПУ). Делегування здійснюється парламентом за поданням уряду. Тому працівники апарату місцевих органів є держслужбовцями. Уряд координує та контролює діяльність органів МПУ. Предметом контролю є законність (контроль з 2009 р. здійснює Держканцелярія), а також доцільність рішень щодо делегованих повноважень.

Програма попереднього уряду [5] передбачала регламентування адміністративних процедур згідно з європейськими практиками децентралізації та деконцентрації, впровадження мінімальних стандартів якості послуг і системи їх оцінювання, деполітизацію адміністрації тощо.

Завданнями політики у сфері децентралізації та місцевої автономії були визначені передача місцевим органам прав, відповідальності

та ресурсів, зміцнення їх фінансової, майнової автономії, територіальна консолідація. Пріоритетні заходи — затвердження Національної та секторальних стратегій децентралізації, перегляд компетенцій місцевої адміністрації згідно з принципами децентралізації, розмежування відповідальності та фінансів виконавчих органів першого та другого рівнів і деконцентрованих служб.

Завдання у сфері електронного управління передбачали, зокрема, підвищення ефективності комунікації та координування між урядовими агентствами на центральному, районному та місцевому рівнях.

У підрозділі щодо збалансованого регіонального розвитку серед завдань були вказані підтримка ініціативи на місцевому і регіональному рівні та просування культури співробітництва центральних та місцевих органів, скорочення регіональних дисбалансів шляхом впровадження інвестпроектів і стимулювання економічного зростання, забезпечення послідовності між секторальними політиками та економічними місцевими політиками. Перелік пріоритетів включав гармонізацію Національної та регіональних стратегій регіонального розвитку, створення агентств регіонального розвитку Кишинєва, Гагаузії та Придністров'я, підтримку місцевих органів у використанні зовнішніх фондів, просування різних форм партнерства для впровадження регіональних проектів тощо.

Закон «Про адміністративну децентралізацію» [13] розрізняє автономії у прийнятті рішень, організаційну, фінансову та бюджетну. Принципи децентралізації: автономія; субсидіарність; справедливість (рівні можливості); відповідність повноважень ресурсам; фінансова солідарність (підтримка державою найменш розвинутих одиниць); інституційний діалог; партнерство між публічною та приватною сферами; відповідальність місцевих органів щодо дотримання стандартів послуг тощо. Адміністративна децентралізація визначена постійним процесом, що розвивається в міру розвитку адміністративної спроможності адміністративно-територіальних одиниць (далі — АТО). Вона вважається достатньою, якщо адмінвитрати місцевого органу не перевищують 30 % доходів.

Для моніторингу децентралізації створена Паритетна комісія. Держканцелярія розробляє стратегію та політику децентралізації, співробітничав з Мінфіном при розробці політики фінансової децентралізації, з іншими органами при розробці стратегій децентралізації; здійснює розробляє мінімальні стандарти послуг, здійснює моніторинг їх застосування тощо. Також вона управляє національними програмами розвитку АТО.

Проекти актів уряду з питань, які стосуються місцевих органів, візуються після їх узгодження з останніми.

Усе це не означає, що в політиці децентралізації відсутні проблеми. У Національній стратегії децентралізації [14] відзначено системні факти втручання центральних органів у місцеве управління, у повноваження місцевих органів, бюджетну залежність органів нижчого рівня від органів вищого рівня тощо. Одну з причин Стратегія бачить не лише у законодавчих лакунах, а й у економічній та фінансовій слабкості АТО 1-го рівня. Тому ключове значення має політика регіонального розвитку.

Закон про регіональний розвиток [15] визначає політику регіонального розвитку як узгоджену діяльність центральних та місцевих органів, місцевих спільнот і неурядових організацій, спрямовану на планування та реалізацію збалансованого територіального соціально-економічного розвитку, підтримку розвитку неблагополучних зон. Основні цілі політики: збалансований і сталий соціально-економічний розвиток на всій території країни; скорочення дисбалансу розвитку регіонів та всередині них; консолідація фінансового, інституційного та людського потенціалу; підтримка місцевих органів та співтовариств, координація їх взаємодії з національними, секторальними, регіональними стратегіями та програмами.

Уряд затверджує Національну стратегію регіонального розвитку, яку розробляє орган зі здійснення політики регіонального розвитку, узгоджуючи з Національною радою. Стратегія має відповідати Національному плану розвитку та/або секторальним стратегіям/програмам. Розробляються оперативні плани регіонального розвитку (на 3 роки). Вони реалізуються через програми та проекти. На основі регіональних стратегій та оперативних планів розробляють Єдиний програмний документ, що включає пріоритетні програми/проекти на 3-річний термін. Його схвалює уряд. Пріоритетні програми та проекти, затверджені Нацрадою, фінансує Національний фонд регіонального розвитку.

Закон санкціонував таку оргструктуру політики регіонального розвитку. Орган зі здійснення політики регіонального розвитку (нині—Міністерство будівництва та регіонального розвитку) розробляє, здійснює моніторинг та оцінює реалізацію Національної стратегії; управляє Нацфондом регіонального розвитку; визначає з іншими міністерствами, Національною координаційною радою з регіонального розвитку та регіональними радами національні пріоритети; пропонує Єдиний програмний документ, представляє його Нацраді; здійснює методологічне регламентування розробки стратегій та оперативних планів; встановлює критерії регіональних дисбалансів, здійснює моніторинг показників регіонального розвитку; координує розробку стратегій і

програм регіонального розвитку; здійснює оцінювання реалізації; пропонує механізм фінансування; залучає додаткові кошти.

Національна координаційна рада утворюється для утвердження, реалізації та координації завдань політики регіонального розвитку. До її складу входять міністри економіки, фінансів та інші міністри, голови регіональних рад з розвитку та по одному представнику приватного сектора.

Нацрада дає висновок на Національну стратегію, затверджує Єдиний програмний документ, критерії дисбалансу у регіональному розвитку і національні пріоритети; затверджує фінансування з Нацфонду, сприяє залученню додаткових коштів, сприяє міжрегіональному, транскордонному та іншим видам співробітництва.

Національний фонд формується зі щорічних асигнувань 1 % доходів держбюджету, інших коштів. Управляє ним орган зі здійснення політики регіонального розвитку. Порядок формування та використання коштів затверджує уряд. Кошти пріоритетно виділяються неблагополучним зонам. Фінансові операції з виконання інвестпроектів здійснюють агентства регіонального розвитку через територіальні казначейства Мінфіну.

До регіональних рад з розвитку входять голови районів, примари, представники громадянського суспільства. Типове положення про раду затверджує уряд. Рада ухвалює стратегію регіонального розвитку та оперативний план, затверджує і просуває проекти розвитку, представляє регіон у Нацраді, виявляє неблагополучні зони, здійснює моніторинг використання коштів; розвиває міжрегіональну і внутрішньорегіональну співпрацю з державними установами та приватними організаціями тощо.

Агентство регіонального розвитку підвідомче Мінрегіонбуду. Воно здійснює аналіз соціально-економічного розвитку регіону, розробку стратегій, планів, програм і проектів, координує їх реалізацію, здійснює моніторинг, залучає позабюджетні кошти, надає інформаційну, методологічну і консультативну допомогу регіональній раді, підтримує участь громадянського суспільства в розвитку регіону тощо.

У 2010 р. уряд затвердив Національну стратегію регіонального розвитку [17], узгоджену з Національною стратегією розвитку [16]. Середньострокові завдання: збалансована участь регіонів у соціально-економічному розвитку; прискорений розвиток малих міст як «полносів зростання»; розвиток сільської економіки; модернізація регіональної інфраструктури, просування публічно-приватного партнерства; запобігання забрудненню середовища, ефективне використання природних ресурсів.

Деякі експерти, загалом підтримуючи закон про регіональний розвиток та ухвалені документи, вказували на їх недоліки. Зокрема, вони піддають критиці схему розподілу регіонів розвитку.

Взаємодію центральних та місцевих органів влади значною мірою визначають партійні механізми. Багатопартійність у Молдові була навіть тоді, коли більшість у парламенті мали комуністи. Те саме властиве й місцевим органам. Вибори до них проходять за пропорційною системою. На червневому 2012 р. засіданні Конгресу місцевої публічної адміністрації Молдови, в якому брали участь близько 900 примарів, було відзначено відсутність належного діалогу між центральними та місцевими владами, між органами МПУ першого та другого рівнів. Однею з причин цього було названо політичну боротьбу. Виступаючі наводили приклади відсутності ефективних контактів з органами, від яких залежать бюджетні питання, внаслідок іншої політичної орієнтації їх керівництва. У деяких випадках центральні органи тиснуть на місцеві влади для просування своїх представників на посади.

Аналіз політико-правових засад формування та реалізації регіональної політики Грузії та Молдови свідчить, що навіть розбудова за світовими стандартами її інституційної моделі не гарантує швидкого вирішення проблем та міжрегіональної інтеграції. Це досить тривалий процес. Сприяння процесам зміцнення спроможності регіонів зумовлює певний рівень стабільності центральної влади, її послідовності та рішучості, а політичні суперечності в цілому негативно впливають на реалізацію регіональної політики. Також важливим чинником є прогрес соціально-економічного розвитку країни в цілому, що стимулює процеси інтеграції. Водночас досвід Грузії та Молдови свідчить про важливість інституційних реформ у галузі регіональної політики.

Список використаних джерел:

1. Constitutional/Political Reform Process in Georgia, in Armenia and Azerbaijan: Political Elite and Voices of the People. — Tbilisi: International Institute for Democracy and Electoral Assistance; Caucasus Institute for Peace, Democracy and Development, 2005. — 198 p.
2. Конституція Республіки Молдова: принята 29 июля 1994 г. // Monitorul Oficial. — 1994. — № 1. — Ст. 1.
3. Закон Республіки Молдова «О Правительстве» от 31 мая 1990 г. № 64-XII (с изменениями и дополнениями) // Monitorul Oficial. — 1998. — № 26–27. — Ст. 176.

4. Постановление Правительства Республики Молдова «Об утверждении Положения об организации и функционировании Государственной канцелярии, ее структуры и предельной численности» от 06 ноября 2009 г. № 657 // Monitorul Oficial. — 2009. — № 162. — Ст. 724.
5. Программа деятельности Правительства Республики Молдова «Европейская интеграция: Свобода, Демократия, Благополучие. 2011–2014». [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://rudocs.exdat.com/docs/index-387514.html>.
6. Organical Law of Georgia On Local Self-governance and Governance [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.urban.org/PDF/geo-locgov.pdf>.
7. Территориальное устройство и правление [Электронный ресурс] // Информация Пресс-службы Президента Грузии. — Режим доступа: <http://www.president.gov.ge/ru/Georgia/TerritorialStructureAndGovernment>.
8. Center for effective governance system and territorial arrangement reform [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://lsg.gov.ge/index.php?lang_id=ENG&sec_id=24.
9. Resolution Government of Georgia № 172 June 25, 2010 «On approval of the State Strategy on Regional Development of Georgia for 2010–2017 and on creation of the Governmental Commission on Regional Development» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.lsg.gov.ge/files/_2335_719149_STATESTRATEGY2010–2017ENG.pdf.
10. Charter of legal entity of public law Municipal Development Fund of Georgia [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://mdf.ge/eng/index.php>.
11. Лосаберидзе Д. Местное управление в Грузии [Электронный ресурс] / Д. Лосаберидзе. — Режим доступа: www.logincee.org/file/21203/library.
12. Закон Республики Молдова «Об административно-территориальном устройстве Республики Молдова» от 27 декабря 2001 г. № 764-XV // Официальный монитор Республики Молдова. — 2002. — № 16. — Ст. 53.
13. Закон Республики Молдова «Об административной децентрализации» от 28 декабря 2006 г. № 435-XVI // Monitorul Oficial. — 2007. — № 29–31. — Ст. 91.
14. Закон Республики Молдова «Об утверждении Национальной стратегии децентрализации и Плана действий по внедрению Национальной

- стратегии децентрализации на 2012–2015 годы» от 05 апреля 2012 г. № 68 // Официальный монитор Республики Молдова. — 2012. — № 143–148. — Ст. 465.
15. Закон Республики Молдова «О региональном развитии в Республике Молдова» от 28 декабря 2006 г. № 438-XVI // Monitorul Oficial. — 2007. — № 21–24. — Ст. 68.
 16. Закон Республики Молдова «Об утверждении Национальной стратегии развития на 2008–2011 годы» от 21 декабря 2007 г. № 259-XVI // Официальный монитор Республики Молдова. — 2008. — 29 января. — № 18–20.
 17. Постановление Правительства Республики Молдова «Об утверждении Национальной стратегии регионального развития» от 04 марта 2010 г. № 158 // Официальный монитор Республики Молдова. — 2010. — № 34. — Ст. 212.

Стаття надійшла до редакції 16.06.2014 р.

Pereguda E. V. О политико-правовых основах региональной политики: опыт Грузии и Молдовы

Проанализированы административно-территориальное устройство, форма государственного правления как факторы региональной политики Грузии и Молдовы. Раскрыты организационно-правовые основы утверждения и реализации национальных стратегий регионального развития и региональных стратегий. Опыт стран свидетельствует о важности институциональных реформ в области региональной политики.

Ключевые слова: *регион, региональная политика, региональное развитие, стратегия, президент, правительство, центральные органы власти, местные органы власти.*

Pereguda Y. V. About the political and legal principles of regional policy: the experience of Georgia and Moldova

The administrative-territorial structure and the form of government are analyzed as a factor of regional politics of Georgia and Moldova. The institutional framework for adoption and implementation of national strategies for regional development and regional strategies are revealed. The experience of countries demonstrates the importance of institutional reforms in the field of regional policy.

Keywords: *region, regional policy, regional development, strategy, president, government, central government, local authorities.*

УДК 030:159+323

Вілков В. Ю.

*Кандидат філософських наук, доцент, науковий співробітник
філософського факультету Київського національного університету імені
Тараса Шевченка*

КУЛЬТУРОЛОГІЧНА КОНЦЕПЦІЯ НАЦІОГЕНЕЗУ І НАЦІЇ М. І. КАРЕЄВА

Запропоновано аналіз системи культурологічних ідейно-теоретичних та соціологічних методологічних приписів щодо концептуалізації процесів націогенезу та консолідації національних спільнот М. І. Карєєва

Ключові слова: *нація, націогенез, «дух народу», національна самосвідомість історичні нації, національна держава.*

Микола Іванович Карєєв (1850–1931)—професор Варшавського і Петербурзького університетів—розробив одну з перших масштабних моделей культурологічного тлумачення націогенезу та національної спільноти, яка була створена на засадах ідей так званої суб'єктивної соціології та в дискурсі ліберально-демократичної ідеології. Вперше вона була цілісно публічно представлена у праці «Основні питання філософії історії» (1883 р.). В ідейно-теоретичному та методологічному плані вона явилася новим етапом, парадигмою у процесах розвитку теоретичних основ та принципів обґрунтування концептів нації, проте залишилася маловідомою як наприкінці XIX століття, так і протягом XX століття. На відміну, наприклад, від оприлюдненої в 1882 р. невеликої доповіді Е. Ренана «Що таке нація?».

Визначальною методологією карєєвської теоретичної моделі генезису національних утворень, а також розуміння предметної галузі наук про суспільство стали ідеї та дослідницькі приписи позитивізму (О. Кант, С. Мілль), особливо теоретико-методологічна установка Г. Спенсера про необхідність «психологічного вступу» для соціологічної науки як науки про суспільство [1, с. 220–221]. А базова ідея М. І. Карєєва говорить: «Колективна психологія повинна стати безпосередньою основою соціології, бо суспільна організація виникає тільки на ґрунті психологічної взаємодії осіб» [1, с. 246]. Хоча, зауважимо, психологізаторський підхід, що раніше панував у дослідженнях національних феноменів, його

принципи та методологічні установки (зокрема, Тена, Дольфюса, Рибо, Штейналя, Лацаруса, Шеффле, «історичної школи права») російський вчений відкинув за апріоризм і абстрактність.

Характеризуючи теоретико-методологічну специфіку концепції нації М. І. Карєєва, необхідно зазначити, що вона зазнала сильного впливу французької соціологічної думки, психологічної та історичної науки, оскільки, якщо російський соціолог і не приймає повністю ідеї Ж. Тарда, наприклад, його базову аксіому про те, що «суспільство або нація можуть бути визначені як сукупність істот, у середовищі яких відбувається процес взаємного наслідування» [2, с. 81], то, принаймні, дотримується його теоретико-методологічних установок, вказуючи, що традиція, виховання і особливо наслідування слугують визначальними способами та засобами консолідації людей в національні спільноти. Наприклад, «культурні форми», підкреслює соціолог, «тримаються на наслідуванні одних осіб іншим, напр., національність можлива тільки тому, що в окремих осіб існує спільна мова, а спільна мова можлива лише тому, що в актах мовлення одні наслідують інших» [1, с. 258].

Підкреслимо, що в загальносоціологічній концепції М. І. Карєєва феномен колективності, соціальної спільності, отримує особливе смислове наповнення. Він розуміється як похідний від індивідуального, суб'єктивного людського початку, яке оголошується першоджерелом соціальності, соціальної взаємодії та інтеграції. «...Людина, — пише російський вчений, — не може перетворитися на орган цілого, вона зберігає свою індивідуальну свідомість; з тієї ж причини в суспільстві не може утворитися соціального мозку, сідалища «народного духу», «колективної свідомості»...». Крім того, він наполягає, що «кожен — син свого народу і свого часу, але кожен має і щось індивідуальне, тільки ці індивідуальні зусилля рухають культуру і суспільні форми». Тоді як «усе, що входить в культуру суспільства, усе, що складає його соціальну організацію, існує в особистості і через особистість: вона свідомо чи несвідомо створює все це, передає іншим поколінням (традиція, консервація) або змінює за своєю ініціативою». І хоча «в культурному і громадському житті, — пише він, — важливу роль грає елемент наслідувального повторення, яке підтримує незмінність культурних форм», з іншого боку, «протилежним елементом є всяка інновація», яка «є особистою ініціативою». Власне вона і створює історичний процес, оскільки «зміна культури можлива тільки тоді», «коли особиста думка виробить щось нове, що стає надбанням маси», а «без інноваційної діяльності

особистості і культура, і соціальні форми залишалися б нерухомими» [1, с. 275, 351–352, 354–355].

Висвітлюючи логіку і детермінанти формування соціуму в цілому, здійснення соціально-історичного процесу та відкидаючи базові установки попередніх шкіл і підходів у філософії історії, «психології народів» і постулатів расового «мислення дарвіністів у соціології», М. І. Карєєв підкреслює, що «психічна взаємодія породжує психічний обмін, обмін цей—традицію, і тільки міцна традиція—історію. Для історії треба, отже, не просто психічна взаємодія, але потрібна і соціальна організація». Остання являє собою не просто психічні взаємодії між людьми, а організовану, інституціалізовану в суспільстві систему «практичних відносин» між ними. А загалом, згідно висновками соціолога, «суспільство є співжиття, що має організацію, у якій ціле впливає на взаємні відносини своїх членів і з'єднує їх путями солідарності в досягненні загальних цілей». При цьому, особливо вказує він, «держава є тільки одним із них видів (відносин.—В. В.) та одна зі сторін цієї організації» [1, с. 222–223, 230].

Для обґрунтування своєї теоретичної конструкції соціуму й нації М. І. Карєєв не тільки детального аналізує розвиток європейської філософії історії, соціології та етнополітичної думки періоду кінця XVIII—останньої чверті XIX ст., а й різко критикує аксіоматику багатьох популярних навчань за метафізичний відрив від реальності та довільні припущення «проблематичних понять і сутностей на кшталт «духу народу», «душі нації» або «колективної» (етнічної) свідомості. Зрештою, розробляючи власну модель соціального життя та національної спільноти, М. І. Карєєв як адепт суб'єктивного напрямку в соціології, прихильник «принципу особистості» М. К. Михайловського, принципово відкидає будь-які концепти або теоретичні моделі, які заперечують як об'єктивні реальності «душу суспільства», «суспільну свідомість», «дух народу». Заявляючи своє кредо в теорії нації та соціології, він пише: «Ми не можемо відмовитися ні від свідомості єдності нашої душі, ні від її самостійності, тобто від свого я». З іншого боку, він підкреслено декларує негативне ставлення і до постулатів соціал-дарвінізму, відверто расистського світорозуміння логіки процесів суспільного буття, констатує, що «боротьба народностей ведеться не тільки в сенсі боротьби рас, але й у сенсі боротьби культур». Проте, на відміну від міжвидової боротьби, яку соціал-дарвініст розуміє як боротьбу за виживання між расами, у суспільстві відбувається «щось неможливе в зоології: один народ приймає культурні форми іншого, відбувається запозичення куль-

турних ознак шляхом наслідування, шляхом неорганічної передачі... що називається історичною наступністю націй. Народ вищої культури підпорядковує народ нижчої, не витісняючи його зі сцени історії, а перетворюючи його на себе, змінюючи його культуру, цивілізуючи його». «Нарешті, — зазначає науковець, — боротьба за існування поділяє осіб, а психічна взаємодія їх об'єднує у групу з душевним зв'язком, солідарність утворює з них організацію співробітництва. Організація соціальна є одиниця дискретна, а не конкретна, і культурна група є поняттями збірними, а не єдиними цілими... « [1, с. 273, 288, 291.].

Необхідно також підкреслити, що, мислячи у стандартах дискурсу суспільствознавства та гуманітарних наук свого часу, М. І Кареев, як і багато інших учених того часу, активно використовує термін *раса* (наприклад, «симітична» та «індо-європейська» або ж «арійська»). Однак, він спеціально підкреслює, що розуміє цей феномен не як суто біологічний. «*Раса*, — вказує він, — є продукт, подібно до культурної групи, психічної взаємодії». А мова здатна як роз'єднувати, так і об'єднувати «різні породи і різні (лінгвістичні. — *В. В.*) *раси*». Більш того, як альтернативу всім натуралістичним расовим теоріям, соціолог вводить свою теоретико-методологічну установку, яка стверджує, що для утворення спільноти, сталих форм співжиття (нації, держави) спільність кровної спорідненості не потрібна, оскільки для того, щоб «відчувати свою солідарність з абстрактним цілим, підкорятися абстрактному авторитетові, вступати у відносини з абстрактними особами, для цього потрібні абстрактні ідеї, сукупність яких складає духовну культуру, і невидимі форми, сукупність яких є соціальна організація» [1, с. 301, 294, 299].

Не менш важливим у кареевському обґрунтуванні концепції суспільства й нації стають його політико-ідеологічні переконання, а саме принципи лібералізму, відповідно до яких природа соціальних явищ і процесів інтерпретується з позицій класового миру, чесної конкуренції, співробітництва та солідарності між усіма культурними, етнічними та ін. групами в суспільстві. Тому він так різко і критикує популярні на той час суспільно-політичні доктрини, що базуються на гаслах міжгрупової боротьби (особливо ті, що концептуально співзвучні з принципами соціал-дарвінізму, вимагає взагалі виключити з категоріального апарату суспільствознавства поняття «соціальна боротьба»). «... Боротьба, — наполягає він, — є факт біології, а факт соціології є солідарність... якщо в суспільстві ми бачимо соціальну боротьбу, то тому, що принцип солідарності перебуватиме таки в діяльному антагонізмі з принципом боротьби. Боротьба є факт антисоціальний, і доктрину,

вихідний пункт якої складають явища антисоціальні, смішно класти в основу науки, яка повинна пояснити явища солідарності» [1, с. 286].

У теоретико-методологічному плані модель суспільства та взаємозв'язків у межах національної спільноти підхід російського соціолога можна вважати предтечею дослідницьких установок і узагальнень, які будуть розроблені на початку ХХ сторіччя австромарксизмом. Передусім—у психологічній інтерпретації нації та проєкті культурно-національної автономії О. Бауера. В основному це проявляється у значній психологізації феномену національної спільноти, а також протиставленні її різним політико-інституційним утворенням, насамперед, державі. Так, на думку російського соціолога, уся сукупність явищ суспільного життя (в інших термінах—«над-органічне середовище, у яке поставлена діяльність людини»), як результат від психічної взаємодії індивідів, можна оцінити як дихотомію двох «постійних систем»: «духовної культури», що не має «соціальної організації», та «соціальної організації», що включає сферу політичних відносин та інститутів. Таким чином, «будь-яке людське суспільство одночасно представляє з себе і культурну групу, і соціальну організацію» [1, с. 259]. Але при цьому: «У соціальній організації особистість є членом суспільства, частина цілого, по відношенню до культури вона є носієм її форм, однією з представниць певної культурної групи. Найбільш характерною соціальною організацією є держава, найхарактернішою культурною групою є нація. Об'єктивна ознака належності особи до держави—підпорядкування існуючої в ній влади, об'єктивна ознака національності—повторення особистістю фактів, що цю національність характеризують».

Додатково роз'яснюючи суть і взаємозв'язок культури і соціальної організації, особливо з державою, М. І. Кареев (у дусі майбутнього біхевіоризму у психології або біхейвіоралізму—термін Д. Істона—у політології) пише: «Культура суспільства є ніщо інше, як сукупність постійно і одноманітно повторюваних його членами думок, вчинків і відносин залежно від психічної взаємодії цих членів та умов співіснування.... Самі групи й організації не належать до поняття культури, а тільки їх форми: держава, напр., або сім'я не складають з себе елементів культури, до неї відносяться лише форми сім'ї чи держави як системи відносин. Це поняття обіймає всі явища духовного й суспільного життя, які повторюються в суспільстві, обумовлюючи форму, зміст і напрям думки і вчинків окремих особистостей» [1, с. 259–260].

Серед основних складових культури як духовно-психологічного й поведінкового явища соціолог у традиціях ще гердерівського підходу

виділяє такі: «загальна форма взаємодії (мова); загальний духовний зміст його результатів (ідеї) (це, головним чином, «світогляд та етика». — *В. В.*); загальний характер поведінки й діяльності (вдачі та звичаї, техніка, мистецтво)», а також релігія [1, с. 260]. До соціальної організації М. І. Кареев відносить «три сторони — політичну, юридичну (або громадянську) та економічну».

Що стосується політичної складової суспільного буття, то він розглядає її як особливий інститут, який безпосередньо не пов'язаний із нацією і, по суті, є таким, що не має національної специфіки. Характеризуючи сутність держави, він пише, що як «поняття» вона «розширюється до поняття політичного суспільства, у сенсі з'єднання влади та її органів (самої організації) з системами впливу на них з боку членів держави...». А «перша потреба державного порядку» «складається з встановлення влади, це — центр, біля якого збираються всі інші елементи. Держава відрізняється від інших союзів саме тим, що їй належить верховна влада на землі. Це і додає цілісності державі, так як вона є саме постійний союз осіб, що діють як одне ціле. Зв'язок між індивідуумами в цьому цілому надається не єдністю походження чи інтересів, не єдністю думок або вірувань (тобто не належністю до одного виду або культурної групи), а єдністю волі: у державі встановлюється єдина воля, яка вважається волею всього союзу і якій підкоряються волі окремих членів. За ідеєю, ця влада належить цілому над частинами, але саме ціле є особа, що мислиться, а не реальна, і тому потребує органу, що виражає його волю, який, у свою чергу, потребує допомоги цілої системи органів. Так виникає політична організація, або організм політичних установ, устрій і розподіл влади в суспільстві... до поняття цієї організації відносяться поняття уряду і станів, бо уряд у широкому сенсі протиставляється суспільству...» [1, с. 261].

Проте як ліберально мислячий учений, М. І. Кареев відкрито заявляє своє негативне ставлення до інституціоналізованої влади як неминуче тотальної, жорстко примусової, за її природою та функціями, державної машини. В останньому випадку показова його інтерпретація сутності сучасної держави, тлумачення якої співзвучне з комплексом типових ліберально-демократичних ідей, так само як і змісту сучасних сенсизначень поняття «громадянська нація». «Нашим поняттям про державу», «відповідним її ідеальній меті, — заявляє він, — є те, у якому принцип політичної солідарності поширюється на цілу націю або населення цілої території» та «визнається рівне право за всіма жителями країни» [1, с. 338–339].

У запропонованій Карєєвим історичній логіці процесу націогенезу простежуються дві лінії, що перетинаються. З одного боку, це—психологізація сутності автономного суб'єкта соціально-психологічної взаємодії, який іменується ним то народом, то етнографічною групою, або «лінгвістичною расою». З іншого боку, домінує розуміння культури як продукту тільки духовного життя та ментальності окремого людського співтовариства, «природну основу» якого вчений вбачає в особливій ролі мови. Саме цей фактор, за оцінками соціолога, і встановлює зовнішні межі психічної взаємодії певної сукупності людей, що розмовляють нею, природним чином відмежовуючи їх як автономні культурні групи. Характеризуючи ж функціональне, суто інструментальне призначення мови, тим самим, деміфологізуючи її колишнє розуміння німецькими романтиками та «школою психології народів», соціолог пише: «Мова є лише системою засобів психічної взаємодії між членами суспільства». Це «формальний елемент культури, оскільки використання людьми тієї чи іншої мови саме по собі не характеризує ще того надорганічного середовища, яким обумовлюється їх існування». Загалом, російський соціолог, інтерпретуючи роль мови ще в традиціях просвітника Й. Гердера, заявляє, що це «створена сукупністю особистостей постійна форма для актів мовлення, що поза цими актами не існує, а попри те підпорядковує собі в певних межах мову окремих одиниць і навіть... цілі покоління народу» [1, с. 263–264].

Свою теоретичну модель націогенезу й нації М. І. Карєєв вибудовує на аналітичних узагальненнях специфіки суспільно-історичного процесу, який, на його думку, проявився в тенденціях консолідації національних спільнот. Таким чином, він один із перших в історії етнополітичної думки запроваджує саме типологію національних утворень. Все їх різноманіття він поділяє на два основні типи. Перший він називає «природними національностями» або «лінгвістичними расами». Їх принципова етнічно-історична особливість, за оцінками М. І. Карєєва (показовий приклад—це Німеччина), виявилася в тому, що «психічна взаємодія розвинулася до вироблення загальної культури». Другий тип націй філософ трактує як спільноти, які виникли штучним шляхом, з декількох мовних одиниць, які усвідомили свою належність до єдиного цілого (наприклад, Швейцарія). Пропонуючи свою дефініцію нації, він констатує: «Значення мови (для утворення національної спільноти і спільноти.—*В. В.*) особливо важливе: по-перше, воно до певної міри показує, до якої породи належить та чи інша раса («лінгвістична».—*В. В.*); по-друге, будучи знаряддям психічної взаємодії,

вона поділяє людство на народи як такі групи, у межах яких можлива психічна взаємодія і які стають першоосновою утворення культурних груп. Група осіб, об'єднаних по можливості в усіх культурних взаєминах, є нація», — твердить дефініція Н. І. Карєєва [1, с. 301].

В аспекті парадигмальних змін у розвитку культурологічного підходу в націології новаторство теоретичної моделі національної спільноти М. І. Карєєва цікаве тим, що він послідовно відстоює постулат про те, що «мова не єдина основа національності, це тільки природна основа, що покладає межі психічній взаємодії», тоді як не кожна «культурна група без національної самосвідомості» є нацією. До того ж, новизна карєєвської інтерпретації нації як культурної спільноти підкреслена тим, що її автор пропонує розмежування сенсів-значень базових термінів свого аналітичного підходу. «...Ми будемо говорити, — пише він, — тільки про раси (антропологічні та лінгвістичні) та про нації (культурні групи без національної самосвідомості та з цією самосвідомістю), тобто про відмінності походження та відмінності культури». Причому, переконаний він, «розмежуванням понять народи, раси (лінгвістичні) та культурні групи (без національної самосвідомості) та нації розв'язуємо всі головні протиріччя в розумінні такого складного поняття, як національність» [1, с. 301–303].

Водночас треба визнати, що, намагаючись концептуально узагальнити реальні історичні тенденції націогенезу, теоретично—з філософської точки зору—інтерпретація природи національної спільноти набуває в М. І. Карєєва суб'єктивно-ідеалістичного характеру, оскільки він серед базових чинників утворення національних спільнот і державності визнає, головним чином, вирішальну роль лише суб'єктивно-психологічних. А саме—національної самосвідомості та психології. Зокрема, розкриваючи вплив етнопсихологічних детермінант у політичному вимірі буття національних утворень, дослідник прагне довести, що серед двох вищезгаданих їх типів більш ефективним і стійким є перший. «...Держава, що складається з двох рас (лінгвістичних. — В. В.) — підкреслює російський соціолог, — завжди буде виявляти тенденцію до сепаратизму, оскільки психічна взаємодія її членів обмежується тим, що не всі вони здатні розуміти один одного...» [1, с. 302].

Але з іншим висновком щодо інституціонального плану націєта державотворення М. І. Карєєва можна й погодитися, бо він доволі справедливо зазначає, що не існує універсального принципу належного взаємозв'язку між нацією й державою (на кшталт широко відомого припису «одна нація — одна держава»). «Між націями й політичними

організаціями, — не має сумніву науковець, — можуть існувати найрізноманітніші відносини: збіг національності з державою; національність розділена на багато держав; держави, що складаються з різних національностей». Проте, тут же підкреслюючи основні тенденції націогенезу і національно-державного будівництва, зазначає, що «тільки перший випадок представляє з себе рівновагу, у другому випадку ми маємо прагнення до об'єднання, в третьому — прагнення до сепаратизму» [1, с. 302].

Узагальнено ж оцінюючи специфіку ідеологічної спрямованості теоретичного підходу російського соціолога, можна визнати, що в його культурно-психологічному концепті націогенезу й нації домінує яскраво виражена ліберально-демократична орієнтація, оскільки концептуальна модель національної спільноти та інтерпретація її зв'язків з державою базується, насамперед, на постулаті про вирішальну конституюючу роль для утворення стійкого національного цілого національної самосвідомості, ідентичності й почуття єдності окремих та вільних в етнополітичному виборі індивідів.

А загалом, якщо порівнювати розуміння нації М. І. Кареевим з найбільш відомими на той момент її трактуваннями, то вона близька до відомої аксіоматики Е. Ренана (який заявив про те, що системоутворюючий фактор національної спільноти — «бажання жити спільно»), а також відтворює деякі гердерівські ідеї щодо передумов та оптимальних кордонів національної держави. Так, відповідаючи на одне з основних питань своєї «філософії історії» — «Що робить з раси межі національності і з останньої кордони держави», соціолог відповідає: «Ми думаємо, що особливий вид самосвідомості, свідомості належності до однієї культурної групи. Ця самосвідомість найприродніше обмежується сферою психічної взаємодії за допомогою однієї спільної мови і має на меті, щоб культурна група, об'єднана у свідомості, і зовнішньо була б цілим у сенсі єдиної організації (національної держави. — *В. В.*). Національність є вищим продуктом психічної взаємодії в переділах раси. Національність створюється свідомістю: етнографічна група може розмовляти однією мовою, але не утворює національності. Національність є поняттям суб'єктивним: кожен сам себе зараховує до тієї чи іншої національності і ніколи не помиляється.

Природа створила породи людини; мова і культура створили раси і культурні групи, тільки внутрішнє почуття людини створює національність. Люди можуть мати одну мову, одну міфологію, одні звичаї, одні форми побуту й цим об'єктивно складати культурну групу, але в той

же час не бути національністю, якщо ще не доросли до свідомості своєї духовної єдності, якщо суб'єктивно вони не є єдиним». «Тому, — робить остаточний висновок М. І. Кареев — ми маємо право визначити національність як культурну групу, котра усвідомлює свою відмінність від інших груп і свою єдність. Кожна культурна група прагне перетворитися на національність, і кожна штучна національність — на культурну групу.... Взагалі історія є головним фактором в утворенні націй, об'єднуючи членів раси (лінгвістичної. — В. В.) розвитком національного почуття, поєднуючи в одне ціле різні раси і розділяючи одну расу на два народи» [1, с. 302–303].

Ще одним гострим питанням, яке мало вкрай важливу роль у соціально-політичних та ідеологічних суперечках минулої епохи і якому М. І. Кареев приділяє особливу увагу, є питання про феномени та суть понять «історична» та «неісторична» нація.

Сам російський соціолог, виходячи з власного загальносоціологічного та ліберально-демократичного розуміння джерел, рушійних сил і характеру всесвітньо-історичного прогресу, створює нову й оригінальну модель поділу націй на два вищезгадані типи. Чим, до речі, протиставляє її як гегелівському, частково пангерманському, соціально-філософському підходу, так і марксистському (Ф. Енгельс) політико-ідеологічному варіанту диференціації національних утворень (насамперед у Європі) [Див.: 3, с. 54–76, 148–169]. Обидва з них, нагадаємо, декларували про наявність непереборних культурно-політичних бар'єрів та принципових відмінностей між націями, які визначають, можуть чи не можуть ті чи інші етнонаціональні спільноти «належати до історії». Іншими словами, можуть вони мати значення для всесвітньої історії та культури, внаслідок цього отримати право на політичну незалежність, власну державність чи ні; запізнилися/відстали вони у своєму розвитку на шляху світового культурного прогресу від інших «цивілізованих націй», треба їх примусово «цивілізувати» ззовні культурно розвинутими націями чи ні (тут також зазначимо, що кареевський поділ націй на історичні та неісторичні суттєво відрізняється і від класифікації й О. Бауера).

Так от, суттю суспільного прогресу і головною детермінантою поступу історії російський соціолог називає «зміну ідей у суспільстві», «еволюцію ідеалів істини, добра та справедливості». На підставі цього він поділяє історичні епохи в розвитку людства на «два роди»: «органічні та критичні». «Перші, — стверджує він, — ті, в яких існують загально-визнані ідеї, що лежать в основі всього соціального життя; другі — ті, у яких відбувається критика цих начал, пошуки нових». Звідси робиться

висновок, що «рух вперед відбувається за допомогою критичних епох, коли суспільство переростає загальноновизнані ідеали, і вся історія, точно кажучи, є рядом критичних епох: цілком органічні епохи ми знаходимо тільки в дикунів і в народів... застиглих на певних формах буття» [1, с. 337–338].

Таким чином: «Для народів, що не приймають *statum quo* за щось незмінне, що прагнуть реформувати дійсність, ідеал є дороговказом при русі вперед, тоді як для народів, що не мають уявлення про можливості іншого життя, так сказати, що увічнюють своє теперішнє, ідеал є сама дійсність, або точніше — мета, що приковує їх до вічного одного й того ж. Ось чому ми ділимо час існування людства на доісторичний та історичний. А народи — на історичні та неісторичні». Проте така дихотомія не є об'єктивно-історично зумовленою, оскільки народи не можна ділити на «історичні» та «неісторичні», а в історії кожного з народів необхідно виділяти епохи його статичного існування та прогресу. «Історія, — зазначає вчений, — є зміна ідеалів: коли народ вперше заявляє нові вимоги до життя, він вступає в історичну епоху свого буття і робиться народом історичним». А відповідаючи на запитання, що ж висуває історичні народи з іншої маси людства, М. І. Кареев, фактично як опонент Г. Гегеля або Ф. Енгельса, їхніх послідовників та прихильників, заявляє, що це — саме та атрибутивна властивість, коли народи «живуть ідеалами, уявляючи собі кращу людину і краще суспільство, ніж взагалі дані в дійсності. Ті ідеї, на яких тримається їхній суспільний побут і якими регулюється їхнє приватне життя, змінюються: невдоволення даною дійсністю, прагнення її змінити — ось двигун історії» [1, с. 337–338]. У кінцевому рахунку, концептуально постулюється, що коли в національній спільноті виникає «критичне ставлення до дійсності», вона стає суб'єктом історії, тобто «історичною» нацією, а якщо вона позбавлена такої якості, вона стагує, перетворюється на «неісторичну».

Список використаних джерел:

1. Кареев Н. И. Основные вопросы философии истории / Н. И. Кареев. — Изд. 3-е. — СПб., 1897. — 456 с.
2. Тард Ж. Законы познания / Ж. Тард. — СПб., 1896. — 124 с.
3. Вилков В. Ю. Западная националогия XX столетия: концептуальные портреты / В. Ю. Вилков. — К.: Видавец Карпенко В. М., 2008. — 424 с.

Стаття надійшла до редакції 6.05.2014 р.

Вилков В. Ю. Культурологическая концепция нациогенеза и нации
Н. И. Кареева

Представлен анализ культурологических идейно-теоретических и социологических методологических предписаний для концептуализации процессов нациогенеза и консолидации национальных общностей М. И. Кареева.

Ключевые слова: *нация, нациогенез, «дух народа», национальное самосознание, исторические нации, национальное государство.*

Vilkov V.Y. N.I.Kareev`s cultural conception of nation genesis and nation
Analyses the system of cultural ideological and theoretical as well as sociological methodological instructions on conceptualizing the processes of nation genesis and national community consolidation, set forth by N.I.Kareev.

Keywords: *nation, nation genesis, «spirit of nation», national consciousness, historic nations, national state.*

УДК 101.325

Прокопенко О. А.*Аспірантка відділу гуманітарної політики Національного інституту стратегічних досліджень*

АРХЕТИПОВІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Аналізуються особливості етнонаціональних архетипів українського етносу та їх вплив на самовизначення, самоідентифікацію, специфіку інтеграції українців у світову спільноту, розглядаються принципи збереження самобутності в глобалізованому соціумі.

Ключові слова: *архетип, етнонаціональний архетип, колективна свідомість, самовизначення, самоідентифікація, інтеграція, глобалізація.*

Сучасний світ з кожним роком стає більш відкритим, зростає соціальна мобільність, з'являються нові можливості співпраці на різних рівнях управління, стираються соціально-культурні, часом, економічні й політичні кордони між багатьма країнами, що призводить до формування нової етнополітичної реальності. У сучасному інформаційному світі часто пропагандуються ідеї глобалізації, інтеграції, єдності та єдності всього світу. Відбувається руйнація традиційних, історично зумовлених соціальних, колективних та індивідуальних форм самоідентифікації, створюючи виникнення нових реалій співіснування та взаємодії багатьох держав і її окремих представників між собою. Про інтенсивність такого світового зближення, впершу чергу, свідчить бажання багатьох країн ввійти до європейської чи світової спільноти, залучитися підтримкою цієї спільноти, але на ряду з цим, відбувається зростання рівня нестабільності міжнародних зв'язків, виникнення етнонаціональних конфліктів, відчуженість людини від своєї автентичності, відірваність її від минулого та перехід в несформоване майбутнє, що не наповнено образами, традиціями, а характеризується виключно хаотичним поєднанням модерних тенденцій та віянь епохи.

Новітні тенденції глобалізаційних перетворень, створення єдиної світ-системи мають як свої переваги, так і недоліки, низки небезпек. Одна із таких небезпек—це збереження уніфікованого стану, універсальності та унікальності, власної своєрідності й ідентичності. В такому

контексті постає проблема пошуку шляхів вирішення збереження своєї етноідентичності у глобалізованому світі. Як зазначав. А. Тойнбі, «цивілізації, які не можуть вирішувати проблеми та шукати шляхи виходу із кризи епохи, в якій існують, вони приречені на вимирання та загибель» [7, с. 186].

Високий динамізм життя впливає на національний та культурний аспект самоідентифікації суспільства. Оволодіння новим соціально-культурним простором, засвоєння нових звичаїв і традицій змінюють ментальність та національну ідентичність багатьох спільнот, народів, націй, створюючи кризу етнічної самоідентичності. Проблема кризи ідентичності є однією з найбільш актуальних проблем та актуальних тем досліджень багатьох сфер науки та практики. Науковці перебувають у пошуках причин втрати та розмиття кордонів самоототожнення, самовизначення та самоідентифікації людини із своїм етносом. Більшість політологів, соціологів, культурологів розглядають проблему етнонаціональної самоідентифікації як результат радикального реформування суспільства, базових інститутів. Практики, в свою чергу, шукають засоби збереження, шляхи запобігання кризі самоідентифікації та самовизначення людини у інформаційно-глобалізованому соціумі [2, с. 147–248].

Актуальність дослідження кризи етнічної та національної самоідентичності обумовлена тим, що індивід із несформованою або деформованою етнонаціональною самоідентичністю як елемент суспільної системи впливає на формування інших елементів соціальної системи, «заражуючи», як носій нових ідей, тенденціями інших культур, звичаїв, способу життя тощо. Таке зараження у нестабільній економічно-політичній ситуації часто призводить до нездатності більшості елементів соціальної системи адаптуватися до змін, не втративши свою автентичність, виявляються неспроможними ефективно інтегруватися у поліетнічний глобалізований соціум.

Криза етнічної самоідентичності небезпечна тим, що особистість дезорієнтується у мозаїчному глобалізованому світі, втрачає «себе», неадекватно сприймає оточуючу соціо-культурну та морально-етичну дійсність, не усвідомлює реальні загрози для себе, своєї нації, не сприймає проблеми щодо соціальної дійсності і соціального міфу, як наслідок, втрачаються позиції не лише окремої людини, а етносу загалом. Оскільки, втрата позиції одного призводить до соціального зараження інших елементів соціальної спільноти, особливо емоційно-нестабільних сугестивних елементів, створюючи модель поведінки «нездорового розгубленого, безстержневого етносу».

Етнос, який не може асоціювати себе із своєю культурою, власними унікальними цінностями, віруваннями втрачає коріння. Якщо не має коріння, минулого — не має цілі, орієнтиру та моделі майбутнього. Така відірваність і розмиття власних кордонів у народі веде до низки загроз, що стають не лише мікроіндивідуальними потребами окремого індивіда, а макро проблемою всієї держави. На макрорівні виникає неадекватне сприйняття загроз та небезпек, перекрученість політичної свідомості, втрата національних орієнтирів у сфері міжнародної співпраці. Ілюзорність та перекрученість категорій «правильне-корисне» та «неправильне-шкідливе» виступають загрозою для безпеки народу та держави. Макро наслідок такого перекручення та не сформованості етнічної самоідентичності призводить до міжетнічних конфліктів в середині держави та на міждержавному, світовому рівні, що впливає на рівень престижу, успішність, цілісність та безпеку держави і кожного громадянина зокрема.

«Самоідентичність — це аспект існування сучасної людини, через який досліджується, характеризується та визначається рівень сфер життя суспільства: економічної, політичної, духовної, культурної тощо», — зазначав британський соціолог З. Бауман [1, с. 102].

Сутність етнічного самовизначення та самоідентифікації полягає не у проєвропейському, проросійському чи проамериканському виборі, і подальшому асимілюванні культурою співтовариства до якого буде належати. Феномен етнічної самоідентифікації полягає у вмінні дотримуватись проукраїнського спрямування перебуваючи у співпраці чи членстві з іншими етносами, повазі до різних культур, але без перенесення на власні історично й традиційно сформовані праобрази економічно-політично-соціальних реалій.

В колективній свідомості кожного народу існують певні унікальні, неповторні образи, завдяки яким народ ідентифікує себе, свою роль у розвитку світової громади, відчуває свою унікальність та значущість. Наявність таких образів є основним методом збереження і безпечної інтеграції до європейських та світових спільнот. Зазначені образи сприяють збереженню автентичності етносу та самоідентифікації українців у глобалізаційних перетвореннях. Чітко усвідомлюючи власне походження, історію, звичаї, традиції, дотримуючись проукраїнських зразків виховання, управління та автентичних способів взаємодії в середині держави та за її межами, українці мають можливість зберігти свою самобутність.

У науковому обігу образи, які є виступають усталеними зразками певної колективної поведінки, отримали термін «архетипів». Архетипи найвиразніше постають через дослідження національної культури, історичного досвіду народу. Архетипи суттєво впливають не лише на становлення внутрішнього світу окремої особи, як представника певного етносу, а формують соціальні структури, регулюють соціальні відносини. Такий вплив стає можливим через існування у колективній свідомості, образів «культурного» та «історичного» героя або антигероя.

Вивченням архетипів займалися такі вчені як М. Еліаде, Е. Мелетинський, Е. Нойман, М. Бодкін, Н. Фрай, Ж. Дюран, К.-Л. Стросс, У. Зеленський, Г. Гачев. У своїх роботах роль та вплив архетипів на соціальну дійсність досліджували К. Юнг, Г. Бедненко, Н. Гаєвська, А. Потєбня, Є. Мелетинський, П. Горностай. Архетипи українського народу як прояв самоідентифікації та чинник єдності, цілісності та національної безпеки держави в глобалізованому світі — тема нова, малодосліджена, але актуальна і потребує всебічного аналізу й наукових досліджень. Перед дослідниками постає цікава задача — яким чином у глобалізованому суспільстві зберегти власні автентичні зразки поведінки, управління, традиції, звичаї тощо в ході модернізації усіх державних інститутів; які архетипи є перешкодою та негативними зразками для існування модернізованої держави, а які навпаки, сприяють зміцненню національної єдності та дозволяють модернізувати державу та суспільні інститути без втрати власної автентичності. Таким чином, у статті буде розглянуто етнонаціональні архетипи та їх вплив на особливості формування української самоідентичності у ході глобалізаційних перетворень.

Вперше ідею архетипів розглянув ще Платон, який зазначив, що існує певний первісний світ ідей, як сфера вічних праобразів. У платонівській філософії архетип — це зразок, «ейдос». Подібні ідеї зустрічались також у схоластів, які зазначали, що це природний образ, який відображається у розумі людини. З часом, Августин Блаженний, проаналізувавши елліністичні погляди, зазначив, що це образ, який лежить в основі людського пізнання [4, с. 81]. Таким чином, можна зробити висновок, що через архетипи відбувається становлення особистості як окремого представника етносу, в них закладається та передається інформація про предків, традиції, звичаї т. і.

У сучасний науковий обіг, категоріальне поняття «архетип» ввів К. Юнг, який також наголошував на тому, що архетип — це певний

носії етнічної само ідентифікації. Психолог зазначав, що це структурна передумова образів, які існують у сфері колективного несвідомого; це архів спадкової пам'яті, який закріплений роками в певних образах і символах, апеляція до якого викликає у членів одного етносу однакові несвідомі асоціації. Вчений зазначав, що «... за порогом свідомості лежать вічні праформи, що проявляються в різні часи у культурі народу. Вони зберігаються у несвідомому і передаються як спадщина від покоління до покоління...» [8, с. 117].

Глибокі відмінності, що існують між психічним складом різних народів, призводять до того, що вони діють, думають і відчують зовсім по-різному. Представники різних етносів мають низку розбіжностей в багатьох сферах суспільного життя, оскільки кожен представник того чи іншого етносу має свій набір архетипів, образів, які закріплені в його свідомості і формують унікальність його світобачення, світосприйняття, впливаючи на ідентичність, спосіб дій та поведінки.

Підтвердження цього положення можна знайти у роботах філософа Г. Лебон, який зазначав, що «... не лише живі, а й мертві відіграють значущу роль у сучасному житті будь-якого народу. Вони творці моралі і координатори його поведінки». Учений зазначав, що «... ні випадок, ні зовнішні обставини, ні політичні інститути не відіграють вагомій ролі в історії народу. Значну кількість воєн зумовлено цими суперечностями. Народом потрібно століття, щоб набути певного психічного архетипу, але втрата його відбувається набагато швидше... » [6, с. 66].

Важливо відмітити, що архетип—це не просто набір образів, певна традиція чи звичай. Важлива якісна характеристика архетипу є, по-перше, його емоційна наповненість, по-друге, не абстрактний характер існування. Цю думку поділяв К. Юнг, який зроби спробу розділити архетипи за певними функціональними критеріями, щоб уникнути абстрактності. Отже, головні архетипи за К. Юнгом—це самість, тінь, аніма, анімус та персона [8, с. 192].

Самість—поєднує стабільність та різновекторність, головне завдання такого архетипу—інтеграція різних підсистем. Психотерапевти порівнюють самість з проривом, прагненням до самоактуалізації, самопошуку та реалізації, що формує цілісність та гармонійність, створює умови найбільш повного розкриття можливостей особистості або етносу. Відповідно до даного архетипу можна аналізувати більшість героїв з українського етносу: представників козацтва, героїв легенд, культурних діячів, що виступали і боролися за незалежність держави.

Тінь—як архетип, це природна, інстинктивна людина, яка практично не змінюється з часів, коли виникло людство. Специфіка тіні полягає у тому, що вона не може бути перетворена чи змінена за допомогою виховання, тому часто залишається імпульсивною—особливо притаманна дітям, інфантильним, емоційним особистостям. Тінь часто постає в образах бешкетників, дияволів, розбишак. Тінь є підсвідомою стороною, втілюючи бажання, які несумісні із соціальними стандартами (образ того хто робить те, що ми собі не дозволяємо). Наприклад, один із яскравих образів цього архетипу—образ Солохи.

Персона існує як противага тіні, виступаючи соціальним образом людини, ідеальний, моральний та соціально адекватний образ. Узагальнене уявлення цивілізованого індивіда, колективне «Я». Це своєрідна маска у спілкуванні, яка презентує людину з такої точки зору, з якої вона хоче себе продемонструвати, такою, як хоче, щоб її сприймало суспільство, соціальна група. Персона часто не збігається з справжньою сутністю. У соціології поняття персони визначається категорією «рольової поведінки». Рольова поведінка часто обирається людиною у відповідності до уявлень та очікувань оточуючих.

Аніма та анімус—це елементи жіночого образу у чоловічій особистості а чоловічого образу у жіночій. Аніма є характеристикою колективного жіночого образу, за допомогою якого чоловік розуміє жіночу природу. Але це не є образ однієї жінки, навпаки, це узагальнений образ. Наприклад образ Покрови для козаків. Анімус—виявляє у жінці її чоловічі риси. Одним із характерних прикладів є образ княгині Ольги.

Варто зауважити, що архетип не є тотожним категорії «взірець», оскільки може бути як позитивним, так і негативним. Простежуючи динаміку історичних подій в Україні, можна знайти майже всі, зазначені у К. Юнга архетипи. Ці архетипи досить самобутні і не притаманні іншим народам. Набір архетипів, що формує українську свідомість дуже різноманітний, часом неоднозначний та багатомірний. Наприклад, архетип жіночності—це не лише покора, все розуміння, краса та гуманність, це водночас і сила, відвага, бунтарський дух. Зокрема, можна зустріти образ не лише жінки-матері, яка розуміє і жертвує, присвячує всю себе сім'ї (як, наприклад образ Марії у творі Уласа Самчука «Марія»), а й сильної, розумної та вольової жінки-правительниці (як княгиня Ольга). Набір цих та багатьох інших архетипів формує унікальне світобачення, форму поведінки та способи співіснування з іншими етносами. Виходячи з цього, архетип можна розглядати як «традиційну» теорему набору дій

у тій чи іншій ситуації. Крім того, за змістом, можна виділити архетипи подій і архетипи особистостей (характерів), що дає ще більш різноманітно досліджувати це питання, зрозуміти їх походження та наслідки функціонування за умов глобалізацій них перетворень та змін.

Один із перших науковців, який також зацікавився проблемою філософського існування та осмислення архетипів українського народу був С. Кримський, який вивчав культурні структури та праформи, що характеризують соціокультурний розвиток людства. До таких універсальних символів він відніс принцип троїстості буття, символіку протилежностей, символи проєкції та відображення [2, с. 151]. Він висловив слушну думку, що важливість архетипу полягає у тому, що він у поєднанні із зовнішніми чинниками соціального буття формує менталітет. Таким чином, можна зробити висновок, що архетипи українців—це інструментарій національної самоідентифікації, прихована, непомітна для інших сторона етносу.

Залежно від сфери діяльності можна виділити чотири архетипи, які одночасно існують в соціальній дійсності в будь-який період, але знаходяться в різних «фазах»: герої, художники, пророки, мандрівники [6, с. 67], [8, с. 215–218].

Найяскравішим є архетип героя. Це особи, що здійснюють героїчні вчинки, поруч з ним завжди є мудрий пророк, зв'язок з яким часто визначає успішність героя. Пророк не завжди позитивний і правильний образ, але завжди мудрий, розумний та досвідчений. В результаті діяльності героя з'являються нові країни, створюються народи тощо. Наприклад, для України—це учасники революцій та діячі Великої вітчизняної війни. Головна їх особливість—допомогти своєму народу пережити тяжкі часи, надихати героїчними вчинками, пропагувати зразки честності, відданості т. і.

Головна задача архетипу художників—прикрашати дії героїв в картинах та історіях, щоб донести до наступних поколінь. Вони оспівують цінності, що несли герої, пропагують ідею, що необхідно долати труднощі, щоб життя стало кращим, обов'язково закріпити здобуті успіхи, розвивати науку та культуру та прославляти героїв.

Архетип пророків активізується в моменти, коли представники архетипу героїв відходять у тінь з причини віку, смерті, або забуття народом, коли його рішення не такі активні чи мудрі. Пророки зазвичай більш молоді, демонструють нові ідеї, гасла, їм може допомагати старіючий герой, але пророк може діяти і в протилежному напрямку від героя. Особливості архетипи пророка—ідеалістичні лозунги. Цікавим є

то факт, що пророки з часом можуть переходити в архетипи героїв, або антигероїв, залежно від історичних змін та соціальної дійсності (наприклад, потреб народу).

Архетипи мандрівників — з'являється у відповідь на застійні процеси в суспільстві та знівелювання моральних цінностей. Часто цей архетип звертається до простих, первинних морально-етичних цінностей. Основна задача, яку висувають перед собою мандрівники — демонстрація народу недовіри старої системи, моралі. Такі образи готують підґрунття в соціумі для появи або сходження нових героїв.

Виникнення архетипу передбачає проходження трьох рівнів його формування:

Емоційний рівень — систематизація знань і поява певної рольової поведінки, що закріплюється за тим чи іншим образом, поява символіки, яка підкріплює архетип, тобто атрибутики (виникає як чуттєва форма, на принципах «подобається-неподобається», «гарне-погане»);

Когнітивно-вербальний — знання про певний образ починає передаватися в процесах життєдіяльності етносу, часто має форму переказів життєвого досвіду або соціально-історичного наочіння (легенди, фольклор, міфи, історія народу тощо);

Поведінковий — актуалізація фіксованих установок, ціннісних орієнтацій, етнічних цінностей (втілення у власній життєдіяльності, або повне відкидання). [5, с. 98–99], [6, с. 69].

Зазначені рівні демонструють, що архетип має певний онтогенез. Він, як будь-яке явище проходить певний цикл народження, становлення, життя, та, часом смерті. Чим яскравіший архетип, тобто чим більше він був насичений на першому емоційному рівні, тим довше він буде існувати. Другим показником довговічності архетипу є його «рівень передавання», що формується на другому рівні. Третій рівень виступає, швидше, показником, тобто наскільки архетип дієвий та актуальний для даного часу, ситуації т. і. Крім того, виходячи з цих рівнів, можна зробити висновок, що архетипи можна також створювати штучно, популяризувати, насичуючи при цьому необхідними атрибутивними ознаками, що вимагає кожен рівень.

Для українського узагальненого архетипу, який засвоюється дитиною у процесі соціального наочіння і впливає на процеси самоідентифікації характерним є набір таких характеристик: ставлення до землі як до Батьківщини-матері, бережне ставлення до культурно-історичних цінностей, толерантність щодо інших культур, релігій, волелюбність, перевага чуттєвого над раціональним [2, с. 150]. Зазначені

архетипи мають позитивне спрямування, але більшість з них характеризують низькою емоційною насиченістю (тобто неефективне формування на першому рівні), що призводить до того, що більшість з них слабне, або повністю втрачається в ході дорослішання особистості. Одним з таких слабо насичених архетипів є ставлення до землі як до матері-Батьківщини, дбайливе ставлення до культурно-історичних цінностей, толерантність. Саме це архетипи потребують зміцнення. Вони активно пропагандують засобами другого рівня (перекази, легенди, історія Українського народу), але не несуть емоційного наповнення, кінестетичних переживань та почуттів.

Зважаючи на те, що у людини є 4 сфери сприйняття оточуючих об'єктів (візуальна, аудіальна, кінестетична та дегітальна), архетип для довгої та плідної життєдіяльності має бути насичений елементами всіх чотирьох сфер. Візуальна сфера відповідає за те, що ми бачимо (яскраві образи архетипу: малюнки, фотографії, скульптури, одяг т. і.). Аудіальна сфера втілюється у слухових образах (пісні, усні перекази, тембр голосу осіб, вірші т. і.). Кінестетична сфера формується переважно почуттями (те, що можна відчутти на собі, пережити, співчувати герою, радіти, співчувати т. і.), тобто насичення через сильні емоції, як негативні, так і позитивні, залежно від призначення архетипу. Дигітальна сфера формується логічними доказами, обґрунтованістю, науково-дослідним доведенням т. і. Враховуючи та наповнюючи архетип всіма елементами чотирьох сфер можна формувати соціально бажані архетипи, або навпаки, стирати, соціально негативні, застарілі зразки. Такий механізм створення та стирання є надзвичайно ефективним, оскільки дозволяє підсилити національно важливі, стратегічні архетипи та не втратити їх в ході глобалізаційних перетвореннях, своєрідним чином модернізувати, посилити.

Архетип є сукупністю духовно-культурних символів, образів етнічного буття, за допомогою яких життя людини наповнюється доцільністю. Наприклад одним із основних архетипів українця є архетип «доброї», «ласкавої», «родючої Землі». Під впливом цього архетипу відбувається становлення однієї з важливих доміантних рис українського національного характеру — світоглядної толерантності. Наприклад, архетип, який позбавляє українців агресивності — це образ Богині-матері. Він є одним з базових, провідних, і потребує зміцнення за умов глобалізаційних змін.

Згідно праобразів та історичного досвіду, український народ, об'єднуючись або інтегруючись з певною спільнотою не має тен-

денції до підкорення, але схильний до асиміляції певною культурою [6, с. 65–66]. Тому більшість позитивних архетипів потребують зміцнення, щоб уникнути їх остаточної втрати.

Український народ перебував під владою багатьох країн. Це перебування характеризувалось постійною боротьбою за права і свободи, протиборством однієї культури з іншою, цінностей своїх та чужих. Виходячи з цього, можна зробити також висновок, що колективним архетипом українського народу є постійна взаємодія двох різновекторних полюсів. Наприклад, один архетип— мудрий дипломат, який виступає за консолідацію, «миру у всьому мирі», прагне залучити Україну до співпраці з тими, хто загрожує єдності, пропонує співпрацю. Другий— архетип непримиренного борця, який руйнує, для якого існує лише девіз «пан або пропав». Але, аналізуючи історичні реалії та географічні-політичні особливості, етнос потребує домінування архетипу стратега, який не є категоричним у своїх судженнях, висуваючи на перший план інтерес народу, а не амбіції. Тобто архетип стратега вимагає підсилення, за згаданими вище рівнями та сферами. Оскільки цей архетип містить у собі такі якості як розвиток умінь самоаналізу, саморефлексії, і слугуватиме як базовий архетип в процесах модернізації української держави.

Архетип тісно пов'язаний з проекцією майбутнього. Він формує свідомість особистості, відповідно до традиційних уявлень щодо питань світорозуміння, світосприйняття та ідентифікації себе, свого народу серед інших народів. Таким чином, стереотипи українського етносу мають певні усталені характеристики, які спрямовані на принципах самобутності, відстоюванні прав та свобод. Трансформація етнічної самоідентичності в умовах глобалізаційних перетворень— явище, яке викликає багато протиріч, питань, потребує всебічних досліджень. Суперечливість даного питання обумовлена двоїстою природою проблеми. З одного боку, полюс, який надає великі можливості: розширення способів самореалізації у представників різних етносів на території інших держав завдяки відкритим кордонам та вільному пересуванню, широкі можливості пізнання світу і співпраці т. і. З другого боку, полюс, який характеризує життя етносу через втрату самоідентичності і автентичності.

Варто згадати, що на формування національної самоідентичності впливає низка чинників, які можна розділити на дві групи: стійкі (географічне розташування, конфісійно-історична приналежність) та нестійкі (геополітичне становище, економічні, культурні цінності) [1, с. 138].

Архетип, як елемент історично-духовного надбання є одним із стійких факторів, який допомагає визначити, структурувати та стабілізувати самоідентичність, запобігти кризам ідентичності етносу і кожної особистості зокрема.

Психолог та культуролог Е. Еріксон, аналізуючи кризи особистості, кризи суспільства і соціальних меншин, проаналізував та виокремив причини таких криз і шляхи їх подолання. Зокрема, Е. Еріксон запропонував два шляхи: соціалізацію та інкультурацію [4, с. 201]. Саме ці два методи, на думку науковця, забезпечують тотожність і цілісність етносу (на макрорівні етносамоідентифікації) та особистості (на мікроіндивідуальному етносамоідентифікаційному рівні). Тобто, вчений пропонує колективну етноідентичність розглядати як чинник сприймання і розуміння себе самого, формування власного образу. Підсумовуючи, можна зробити висновок, що образ (тобто архетип) буде впливати на самоідентифікацію народу, який — сам формуватиме цей образ. Але обов'язковою умовою є те, що такий замкнутий безперервний зв'язок повинен перебувати під впливом образів, які є національно природними, а не штучно створеними (що і являє собою поняття «архетипу»).

Багато вчених, звертають увагу управлінців, культурологів, педагогів на важливість повернення до «коріння» народу. П. Бурдье зазначав у своїх роботах, що «... хаос і стабільність сучасного світу, що розпочались у 90 х роках змушують все частіше звертатися до власних витоків...» [3, с. 322]. Такими першоджерелами та символами архетипічного виховання, які надихали український народ протягом його існування були інститути релігії, культури, сім'ї, мови та історії.

Підсумовуючи, варто відмітити, що під час кардинальних змін та соціальних зрушень, трансформаційних процесів, політичної нестабільності втрачаються важливі орієнтири, значущі морально-етичні норми, як наслідок втрачається етнічна самоідентичність народу. Однією із форм етнічного самозбереження є пізнання національних архетипів, їх актуалізація та повернення до праобразів, що сформували українську національну самоідентичність. Оскільки повернення до проукраїнських архетипів (архетипів виховання і архетипів соціально-політичних дій) допоможе вийти із стану невизначеності, позбутися стереотипу «краще європеєць, ніж «неукраїнець» чи «радянець». Слідування архетипам — це вплив, по-перше, на такі стратегічно важливі сфери для держави як управління, політична безпека, по-друге, розвиток особливостей світосприйняття і самоорганізації етносу, формування природних моральних цінностей, принципів виховання, взаємини між людьми,

організації побуту. Загалом повернення до колективного безсвідомого, тобто архетипу, веде до упорядкування етносу та повернення до саморозуміння та самоприйняття на мікро- та макрорівнях, виступаючи чинником безпечної взаємодії з іншими етносами без втрати унікальності, єдиності та автентичності.

Список використаних джерел:

1. Бауман З. Идентичность в глобализирующемся мире // Бауман З. Индивидуализированное общество.—М.: Знание, 2002.—267 с.
2. Бойко В. А. Тенденції у змінах структури соціальних ідентичностей у ситуації нестабільності / В. А. Бойко // Сціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики.—2010.—№ 45.—С. 147–154
3. Бурдье П. Практический смысл / Пьер Бурдье /.—СПб.: Лингва СВ, 2001.—562 с.
4. Еріксон Е. Идентичність: юність та криза / Ерік Еріксон. /—СПб.: ЮПитер, 2009.—364 с.
5. Гиденс Э. Модерн и самоидентичность // Современная теоретическая социология: Энтони Гидденс / Реферативный сборник. Серия «Социология».—М.: Наука, 1995.—С. 95–110
6. Николаенко О. Изменения идентичности украинцев в современной России / О. Николаенко // Социол. исслед.—2008.—№10.—С. 65–71
7. Тойнби А. Дж. Постижение истории. / А. Дж. Тойнби.—М.: Прогресс, 1998.—736 с.
8. Юнг К. Г. Об архетипах коллективного бессознательного. / Карл Густав Юнг.—М.: Логос, 1993.—364 с.

Стаття надійшла до редакції 14.06.2014 р.

Прокопенко О. А. Архетиповість українського общества в умовах глобалізації

Аналізуються особливості етнонаціональних архетипів українського етносу і їх вплив на самоопределення, самоідентифікацію, специфіку інтеграції української в мирове сообщество, розглядаються принципи збереження самобитності в глобальному соціумі.

Ключевые слова: *архетип, этнонациональный архетип, коллективное сознание, самоопределение, самоидентификация, интеграция, глобализация.*

Prokopenko O. A. Archetyp of ukrainian society in the globalization

Analyzes the features of ethnic Ukrainian nation archetypes and their impact on self-identification, specific Ukrainian integration into the global community, are considered the principle of identity in a globalized society.

Keywords: *archetype, etnonatsionalitie archetype, collective consciousness, self-identification, integration, globalization.*

УДК 32-027.21:323.1 (477)

Матушкіна С. В.*Аспірантка кафедри політології Донецького національного університету*

СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ ЗОВНІШНІХ ФАКТОРІВ ВПЛИВУ НА ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ЕТНОПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

Здійснено комплексний аналіз чинників й факторів, що здійснюють безпосередній вплив на формування державної етнополітики в Україні. Доведено, що національна версія етнополітики має враховувати геополітичні стратегії зовнішньої політики ключових акторів світової політики (Росія, Європейський Союз та США). Запропоновано практичні рекомендації щодо вдосконалення державної моделі етнополітики з метою вироблення ефективної геополітичної стратегії України на сучасному етапі розвитку етнопонаціональних відносин.

Ключові слова: *етнос, нація, етнополітика, етнопонаціональні процеси, геополітика.*

Актуальність теми дослідження у сучасних політичних умовах полягає в двох аспектах. По-перше, як показала реальність, відсутність чітких орієнтирів розвитку етнополітичних процесів в державі й недосконалість стратегічної участі самої держави в етнопонаціональних процесах—спричинили в Україні значний геополітичний виклик щодо існування державності. По-друге, становлення демократичного українського суспільства в умовах геополітичних та глобалізаційних тенденцій сучасного світу потребує вивчення механізмів консолідації етнопонаціональних спільнот, що має прямо вплинути на забезпечення політичної стабільності української держави. При цьому, варто розуміти, що етнополітичні відносини враховують безліч аспектів, а саме включають в себе такі характеристики як характер, динаміка, направленість, довготривалість процесів етнічного та національного розвитку, а не тільки будують на аспектах «історичної пам'яті» українського суспільства [1, с. 128]. Вочевидь, впровадження державної етнополітики на вказаних принципах призводить до порушення соціокультурних ідентифікацій української нації, загостренню міжрегіональних стосунків, появи неформальних політичних об'єднань з власними ідеалами тощо. У результаті цього

відбувається процес делегітимації етнополітичної цілісності України та активізація пошуку нових орієнтирів етнічної ідентифікації (наприклад, інтеграція до Росії). Але разом з тим, як показала українська практика може відбуватися й зворотній процес внутрішня мобілізації етносів, їх об'єднання навколо спільної ідеї нової української державності з виробленням певних символів (парад вишиванок, фарбування в кольори державного прапора маєтків, будинків, парканів, постаментів з назвою міст). У той самий час, відсутність державних орієнтирів розвитку етнополітичного імпульсу призводить до такого складного явища, як політизація етнічності—має прояв не тільки в «популярному» розколі України на Схід та Захід, а у соціокультурному зламі, що проявляється від «ленінопадів» до перегляду деяких сторінок історії.

Як показав наш джерельний пошук, названі проблеми недостатньо вивчені з погляду їх внутрішньої організації й наповнення об'єктивними факторами. Найчастіше, дослідження етнополітики зводиться до вироблення універсальної моделі розвитку титульної нації у певній політико-правовій організації. На наш погляд, вироблення таких програм й їх оформлення в певний різновид державної політики хоча й є методологічно вірним (теорія оформлюється у нормативно-правовий акт), але нездатний відповідати та враховувати реалії впливу геополітичних стратегій інших держав [2, с. 5–6]. Відтак в окресленому нами контексті розвитку етнополітичної стратегії розвитку України має актуалізується питання виявлення факторів впливу зовнішніх факторів, що зумовлюють значний вплив на формування, функціонування і розвитку української нації. Все це зумовлює потребу пошуку нових підходів, виробленню аналітичних моделей діагностики етнічних питань, нових детермінант розуміння та врегулювання етнонаціональних процесів у сучасних геополітичних умовах де кінцевою метою має стати гармонізація стосунків поліетнічного складу української нації і вироблення ефективної політики щодо запобігання деструктивного прояву етнополітичних проблем. Саме вирішенню представлених проблем й присвячено наше дослідження.

Проблематика етнополітичних відносин достатньо широко вивчена як у вітчизняній та й зарубіжній політичній науці. Вагомий внесок у дослідження теоретико-методологічних засад етнополітичних процесів в системі державної політики здійснили такі автори як Г. Андерсон, П. Ван де Берг, Ю. Бромлей, В. Євтух, Е. Гелнер, І. Глейзер, Ф. Гекман, Л. Гумільов, Ф. Еріксон, К. Іванов, В. Кімличка, К. Поппер, А. Пономарьов, Е. Сміт, Ф. Ратцель, Р. Челлен та ін). Разом

з тим, фокус уваги зазначеної групи досліджень фокусується на трьох аспектах — по-перше, названі дослідники намагаються вивчити на концептуальному рівні конфліктну складову етнополітики, по-друге, роль держави в етнополітичних процесах зводиться до арбітражу у вирішенні етнічних чи культурних протиріч й по-третє, висувається теза, що етнополітичні відносини виступають чинником соціального напруження, а не одним з елементів державної політики [1, с. 77]. Дещо з іншого кута зору вказану проблему вивчають українські дослідники з проблематики розвитку етнополітики в Україні. Серед них варто відмітити роботи С. Василенко, В. Врублевського, В. Кременя, М. Михальченко, С. Пирожкова, В. Полохало, Ф. Рудича та ін., де науковий фокус дослідження етнополітики в Україні подається як аспект глобальної стратегії розвитку держави. Названий напрямок є принципово новим у вітчизняній політичній науці й разом з цим, одним з найактуальніших викликів сьогодення. В дослідженнях вказаної групи авторів мова йде про те, що у незалежній українській державі взаємовідносини між представниками національної більшості, національних меншин та етнічних груп, що мешкають в Україні будуються за схемою «тріади». Так, етнічні актори встановлюють певні взаємовідносини як між державою, так й між собою. Результатом цього є це класична політика національної консолідації та формування української політичної нації. Другим аспектом є посилення міжетнічних суперечностей і навіть розколу української держави не обов'язково за етнічними показниками, сюди варто додати також й економічний, політичний або культурний вимір проблеми [2, с. 30]. Третім аспектом є зовнішній вплив стратегій геополітичних акторів, який ми сьогодні й спостерігаємо в Україні. Таким чином, необхідність усебічного наукового дослідження механізмів вироблення державної політики в сфері етнічній сфері з урахуванням зазначених умов й зумовило вибір теми та методології дослідження.

Методологічною базою дослідження проблематики вироблення етнополітики в Україні стало використання комплексу методів й методологічних прийомів. Так, широке використання елементів системного та структурно-функціонального аналізу дозволило розглянути державу етнополітику як цілісну концепцію заходів і прийомів реалізації національних інтересів держави щодо власної цілісності й безконфліктності розвитку. Також у дослідженні використовуються й загальнонаукові методи наукового дослідження: аналіз, синтез, індукція, дедукція, абстрагування, історичний та нормативно-ціннісний методи. Представлена методологія дозволяє комплексно дослідити специфіку формування

державної етнополітики в Україні з урахуванням її специфічних рис та факторів зовнішнього впливу.

Акцентування наукової уваги на тому, що етнополітика держави зводиться лише до збереження її територіальної цілісності є цілком природньо. Але, разом з тим, замикаючись на аспектах територіальної цілісності або історичної пам'яті ставить перед державою значні прогалини у діагностуванні всього комплексу державної етнополітики. В Україні назване відбувалося крізь призму поширення історичної пам'яті українського народу навіть на представників національних меншин, й мова не йде про такі питання як статус російської мови або федералізації України. Навіть більш того, у політичній науці вказані питання не носять статус «проблемних» як це відбувається в сфері політики. Навпаки, загострення вказаних проблем є ознакою неефективності існуючої моделі державної етнополітики, оскільки вона відмовляється реагувати на проблеми міжетнічної взаємодії центру з регіонами. Тому, на наш погляд, фокус уваги етнополітики варто дослідити крізь призму більш широкого явища — «етнонаціональних процесів» [3, с. 17]. Мова йде про те, що українська держава має дещо переосмислити власну позицію в динамічних етнополітичних процесах, й не обмежувати свій вплив лише формуванням законів, доктрин та інших нормативно-правових актів. Недолік який постійно переслідує молоду українську державу криється у тому, що її етнічна політика стосується питання надання статусу «національних меншин» певним етнічним групам (русини, кримські татари, угорці, вірмени, поляки та інші) з метою їх захисту відповідно на кращих традицій європейського законодавства [3, с. 20]. У той самий час, ефективна етнічна політика держави має будуватися на багато ширшому аспекті. На думку відомого вітчизняного дослідника й одночасно автора концепції державної етнополітики і етносоціології в Україні В. Свтуха ширший аспект має враховувати таке явище як функціонування етносів в системі державних відносин (оскільки саме етноси виступають носіями культурної пам'яті нації) й формування ними власних законів та орієнтирів розвитку. Назване вимагає від державної влади впровадження такої етнополітики, яка б враховувала квадратичну систему її динамічного розвитку: — створення орієнтирів розвитку титульної української спільноти, що має встановити загальний імпульс розвитку етнічних процесів в Україні, й тільки потім має відбутися їх нормативно-правове оформлення; — стимулювання розвитку етнічних спільнот меншин, які оформлюються в окрему систему координат й формують підсистему розвитку з власними

законами й логікою. Держава тут має уникнути практики прямого тиску чи адміністративного врегулювання, а навпаки—виступити партнером для національних меншин з урахуванням їх інтересів формувати підрівень державної етнополітики;—визнати існування еміграційного титульного етносу, який здебільшого й стимулює утворення в Україні елементи історичної пам'яті нації, але фактично виключенні з процесів етнополітичних відносин;—продіагностувати рівень впливу міграційного етносу на процеси утворення національної етнополітики. Мова йде про те, що мігранти до інших країн мають постійний доступ до імпульсів націотворення в Україні й при цьому їх внесок у систему запозичення іноземного досвіду залишається невивченим [4, с. 13].

Користь подібної позиції полягає у тому, що вона доводить нашу тезу про системність державної етнічної політики й дозволяє вести мову про її органічність саморозвитку. Але, разом з тим, як показали останні події у Криму та в Донбасі, формування державної етнополітики відбувається також під значним тиском зовнішніх загроз. Корінь таких загроз полягає у тому, що Україна постала перед складною проблемою формування політичної нації іншою державою, й наслідком стала пряма загроза існування не тільки території титульної нації, а й безпосередньо право на її існування. Керуючись уставом ООН та принципом націй на самовизначення, влада Росії нехтує тим, що вказаний принцип склався з чіткої формули—чисельність нації, наявність історичної території розвитку, строк проживання на цій території, наявність й характер культурної спадщини, мова та характер економічних, соціальних зв'язків з іншими територіями [5, с. 16]. На наш погляд, мова йде про те, що на початку 1990-х рр. українською офіційною владою було допущено дві ключові помилки в аналізі розвитку етнополітичних процесів: перша—намагання об'єднати титульну націю та представників національних меншин навколо зведення єдиної української держави, де фундаментом виступає історична пам'ять українців; також, влада намагалася це реалізувати шляхом зведення усієї різноманітності етнополітичних концепцій. Друга—функціонування такої системи будувалося на заангажованості та заполітизованості націотворення в умовах системної трансформації політичної системи. Все це призвело до того, що у державі принцип. Поступове накопичення нових фактів, ознайомлення зі світовим досвідом призвело до того, що дедалі більше вчених вважають за необхідне напрацьовувати новий теоретико-методологічний інструментарій аналізу етнополітичних процесів. Безумовним свідченням критичного ставлення до проблем

етнонаціонального розвитку є використання багатовимірних підходів до понять етносу та нації.

Представлена проблематика є не новою в історії людства, вперше на неї увагу звернув австрійський дослідник О. Корф, який вперше обґрунтував доцільність дослідження етнічних спільнот крізь призму виявлення ролі та впливу на їх формування і функціонування не лише внутрішніх суб'єктивних умов та факторів (культура, традиції, звички, менталітет, характер, дух тощо), а й об'єктивних чинників (особливості геополітичного положення, розміри території, природно-ресурсний, економічний, демографічний потенціал, вплив інтересів іноземних держав тощо) [5, с. 402]. Дослідник продовжує, що вирішенням проблеми впливу іноземного досвіду є необхідність у націотворенні звернути увагу на наступні аспекти:— державі необхідно встановити орієнтири етнічного консенсусу між всіма членами політичного процесу;— розробити чіткий інструментарій щодо непоглинання культурних установок національних меншин, а навпаки— встановити для них певний простір розвитку;— іноземний вплив завжди має мету, ціль та заходи діяльності й держава маж не реагувати на них, а постійно діяти власною системою етнічного розвитку;— державна політика в етнічній сфері постійно повинна мати декілька центрів з діагностування й наукового аналізу проблематики іноземного впливу, оскільки він притаманний всім державам світу [6, с. 12–13].

Наш погляд, здебільшого вказаний іноземний досвід при дослідженні сучасних проблем етнонаціональної політики України на державному рівні штучно фокусується на двох політичних проблемах— «російське питання» й «проблема кримських татар». При цьому, вказані проблеми подаються державою як внутрішні й при цьому не береться до уваги значний вплив геополітичного втручання Росії. Мова йде про те, що влада України не включає у спектр стратегічних задач державного розвитку аспект динамізму геополітичного та глобального впливу іноземної держави, яка у своїй політиці на території Сходу та Півдня України вибудовує власну стратегічну лінію домінування у глобальному геостратегічному контексті [7, с. 15]. При цьому, вказана проблема не є новою, влада Росії дуже давно включило у спектр задач власного геополітичного розвитку два фундаментальні аспекти— внутрішньої етнічної консолідації та збереження національної ідентичності за межами власної території з метою впливу на формування зовнішньої політики інших держав [7, с. 17]. На наш погляд, з наведеного виходить, що найбільш прийнятною для етнополітичного розвитку України

є модель сучасного європейського мультиетнокультуралізму. Вона покликана у теорії реалізувати право індивідів та субнаціональних груп на добровільний вибір варіантів громадянської та етнічної ідентифікації [8, с. 112]. Мова йде про те, що держава встановлює орієнтири для розвитку соціокультурних, мовних, релігійних та ідентифікаційних прав всіх членів суспільства без встановлення будь-яких механізмів державного контролю [8, с. 115]. Мова не йде про те, що держава має відійти від питання розвитку етнічних груп—навіпаки, вона має стати основним джерелом гармонізації стосунків між членами всіх етнічних груп й у своїй політиці має відійти від примусової асиміляції етнічних меншин у культурному середовищі України. Назване може вважатися однією з внутрішніх фундаментальних причин політичної кризи сьогодення, де проблематика статусу російської мови розумілася як політично мотивована, а разом з тим вона мала цілий комплекс проблем від децентралізації влади до соціокультурної ідентифікації представників Сходу України. Ще одним аргументом на користь мультиетнокультуралізму в етнічній сфері має стати його фундаментальне положення про конституційне надання рівних прав і можливостей етнічним сегментам українського соціуму добровільно обирати різні комбінації елементів громадянської та етнокультурної ідентичностей, збереженні й прояві своєї самобутності поряд із конституційно закріпленими за ними правами та обов'язками перед українською державою. Проте, парадигма мультикультуралізму в етнічній сфері й в умовах України фундаментально в нашій державі ще не вивчалася, й тому зазначеній проблематиці будуть присвячені наші наступні наукові розробки.

Таким чином, підсумовуючи результати дослідження можна дійти наступних висновків. По-перше, слабкість державних позицій в сфері етнополітики породила цілий комплекс системних криз в сфері державного будівництва. Держава, замість утворення системи етнополітичного діалогу між всіма членами суспільства утворила політику національної єдності без урахування інтересів національних меншин. По-друге, як наочно демонструє аналіз іноземного досвіду в сфері етнополітики, проблема геополітичних стратегій держав не є новою у науці. Разом з тим, теорія вже напрацювала механізми зменшення політичного напруження, але в Україні через відсутність ефективної державної політики вони не працюють. По-третє, виходом с політичної кризи й нівелювання загрози військової інтервенції іншої держави могло б стати впровадження механізмів мультикультуралізму в етнічній сфері, але в умовах України представлена проблема досліджена неповно.

Список використаних джерел:

1. Тишков В. А. Очерки теории и политики этничности / В. А. Тишков. — М.: ИЭРАН, 1997. — 528 с.
2. Мартынова М. Ю. Политика государств Европы в сфере защиты прав этнических меньшинств / М. Ю. Мартынова // Этнические проблемы и политика государств Европы. — М.: ИЭА РАН, 1998. — С. 8–39.
3. Антонюк О. В. Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан / О. В. Антонюк // Український історичний журнал. — 1999. — №4. — С. 15–28.
4. Євтух В. Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти / В. Євтух. — К.: Фенікс, 1997. — 215 с.
5. Права людини в Україні. Інформаційно-аналітичний бюлетень українсько-американського бюро захисту прав людини. — К., 1998. — Вип. 21. — 455 с.
6. Корф С. Национальности и государство / С. Корф // Вестник Европы, 1917. — С. 9–12.
7. Муравьев Ю. А. Антиномии мультикультурализма / Ю. А. Муравьев // III Конгресс этнографов и антропологов России 8–11 июня 1999 года. Тезисы и доклады. — М.: ИЭА РАН, 1999. — С. 12–18.
8. Котанджян Г. С. Этносоциология консенсуса-конфликта: Цивилизационный аспект национальной безопасности / Котанджян Г. С. — М.: Луч, 1992. — 213 с.

Стаття надійшла до редакції 22.06.2014 р.

Матушкина С. В. Системный анализ внешних факторов влияния на формирования государственной этнополитики в Украине

Осуществляется комплексный анализ факторов, которые осуществляют непосредственное влияние на формирование этнополитики в Украине. Доказано, что национальная версия этнополитики может учитывать геополитические стратегии внешней политики ключевых акторов мировой политики (Россия, ЕС и США). Предлагаются практические рекомендации с целью усовершенствования государственной модели этнополитики в Украине на современном этапе развития этнонациональных отношений.

Ключевые слова: *этнос, нация, этнополитика, этнонациональные процессы, геополитика.*

Matushkina S.V. The system analysis of external factors of influence on formations of the state ethnopolitics in Ukraine

The complex analysis of factors which carry out direct influence on formation of ethnopolitics in Ukraine is carried out. It is proved that the national version of ethnopolitics can consider geopolitical strategy of foreign policy of key actors of world politics (Russia, the EU and the USA). Practical recommendations for the purpose of improvement of the state model of ethnopolitics in Ukraine at the present stage of development of the ethnonational relations are offered.

Keywords: *ethnos, nation, ethnopolitics, ethnonational processes, geopolitics.*

УДК: 327.8

Ветринський І. М.

*Кандидат політичних наук, науковий співробітник ДУ «Інститут
всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)*

ТРАНСФОРМАЦІЯ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ СТРАТЕГІЇ РОСІЇ В КОНТЕКСТІ КРИМСЬКОЇ КРИЗИ

Розглядаються наслідки Кримської кризи березня 2014 року, аналізуються можливі шляхи та форми подальшого розвитку політичної системи Російської Федерації, її геополітичні імперативи та трансформація зовнішньополітичної стратегії

Ключові слова: *геополітика, геополітична стратегія Росії, неоімперські зазіхання, геоekonomіка, кримська криза, сепаратизм.*

Драматичні події під час київського «Євромайдану» в кінці 2013—на початку 2014 р., зумовлені глибокою внутрішньополітичною та економічною кризою в державі, призвели до зміни вищого політичного керівництва, масштабних суспільних перетворень та корекції зовнішньополітичного вектору України. Згадані події мали величезний міжнародно-політичний резонанс: на відміну від США, ЄС та більшості держав світу, що виказали підтримку демократичних трансформацій в нашій країні, Росія зайняла принципово іншу—відверто ворожу позицію. Вона проявилася в демонстративному наданні протекції біглому президентові В. Януковичу та іншим членам його команди, що офіційно оголошені в розшук за скоєні на батьківщині злочини, в розгортанні масштабної інформаційно-пропагандистської кампанії спрямованої проти нового керівництва України, а також у відкритій військовій агресії, результатом якої стало порушення територіальної цілісності нашої держави та анексія Росією півострова Крим. Крім того, спецслужби РФ інспірували початок масштабних сепаратистських заворушень на Півдні та Сході України, що згодом переросли в реальні бойові дії між урядовими військами та проросійськими терористами. Після низки поразок проросійських сепаратистів на Донбасі, Росія вдалася до прямого військового вторгнення на територію Луганської та Донецької областей.

Події Кримської кризи та російська агресія на Донбасі не лише продемонстрували неоімперську сутність російської зовнішньополітичної

стратегії, але й довели, що власні геополітичні амбіції для РФ важливіші за існуючий міжнародно-правовий порядок, оскільки процес окупації Криму та супутні агресивні дії відбувалися на тлі порушення низки двосторонніх і багатосторонніх міжнародних договорів. Подібні дії являють собою приклад повної неповаги до основних норм міжнародного права. Звичайно всі наслідки даної ситуації передбачити важко, але можна з упевненістю стверджувати, що вона матиме визначальний вплив на трансформацію структури міжнародних відносин яка склалася після Холодної війни та ревізію системи міжнародної безпеки.

Метою даної статті є аналіз можливих шляхів та форм подальшого розвитку політичної системи РФ, її геополітичних імперативів та зовнішньополітичної стратегії.

Одночасно з подіями українського «Євромайдану», в Росії на тлі нищівної критики цих процесів відбувався процес планомірного знищення багатьох громадянських прав та свобод. Результати були закріплені на законодавчому рівні, так були прийняті закони, що суттєво обмежували права громадян на мирні зібрання та вводили покарання шляхом позбавлення волі за порушення й без того жорстких законів щодо участі в мітингах [3]. Також було введено покарання у вигляді позбавлення волі за т. з. заклики до порушення територіальної цілісності держави, що на тлі анексії Криму носить характер заборони публічних дискусій щодо цього факту [8]. Певним апогеєм стало надзвичайне розширення повноважень ФСБ, яке викликало обурення навіть у російських комуністів [5]. Одночасно в пресі розгорнулася справжня пропагандистська кампанія проти України та Заходу, насамперед США. Від звичної маніпуляції фактами та однобокої подачі інформації, російські ЗМІ перейшли до відвертої брехні та фальсифікацій, вигадуючи подекуди зовсім нереалістичні сюжети покликані спотворити бачення й розуміння реальної ситуації в Україні та її відносин з РФ, а також сформувати негативне ставлення до нашої держави як всередині Росії, так і на міжнародному рівні. Подібна «демонізація» всього українського, а особливо нового керівництва держави і подій які передували його появі, необхідна Кремлю в першу чергу як засіб попередження реалізації подібних сценаріїв в самій Росії, оскільки об'єктивні передумови соціального вибуху, що існують вже зараз, в майбутньому будуть тільки посилюватись. Теж саме стосується й анексії Криму та розв'язання збройного конфлікту на Донбасі — всі ці дії переслідують дві основні цілі: максимальна дестабілізація ситуації в Україні аж до її можливого розпаду, відповідно створення жахливої «картинки» для внутрішнього споживання; а також

посилення підтримки чинної влади РФ та зокрема В. Путіна, якого зображують «збирачем земель» та реставратором найкращих традицій минулого. Все це відбувається на тлі одночасного підсилення репресивного апарату всередині країни як на законодавчому, так і на практичному рівні. Так, зокрема, більшість фігурантів т. з. «Болотної справи» нещодавно отримали реальні тюремні терміни за обвинуваченнями, які багато хто вважає сфальсифікованими [2].

Судячи з останніх тенденцій, навряд чи слід очікувати, що вектор розвитку політичної системи РФ зміниться в бік лібералізму, скоріше за все російське суспільство буде ставати все більш закритим, оскільки лише таким чином можливо протягом певного часу підтримувати створені пропагандою міфи про «добраго Путіна», «український фашизм» чи «агресивний Захід», що покликані легітимізувати дії влади щодо інтенсифікації «закручування гайок» всередині держави й конфронтаційну зовнішню політику. Разом з тим подібна ситуація навряд чи може бути довготривалою, оскільки епоха глобалізації характеризується «звуженням» часових рамок, в тому числі стосовно суспільних процесів. Історичні приклади демонструють низьку ефективність та відносну нетривалість існування тоталітарних режимів, і навряд чи російський варіант, до якого швидкими темпами наближається сучасне керівництво РФ, стане винятком. Ключовою проблемою російської геополітики вже найближчим часом стане вкрай обмежений ресурсно-мобілізаційний потенціал держави: невідповідність кількості населення (яке до того ж постійно зменшується) колосальним розмірам території РФ є лише одним з об'єктивних факторів ризику. Так, для порівняння, населення Росії лише в 3,15 рази більше ніж в Україні, в той час як її території більша за українську майже в 30 разів. Стійке небажання керівництва Росії звернути увагу на комплекс внутрішніх проблем та розробити ефективну модель модернізації держави може мати найсерйозніші наслідки вже в середньостроковій перспективі—7–10 років, особливо в контексті агресії проти України, результатом якої вже є низка міжнародних санкцій в економічній та військовій сфері.

Питання національної безпеки будь-якої держави починається з визначення загроз чи викликів, серед яких можна виділити внутрішні та зовнішні виклики. До перших можна віднести корупцію, неефективну модель національної економіки, обмежені енергоресурси, небоєздатну армію, важку демографічну ситуацію, міжнародну ворожнечу, значну соціальну нерівність тощо. Зовнішні виклики—це насамперед територіальні претензії з боку сусідів, підризна діяльність іноземних

спецслужб, цілеспрямовані інформаційно-пропагандистські кампанії інших держав та ін. Принципова різниця між згаданими групами загроз полягає в тому, що для подолання внутрішніх викликів держава має набагато більше інструментів, оскільки вони входять до її юрисдикції. Для цього необхідна політична воля, пошук відповідних механізмів та професійність виконавців. В той же час протидія зовнішнім викликам вимагає консолідації зусиль всієї держави та наявності відповідних ресурсів. Головним завданням держави в цьому контексті стає адекватна оцінка ситуації, визначення пріоритетів та побудова ефективної стратегії. Звичайно, чим менше уваги керівництво держави приділяє подоланню внутрішніх викликів, тим гостріше постають відповідні проблеми, що суттєво знижує можливості держави протистояти зовнішнім загрозам. Найкращим прикладом може слугувати Україна, де наявність критичної маси внутрішніх чинників (корупція, «проросійська підривна робота», розвалена армія тощо) зумовила неможливість ефективно протистояти російській агресії в Криму й призвела до фактичної втрати контролю над півостровом, а також зумовила великі втрати під час початкових етапів кризи на Донбасі. Результатом ледве не стала втрата низки областей півдня й сходу, що означало б фактичну втрату державності. Водночас, не дивлячись на те, що українському суспільству доводиться в концентрованій формі проходити такі етапи як «повстання», «війна» та «зовнішня агресія», Українська держава продовжує існувати та навіть більш-менш успішно протистояти викликам, що однозначно спростовує всі пропагандистські закиди щодо «несформованої нації» чи «failed state».

В цьому контексті необхідно усвідомити, що Росія має набагато більше викликів ніж Україна, що зумовлено масштабами держави, місцем та роллю, яку вона відіграє на світовій арені. Це в свою чергу суттєво знижує її потенціал у боротьбі з зовнішніми загрозами, яких також існує чимало. Окрім вже згаданої демографічної проблеми, що зумовлює драматичну невідповідність кількості населення РФ та величини її території, на російському прикладі ми можемо спостерігати практично весь «джентльменський набір» ризиків — корупція, соціальна нерівність, неефективна економічна модель, міжнаціональна ворожнеча, застаріла транспортна інфраструктура та ін. Виключенням є відсутність проблем з мінеральними ресурсами та енергоносіями, проте наведені вище чинники перешкоджають ефективному використанню цієї конкурентної переваги. В контексті зовнішніх викликів необхідно наголосити, що принаймні двоє сусідів Росії з числа держав-

лідерів світової спільноти—КНР та Японія мають до неї територіальні претензії. Зважаючи на те, що обидві згадані країни мають величезну проблему перенаселення, дані претензії рано чи пізно цілком можуть перейти у відкрите протистояння. На цьому тлі особливо дивною виглядає орієнтація Путіна на східний зовнішньополітичний вектор, який проявляється у систематичному заграванні з Китаєм, а також жорстка антиамериканська та антизахідна риторика з боку Росії—за іронією долі Сполучені Штати не мають до неї жодних територіальних претензій. Звичайно, у питанні збереження територіальної цілісності Кремль традиційно покладається насамперед на стратегічні ядерні сили, проте не варто забувати, що Китай також є ядерною державою, а його людський потенціал практично необмежений. Разом з тим окрім збройного протистояння є чимало способів «м'якої експансії»: так, особливо в прикордонних районах, вже багато років йде процес поступового заселення практично пустих російських територій вихідцями з КНР. Нещодавно керівництво КНР запропонувало Путіну створити в Сибіру «особливу економічну зону», яка з огляду на асиметрію економічного потенціалу двох держав, згодом стала б практично підконтрольною Пекіну територією [9]. Поки що жодної відповіді з боку Москви не пролунало, але сама пропозиція яскраво демонструє стратегічні наміри КНР, що має дуже багато грошей і відчуває значний брак території. Таким чином якщо США, які сучасна російська пропаганда змальовує «ворогом №1», є скоріше надуманим та «інерційним» суперником для пострадянської еліти РФ, КНР—є супротивником об'єктивним, з яким до того ж вона має понад 4000 кілометрів спільного сухопутного кордону.

Події в Україні наочно продемонстрували, що Москва цілковито повертається до класичної імперської політики та стратегії, що полягає у зовнішній експансії з метою встановленні та підтримання військовим шляхом політичного контролю за набутими територіями. Як зазначає Дж. Шерр «зовнішня політика Росії впливає з національної імперської традиції» [10, с. 17] В якості інструменту в російському випадку виступає створення на захоплених територіях квазідержавних утворень, які цілком контролюються Росією у військовому та політичному сенсі. Саме так РФ діяла в Грузії, таким був сценарій Кримської кризи і аналогічний підхід реалізується на Донбасі. Участь Росії в східноукраїнському конфлікті не викликає жодних сумнівів—більша частина бойовиків терористичних організацій ДНР та ЛНР є громадянами Росії, що вже мали військовий досвід, пройшли спеціальну підготовку в таборах на території РФ та озброєні найновішими зразками російської зброї.

Надважливим чинником російської неоімперської стратегії є інформаційна, а радше дезінформаційна політика небачених масштабів — за допомогою підконтрольних ЗМІ всередині країни та за кордоном, шляхом жакливиx маніпуляцій та відвертої брехні, створюється практично альтернативна реальність, в якій експансивні дії російського керівництва виправдовуються певними «високими» цілями. Разом з тим відбувається «демонізація» уряду держави — об'єкта агресії, створюються або просто вигадуються жакливі картини масових вбивств, катувань тощо. Подібна інформаційна політика покликана здійснити вплив на суспільну думку в світі, тим самим зменшивши можливості демократичних урядів у протидії російській експансії.

Кремлівське керівництво та зокрема В. Путін продовжують ідентифікувати себе з Радянським Союзом, розглядаючи Росію лише як провідну складову «Імперії СРСР». Путін колись зауважив, що «розпад СРСР став найбільшою трагедією 20 століття» [7]. Світові ЗМІ постійно згадують цю фразу аналізуючи особливості зовнішньої політики РФ і відмічаючи певні «реваншистські» настрої Росії на світовій арені, проте Путін жодного разу не спростував закиди, щодо намірів реставрації СРСР в тій чи іншій формі. Одним з головних «реставраційних» проєктів Путіна є ідея створення Євразійського союзу, який за аналогією з ЄС мав би почати своє формування з економічної інтеграції країн членів (Митний союз тощо), а в майбутньому цілком ймовірно зближення продовжилося б у політичній та безпековій сферах. Зважаючи на економічний та військовий потенціал майбутніх членів Євразійського союзу (Росія, Білорусь, Казахстан, Вірменія тощо), процеси інтеграції цілком природно носитимуть асиметричний характер, оскільки за всіма показниками Росія дуже суттєво випереджає своїх потенційних партнерів. Протягом тривалого часу керівництво РФ різними шляхами прагнуло долучити до згаданих процесів Україну. Незважаючи на офіційно задекларований в нашій державі курс на євроінтеграцію, Москва мала багато важелів впливу на прийняття рішень в Україні та успішно використовувала їх для досягнення мети. Саме тому настільки вороже був сприйнятий Євромайдан, перемога якого поховала будь-які надії на перемогу проросійського зовнішньополітичного вектору в Україні. Тож в якості останнього засобу впливу Путін вдався до прямої військової агресії, анексувавши Крим та розпочавши бойові дії на сході України. Подібний підхід є неприйнятним в умовах сучасної міжнародної системи, особливо зважаючи на центральноєвропейське положення України, що робить загрозу провідним країнам Старого

Світу більш ніж реальною, тож реакція світової спільноти була швидкою та консолідованою — дії Москви були рішуче засуджені, а низка країн, зокрема США і ЄС, запровадили секторальні економічні санкції проти РФ. Разом з тим, агресивна зовнішня політика Росії цілком відповідає її імперській стратегії відродження «СРСР—2.0», оскільки Радянський Союз був імперією класичного зразка. Імперія—це специфічна політична система, яка характеризується військовим домінуванням центру над периферією та прагне до глобального поширення. Імперія не має і не визнає постійних кордонів, оскільки ірраціональний потяг до абсолютної безпеки спонукає її до постійного розширення. Типовими ознаками класичної імперії є опора на військовий потенціал як інструмент досягнення політичних цілей, наявність відповідної імперської ідеології, а також певне «месіанське» сприйняття світу, яке ґрунтується на упевненості в неповторності та унікальності власної культури та ідеології, що їх імперія прагне поширити на весь оточуючий світ [1, с. 112]. Всі ці риси були властиві СРСР і багато з них ми можемо побачити в сучасній Росії, де Москва продовжує відігравати звичну роль імперського центру. Путін спробував оновити інструментарій імперської стратегії, відповідно до умов глобалізації та інформатизації, що дозволило йому досягти певних успіхів, проте імперська політика та стратегія є анахронізмом в сучасному світі, водночас історія яскраво демонструє, що імперія як специфічна політична система є не стійкою за своєю природою. Згідно концепції О. Мотиля можна виділити три основні етапи існування імперій: зародження, занепад та розпад, часом також імперії відроджуються чи трансформуються, саме така доля спіткала дореволюційну Російську імперію, що перетворилася на Радянську імперію [6, с. 11]. Важко навести приклад навіть відносного винятку з цієї системи, тож можна сміливо стверджувати, що імперські стратегії є безперспективними з точки зору досягнення сталого розвитку держави.

На відміну від Радянського Союзу, РФ не має ані ідеологічного, ані мобілізаційного, ані ресурсного потенціалу достатнього для реалізації своєї неоімперської стратегії. Сучасна російська ідеологія не ґрунтується на жодній унікальній системі цінностей, як це було в СРСР з його «месіанською» стратегією поширення соціалістичної революції й побудови комунізму. Путінська пропаганда—це просто повітряна кулька з брехні й маніпуляцій, яка в сучасних умовах неодмінно приречена на вибух, оскільки розвиток глобальних інформаційних систем робить все більш складним підтримку «легенд» російського «агітпропу». Прорив інфор-

маційної блокади може стати надзвичайно деструктивним чинником для правлячого режиму, оскільки він здатен спровокувати сплеск соціального невдоволення й розчарування у політичному керівництві, цей ефект вже мав місце під час Серпневого путчу 1991 року, коли правда з центрального каналу вивела сотні тисяч громадян на вулиці Москви. Багатотисячні антивоєнні демонстрації в російській столиці довели, що середній клас та творча інтелігенція проти агресивної зовнішньої політики Кремля, проте більша частина населення РФ отримують інформацію не з Інтернету чи інших незаангажованих джерел, а з екранів національного телебачення, що вже давно стали основним інструментом пропаганди та маніпуляцій громадською думкою.

Імперська стратегія з її агресивною експансіоністською сутністю є анахронізмом та втрачає будь-яку ефективність в умовах сучасної міжнародної системи, що навпаки характеризується процесами глобалізації та інтеграції. Одним з основних ефектів глобалізації є постійно зростаюча взаємозалежність між акторами, за цих умов координація та узгодження дій на міжнародній арені стає детермінантою сталого розвитку і міжнародної безпеки. На відміну від попередніх часів в умовах глобалізації головна боротьба між державами розгортається не у військово-стратегічній, а в економічній сфері. Це навіть дало поштовх розвитку такого наукового напрямку як геоekonomіка. В умовах функціонування системи міжнародних інститутів, напрацьованих після Другої світової війни, однобічна агресивна стратегія зустрічає спротив з боку практично всієї світової спільноти. Держава агресор обов'язково підпадає під численні міжнародні санкції й опиняється у ізоляції, що призводить до руйнування життєво необхідних економічних зв'язків, тож іміджеві та фінансові втрати в такому випадку нівелюють будь-які потенційні здобутки від зовнішньої експансії. Російська Федерація не є авангардною країною, її технологічна відсталість від держав-лідерів — величезна, російська економічна система неефективна та неконкурентна, оскільки носить кланово-олігархічний характер й орієнтована переважно на експорт енергоносіїв. Прогнозована економічна рецесія й фактична втрата політичного впливу в Україні, яка одночасно є містком та буфером між РФ та Заходом, актуалізували прагнення кремлівського керівництва до певної ревізії міжнародно-політичної системи, як вимушеної міри задля збереження позицій геополітичного лідерства, оскільки військовий потенціал є чи не єдиною конкурентною перевагою Росії на світовій арені. РФ вже давно активно виступає за зменшення ролі НАТО в Європі, як зазначає К. Косачев «Європа зовсім не мотиво-

вана до реформ. Росія, якій на відміну від Німеччини, США, Швейцарії або Китаю, некомфортно в сьогоdnішній ситуації, ставить задачу переконувати колективну систему безпеки» [4]. Проте Москва не має ресурсів для тривалого глобального протистояння, оскільки її економіка є вкрай залежною від кон'юнктури зовнішніх ринків та міжнародної співпраці. Саме тому РФ орієнтується насамперед на т. з. «гібридні війни» — масштабні диверсійно-терористичні операції з використанням загонів особливого призначення, які супроводжуються безпрецедентними за своїм масштабом і цинізмом пропагандистськими кампаніями, спрямованими на спотворення реальної картини і створення необхідної суспільної думки за кордоном та всередині Росії. Разом з тим Путін постійно демонструє готовність до розв'язання Великої війни, з одного боку це є інструментом тиску на стабільні та процвітаючі країни Заходу, з іншого — засобом мобілізації російського суспільства. Сценарій «гібридної війни» передбачає шляхом створення відповідного інформаційного середовища досягти певної легітимації дій та, відповідно, зняття з РФ відповідальності за агресію. Таким чином стає можливим досягнення військово-стратегічної мети з одночасним збереженням політичних та економічних зв'язків, саме такий характер носила Російсько-Грузинська криза 2008 року і подібним чином розгорталася ситуація навколо Кримської кризи 2014. Однак, на відміну від подій у Південній Осетії, масштаби «гібридної війни» в Україні є значно більшими і за кількістю жертв, і за руйнуваннями, і за площею території зіткнень. Згадані чинники разом з титанічною працею вітчизняної дипломатії суттєво вплинули на суспільну думку за кордоном, змінивши її на користь української позиції. Україна отримала і продовжує отримувати політичну, економічну та військово-технічну допомогу від багатьох держав, що значно посилило її позиції у протистоянні російській агресії. В свою чергу Кремль не демонструє жодного реального прагнення до деескалації ситуації, а всі пропозиції та кроки щодо мирного врегулювання носять виключно декларативний характер.

Україно-російська криза продемонструвала невідворотність докорінної зміни зовнішньополітичної стратегії РФ, її ролі та місця на міжнародній арені. Цинізм анексії Криму не вдалося приховати навіть за допомогою найновіших маніпулятивних технологій у ЗМІ, щедро профінансованих Кремлем. Не зважаючи на потужне проросійське лоббі в європейських політичних структурах та міжнародних організаціях, світ практично одностайно засудив відверте загарбання частини території нашої держави. Разом з тим встановлення влас-

ного контролю над територією за допомогою військових засобів, що ми можемо спостерігати на прикладі Криму та частини східних областей України, є нічим іншим як реалізацією неоімперської стратегії Росії. Дану тезу підтверджує також пояснення Путіним агресії в Україні — мовляв, Москва вбачає загрозу в можливому продовженні розширення НАТО на схід — оскільки ірраціональний потяг до абсолютної безпеки є основною ознакою класичної імперії. Подібна стратегія не може бути ефективною тому, що вона є анахронізмом і суперечить логіці взаємозалежного світу епохи глобалізації, а відповідно до традиційних етапів існування імперій згадана стратегія веде до розпаду політичної одиниці. Претензії РФ на відновлення статусу світової наддержави у глобальному контексті не підкріплені відповідним економічним, соціально-політичним чи демографічним ресурсом, Росія — це регіональна держава з глобальними амбіціями. Величезна кількість внутрішніх викликів створюють реальну загрозу в контексті реалізації агресивної геополітичної стратегії, яка відповідно формує несприятливе та вороже зовнішнє середовище. Зараз ми можемо спостерігати це на прикладі введення цілого спектру міжнародних санкцій проти РФ, які звичайно перешкоджають її сталому розвитку.

Метою Путіна в контексті ескалації конфлікту в Україні після Кримської кризи та провалу плану з побудови т. з. «Новоросії», що передбачав встановлення контролю за низкою південних і східних областей, стало нанесення максимальної шкоди українській економіці та соціальній інфраструктурі, можливо щоб уникнути появи чинника «української Польщі» — яскравого прикладу ефективного розвитку сусідньої держави в умовах Західної суспільно-політичної моделі. Розв'язання та постійне роздмухування конфлікту на Донбасі дає Кремлю час для корекції стратегії та визначення ключових пріоритетів на конкретному етапі.

Подальший розвиток та реалізація путінської неоімперської стратегії може призвести або до досить швидкого розпаду РФ під впливом внутрішніх деструктивних процесів та зовнішнього економічного й політичного тиску, або до поглиблення міжнародної ізоляції, створення закритого мілітаризованого суспільства на кшталт Північної Кореї. Другий сценарій є більш вірогідним і несе велику загрозу міжнародній безпеці у довгостроковій перспективі.

Список використаних джерел:

1. Ветринський І. М. Імперія та її стратегії в сучасному науковому дискурсі / І. М. Ветринський // Науковий вісник одеського

-
- державного економічного університету. — 2009. — № 17 (95). — С. 107 — 119.
2. В Москве четыре фигуранта «болотного дела» получили тюремные сроки [Электронный ресурс] // Зеркало недели. — Режим доступа: http://zn.ua/WORLD/v-moskve-chetyre-figuranta-bolotnogo-dela-poluchili-tyuremnye-sroki-151065_.html
 3. Госдума приняла закон о пятилетнем сроке за митинги [Электронный ресурс] // Грани. Ру. — Режим доступа: <http://grani.ru/Politics/Russia/Parliament/Duma/m.230796.html>
 4. Косачев К. За тремя зайцами? [Электронный ресурс] / К. Косачев // Россия в глобальной политике. — Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/number/Za-tremya-zaitcami-15105>
 5. КППФ обжалует в КС расширение прав ФСБ на досмотр личных вещей [Электронный ресурс] // Каспаров. Ру. — Режим доступа: <http://www.kasparov.ru/material.php?id=53AA5C21A04F9>
 6. Мотиль О. Підсумки імперії / Олександр Мотиль; авторизований пер. з англ. П. Грицака. — К.: Критика, 2009. — 200с.
 7. Путин считает, что распад СССР стал трагедией для миллионов [Электронный ресурс] // РИА НОВОСТИ. — Режим доступа: <http://ria.ru/politics/20050505/39937603.html>
 8. Путин подписал закон об уголовной ответственности за призывы к экстремизму в интернете [Электронный ресурс] // Факты и комментарии. — Режим доступа: <http://fakty.ua/184044-putin-podpisal-zakon-ob-ugolovnoj-otvetstvennosti-za-prizyvy-k-ekstremizmu-v-internete>
 9. Россия и Китай могут создать на Дальнем Востоке единую экономическую зону [Электронный ресурс] // Корреспондент. net. — Режим доступа: <http://korrespondent.net/world/3369484-rossiya-y-kytai-mohut-sozdat-na-dalnem-vostokeyedynuyi-ekonomycheskuui-zonu>
 10. Шерп Д. Жесткая дипломатия и мягкое принуждение: влияние России за рубежом / Джеймс Шерп; Пер. с английского Королевский ин-т междунар. отношений Chatham House; Центр Разумкова. — К.: Заповіт, 2013. — 138с.

Стаття надійшла до редакції 23.06.2014 р.

Ветринский И. М. Трансформация геополитической стратегии России в контексте крымского кризиса.

Рассматриваются последствия Крымского кризиса в марте 2014 года, анализируются возможные пути и формы дальнейшего развития политической системы Российской Федерации, ее геополитические императивы и трансформация внешнеполитической стратегии.

Ключевые слова: *геополитика, геополитическая стратегия России, неоимперские посягательства, геоэкономика, крымская кризис, сепаратизм.*

Vetrinsky I.M. Transformation of Russia's geopolitical strategy in the context of the Crimean crisis.

Discusses the implications of the Crimean crisis in March 2014, Also analyzes the ways and forms of further development of the political system of the Russian Federation, its geopolitical imperatives and the transformation of its foreign policy strategy.

Keywords: *geopolitics, geopolitical strategy of Russia's neo-imperialistic encroachment, geo-economics, Crimean crisis separatism.*

УДК 323.383 (540)

Клименко О. А.

*Кандидат політичних наук, доцент, старший науковий співробітник
Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України*

ОСМИСЛЕННЯ КАСТОВОГО ПИТАННЯ В ІНДІЇ: ДЕЯКІ АСПЕКТИ

Розглянуто зміст поняття «каста» відповідно до ідей індуїзму. Проаналізовані аспекти впливу каст на політичне життя Індії.

Ключові слова: *касти, індуїзм, політичне життя, «відсталі касты», «позитивна дискримінація».*

Сучасне індійське політичне життя характеризується впливом індо-буддистської культурно-релігійної традиції, що відрізняє його від західної традиції політичного буття, яке базується на постулатах демократії, сформованих тривалим шляхом формування у Європі інституту держави. Наріжним каменем життєдіяльності релігійної традиції в політикумі країни виступає кастова система. Фактично вся соціальна система Індії неможлива без розуміння чинника касты. Значення касты, яка розвинута у індусів, що складають більшість населення країни, так чи інакше поширюється на інші конфесійні групи, що включені в процеси політичного життя країни. Глибина проникнення кастових взаємозв'язків в індійське суспільство вражає при детальному дослідженні т. зв. проблеми «касты» в країні.

Очевидно, що успішний розвиток Індії її інтеграція до світового соціально-економічного простору, беззаперечне лідерство у галузі технологій, підтримання унікальності цивілізаційної культури регіону, викликають інтерес у спеціалістів з огляду на визначення механізмів, які забезпечують поступ країни у глобальному світі. Відтак *актуальність* проблеми дослідження кастового устрою Індії, як такого, що є своєрідним механізмом розвитку політичного життя країни у сучасному взаємозалежному світі, набирає значимості. Кастовий устрій є чинником, що впливає на численні суспільні процеси. Без нього неможливе розуміння протікання політичних процесів в країні, процесів трансформації державних інститутів в країнах Південної Азії та їх співіснування у глобальному світі.

Мета дослідження полягає в виявленні внутрішньої природи кастової системи як культурно-релігійної складової традиції країни, осмислення певних аспектів соціальної природи каст, аналіз зразків впливу каст на політичне життя Індії. З огляду на обмеженість формату статті та зважаючи на складність проблеми дослідження, автор торкнеться в ній лише деяких аспектів актуальної наукової теми.

Дослідження проблем, пов'язаних з кастами та з кастовим устроєм, відбувалося на різних етапах дослідження Індії. Поступово складалась «наука про касты», яка, фактично, стала самостійним предметом дослідження. Існують різні підходи, школи у вивченні цього питання. В зарубіжній науці склались наукові школи, пов'язані з іменами Є. Сенарта [1], Дж. Хаттона [2], Т. Байдельмана [3] та інші, значення яких не втрачається нині. Відомі радянські дослідники О. О. Куценков [4] та М. К. Кудрявцев [5] у своїх фундаментальних працях зробили внесок у вивчення каст та кастового устрою Індії. Соціологічний підхід у дослідженні каст застосували Л. Б. Алаєв, О. Гендін [6], Т. Н. Загороднікова. Культурно-цивілізаційний контекст кастової проблеми відображений у працях І. А. Василенко [7], І. Глушкової. Серед індійських дослідників авторитетними вважаються розробки М. Н. Шрініваса. Г. М. Демла, С. Шанані [8], Дж. Сінгха [9]. У монографії С. Уолперта «Індія: історія, культура, філософія» [10], яка витримала чотири видання починаючи з 1990 року, подається достатньо вичерпний аналіз кастового устрою з огляду на соціальний контекст цього феномену. Проблеми «позитивної дискримінації» відображені в дослідженнях американських вчених Н. Глазера, М. Вейнера. Особливої уваги заслуговує енциклопедичний словник, підготовлений головою шиваїтів західних країн Садгуру Шивайя Субрамуніясвами «Танец с Шивой. Современный катехизис индуизма» [11], в якому ретельно підібрані і глибоко висвітлені численні поняття з великого спадку індуїстської духовної культури.

Відомо, що кастовий устрій в Індії сформувався на основі тривалого релігійного досвіду індійського народу. Процес ідентифікації і осмислення себе в певній системі ціннісних координат актуалізував у індусів зразки умов і способу життя. Релігійне світосприйняття, що відображає позачасову природу людини і пов'язане з глибинним емоційним сприйняттям дійсності наклало відбиток на всі сторони життя народу.

Слово «каста» для пояснення традиційних соціальних відмінностей індусів ввели португальці. Самі індуси систему спадкових соціальних відмінностей з давнини визначають поняттями «варна», а обов'язки щодо виконання свого соціального статусу «варна-дхарма» [11, с. 647].

Згідно «Ригведі» всі живі істоти походять від первинної космічної свідомості — Пуруші. З його тисячі голів з'явилися на світ брахмани, з його рук — кшатрії, з гомалок — вайшії, а з ніг — шудри. Відтак, брахманами вважається «достигла, розвинута душа». У соціумі вони виконували обов'язки священиків, були філософами, виконавцями священних гімнів, молитов, ритуалів. Кшатрії, інакше кажучи, «керуючі, наділені владою» були воїнами і правителями. Законодавча, виконавча влада і військові обов'язки були сферою їх діяльності. Вайшії — торговці і землевласники були покликані створювати матеріальний добробут. До цієї касти належали бізнесмени, фінансисти, промисловці, а також селяни. Шудрами були безземельні наймані робітники, ними вважались також кваліфіковані ремісники. Нині існує велика кількість людей, що знаходяться поза межами чотирьох каст, їх називають недоторканими, джатіхі-тамі (позакастові), чандалами (особливо тих, чия праця пов'язана з трупами). До недоторканих джаті належать такі професії, як мисливець, рибалка та робітники, що працюють з шкірами [11, с. 648].

Три перших варни вважались «двічі народженими», ритуали присвячення в індуїзм вважались другим — духовним народженням людини. У своєму житті індуси і понині намагаються дотримуватися принципів варна-дхарми. Соціальний обов'язок, який полягає в тому, щоб дотримуватися доброї поведінки згідно з принципами спільноти до якої належить людина, став частиною кастового устрою в Індії. Варна-дхарма охоплює дві взаємозалежні соціальні ієрархії, по-перше, це чотири варни, а саме, брахмани, кшатрії, вайшії і шудри і, по-друге, це — джаті, більше трьох тисяч професійних груп. В джаті люди об'єднуються в групи за ознаками своєї професійної діяльності. Ці групи набагато більше ніж родини, вони не є розділеними подібно до племен, а також не відрізняються за ознаками подібно до класів. Кожна джаті, як і варна характеризується певним видом діяльності, яким традиційно займаються його представники. Існують джаті землепашців, військових, ювелірів, ковалів, виробників масла тощо. Джаті є невід'ємною частиною розуміння кастового устрою. Індуси вважають, що система варна-дхарми забезпечує приналежність кожного до певної професійної групи, до подібного соціального співтовариства, єдність родини та релігійно-культурну спадкоємність [11, с. 648].

Кастові традиції соціального життя досить міцні, вони базуються на культурних особливостях притаманних індусам. Так, досліджуючи феномен касти, відомий соціолог Луї Дюмон прийшов до висновку, що все суспільство Індії можна поділити на велику кількість спадкових

груп, які розрізняються між собою й одночасно об'єднуються трьома головними ознаками. По-перше, це ознака обмежень у сфері шлюбу та прямого або непрямого контакту (погляд, їжа, одяг); по-друге, це ознака об'єднання за принципом розподілу праці, тобто існування традиційних професій в кожній групі і, по-третє, це ознака ієрархії, за якою групи структуруються по відношенню одна до одної [12]. Доповнює розуміння соціальних ознак каст культурно-релігійний контекст індуїзму, з яким безпосередньо пов'язане обґрунтування значимості каст.

В індуїзмі існує декілька основних концепцій, які відображають його постійну природу і безпосередньо торкаються розуміння тривалого існування кастової системи в Індії. Всі індуїсти поклоняються одній Вищій Реальності, хоча вони називають її різними іменами, вони вважають, що всі душі в кінцевому рахунку мають пізнати істину священних Вед і Агам. Індуїсти вважають, що не існує ні вічного пекла, ані вічного прокльону, Вони також єдині у розумінні того, що не існує природного зла. Все є добро, все є Бог, і кожна душа вільна шукати свій власний шлях до Бога через відданість, аскетичність, медитацію, йогу або віддане служіння (севу). Всі, хто сповідує індуїзм переконані, що душа перевтілюється до тих пір, поки всі карми не будуть вичерпані і Реалізація Бога не буде досягнута. Як відзначає Стівен Уолперт: «Закони карми (причин і наслідків дій) і сансари (реінкарнації), які були сформульовані близько трьох тисяч років тому, залишаються головними поняттями для індійського релігійного і філософського світогляду. Вони є настільки очевидними для Індії, що приймаються як сучасними індійськими інтелектуалами, так і традиціоналістами» [10, с. 116]. Ідея перевтілення, що пов'язана з розумінням еволюції, вдосконалення душі, пояснює народження у більш сприятливих умовах, зокрема, у шляхетних родинах брахманів і кшатріїв. Завдяки зв'язку між кармою і сансарою, який існує у свідомості індуїстів, кожний окремий вчинок розглядається як причина для наступного вчинку та дії. Відтак, «...добрі справи визрівають, як добрі плоди, а недобрі— як погані плоди» і, «...кожному дістається плід його власної карми— таким є загальний індуїстський закон космічної справедливості» [10, с. 117].

Оптимальна реалізація душі у відповідній людській формі пояснює існування кастової системи як соціального інституту, який допомагає людині реалізувати відповідно потенціалу своєї душі призначення у матеріальному світі. Немає нічого незрозумілого в ідеї перевтілення: «Ми є тим, чим ми повинні бути, внаслідок того, чим ми були у минулому

житті. Ми можемо піднятися або опуститися в ієрархії, накопичуючи досягнення або провини, підсумовуючи наприкінці баланс всього доброго і поганого, що в нас є, що ми зробили» [10, с. 117]. Згідно цього розуміння, немає й нічого незрозумілого у відмінностях соціального статусу людей, який може змінюватися від одного людського втілення до іншого. Відтак космогонічність і глибина ідей індуїзму позначилась на сприйнятті кастового устрою як оптимальної соціальної системи людських відносин в Індії.

Як відзначають дослідники, за останні два століття традиційні кастові звичаї змінилися під впливом західної цивілізації. Формально ці зміни відобразилися в політичному житті країни наступним чином. По-перше, отримання Індією незалежності в 1947 році позначило початок змін у сприйнятті кастових привілеїв. Сприйняття західних зразків управління державними інститутами позбавило влади багатьох магараджів. Індійських князів і впливових брахманів. Індія, проголосивши себе світською державою, парламентською республікою, скориставшись надбанням політичного управління, сформованого британською владою, заявила про себе як самостійного політичного актора, спроможного рухатися на шляху розбудови держави.

Конституцією Республіки Індія (від 1950 року) забороняється вживати поняття «недоторкані» і наголошується на тому, що дискримінація людей за ознаками недоторканості є кримінальним злочином (Стаття 17). В адміністративній практиці поняття «каста» не повинно вживатися, воно замінено політкоректним «спільнота»

Проте, перші загальні вибори до парламенту Індії та у законодавчі збори штатів в 1952 році виявили вплив традиційних культурно-релігійних традицій на перебіг політичних процесів в країні. Вагомою складовою виборчого процесу стало кастове питання. Як відзначає російський дослідник О. Куценков: «...будь-якій політичній силі необхідно було рахуватися з існуванням кастової системи, значення якої визначалося, перш за все, тим, що для народу вона була звичною й тому зрозумілою формою соціальної організації» [4, с. 145]. Зрештою Індії необхідна була підтримка на міжнародному рівні її політики і вона всіляко демонструвала свою прихильність демократичним зразкам побудови держави. Так, в 1957 році на Загальноіндійській конференції з національної інтеграції було розроблено й прийнято так званий «кодекс поведінки», в якому зокрема, відзначалось, що використання кастових привілеїв є неприйнятним для досягнення політичних цілей.

Проте в дійсності використання відповідних принципів було неможливим повною мірою, оскільки зачіпало внутрішню суть культурно-релігійного сприйняття дійсності, притаманного індійському народові. Зрештою авторитет вищих каст в очах народу був значною мірою виправданим. Тривалий досвід національно-визвольного руху в Індії показав приклади самовідданої діяльності, пожертви великої кількості видатних людей власними інтересами заради ідеалів кращого життя багатостраждального індійського народу. Серед них імена Н. Митра, Р. Тагора, Б. Ч. Пала, А. Гхоша, М. Ганді, Дж. Неру та інших. Крім того, представники вищих каст постійно здійснювали керівництво повсякденним життям простих людей. Система джаджмані як ритуальна бартерна система обміну продуктів праці та послуг сформувалась в індійському селі тисячі років тому і стала відзнакою індійського життя. Вона продовжує функціонувати понині і сприяє підтриманню авторитету вищих каст.

В цьому контексті важливо відзначити, що започаткована Джавахарлалом Неру в 1956 році промислова політика, за якої основні галузі виробництва залишались у власності держави, а приватні інвестиції не складали конкуренції державному сектору, кастове питання практично було знято з порядку денного політико-економічного життя. Водночас, як зазначають аналітики М. Грабова, В. Загієва, А. Затонських, сільське реформування і програми соціального характеру, розпочаті в період правління Неру зазнали невдач, головним чином, через врахування інтересів вищих каст [13].

На сьогодні Індія залишається великою країною з чисельним прошарком сільського населення. Близько чотирьох п'ятих населення складають селяни, у свідомості яких кастові традиції укорінені глибоко. Політичні партії фактично орієнтуються на соціальну структуру села. Таким чином, основна увагу у політичній боротьбі робиться не на окрему людину чи соціальний прошарок, а на великі соціальні групи — касты.

В політичному житті касты формуються у кастові асоціації та федерації, вступають у союзи з іншими спільнотами, соціальними групами та кастами. Солідарність на кастовій основі є елементом політичного життя Індії і впливовим чинником політичної боротьби.

М. К. Кудрявцев, досліджуючи проблеми залучення представників касты в політику відзначає, що політичні лідери нової Індії, відмовивши кастовій системі у конструктивному визнанні, самі ж не тільки використовують її в політиці, але й зацікавлені у збереженні її як основи суспільного устрою [5]. Приміром, у 1990 році Бхарата Джанаті парті

(Індійська Народна партія) взявши на озброєння у передвборчій боротьбі принципи хіндутви, наголошувала на необхідності створити державу «справжніх індусів» (Хінду Раштра), у якій індуси представники вищих каст шляхетно правили б країною, а представники інших віросповідань, зокрема, мусульмани, та індуси — представники нищих каст виконували б свої безпосередні функції громадян держави. Офіційно партія не заявляла про створення Хінду Раштра, представники партії уникали спільних заяв, передвборчих виступів з представниками радикальних релігійних організацій. Проте в дійсності були орієнтовані на підтримку вищих каст з метою реалізації своїх цілей.

Розглядаючи кастову систему в Індії, Л. Дюмон відзначив взаємозв'язок ієрархії у сфері релігії і в реалізації владних повноважень. За його думкою, відносини ієрархії в сфері релігії при існуванні кастової системи будуються за ознакою «чисте» й «нечисте». Відтак, брахман ніколи не може бути нечистим, а недоторканий ніколи не буває чистими [12, с. 121]. Відтак, в кастовій системі виконання нечистих обов'язків одними є необхідністю для підтримання чистоти у інших людей. У свідомості індусів соціальний устрій при цьому виглядає цілком завершеним і самодостатнім, оскільки нерівноцінні, але взаємодоповнюючі частини нього відтворюють життєдіяльність соціуму.

В сучасній соціальній історії Індії недоторкані фактично пережили перехід від племінного устрою до каст. Їх вважають ритуально нечистими, вони дискримінуються за ознаками професії, є політично незахищеними і найбільш вразливими групами сільського населення.

Починаючи з 1990-х років в політикумі країни питання недоторканих піднімається як чинник боротьби з бідністю і, водночас, стає розмінною картою у передвборчій боротьбі партій. Характерною в цьому контексті стала ситуація в уряді країни. Голова партії Джаната Дал В. П. Сингх, виконуючи обов'язки прем'єр-міністра Індії (1990 р.), задекларував одну з своїх позицій, згідно якої 27% місць в органах державної влади він пропонував віддати представникам «відсталих каст», не представленим в політичному житті країни. Одночасно з проголошенням відповідних тез, виникла ситуація невдоволення серед представників політичної еліти, яка поширилась і призвела до хаосу місцевих громад. Політична криза, яка виникла в країні завершилася відставкою В. П. Сингха з посади прем'єр-міністра [14].

Друга половина 1990-х років підняла на порядок денний політичного життя кастове питання. Проте значимість його змінила своє традиційне навантаження. Процеси глобалізації, різке розшарування людей за озна-

ками матеріальної бідності і багатства, жорстка політична боротьба за владу поставили перед політиками завдання підтримки найбідніших каст і великої кількості «недоторканих» в країні. Так, політичні партії у передвиборчій боротьбі у 1998 році обіцяли підтримку недоторканим через надання місць для навчання в університетах, проголошували необхідність інших соціальних гарантій захисту. Загострена боротьба за голоси призвела до несподіваних наслідків для провідної партії країни Індійський Національний Конгрес, яка залишилась без більшості голосів недоторканих в штаті Уттар-Прадеш. Загалом проблема використання потенціалу недоторканих у передвиборчій боротьбі в Індії є тривалий час предметом дослідження багатьох індійських і західних політологів. Так, резервування місць на державній службі і в вищих навчальних закладах для «відсталих класів» або, інакше кажучи, «позитивна дискримінація» непокоїть дослідників, які вбачають головним критерієм покладеним в її основу—приналежність до певної касты чи кастової групи, який перетворює касту в інструмент тиску на владу з метою отримання вищих посад та іншого добробуту, апелюючи до своєї «відсталості» [15]. Така ситуація призвела до того, що в деяких штатах країни, велика кількість квот, яку отримали навіть ті касты, які важко назвати «відсталими», успішно користуються привілеями позитивної дискримінації. В такий спосіб вони сприяють спотворенню її головної мети—ліквідувати політичну, економічну, культурну відсталість каст, які довгий час страждали від зловживання вищими кастами своїх привілеїв. Нині, як відзначають дослідники, ситуація в деяких штатах складається так, що бідному брахману важче отримати освіту, ніж представникам недоторканих, які мають можливість скористатися наданими їм квотами [16]. Завершення у 2008 року законотворчої діяльності з проблем надання квот у вищі навчальні заклади для «інших відсталих каст» вплинуло на зменшення напруги навколо цього питання. Водночас існування привілейованих і відсталих каст залишає проблему соціальної напруги у політичному житті Індії.

Відтак, на основі вищенаведеного можна зробити наступні висновки: по-перше, внутрішня природа кастової системи як культурно-релігійної традиції країни будується на змісті наріжних понять індуїзму, таких як «карма», «сансара», «варна-дхарма» та інших. Глибинне емоційне сприйняття дійсності, космогонічність матеріальної реальності відобразилися у стійких зразках масової свідомості народу. По-друге, індійська кастова система з давнини була покликана слугувати своєрідним формальним відображенням еволюційного поступу душі у людських соціальних відносинах і допомагати реалізації можливостей

людини у матеріальному світі. В цьому криється одна з причин її життєздатності. Водночас соціальний світ сьогодення контрастує з соціальним середовищем давньої Індії і культурний спадок древнього народу залишається у свідомості людей як ідеал побудови ідеальних людських відносин і міцної держави. По-третє, чисельний відсоток сільського населення країни, яке більшою мірою прихильно до підтримки традиційних стереотипів соціальних відносин, робить кастове питання в політиці залежним від місцевих, регіональних особливостей розвитку країни. По-четверте, формування кастових асоціацій і федерацій в центрі і штатах очевидно довгий час впливатиме на політичне життя в країні, оскільки відображатиме співвідношення соціальних (у тому числі кастових), економічних і політичних сил. По-п'яте, значення кастового чинника збільшується під час передвиборчої боротьби. Водночас його вплив коливається залежно від рівня індійської політики (центр або місцева політика). Очевидно на місцях значення кастових відносин зростають пропорційно міцності і кількості кастових угруповань. По-шосте, нині кастовий чинник посилюється у політичній боротьбі з проблем т. званої «позитивної дискримінації», (коли об'єктом політиків стають «відсталі касты») а солідарність на кастовій основі виступає чинником політичного життя. Приналежність до певної касты за умов реалізації «позитивної дискримінації» впливає на можливість залучення у суспільство (отримання освіти, влаштування на роботу тощо) і у передвиборчій період слугує чинником нестабільності соціальних відносин.

Список використаних джерел:

1. Senart E. Les castes dans l'Inde des faits et le systeme / E. Senart. — P., 1927.
2. Hutton J.H. Caste in India / J.H. Hutton. — 4-th Ed. — Bombay, 1963.
3. Beidelman T.O. A comparative analysis of the jajmani system / T.O. Beidelman. — New York, 1959.
4. Куценков А. А. Эволюция кастовой системы Индии / А. А. Куценков. — М., 1983. — 325 с.
5. Кудрявцев М. К. Кастовая система в Индии / М. К. Кудрявцев. — М.: Восточ. лит., 1992. — 264 с.
6. Гендин А. А. Роль касты в формировании партийно-политической структуры в Южной Индии: Автореферат дис... канд. н., спец. 07.00.04. АН СССР. ИВ. — М., 1984. — 15 с.
7. Василенко И. А. Политическая глобалистика / И. А. Василенко. — М.: Логос, 2000. — 360 с.

8. Srinivas M.N., Damle G.B., Shanani S., Beteile A. Caste: a trend report and bibliography // Current Sociology.—1959.—Vol. 3.—P.114—156.
9. Singh S. Caste in India. A trend report / S. Singh // A Survey of research in sociology and social anthropology. Vol1. — Bombay, 1977. — P.325—334. — М., 1983.
10. Уолперт С. Индия: история, культура, философия / С. Уолперт. — М.: КоЛибри. Азбука-Аттикус, 2013. — 320 с.
11. Садгуру Шивайя Субрамуньясвами. Танец с Шивой. Современный катехизис индуизма. — К.: София, М.: ИД «Гелиос», 2001.-800 с.
12. Dumont L. Homo Hierarchicus. The Caste System and Implications / Dumont L. — L., 1970.
13. Геополитическая доктрина Индии [электронный ресурс] / М. Грабова, В. Загиева, А. Затонских и др. // Мировая политика: история, теория, перспективы. — Режим доступа до журн.: http://www.worldpolitik.ru/index.php?option=com_content&task=view&id27
14. Юрлова Е. С. Кастеизм — фактор политической жизни / Е. С. Юрлова // Экономическое, социальное и политическое развитие Индии (1947—1987). — М.: Наука, 1989. — С. 48—123.
15. Shourie A. Falling over Backwards: an Essay on Reservations and on Judicial Populism / A. Shourie. — New Delhi, 2006. — 378 p.
16. Glazer N. Minorities and India's Democracy / N. Glazer // Democracy and Diversity. India and the American Experience. Ed. by K.S. Vajpai. — Oxford, 2007. — P.144—191.

Стаття надійшла до редакції 09.06.2014 р.

Клименко Е.А. Осмысление кастового вопроса в Индии: некоторые аспекты
 Раскрыто содержание понятия «каста» в соответствии с идеями индуизма. Проанализированы аспекты влияния каст на политическую жизнь Индии.

Ключевые слова: *касты, индуизм, политическая жизнь, «отсталые касты», «позитивная дискриминация».*

Klymenko O.A. A Comprehension of caste question is in India: some aspects.

In the article is exposed maintenance of concept «caste» in accordance with ideas of Hinduism. The aspects of influence of castes are analyzed on political life of India.

Keywords: *castes, hinduism, political life, «backward castes», «positive discrimination».*

УДК: 327

Шинкаренко В. І.

*Помічник ректора Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

СТВОРЕННЯ АСЕАН І ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ ЕВОЛЮЦІЇ: УРОКИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Йдеться про зародження, розвиток і поглиблення інтеграційних процесів у регіоні Південно-Східної Азії; розширення складу АСЕАН подано в контексті участі держав регіону в міжнародних відносинах постбіполярної доби.

Ключові слова: *регіональне співтовариство, міжнародна обстановка, світова політика, публічна дипломатія.*

Нині Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН) стала однією з найбільш авторитетних і динамічно прогресуючих організацій багатопрофільного співробітництва не лише в Азійсько-Тихоокеанському регіоні (АТР), але й на світовій арені. За роки свого розвитку Асоціація набула унікального досвіду колективного вироблення спільної лінії поведінки на міжнародній арені, а також практики спільного пошуку шляхів вирішення внутрішніх проблем Південно-Східної Азії (ПСА) на основі принципів консенсусу, взаємодопомоги, консультацій, довіри, терпимості, врахування інтересів усіх сторін-учасників.

Саме цим і пояснюється зв'язок даної статті з важливими науковими й практичними завданнями дослідження концептуальних засад міжнародно-політичної діяльності АСЕАН та наслідків впливу на них чинника глобалізації. Висновки статті можуть бути задіяні фахівцями МЗС України й спеціалістами інших державних установ, науково-дослідницьких інститутів та центрів, які беруть участь у плануванні та здійсненні зовнішньої політики України в Азійсько-Тихоокеанському регіоні.

На жаль, по завершенні холодної війни головна увага аналітиків-міжнародників була прикута до політичних подій і процесів, які відбувалися вздовж її колишніх фронтів: у Центральній Європі, на Балканах і на Близькому Сході, де наслідки розпаду біполярної системи виявились надто драматично. У ПСА (тут і надалі мається на увазі геополітичний

макрорегіон, що охоплює країни, розташовані на Індокитайському півострові й Малайському архіпелазі та об'єднані в АСЕАН згорання холодної війни, на перший погляд, не ознаменувалось скільки-небудь вражаючими наслідками, за винятком урегулювання камбоджійського конфлікту. Не відбулося в ПСА й будь-якої істотної зміни державних кордонів, як це мало місце в Європі, не сталося й масштабних збройних конфліктів з величезною кількістю жертв серед мирного населення, як на теренах колишньої Югославії та в Афганістані. Здавалося б, у Південно-Східній Азії історичний час завмер.

Тому здобувач творчо скористався методологічним підходом британських політологів-міжнародників Е. Пейна і Е. Гембла, що відводять роль ядра не цілим регіонам, а окремим державам, які визначальним чином впливають на характер регіоналізації в усіх її провідних центрах. Кожна з цих держав не лише сама виступає ініціатором і промоутером регіоналізації в певному просторі (як КНР і Японія в ПСА, ФРН і Франція — в ЄС), але й забезпечує просування інтеграційних проектів в інших регіональних просторах (КНР прагне поглибити регіоналізацію Великої Східної Азії, Франція й ФРН сприяють регіоналізації Балкан і Середземномор'я загалом) [1, 17].

У своєму дослідженні автор використав і методологічні напрацювання провідного російського фахівця з глобалізації та азійського регіоналізму й інтеграційних процесів — члена-кореспондента РАН й керівника Центру азійсько-тихоокеанських досліджень В. В. Міхеєва. В контексті теми даної статті її автором взято до уваги методологічний підхід російського науковця до глобалізації, що розглядається ним у трьох вимірах: 1) як об'єктивна тенденція світового розвитку; 2) як мета, що висувається політичним керівництвом держав світу; 3) як методологія аналізу світового розвитку й формулювання національних інтересів. Варта на увагу й запропонована В. Міхеєвим концепція персоніфікації міжнародних відносин в АТР — нова світова тенденція, породжена глобалізацією й активно практикована державно-політичними елітами учасників АСЕАН. Дослідник також ґрунтовно розглянув варіанти відкритого й закритого регіоналізму в АТР, що розвивається на рівні форуму Азійсько-Тихоокеанського економічного співробітництва й на субрегіональних рівнях — АСЕАН, Східно-Азійського форуму та ін. [2].

З огляду на недостатнє вирішення з наукового погляду певних аспектів особливостей еволюції АСЕАН у контексті регіональної інтеграції, автором у даній статті визначено за цілі: визначити джерела, характер,

форми й рівень інтеграції АСЕАН як регіонального міжнародно-політичного суб'єкта.

Перші спроби організації регіонального співтовариства держав ПСА відносяться до другої половини 1950-х рр. Серед них — пропозиція прем'єр-міністра Федерації Малайя Ізмаїла Абдула Рахмана, зроблена ним у 1958 р., про укладення Договору про оборону всіма незалежними країнами Індокитаю, окрім Демократичної Республіки В'єтнам, а також владою Південного В'єтнаму. Наступного року ним же був висунутий план Договору країн Південно-Східної Азії про дружбу і економічне співробітництво з можливістю приєднання до нього Південної Кореї, Тайваню й навіть Японії.

Однак усі ці пропозиції не дістали підтримки таких держав регіону як Бірма, Індонезія, Камбоджа і Лаос. Вони вважали, що членство в одному співтоваристві з учасниками двосторонніх і особливо багатосторонніх військово-політичних союзів прозахідної орієнтації, таких як, приміром, Організація Договору Південно-Східної Азії (СЕАТО), членами якої поряд із США, Великою Британією, Францією, Австралією й Новою Зеландією були Таїланд і Філіппіни, несумісне з популярною тоді серед молодих національних держав політикою неприєднання.

Не знайшовши інших партнерів у ПСА зі створення економічного й тим паче військово-політичного угруповання, Таїланд, Філіппіни і Малайя підписали в 1961 р. тристоронній договір про утворення Асоціації Південно-Східної Азії (АСА) задля розвитку взаємного співробітництва в соціально-економічній, культурній і науковій сферах. Спроба об'єднання в союз саме цих країн була не випадковою: в своїй стратегії економічного розвитку вони дотримувалися моделі відкритої ринкової економіки за участю іноземного капіталу, основою їхньої внутрішньої політики був антикомунізм, а зовнішньополітичний курс будувався в розрахунок на партнерські відносини із Заходом, передусім США.

Але АСА за весь час формального існування до 1967 р. так і не змогла залучити до своїх рядів жодного нового члена з числа інших держав регіону, що, як і раніше, були не схильні пов'язувати себе зі співтовариством, ініціатори якого орієнтувались на військово-політичне співробітництво з країнами Заходу. До того ж вся діяльність організації, починаючи з 1962 р., була практично повністю паралізована в зв'язку з територіальним спором між Філіппінами й Федерацією Малайзія, що тоді перебувала в стадії формування, через включення до складу останньої Північного Борнео (Сабаху) й спровокований цим розрив

дипломатичних відносин між ними у вересні 1963 р. з філіппінської ініціативи [1, с. 7].

Мертвонародженою, за визначенням офіційного джерела АСЕАН, виявилася й висунута в 1963 р. ідея створення ще однієї регіональної організації—Мафіліндо, покликаної об'єднати острівні Філіппіни й Індонезію з близькою їм територіально, а щодо Індонезії також етнічно, лінгвістично й культурно Малайзією [2]. Реалізації цього плану завадили не лише згадані вище малайзійсько-філіппінські територіальні суперечності, а й підтримка окремими малайзійськими штатами мусульманських повстанців на південному філіппінському острові Мінданао, разом із індонезійською політикою «протистояння Малайзії» як «неоколоніалістській державі», що здійснювалася в грудні 1962—вересні 1966 рр. та супроводжувалася розривом дипломатичних відносин на вимогу індонезійської сторони й навіть бойовими діями, хоча й вельми обмеженого характеру.

Але на початок другої половини 1960-х рр. чимало гострих проблем, що стояли перед державами ПСА, сягнули критичного рівня й не могли бути задовільно вирішені без взаємної підтримки й співробітництва. Причому більшість цих проблем, незалежно від того, який характер вони мали,—військово-стратегічний, політичний чи економічний, містили більш чи менш виражений міжнародний аспект. Серед головних чинників, які вплинули тоді на погіршення міжнародної обстановки в ПСА і посилення її напруженості, передусім, слід назвати розширення американської військової присутності в регіоні, повітряну війну США проти Демократичної Республіки В'єтнам (ДРВ) і наземні операції американських військ проти Народного фронту визволення Південного В'єтнаму, що в свою чергу спричинило наростання економічної і воєнної підтримки ДРВ з боку КНР і СРСР і, в кінцевому підсумку, сприяло перетворенню ПСА на нову гарячу точку в холодній війні.

Другою найважливішою причиною, що викликала ускладнення ситуації в регіоні, стала відкрита підтримка Пекіном в роки «культурної революції» близьких тоді йому по духу прокомуністичних сил, які збереглися в тих чи інших масштабах у багатьох країнах регіону, в т. ч. і в формі повстанських рухів, щоб забезпечити їм прорив до влади, чи, принаймні, використовуючи їх як загрозу існуючим там режимам, спробувати зробити останні більш прихильними до тодішнього китайського керівництва.

Ще одна проблема—міжнародно-економічного характеру полягала в погіршенні позицій держав ПСА у світовому господарстві. Це було

пов'язане з розвитком довготермінової тенденції в міжнародній торгівлі: ростом диспаритету цін на сировину й готові вироби на користь останніх. Для країн регіону, що виступали в той час на світовому ринку переважно в якості продуцентів і експортерів сировини (головним чином натурального каучуку, олова, необробленої деревини та ін.) й водночас — покупців товарів виробничого та споживчого призначення, така ситуація загрожувала найсерйознішими наслідками.

Передусім важко було розраховувати на реалізацію планів модернізації господарства й поліпшення матеріального становища основної маси населення держав регіону, тобто всього того, що вповні обґрунтовано вважалось необхідним для зміцнення національної незалежності, економічної самостійності й внутрішньополітичної стабільності цих держав. Лише виступаючи «єдиним фронтом» зі спільних позицій на всіх рівнях — на глобальних економічних форумах, у рамках міжнародних організацій виробників і експортерів сировини та продовольства, як і споживачів деяких продуктів, у контактах з іншими регіональними співтовариствами й у взаєминах з окремими країнами держави ПСА могли розраховувати на якийсь помітний успіх.

До того ж після жорстокої ліквідації спроби ліворадикального перевороту 30 вересня 1965 р. в Індонезії її новим військовим урядом на чолі з генералом Мохамедом Сухарто досить швидко було покладено край політиці конфронтації з Малайзією, врегульовані стосунки із Сінгапуром й натомість у жовтні 1967 р. розірвані дипломатичні відносини з КНР. Індонезійське керівництво наголосило, що країна не буде вступати у жодні військово-політичні блоки, а азійські проблеми мають вирішувати самі народи континенту, без зовнішнього втручання.

Що ж до власне США, то вони теж прагнули об'єднати своїх союзників у ПСА в єдиний блок, що мав гарантувати безпеку країн-учасниць на антикомуністичній і проамериканській основі. Ще в 1963 р. в ході дискусій у Вашингтоні перемогла точка зору американського політолога Р. Файфілда, який наголошував, що «було б добре, якби США приступили до пошуку шляхів для зміни деяких засад своєї воєнної політики в ПСА... Враховуючи національні почуття його учасників, договір міг би мати назву Асоціації держав Південно-Східної Азії (АСЕАН)» [7, с. 12].

Але невдовзі з'ясувалося, що країни ПСА розглядали своє об'єднання значно ширше, аніж просто слідування в руслі американських інтересів. Коли 8 серпня 1967 р. у Бангкоку на нараді міністрів закордонних справ Індонезії, Малайзії, Сінгапуру, Таїланду і Філіппін було проголошено

створення АСЕАН, її головними цілями й завданнями значилися: прискорення економічного росту, соціального й культурного прогресу країн регіону; сприяння встановленню миру і стабільності в АТР на основі дотримання справедливості у відносинах між країнами та відданості принципам Статуту ООН; активізація співпраці та взаємодопомоги у різних сферах (але не військовій) та ін. [6].

Однак внутрішньополітичний антикомунізм і партнерство з державами Заходу, передусім США, у міжнародних відносинах країн-засновниць АСЕАН зробили неможливим приєднання до нового співтовариства Бірми, Камбоджі й Лаосу, які прагнули по можливості залишитися «над сутичкою» в Індокитаї й продовжували тоді дотримуватися політики нейтралітету.

Що ж стосується В'єтнаму, то ДРВ в ті роки розглядала АСЕАН як свого політичного й навіть воєнного супротивника, оскільки окремі її учасники на індивідуальній основі прямо чи опосередковано були залучені в бойові дії на боці США і сайгонського режиму. Зокрема, Таїланд і Філіппіни відрядили до Південного В'єтнаму свої військові підрозділи, хай і нечисленні, але з військових баз на їхній території туди доставлялися американські війська, техніка і боєприпаси, а з аеродромів здійснювали бойові вильоти бомбардувальники і винищувачі США. В зазначених країнах і в Сінгапурі ремонтувалась бойова техніка і спорядження США [7, с. 7–8].

Водночас сайгонська влада, відчуваючи політичну й військову підтримку учасників АСЕАН і неодноразово намагаючись увійти до Асоціації, максимум чого змогла добитися—це статусу спостерігача [8, с. 100–105]. В такому підході до сайгонського режиму знайшов прояв один із основоположних принципів колективної політики АСЕАН, притаманний їй від початку існування—прагматизм. Учасники Асоціації, попри свій антикомунізм, справедливо вважали, що визнання цього політичного режиму, який веде широкомасштабну громадянську війну, зберігається при владі лише завдяки американській силовій підтримці й не визнаний більшістю світового співтовариства, не лише не додасть авторитету молодому угрупованню, а й невільно додасть йому конфронтаційного в міжнародному плані характеру з достатньо вираженим військовим характером.

Таким чином, та структура, яку в 1967 р. сформували Індонезія, Малайзія, Сінгапур, Таїланд і Філіппіни, мала, строго кажучи, не регіональний, а субрегіональний характер, хоча країни-засновники й цілком обґрунтовано розраховували, що розширення АСЕАН лише зміцнить її

світовий авторитет. Ще влітку 1966 р., коли АСЕАН тільки проектувалася, а В'єтнамська війна вже була в розпалі, вище згаданий глава уряду Малайзії Ізмаїл Абдул Рахман наголосив, що метою процесу є створення регіональної Асоціації, яка включатиме Таїланд, Бірму, Індонезію, Сінгапур, Малайзію, Філіппіни, Камбоджу, Лаос і В'єтнам.

Він також додав, що країни й народи ПСА не мають іншого вибору, — незалежно від етнічних, культурних і релігійних коренів вони повинні об'єднатися й торувати, власними руками й власним розумом, новий шлях у майбутнє. Глава малайзійського уряду й дипломатії окремо ствердив, що народи регіону повинні прийти до глибокого й спільного усвідомлення, що не зможуть довго зберігати незалежність, коли водночас не мислитимуть і діятимуть як мешканці єдиної Південно-Східної Азії [9].

Однак створити в ПСА щось масштабніше, живучи за законами біполярного світу, було нереально. Доки вони діяли, до первісних членів АСЕАН 7 січня 1984 р., відразу ж після отримання незалежності від Великої Британії, приєднався лише мініатюрний султанат Бруней-Даруссалам.

Хоча головною метою АСЕАН, згідно певним офіційним документам цього угруповання, було «сприяння прискоренню економічного росту її учасників», а також «налагодження їхньої взаємодії та взаємодопомоги в справі вирішення спільних економічних проблем», рівень господарського співробітництва членів співтовариства в перше десятиліття його існування залишався вкрай низьким. Існування АСЕАН того періоду не було позначене не лише реальним зростанням взаємодії країн-учасників в економічній сфері, але навіть і якимись більш-менш серйозними, нехай суто організаційними, досягненнями у вказаній області діяльності.

Анабіозний стан АСЕАН пояснювався й відмінностями в рівнях розвитку, історичних традиціях, релігійних віруваннях та інертності мислення еліт країн-учасниць. Але перемога ДРВ у війні зі США й сайгонським режимом та прихід комуністів до влади в Камбоджі й Лаосі, а також виведення американських військ з баз у Таїланді пришвидшили проведення 23–24 лютого 1976 р. на індонезійському о. Балі наради глав держав-учасників організації. Тоді був підписаний «Договір про дружбу і співпрацю в Південно-Східній Азії», що передбачав створення Високої ради на рівні глав зовнішньополітичних відомств для мирного урегулювання можливих конфліктів між членами Асоціації [10].

Власне, це був початок самостійного курсу АСЕАН у світовій політиці, оскільки Договір підтверджував і розвивав першу глобальну ініціативу Асоціації 1971 р.—створення зони миру й стабільності в ПСА, а також містив принципи відносин держав-учасниць, що базувалися на взаємній повазі незалежності й національної ідентичності, відмові від методів примусу в міжнародних відносинах. Цим учасники АСЕАН позначили власне незалежне від США і країн Заходу бачення світових проблем та обґрунтували новий принцип у їхній зовнішній політиці—регіоналізм, що мав на увазі пріоритет регіональних інтересів над позарегіональними й ставку на поступове витіснення зовнішніх сил із регіону. А підписана на Балі «Декларація згоди» відкрила шлях до укладення наступного року компромісної угоди про преференційоване торговельне урегулювання на 71 вид товарів. Це започаткувало процес лібералізації торгівлі в рамках АСЕАН [11].

Проте, незважаючи на неодноразові запевнення в тому, що АСЕАН є передусім економічним угрупованням, головною метою діяльності його учасників стало політичне співробітництво для ствердження власних позицій у регіоні. У другій половині 1970-х—1980-ті рр. відбувався активний обмін військовими делегаціями всередині АСЕАН, Індонезія і Малайзія підписали угоду про спільну боротьбу з комуністичними повстанцями в прикордонній смузі, аналогічну угоду уклали також Малайзія й Таїланд. Усі члени АСЕАН на двосторонній основі регулярно проводили військові маневри, здійснювали стандартизацію озброєнь.

Але негативний досвід СЕАТО й Організації центрального договору (СЕНТО) утримував учасників Асоціації від надання їй форми військово-політичного союзу, на чому наполягали США. Це можна розглядати як один із ключових моментів еволюції АСЕАН, коли стало очевидно, що натомість антикомуністичного вектора на перший план вийшов вектор регіональний. За словами багатолітнього лідера Сінгапура—Лі Куан Ю, це дозволило Асоціації залишитися позитивною й конструктивною силою для досягнення миру й прогресу.

Так, учасники АСЕАН сприйняли успіхи комуністів у В'єтнамі й Лаосі та лівих радикалів у Камбоджі як нову загрозу своїй безпеці й внутрішній стабільності. Але, маючи перед собою повчальний індо-китайський досвід США, що не зуміли забезпечити досягнення своїх військово-стратегічних і політичних цілей, незважаючи на всю їхню військову, економічну й дипломатичну могутність, члени Асоціації вповні резонно передбачали, що гарантувати власну безпеку і внутрішню стабільність надійніше й дешевше, використовуючи політичні важелі

й методи. Тому вони відмовились від тактики конфронтації з трьома країнами Індокитаю й передбачили для них можливість у подальшому приєднатися до АСЕАН.

Однак ця перспектива була реалізована лише через півтора-два десятиліття, й справа тут полягала не лише в неготовності (чи неможливості) В'єтнаму, Лаосу й Камбоджі до тісного співробітництва з державами, які все ще залишались для них ідеологічними супротивниками. Справа в тому, що після вторгнення В'єтнамської народної армії наприкінці грудня 1978 р. в полпотівську «Демократичну Кампучію», в середовищі консервативних еліт регіону вважалося, що В'єтнам порушив один із базових принципів АСЕАН: повагу до суверенітету й національної незалежності держав.

До того ж СРВ мала четверті за чисельністю Збройні сили в світі (майже 1,5 млн. чол.), й учасники АСЕАН не виключали, що ця могутня військова машина може бути використана офіційним Ханоем за межами «індокитайського трикутника». Та й союзницький договір СРВ із СРСР від 3 листопада 1978 р. був ще одним порушенням «правил поведінки», оскільки АСЕАН прагнула дотримуватися рішення не допускати прив'язаності до великих держав і наддержав.

Найгостріша дилема постала перед Таїландом, що намагався діяти в згоді зі своїми партнерами по АСЕАН, але добре усвідомлював, що в Асоціації немає військової сили, здатної протистояти гіпотетичній в'єтнамській агресії після окупації Камбоджі, зате такою силою володіла КНР. Якісні позитивні міжнародно-політичні зміни в ПСА почалися лише з приходом до влади в СРСР М. Горбачова й реалізацією ним «нового політичного мислення». Зниження рівнів військового протистояння між СРСР і США, кроки до нормалізації китайсько-радянських відносин, спроби розблокувати цілу низку регіональних конфліктів — все це істотним чином змінювало світовий політичний клімат.

Важливою відправною точкою стала промова, з якою М. Горбачов виступив 28 липня 1986 р. у Владивостоці. В ній, зокрема, йшлося про те, що не існує нездоланих перешкод до встановлення взаємоприйнятних зносин між країнами Східного Індокитаю (В'єтнам, Камбоджа, Лаос) і АСЕАН. За наявності доброї волі й за умови невтручання ззовні, наголошував лідер КПРС і СРСР, вони могли розв'язати свої проблеми — на благо водночас і загальноазійської безпеки.

Ситуація в Камбоджі й СРВ обговорювалася під час візитів до СРСР глави зовнішньополітичного відомства Таїланду Сітті Саветсілі (1987 р.), прем'єр-міністра Таїланду Прем Тінсуланона (1988 р.), міні-

стра закордонних справ Індонезії Мохтара Кусумаатмаджа (1985 р.) й президента Індонезії Мохамеда Сухарто (1989 р.). Після переговорів індонезійський і таїландський міністри офіційно відзначили, що склалася краща атмосфера для вирішення камбоджійської проблеми й що вони відчули «шире прагнення Москви до поліпшення взаємин із країнами АСЕАН» [12, с. 86–87].

АСЕАН вимагала нормалізувати становище в Камбоджі шляхом виведення звідти в'єтнамських військ і скликання міжнародної конференції. На рівні публічної дипломатії Асоціація продовжувала заперечувати силові методи вирішення конфлікту, й на 3-му її саміті в Манілі в 1987 р. були ухвалені відповідні поправки до Балійського договору 1976 р. Країнам Східного Індокитаю давали зрозуміти, що з досягненням миру в Камбоджі вони зможуть приєднатися до договору й включитися в процеси регіональної інтеграції [13].

Доба холодної війни й ідеологічно мотивованих зовнішніх втручань у справі ПСА завершувалася, антикомунізм як ідейна база співробітництва зі США виглядав архаїчно, а з розпадом СРСР для АСЕАН звужувалися можливості для маневру на світовій арені. Тому учасники АСЕАН були стурбовані протягом 1989 р. повідомленнями про те, що Сінгапур готується надати Сполученим Штатам право створювати на його крихітній території (687 км²) військові бази в порушення зобов'язання Асоціації зберігати регіон як зону миру. Але уряд Сінгапуру запевнив колег по АСЕАН у тому, що будь-яка така база може бути використана, як і під час В'єтнамської війни, лише для ремонту й обслуговування військової техніки.

А невдовзі — в 1991 р. Сенат Філіппін відхилив новий проект договору щодо перебування на території країни військових баз США, потреба в яких цілком відпала. Президент Корасон Акіно, що спершу заперечувала це рішення, все ж зажадала евакуації американців протягом трьох років, інфраструктура колишніх баз послужила основою для створення мережі міжнародного туризму. Щоправда, в 1999 р. була укладена американсько-філіппінська угода про перебування на території республіки підрозділів армії США для участі в спільних із філіппінською армією навчаннях.

Із закінченням холодної війни державам Східного Індокитаю й М'янмі (так із 18 червня 1989 р. став називатися Бірманський Союз), які прагнули членства в Асоціації, почали імпонувати принципи суверенної рівності, взаємоповаги й невтручання у внутрішні справи, проголошені в основоположних документах об'єднання. Коли вирішувались

питання прийому зазначених держав до АСЕАН, ніхто не вимагав від них приводити політичні порядки й законодавство до якогось спільного стандарту, не ділив режими на більш і менш прийнятні за критерієм дотримання прав людини, не наполягав на прискореній демократизації. А країни-кандидати, передусім В'єтнам, прагнули подолати політико-дипломатичну самотність, у якій опинилися за підсумками холодної війни.

Успішне ж просування миротворчого процесу в Камбоджі спонукало учасників АСЕАН у Сінгапурській декларації в січні 1992 р. висловити бажання розвивати нові відносини дружби і співробітництва з державами Східного Індокитаю, а також взяти активну участь у міжнародній програмі відродження їхньої економіки. Адже в регіоні ПСА стрімко зростав політичний і економічний вплив КНР, де набирали успішних обертів реформи «чотирьох модернізацій», тому потенційних учасників АСЕАН слід було переконати, що співпрацювати з Асоціацією їм вигідніше, ніж із Пекіном [14, с. 127].

У кінцевому підсумку правлячі еліти держав-співзасновниць АСЕАН налаштувалися на сприйняття своїх найближчих сусідів на півострові Індокитай такими, якими вони є. Адже ідейні розбіжності можна пережити, особливо коли офіційні ідеології, що базуються на різних соціалістичних доктринах, не заважають ринковим перетворенням. Зрештою, «регіональна берлінська стіна» була спільними зусиллями демонтована: в травні 1992 р. В'єтнам і Лаос офіційно приєдналися до Договору про дружбу і співпрацю в Південно-Східній Азії й отримали в АСЕАН статус «постійних спостерігачів». 28 липня 1995 р. В'єтнам став 7-им повноправним учасником Асоціації, а 23 липня 1997 р. — Лаос і М'янма. Водночас, з огляду на збройні сутички в Пномпені між прибічниками першого прем'єр-міністра принца Ранаріта й другого прем'єра — лідера екс-комуністів із Народної партії Хун Сена, вступ цієї країни до АСЕАН був відкладений.

Той прикрий факт, що М'янма стала членом Асоціації, а Камбоджа — ні, свідчив про відсутність логіки в політичному виборі кандидатів на розширення. Адже М'янмою не лише управляв авторитарний режим, що відверто придушував будь-які демократичні прояви (військова хунта спершу в травні 1990 р. провела парламентські вибори, а потім зігнувала їхні результати), але ця країна виступала й одним із головних порушників прав людини. Лише після проведення в Камбоджі 26 липня 1998 р. виборів до Національної асамблеї, визнаних світовим співтовариством вільними й справедливими, королівство було прийняте

до АСЕАН 30 квітня 1999 р. У 2002 р. заявку на отримання статусу спостерігача в АСЕАН подала щойно проголошена незалежною від Індонезії Демократична Республіка Східний Тимор, одна з найбідніших азійських держав, що економічно орієнтується на Австралію.

Так з'явилася більш, ніж 600-млн. (на липень 2012 р.) АСЕАН-10, вона ж «Велика АСЕАН», яка ніби втілила мрію «батьків-засновників» про повну регіональну єдність. Але й у ПСА, і за її межами вистачало скептиків, що висловлювали сумніви в життєздатності організації, де представлені такі суспільно-політично різномірні суб'єкти, як, приміром, Бруней-Даруссалам і В'єтнам. Якщо перший залишився відданий ідеалу абсолютної монархії, що сформувався у малайців-мусульман ще за Середньовіччя, то в другому при владі перебуває єдина юридично дозволена компартія, яка офіційно дотримується курсу на побудову «соціалістично зорієнтованої ринкової» економіки з пріоритетною роллю держсектора.

А контрасти в рівнях господарського розвитку, що були відчутні й у «першій п'ятірці» АСЕАН, в рамках «десятки» впадали в око ще більше. Така мікродержава як Республіка Сінгапур, за основними соціально-економічними параметрами вирвалася в групу світових лідерів, а Лаос і М'янма залишилися в числі найменш розвинених і найбільш проблемних країн.

Першим випробуванням «Великої АСЕАН» на міцність стала Азійська фінансово-економічна криза 1997–1998 рр., чимало аналітиків-міжнародників поспішили тоді поставити хрест на «солідарності Асоціації», передрікаючи, що її учасники «розійдуться по національним квартирам». «Десятка» ж не лише зібралася з силами й, за допомоги північних сусідів — «важковаговиків» (КНР, Республіки Корея і Японії), вибралася із зони фінансової турбулентності, а й вийшла на якісно новий рівень регіональної інтеграції.

Наприкінці 1998 р. на 6-му саміті АСЕАН у Ханой Таїланд виступив з ініціативою створення загальної системи соціальної безпеки для вирішення внутрішніх проблем, що становлять загрозу регіональній безпеці. А президент Південної Кореї Кім Те Чжун, що був першим із усіх корейських лідерів запрошений взяти участь у такому форумі, озвучив ідею створення «Групи перспективного планування співробітництва» в складі представників країн АСЕАН, КНР, Японії та Республіки Корея з метою колективного захисту від нових фінансових криз [15]. Так завершилося оформлення групи АСЕАН+3, хоча інституціолізована вона була наступного року.

По-друге, щоб відновити довіру бізнесу, прискорити подолання наслідків кризи й забезпечити економічне зростання, лідери країн АСЕАН вирішили активізувати реалізацію угоди про створення Зони вільної торгівлі—АФТА (ASEAN Free Trade Area), підписаної ще 28 січня 1992 р. на вищезгаданому 4-му саміті Асоціації з ініціативи господарів—Сінгапуру й Малайзії, які мали найрозвиненіші торговельні зв'язки в регіоні. Угода розглядалася як початковий етап економічної регіональної інтеграції на кшталт Євросоюзу й мала забезпечити створення до 2003 р. єдиного ринку товарів, у межах якого тарифи на промислові вироби не перевищували б 5 % і були цілком ліквідовані до 2008 р. [16].

Проголошенню АФТА сприяла низка кардинальних змін на міжнародній і регіональній аренах, зокрема, політика економічної й торговельної лібералізації в ПСА; акцент на стратегію росту, базовану на залученні іноземних інвестицій; участь АСЕАН (без Камбоджі, Лаосу і М'янми) у діяльності заснованого в 1989 р. Азійсько-Тихоокеанського економічного співробітництва (АТЕС). По суті, модель АФТА стала сукупністю класичної зони вільної торгівлі й митного союзу, оскільки зменшення тарифів мало поширюватися не лише на торгівлю всередині АСЕАН, але й на її відносини із зовнішніми партнерами.

Успішний розвиток інтеграційних процесів у ПСА дозволив у вересні 1994 р. на Бангкокській нараді міністрів економіки Асоціації ухвалити рішення скоротити термін формування АФТА на п'ять років—з 2008 р. до 2003 р. А на Ханойському саміті 1998 р. початок функціонування АФТА для «старих» членів АСЕАН—Брунею, Індонезії, Малайзії, Сінгапуру, Таїланду й Філіппін було перенесено на ще більш ранню дату—1 січня 2002 р. Тоді ж було підтверджено продовження процесу лібералізації торгівлі послугами, прийняття короткострокових заходів для підвищення інвестиційної принадності ПСА й розширення промислового співробітництва країн-членів АСЕАН.

Зазначені зобов'язання супроводжувалися постановкою нової проміжної цілі—домогтися того, щоб уже до 2000 р. 90 % внутрішньої торгівлі в АСЕАН (стосувалося лише «старих» 6-ти членів) здійснювалося по знижених тарифах (у діапазоні від 0 до 5 %). Рівень лібералізації, досягнутий до даного терміна, міг бути різноманітним в окремих державах, але не нижче позначки в 85 %.

До 2002 р. уже 100 % усіх тарифних позицій оподатковувалися мінімальною ставкою в 5 % або нижче. При цьому «старі» члени Асоціації задекларували намір опуститися до нульового рівня тарифів у взаєм-

ній торгівлі, наскільки це виявиться можливим. Що ж стосується нових країн-членів АСЕАН, то для них були встановлені пізніші контрольні терміни лібералізації зовнішньоторговельного режиму: для В'єтнаму—2003 р., Лаосу і М'янми—2005 р. Під впливом негативних наслідків згаданої Азійської фінансово-економічної кризи 1997–1998 рр. лідери АСЕАН вирішили також скоротити в рамках формування Інвестиційної зони терміни лібералізації доступу іноземних інвесторів із членів Асоціації з 2010 р. до 2003 р. для основної «шістки», а для решти—з 2015 р. до 2010 р. [12, с. 90].

Щоправда, економічна інтеграція в рамках АСЕАН час від часу ускладнювалася напругою у двосторонніх відносинах у трикутнику Сінгапур—Малайзія—Індонезія, який ще називають «стратегічною основою АСЕАН». Глибинні причини конфліктів між цими державами, безперечно, сягають своїм корінням часів деколонізації та породжених нею взаємних територіальних претензій, а в постбіполярну епоху лежать у площині конкуренції за роль лідера Асоціації.

Таким чином, країни «десятки» продемонстрували зацікавленість у подальшій розбудові південно-східноазійського й азійсько-тихоокеанського регіоналізму, а також такої моделі АСЕАН, що буде здатна балансувати між необхідністю посилення позицій Асоціації й проведенням політики «відкритого регіоналізму» за допомогою ширшої організації, якою є АТЕС. У «Другій декларації згоди» майбутня Спільнота АСЕАН була представлена як динамічно розвинене об'єднання, відкрите зовнішньому світові, але при цьому націлене на мобілізацію внутрішнього потенціалу й таке, що надає дедалі більшого значення «людському вимірові» співробітництва.

Наступним кроком до Спільноти АСЕАН передбачалося ухвалення Статуту Асоціації, що дозволило б просуватися до регіональної інтеграції більш послідовно, але водночас по-азійському обачно, не забуваючи про досвід Євросоюзу, але й не копіюючи його сліпо. Щоправда, варто було початися консультаціям щодо проекту Статуту, як розбіжності в поглядах «старих» і «нових» членів Асоціації виплюхнулись на поверхню.

Зокрема, Індонезія й Філіппіни, що позиціонували себе в якості регіональних осередків представницької демократії, заперечували можливість швидкої трансформації АСЕАН в організацію з наднаціональними повноваженнями й пропонували відійти від жорсткого дотримання таких принципів, як невтручання у внутрішні справи та одноголосність у прийнятті рішень. В якості альтернативи

офіційними Джакартою й Манілою висувалася ідея «гнучкого консенсусу», чи формула «10 мінус ікс», тобто ухвалення рішень більшістю голосів. Посилаючись на те, що лише третина спільно ухвалених рішень виконується на практиці, Індонезія й Філіппіни стверджували, ніби збереження усталених порядків завадить Асоціації адаптуватися до реалій XXI ст. й побудувати Спільноту АСЕАН.

Але члени так званого індокитайського «квартету» (Камбоджа, Лаос, М'янма і СРВ) на чолі з В'єтнамом були розчаровані недостатніми темпами реалізації програм (зокрема, «Ініціативи інтеграції АСЕАН» 2000 р. і «В'єтъянської програми дій» 2004 р.), покликаних наблизити «нових» членів Асоціації до рівнів економічного розвитку «старих». Ще в 2001 р. В'єтнам, Лаос і Камбоджа внесли на саміт «Великої АСЕАН» пропозиції щодо будівництва «трикутника розвитку» за їхньою участю, про активніше освоєння басейну Меконгу й про нові інфраструктурні проекти. Але й через десятиліття, коли в зоні АСЕАН ніби утвердилася тенденція до зростання обсягів взаємних інвестицій, виявляється вона вельми нерівномірно: на 2009 р. на Сінгапур припало \$ 2 млрд. прямих капіталовкладень, на Індонезію — \$ 1,4 млрд., на Таїланд — \$ 586 млн., а на всі держави індокитайського «квартету» разом — лише \$ 680 млн.

Тому на початку 2007 р., коли узгодження проекту Статуту АСЕАН завершувалося, прем'єр-міністр СРВ Нгуєн Тан Зунг наголосив, що його країна отримує відчутні вигоди від членства в тій структурі, якою АСЕАН була й досі залишається [17]. Тому офіційний Ханой не схвалює жорсткішу структуризацію «десятки», зокрема, й формування органу із широкими повноваженнями в сфері прав людини та застосування санкцій проти окремих членів Асоціації. Крім того, в'єтнамський лідер наголосив, що дотримання принципів, первісно прийнятих в АСЕАН, таких як повага до суверенітету й невтручання у внутрішні справи, сприяло прискореному розвитку його країни.

Але ні для кого не було секретом, що «старі» члени АСЕАН піднімали тему санкцій проти порушників прав людини задля впливу на військовий режим М'янми, який протягом 1992–2011 рр. очолювався генералісімумом Тан Шве. Однак на погляд трьох інших «молодих» членів АСЕАН, таким чином виникла загроза, що будуть легалізовані втручання і в їхні власні справи, після чого підтримувати позитивний імідж на міжнародній арені буде важче.

Проект Статуту АСЕАН після довгих дискусій був узгоджений у жовтні 2007 р., а 20 листопада того ж року, під час приуроченого до 40-річного ювілею Асоціації її 13-го саміту в Сінгапурі, підписаний

лідерами «десятки». В його сучасному вигляді Статут є суто рамочним документом, що фіксує загальні принципи діяльності об'єднання. І все ж, ухвалення Статуту виявилось відправною точкою нового етапу еволюції АСЕАН, її трансформації з багато в чому неформального «клуба» на повноцінну регіональну організацію, що набула міжнародної правосуб'єктності.

Чергова глобальна фінансово-економічна криза 2008–2010 рр. знову поставила країни «десятки» перед випробуванням їхньої інтеграційної життєздатності. 14-й саміт АСЕАН, що почався 27 лютого — 1 березня 2009 р. у відомому тайландському туристичному центрі Хуахін під гаслом «Хартія АСЕАН для народів АСЕАН», дав адекватні відповіді новим міжнародним викликам. Серед 24-х документів, підписаних чи ухвалених на саміті, вирізняється «Декларація «дорожньої карти» Спільноти АСЕАН на 2009–2015 рр», що мала замінити «В'єтнянську програму дій» 2004 р.

Проте стверджувати, що АСЕАН іде шляхом регіональної інтеграції, уторованим Євросоюзом, зарано. Індокитайський «квартет», підтримавши на 12-му саміті Асоціації в січні 2007 р. поправку до «Другої декларації згоди» про те, що Спільнота АСЕАН буде сформована на п'ять років раніше — в 2015 р., водночас твердо висловився на користь того, щоб кожна країна-учасниця зберегла право на незалежну соціально-економічну політику, яка відповідає її конкретним цілям і національним інтересам. Цей же принцип зафіксовано й у преамбулі Статуту АСЕАН.

Таким чином, початок другого десятиліття XXI в. АСЕАН зустріла в якості провідної політичної сили регіону й авторитетного учасника світових міжнародних відносин. Водночас очевидним є й те, що зі зростанням економічного потенціалу, який спостерігається в більшості учасників угруповання протягом достатньо тривалого часу, й інтенсифікації там процесу економічної інтеграції, буде неухильно збільшуватися й політична вага Асоціації. Висновки дослідження можуть бути задіяні фахівцями МЗС України й спеціалістами інших державних установ, науково-дослідницьких інститутів та центрів, які беруть участь у плануванні та здійсненні зовнішньої політики України в АТР.

Список використаної літератури

1. Payne A. The Political Economy of Regionalism and World Order / Anthony Payne, Andrew Gamble // Regionalism and World Order. — L.: Macmillan Press Ltd., 1996. — P. 1–20.

2. Михеев В. В. Глобализация и азиатский регионализм: Вызовы для России / Василий Васильевич Михеев. — М.: РАН, Институт Дальнего Востока, 2001. — 224 с.
3. Бойцов В. В. Ассоциация стран Юго-Восточной Азии (АСЕАН): политическая составляющая и ее эволюция / В. В. Бойцов // Индокитай на рубеже веков (политика, идеология). — М.: МГУ, 2001. — С. 3–17.
4. History and Evolution of ASEAN [Ткtrnhjyybq htcehc]/—Ht;bv ljcnege^ http^||www/aseansec/org|histiry|asn_his2/htm/
5. Орлов В. Г. АСЕАН и международные отношения в Юго-Восточной Азии (60–80-е годы XX века): диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук: специальность 07.00.15 «история международных отношений и внешней политики» / Василий Германович Орлов. — М.: РАН Институт востоковедения, 2010. — 189 с.
6. ASEAN Declaration [Электронный ресурс]. —Режим доступа: <http://www.aseansec.org/history/leader67.htm>.
7. Халдин М. А. АСЕАН без иллюзий / М. А. Халдин. — М.: Международные отношения, 1983. — 176 с.
8. Страны АСЕАН в системе международных политических отношений / Отв. ред. Г. И. Чуфрин и др. — М.: Наука, 1993. — С. 100–105.
9. The Reluctant Politician: Ismail's Struggle to form Malaysia and ASEAN // New Straits Times-Malaysia News Online, 02.01.2007.
10. Treaty of Amity and Cooperation in Southeast Asia, Indonesia, 24 February 1976 [Электронный ресурс]. —Режим доступа: <http://www.aseansec.org/1217.htm>.
11. Declaration of ASEAN Concord [Электронный ресурс]. —Режим доступа: <http://www.aseansec.org/summit/concord.htm>.
12. Урляпов В. Расширение АСЕАН: мотивы, значение, последствия / В. Урляпов // Международная жизнь. — 2010. — № 10. — С. 85–95.
13. Protocol Amending the Treaty of Amity and Cooperation in Southeast Asia, Philippines, 15 December 1987 [Электронный ресурс]. —Режим доступа: <http://www.aseansec.org/5116.htm>.
14. Малетин Н. П. АСЕАН: три десятилетия внешней политики (1967–1997 гг.) / Николай Павлович Малетин. — М.: МГИМО (У) МИД РФ, 1999. — 208 с.

15. Hanoi Declaration of 1998 [Электронный ресурс].—Режим доступа: http://www.aseansec.org/summit/6th/prg_hdec.htm.
16. Singapore Declaration of 1992 [Электронный ресурс].—Режим доступа: <http://www.aseansec.org/summit/4th-sum.htm>.
17. Малетин Н. Долгая жизнь Балийского договора Н. Малетин // Международная жизнь. — 2010. — № 10. — С. 78–84.

Стаття надійшла до редакції 09.04.2014 р.

Шинкаренко В. Создание АСЕАН и особенности ее эволюции: уроки региональной интеграции.

Анализируется зарождение, развитие и углубление интеграционных процессов в регионе Юго-Восточной Азии; расширение состава АСЕАН представлено в контексте участия государств региона в международных отношениях постбиполярной эпохи.

Ключевые слова: *региональное содружество, международная обстановка, мировая политика, публичная дипломатия.*

Shynkarenko V. Creation of ASEAN and peculiarities of its evolution: lessons of regional integration.

Spotlights origin, development and deepening of the integration processes in South-East Asia region; widening of ASEAN's composition is represented in context of region's states participation in international relations of the post-bipolar age.

Keywords: *regional commonwealth, international situation, world policy, public diplomacy.*

УДК 327.7:719 (8)

Рой А. Т.*Аспірантка Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ДІЯЛЬНІСТЬ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ЗБЕРЕЖЕННІ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ

Досліджується питання щодо участі міжнародних урядових організацій у процесі збереження регіональної культурної спадщини країн Латинської Америки, з огляду на необхідність пошуку нових механізмів співпраці між державами через застосування багатосторонньої дипломатії у досягненні результатів у спільній політиці.

Ключові слова: *Латинська Америка, культурна спадщина, міжнародні організації, ЮНЕСКО, Міжамериканський Банк Розвитку*

Актуальність питання, що розглядається у данній статті, обумовлюється посиленням інтеграційних процесів на території Латинської Америки, появою дискурсу щодо спільної культурної ідентичності у регіоні, а також новими поглядами щодо місця, яке займає культурна спадщина у її формуванні та участю міжнародних міжурядових організацій у збереженні латиноамериканського культурного надбання. Нас цікавлять умови та причини діяльності світових та внутрішньо-регіональних організацій у процесі охорони культурної спадщини. Діяльність міжнародних організацій у сфері охорони регіональної національної культурної спадщини українськими науковцями не досліджувалася. У своїх роботах це питання аналізують вчені держав Латинської Америки, а саме Лорена Л. Монсалве Моралес, Р. Гомес, Х. Леап, Т. Анхорена.

В контексті проблеми захисту культурної спадщини необхідно підкреслити особливу роль міжнародних урядових організацій та їх роботи у сфері забезпечення охорони та збереження культурних пам'яток Латинської Америки. Одна з основних таких організацій у Південній Америці чия діяльність направлена на посилену інтеграцію шляхом взаємної співпраці на ібероамериканському просторі у сфері освіти, науки, технологій і культури є Конвенція Андреса Бейо, яку було засно-

вано у 1970 році. Основні цілі, які вона перед собою ставить, фактично відображають нові тенденції у взаємсприйнятті держав в контексті сучасного перерозподілу сил у світі. Ідеї її створення ґрунтуються на стимулюванні взаємного пізнання та братерства між державами учасниками організації, встановленні відповідного балансу у процесі їх освітнього, наукового, технологічного та культурного розвитку, виконанні об'єднаних зусиль для спільного розвитку своїх народів і застосування науки та технологій задля росту рівня життя мешканців держав регіону. [5] Надання концептуалізації та цінності культурній, а разом із нею, і природній спадщині, а також її поширення постало символічним питанням, яке спричинило широкий відчутний вплив на зближення держав в умовах культурного і міждержавного співробітництва, який було визнано і за рамками Конвенції Андреса Бейо. В рамках організації було створено Іberoамериканський інститут культурної та природної спадщини (IPANC — Instituto Iberoamericano del Patrimonio Natural y Cultural), через який Конвенція Андреса Бейо регулює свою політику щодо захисту культурної спадщини і який має сприяти тому, щоб латиноамериканські держави проводили спільну політику щодо захисту об'єктів, які належать до такої спадщини. Американський інститут природної і культурної спадщини спочатку, у 1977 році, було засновано під назвою Андський інститут народного мистецтва на VII Нараді міністрів освіти країн, що підписали Конвенцію Андрес Бейо (СAB). IPANC є спеціалізованою структурою, із штаб-квартирою у Кіто, що має юридичну правоздатність у відповідності із міжнародним правом і займається питаннями зміцнення природної і культурної спадщини та суспільного і соціального розвитку 12 країн членів СAB: Болівії, Чилі, Колумбії, Куби, Іспанії, Еквадору, Мексики, Панами, Парагваю, Перу, Домініканської Республіки та Венесуели. Дана структура розробляє план своїх дій навколо культури, соціальної пам'яті та культурної спадщини країн Латинської Америки, зосереджуючи увагу на корінні і спільних зв'язках, які їх об'єднують. Окрім того Ібероамериканський інститут природної і культурної спадщини сприяє визнанню, оцінці, захисту, охороні і соціальному освоєнню нематеріальної культурної спадщини та розмаїттю форм культурного самовираження народів регіону. У 2010 році Інститут разом із ЮНЕСКО підписав Конвенцію про міжвідомче співробітництво задля об'єднання зусиль для розробки і здійснення заходів, планів, проектів і програм у тих сферах, де може здійснюватися обмін думками та досвідом. До сфер співпраці двох організацій увійшли розвиток спільних досліджень, обмін інформацією, книгами, продуктами радіо, преси

та телебачення, а також документацією, що може становити інтерес для обох сторін та визначення програм щодо пропаганди збереження культурної та природної спадщини.

Безумовно ЮНЕСКО, яка є головною світовою організацією, що займається проблемами культурної спадщини, відіграє вагомую роль у розробленні програм по збереженню культурних пам'яток у регіоні. Велика кількість здобутих позитивних результатів у даній сфері відбулася завдяки активному сприянню цієї міжнародної структури. Для прикладу міжнародної співпраці, що здійснює ЮНЕСКО у регіоні ми можемо віднести проведений у Перу 23 жовтня 2012 року міжнародний семінар, що стосувався теми охорони культурної спадщини шляхом запобігання її вивезенню у незаконний спосіб та подальшого нелегального експорту. Захід було організовано спільними зусиллями Міністерства культури Перу та ЮНЕСКО, за участю міжнародних експертів, для аналізу механізмів і стратегій щодо збереження перуанської культурної спадщини. Так міністр культури Перу, Луїс Періано Фальконі, відкриваючи Латиноамериканський семінар під назвою «Зростання потенціалу та обізнаності у боротьбі із незаконним обігом культурних цінностей» під час свого виступу зазначив про необхідність однаковості щодо аналізу і адекватної реакції на різного роду події, які відбулися з моменту створення Конвенції ЮНЕСКО 1970 р. (щодо заходів спрямованих на заборону і попередження незаконного імпорту, експорту і передачі права власності на культурні цінності), а також прийняття викликів майбутнього, попередження яких забезпечить ефективність спільних дій, процедури проведення експертизи, механізми забезпечення попередження нелегальної торгівлі і прагнення до вдосконалення оперативності та ефективності у міжнародній діяльності. Зі своєї сторони, Нільда Англарій, представник ЮНЕСКО у Перу, визначив, що мета даного семінару полягає у посиленні потенціалу та можливостей регіональних і місцевих експертів у боротьбі з незаконним обігом культурними цінностями. З огляду на це ЮНЕСКО прагне надавати відповідні інструменти допомоги і знання для розробки профілактичних заходів і створення необхідних умов задля того, щоб мати ефективне і оперативне реагування на національному, регіональному та місцевому рівнях. Під час цієї зустрічі, представники ЮНЕСКО, УНІДРУА (Міжнародний інститут з уніфікації приватного права в Італії), а також державних установ в Аргентині, Мексиці і Перу, підняли питання, щодо нових перспектив у дії міжнародних договорів та забезпечення ними необхідних заходів у кожній з країн для попередження розграбування

їх культурної спадщини і появи нових форм незаконної торгівлі культурними цінностями, а також заохочення більш ефективного міжнародного співробітництва за участю різних організацій, чия діяльність пов'язана з охороною культурної спадщини. Крім того, спеціалісти обговорювали питання ідентифікації та визначення культурних цінностей з урахуванням різних критеріїв, які використовуються для визначення терміну «культурний об'єкт», так як відсутність єдиних визначень перешкоджає міжнародному співробітництву у поверненні цих цінностей, звертаючи увагу на нагальну необхідність систематизувати і уніфікувати ці значення. Едуард Планш, спеціаліст з відділу Договорів щодо Охорони Культурної Спадщини ЮНЕСКО, зазначив, що семінар направлений на сприяння ефективному здійсненню Конвенції 1970 р. й інших відповідних документів по боротьбі з незаконним обігом та відновленню культурних цінностей, заохочення належного використання правових та дієвих інструментів з охорони і збереження культурної спадщини, розвитку навичок щодо захисту і збереження культурних цінностей, а також усвідомлення необхідності боротьби з незаконним обігом культурних цінностей. На даному семінарі були представлені державні структури Аргентини, Болівії, Колумбії, Еквадору, Гватемали, Гондурасу і Мексики, разом із представниками Генерального директорату з інспекції та контролю Міністерства культури і національної поліції, прокуратури, митної служби, ІСОМ-Перу, Національної бібліотеки Перу і Головного національного архіву. [4] Зазначимо, що завдяки сприянню ЮНЕСКО у державах Латинської Америки було розроблено багато проектів, що стосувалися нелегального обігу культурними цінностями та боротьби із ним. Організація Об'єднаних Націй, у співпраці з ЮНЕСКО, розробила проект договору, який може бути використаний державами, котрі прагнуть зміцнити свою співпрацю у боротьбі із нелегальною торгівлею культурної спадщини та безпосередньо із чорною археологією. Цей договір спрямований на співробітництво між правоохоронними органами на базі законодавства країн, що підписують його із залученням Конвенції ЮНЕСКО 1970 року, окрім того він також може бути використаний країнами, які не підписували цю конвенцію. Із створенням Конвенції 1970 року щодо заходів направлених на заборону та попередження незаконного імпорту, експорту та передачі прав власності на культурні цінності в латиноамериканських державах стали поступово налагоджуватися та запроваджуватися механізми по врегулюванню проблем вивезення культурної спадщини. Конвенція 1970 та діяльність ЮНЕСКО стали прикладом для держав, що прагнули

боротися із ним, для вироблення своїх власних національних програм по захисту культурної спадщини, а потім і загальнорегіональних. Зокрема, цей приклад перейняло у повній мірі Андське співтовариство у тому, що стосувалося створення постанов щодо боротьби із нелегальним обігом та збереженням культурної спадщини. [1]

У 2003 році у Болівії на регіональному рівні в ході тринадцятої Іbero-американської зустрічі на вищому рівні глави держав і урядів іbero-американських країн підтримали висунуту Перу ініціативу створення в Куско Регіонального центру з охорони нематеріальної культурної спадщини під егідою ЮНЕСКО. Основні функції Центру полягають у забезпеченні координації, співпраці та обміну інформацією між країнами регіону з метою сприяння проведенню заходів, спрямованих на охорону їх нематеріальної культурної спадщини. Він використовує відповідний потенціал, що вже є в університетах, науково-дослідницьких центрах та в інших урядових чи неурядових організаціях регіону. Зокрема, передбачено такі заходи: збір інформації та створення банку даних; налагодження мереж обміну інформацією; сприяння міжорганізаційній співпраці; підтримання зв'язку з міжурядовим комітетом з охорони нематеріальної культурної спадщини, коли такий буде створено; узгодження методологій визначення і документального обліку спадщини; координація заходів в області професійної підготовки і навчання; координація заходів, спрямованих на розвиток нематеріальної культурної спадщини за допомогою засобів інформації. Регіональний центр був створений на основі угоди між ЮНЕСКО та урядом Республіки Перу відповідно до положень документів 21 С/36 та 171 ЕХ/18. Центр мав бути самостійною установою на службі держав—членів Організації, які, зважаючи на своє географічне розташування і схожий характер труднощів, з якими вони стикаються в області охорони своєї матеріальної та нематеріальної культурної спадщини прагнули створити структуру, завдяки якій вони могли урегульовувати нагальні прооблеми. Члени прагнуть співпрацювати з Центром, використовуючи для цього свої національні комісії або спеціалізовані національні установи у даній сфері. Форми участі держав регіону, які бажали стати членами Центру, є визначеними у відповідній угоді приєднання. Центр, було прикріплено до Національного інституту культури Перу і на сьогоднішній день він функціонує та є розташованим в Куско. В свою чергу кожне інтеграційне угруповання на території Латинської Америки встановило прийняття законопроекту про створення в своїх рамках установи, яка буде займатися культурними питанням та охороною культурної спадщини зокрема. [4]

Міжамериканський банк розвитку, економічна міжурядова міжнародна організація, у першому десятиріччі XXI століття стала проявляти підвищену зацікавленість до проектів, в основі яких лежать задумки по використанню культури та зокрема, охорони культурної спадщини як засобу для економічного та соціального розвитку держав регіону. Банк було утворено в 1959 році з метою фінансової підтримки економік країн Латинської Америки та Карибського басейну. Феноменальним є те, що розробка проектів стала йти разом із політикою загальної співпраці у політичних культурних проектах відповідно до яких культурна спадщина визначалася як базис для культурної самоідентифікації націй та народів. Тобто проекти та програми по економічному та соціальному розвитку синтезувалися разом із необхідністю зберігати культурні об'єкти по регіону, утворивши таким чином багатогамний вид співпраці у рамках організації. Крім того, у 2005 році Банк окремо сформував, як свою підструктуру до повноважень якої мали входити різноманітні проекти у культурній сфері, Міжамериканський фонд культури та розвитку, некомерційну організацію, чия діяльність спрямована на підтримку розвитку: індустрії культури і туризму, співтовариства і регіональних музеїв, матеріальної і нематеріальної культурної спадщини, соціальних і культурних підприємців та інформаційно-комунікаційних технологій в цілях розвитку. У кожній з цих областей фінансуються проекти високого соціального та економічного впливу, які включають такі заходи, як наукові дослідження та поширення культури, нарощування потенціалу у навчанні та освітніх програмах для дітей та молоді зокрема. У країнах Латинської Америки, більша частина культурного багатства зосереджена в історичних центрах міст. Проте, майже без винятку, більшість з цих центрів піддається негативному впливу процесів руйнації, що загрожують збереженню історичної та культурної спадщини цих центрів. Таким чином, міста починають втрачати цінний ресурс, збереження і використання якого належним чином може сприяти підвищенню якості життя своїх мешканців. Усвідомлюючи ці ризики, декількома містами були зроблені кроки по відновленню їх історичних центрів, і багато з них досягли значних результатів, як то наприклад місто Кіто в Еквадорі. Ці дії, по своїй суті є довгостроковими і вимагають багато ресурсів, які зазвичай перевищують бюджетні можливості органів місцевого самоврядування. Таким чином, диференційовані джерела фінансування, від різних державних рівнів і приватного сектору, звищили обсяг обмежених фінансових ресурсів, які потягли за собою позитивні процеси вкладання інвестицій, що у свою чергу сприяло відновленню та роз-

витку міст, які є осередками культурної спадщини. Міжамериканський Банк Розвитку позиціонує себе як ключового партнера, що надавав економічну допомогу кільком містам у відновленні їх основних історичних районів, починаючи з 1994 року, через Програму по Відновленню Історичного центру Кіто (його перший етап), чий позитивні результати стимулювали і проклали шлях для інших програм відновлення у регіоні. За останні 10 років банк інвестував понад 630 мільйонів доларів США у відновлення центральних історичних культурних районів, що у загальній кількості вклалося у 46 спеціальних операцій по роботам відбудови, реставрації та ін. Як вже згадувалося вище, на даний час Банк виділяє значні фінансові, технічні та людські ресурси для збереження і розвитку культурних основ Латинської Америки. Програма по Відновленню Історичного центру Кіто, стала певною точкою біфуркації, з якої розпочалося фінансування ще кількох подібних проектів, у різних частинах регіону. Крім яскравих позитивних результатів програми по Кіто, необхідно було визначити елемент, який зміг підтримати проекти такого роду та їх подальший розвиток і використання якого, могло бути використано на регіональному рівні, як універсальний принцип забезпечення збереження культурної спадщини. Таким чином, збереження спадщини, стало частиною всеосяжного набору заходів, спрямованих на вирішення проблем, зокрема в історичних центрах, а саме: незахищеність, безробіття, проблеми навколишнього середовища, нераціональне використання громадського простору, відсутність динаміки в економіці, і т. п., визначається як ще один інструмент для розвитку міст. [4] Таким чином було надано ряд рекомендацій та розроблено механізми, що у подальшому сприятимуть запобіганню проблем по охороні культурної спадщини у латиноамериканських державах. Зокрема зазначається, що відновлення історичних центрів вимагає всеосяжного бачення цього питання, включаючи різні сфери взаємодії у тому числі у міжнародних межах. Повнота та складність заходів, які впроваджуються, вимагають інституційних інновацій у реалізації діяльності щодо відновлення будівель та об'єктів культурної спадщини. Окрім того, державні ресурси повинні бути спрямовані на залучення зі своєї сторони інвестицій, які заохочують та / або доповнюють процес інвестування з боку приватного сектору щодо фізичних робіт, процедур управління, зниження ризиків, координації, регулювання інформації, і т. д. Процеси збереження та відновлення можуть успішно протікати при залученні ресурсів, які мають походити з різних рівнів державної влади та приватного сектору. Сталий процес відновлення потребує участі суспільства та приватного сектора,

у прийнятті важливих рішень і здійсненні конкретних дій, щодо збереження культурної спадщини. Необхідно зміцнювати житлові функції центрів для їх подальшого існування, роботи з відновлення мають починатися з найбільш зруйнованих меж історичних центрів, тобто із периферії, для того, щоб уникнути у майбутньому негативних побічних наслідків які можуть звести на нівець успіхи, досягнуті під час відновлення центру міста. Нижче дані процеси проаналізовано на прикладах Кіто, Картахени та Боготи, а саме що саме можна винести із еволюції по програмам відновлення цих культурних міст та механізмів забезпечення цього відновлення, який у подальшому міг би слугувати важливим чинником обміну міжнародним досвідом у сфері охорони культурної спадщини. [2, р. 1–6] Випадок міста Кіто є добрим прикладом стадій розвитку процесу реставрації історичних центрів: перший етап є спрямованим на припинення та по можливості зведення назад погіршень культурних пам'яток архітектури, що можуть відбуватися у центрі міста, визначаючи пріоритетним усунення негативних зовнішніх факторів (як наприклад, зловживання державним простором), відновлення історичної спадщини та побутова експлуатація культурного сектору. Другий етап включає в себе направлення на досягнення стійкості отриманих результатів, особливо приділяючи увагу вирішенню соціальних проблем та економічним питанням.

Приклади Картахени та Боготи є наглядними щодо висвітлення програм, завдяки яким погіршення стану спадщини сповільнилося і було попереджено та звернено у значній частині історичних центрів. Ці програми характеризуються: реставраційними роботами відносно невеликими і дуже специфічними, акцентуванням уваги на вирішенні соціальних та економічних проблем, які впливають на якість життя в центрі, вдавання до дій, щодо відновлення периферії старих міст, які були пошкоджені і можуть негативно вплинути на процес будови та відновлення центру, а також надання земельних ділянок для будівництва доступного житла прошаркам суспільства із середнім або середньо-низьким рівнем достатку. Міжамериканський Банк розвитку підтримував велику частину проектів з реконструкції історичних центрів, які здійснюються у регіоні. Члени організацій прийшли до висновку, що без сумніву, найбільш важливим є те, що активізація процесів відновлення стародавніх культурних центрів не мала б сили без участі громад, які живуть і доглядають за центрами, та приватних підприємців, які йдуть на ризик інвестуючи гроші у такі проекти. Виходячи із досвіду діяльності Банку у заходах щодо збереження культурної

спадщини нижче наводиться короткий виклад основних елементів, які включаються у процеси відродження історичних міських центрів регіону. Зокрема, до таких заходів увійшли інтеграція секторів міста чий вклад у процесі відбудови буде варіюватися в залежності від типу робіт у відновленні архітектури. Усунення проблеми ірраціонального використання державного простору, які перешкоджають активізації процесу відбудови історичних центрів є актуальним питанням в усіх державах регіону. Створення установ, які б здійснювали та впливали на інноваційний і гнучкий процес координуючи свої дії із владою, встановлювали чіткі стратегічні цілі і прями зв'язки на найвищому рівні із мерією того чи іншого міста. Продуктивність в районах периферії історичного рівня знецінення які можуть вплинути на процес активізації центрів міста. Використання синергії між секторами міста з різним рівнем розвитку шляхом поліпшення зв'язку між ними. Культурний капітал є частиною ресурсної бази, що сприяє розвитку суспільства та досягнення ним більш високого рівня добробуту для своїх членів. Так як будь-яка форма капіталу повинна використовуватися ефективно і раціонально, уникаючи не тільки його неповного використання (наприклад занепад спадщини), але й надмірного (масовий туризм може негативно позначатися на місцевих традиціях). Це стало необхідною умовою для визначення конкретних дій які окрім можливості впливати на ті чи інші процеси, мають політичну та фінансову життєздатність. Саме у збереженні і розширенні культурної спадщини, культура визначається як рушійна сила для загального добробуту міст в яких вона знаходиться і встановленні сталих відносин між подібними центрами у різних країнах. Щодо діяльності Міжамериканського банку розвитку у забезпеченні цих проектів у державах Латинської Америки, треба зазначити, що всі ці дії можуть бути втілені лише за тієї умови, якщо країна, яка потенційно потребує такої допомоги задекларує, що такий хід дій, може бути визначений як пріоритетний всередині держави і вона обирає його для свого подальшого розвитку в економічній соціальній та, як то склалося при допомозі економічних структур регіону та світу, у культурній сферах. Процедура допомоги від Міжамериканського банку може бути здійснена при наявності офіційної згоди країни Латинської Америки слідувати тим програмам, що їх пропонує до реалізації Банк. Тобто, на сьогодні економічний напрям стає фактором того, щоб ідеї культурної самобутності не тільки виступали єдиним фундаментом у побудові міжнародної співпраці по збереженню культурної спадщини, але й щоб були втілені у життя конкретні рішення та проекти. [2, р. 14–15]

Таким чином, міжнародні міжурядові організації вагомо впливають на розвиток області збереження культурної спадщини. Завдяки їх роботі і діям держав у рамках цих організацій охорона культурної спадщини, як явище, породила дуже широку сферу співробітництва між державами, яке стосується різного роду проектів, що включають в себе особливі фактори у розвитку країн та регіону в цілому. Напрями співпраці варіюються в залежності від конкретної сфери до якої вони відносяться. До цих напрямів входять спільні проекти по реставрації культурних комплексів, боротьба із нелегальним експортом нелегальних об'єктів, залучення іновативних технологій при розробці механізмів захисту культурного надбання, а також культурно-освітні програми. Новим постав економічний фактор у співпраці в даній сфері, так як завдяки сприянню зокрема Міжамериканського Банку Розвитку охорона культурної спадщини синтезувала у собі еволюцію проектів та ініціатив, що включають в себе економічний розвиток міст держав, що залучені до цих проектів. Співпраця через міжнародні організації визначається перспективними тенденціями, що має великі шанси зростати у майбутньому та регулювати охорону культурної спадщини у регіоні.

Список використаних джерел:

1. Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property. — UNESCO, 1970.
2. Cuenin F. Patrimonio cultural y desarrollo socioeconómico: la recuperación de áreas centrales históricas Banco Interamericano de Desarrollo / Cuenin F. 2009. — 34 p.
3. Monsalve L. Gestión del Patrimonio Cultural y Cooperación Internacional. Medellín: Escuela Latinoamericana de Cooperación y Desarrollo, 2011.- Cuadernos de Cooperación para el Desarrollo.-№ 6. — 115 p.
4. Shady Solís Ruth Política cultural en el Perú y la situación del patrimonio arqueológico. — La Molina, Perú, Comité Peruano del Consejo Internacional de Monumentos y Sitios, 2009. — Pp. 8–19.
5. Tráfico ilícito de bienes culturales en América Latina y el Caribe. — UNESCO. Oficina Regional de cultura para América Latina y el Caribe. — La Habana: ORCALC. — 2003. — 83 p.
6. Tratado De La Organización Del Convenio Andrés Bello De Integración Educativa, Científica, Tecnológica Y Cultural. — 1970

-
7. Міжамериканський Банк Розвитку.— офіційний сайт // [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://iadb.org>

Стаття надійшла до редакції 17.05.2014 р.

Roy A. T. Деятельность международных межправительственных организаций в сохранении культурного наследия Латинской Америки

Исследуется вопрос участия международных межправительственных организаций в процессе сохранения регионального культурного наследия стран Латинской Америки ввиду необходимости поиска новых механизмов сотрудничества между государствами через использование многосторонней дипломатии для достижения результатов в общей политике.

Ключевые слова: *Латинская Америка, культурное наследие, международные организации, ЮНЕСКО, Межамериканский Банк развития*

Roy A. T. The activity of international intergovernmental organizations in the preservation of cultural heritage of Latin America

We investigate the issue of the participation of international intergovernmental organizations in the preservation of regional cultural heritage of Latin America, in the view of a need to find new mechanisms of cooperation between states through the use of multilateral diplomacy to achieve results in a common policy.

Keywords: *Latin America, cultural heritage, international organisations, UNESCO, Inter-american Development Bank*

Наукове видання
ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ВІСНИК
Збірник наукових праць
Випуск 75

Адреса редакції:
м. Київ, вул. Володимирська, 64, к. 308-А
Телефон: (044) 239 33 83

Відповідальність за достовірність фактів, цитат,
власних імен та інших даних несуть автори.
Розповсюдження та тиражування матеріалів збірника
без офіційного дозволу видавництва заборонено.

Підписано до друку 9. 07. 2014 р.

Формат 60x84 / 16. Ум. друк арк. 29. Тираж 300 прим.
Зам. №

Видавництво і друк ТОВ «ВАДЕКС»
04074, м. Київ, вул. Бережанська 9
тел. 067 502-22-42, факс 067 231-13-87
сайт: <http://vadex.com.ua/>

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
України суб'єктів видавничої справи ДК № 4285 від
27.03.2012 р.